
СУЧАСНІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИКЛИКИ: ІСТОРІЯ. КУЛЬТУРА. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Колективна монографія

Ніжин 2025

Міністерство освіти та науки України
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

**СУЧАСНІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИКЛИКИ:
ІСТОРІЯ. КУЛЬТУРА.
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ**

Колективна монографія

УДК 94(100):001:008

C91

Рекомендовано до друку Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 6 від 26.12.2024 р.

Рецензенти:

Лепявко Сергій Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Щербак Віталій Олексійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського столичного університету імені Бориса Грінченка.

C91 Сучасні цивілізаційні виклики: Історія. Культура. Міжнародні відносини: колективна монографія. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2025. – 352 с.
ISBN 978-617-527-314-2

У колективній монографії «Сучасні цивілізаційні виклики: Історія. Культура. Міжнародні відносини» європейський простір постає у багатогранному вимірі з широким хронологічним діапазоном. Акцентовується увага на важливих подіях і явищах різних епох.

УДК 94(100):001:008

ISBN 978-617-527-305-0

© колективна монографія, 2024
© НДУ ім. М. Гоголя, 2024

З М І С Т

Бровко А. Г.

Україна-Британія: розвиток відносин в умовах
російсько-українського збройного конфлікту 5

Васьковський О. В.

Культурна дипломатія КНР в сучасній системі
міжнародних відносин 33

Давиденко О. В., Давиденко Ю. М.

Основні тенденції розвитку підпільної освіти у Польщі
у роки Другої світової війни 1939–1945 рр. 59

Дудка Р. А.

COVID-19 як вияв глобальних проблем людства 83

Кириленко С. О.

Проблема походження Русі в історіографічному дискурсі
1920-х – початок 1940-х рр. 107

Король С. П.

Міжкультурний діалог між Україною та Китаєм в контексті
сучасних глобалізаційних процесів 136

Кучменко Е. М.

Роль міфу в розвитку світової культури 163

Лейберов О. О.

Стан фізичного здоров'я та рівень захворюваності студентів
Ніжинської вищої школи (кінець XIX – 20-і рр. XX ст.) 188

Мартиненко В. В.

Сага про секунди, спресовані в роки і десятиліття:
зі спогадів ніжинця Семена Черв'яка 212

Момот С. М.

Палестино-ізраїльський конфлікт: націоналістично-релігійний
характер конфлікту та його вплив на дипломатію 240

Прудько В. О.

Переклади джерел з античної історії Риму та їх коментарі
ніжинськими вченими.....269

Сапегін М. Л.

Поняття демократії: атрактори та патерни у формуванні
демократичного суспільства 296

Школьник Р. С.

Система міжнародної та національної безпеки в епоху
гібридних війн та проксі-конфліктів.....322

Бровко А. Г.

кандидат історичних наук,
доцентка кафедрив сесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
alyona_brovko@meta.ua
orcid.org/0000-0002-8490-7990

УКРАЇНА – БРИТАНІЯ: РОЗВИТОК ВІДНОСИН В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

У статті проаналізовано розвиток відносин між Україною та Великою Британією в умовах сучасних викликів. З'ясовано, що держави є важливими партнерами та розвивають співпрацю в політичній, військовій, економічній та культурно-освітній сферах. Зокрема, в рамках співпраці було підписано низку угод. Важливе значення для розвитку відносин має Угода про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії. Наслідком підписання даної угоди стало як зростання ввезення до України товарів британського походження, так і ввезення до Британії товарів українського походження, тобто відбулося збільшення обсягів експортно-імпортних операцій України з Великою Британією. Відповідно, негативне сальдо торгівлі України з Великобританією зменшилося. З'ясовано, що Великобританія активно підтримує Україну у її спротиві російській воєнній агресії, надаючи допомогу різнопланового характеру.

Ключові слова: відносини, співробітництво, стратегічне партнерство, російська агресія, збройний конфлікт.

Вступ. Україна та Велика Британія успішно розвивають партнерство протягом тридцяти років, спільно відстоюючи демократичні принципи, права людини, рівноправні можливості, захист міжнародного миру та безпеки, лібералізацію торгівлі та інвестицій в рамках торгової системи, заснованої на глобальних торговельних правилах, та свободу країн обирати свій

власний шлях розвитку і процвітання. Велика Британія, одна з тих європейських держав, яка з початком російсько-українського збройного конфлікту почала піднімати дане питання на міжнародному рівні та надавати допомогу Україні. Британія, як один із важливих політичних гравців на міжнародній арені, усвідомлювала, що у разі встановлення контролю з боку росії над Україною, вся система європейської безпеки підлягатиме великій загрозі. З цих міркувань, дослідження відносин між Україною та Британією є досить важливим та актуальним в умовах сьогодення. До тогож, варто відзначити, що ще з 2014 року, влада Британії дотримується позиції щодо збереження територіальної цілісності України, надає дипломатичну підтримку на рівні ООН, ОБСЄ, Ради Європи, НАТО. Така сприятлива по відношенню до України політика з боку Британії у військовій сфері пояснюється не лише бажання уряду, але й об'єктивними чинниками пов'язаними із зовнішньою політикою держави. Зокрема, британська політична еліта розглядає Центрально-Східну Європу як сферу власних інтересів та вже традиційно виконує роль країни-стримувача проти зростання німецького впливу у регіоні.

Мета статті полягає у комплексному та всебічному дослідженні відносин між Україною та Великобританією в умовах російсько-українського збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Військово-політична співпраця. З 2014 року спостерігається активізація розвитку співробітництва між Україною та Сполученим Королівством. Саме цього року відбулися численні зустрічі представників двох держав на найвищому рівні. З березня прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк зустрівся з держсекретарем закордонних справ Вільямом Хейгом, який відвідав Україну, а 6 березня – зустрівся з прем'єр-міністром Великобританії Девідом Кемероном в рамках Європейського саміту в Брюсселі. З робочим візитом, у вересні 2014 року, Великобританію відвідав Петро Порошенко, під час якого взяв участь в заходах саміту НАТО (Ньюпорт, 4-5 вересня).

У рамках засідань Ради ЄС 30 серпня та 69-ї сесії Генасамблеї ООН 25–27 вересня президент П. Порошенко та прем'єр-міністр А. Яценюк зустрілися з прем'єр-міністром Девідом Кемероном.

Про розвиток українсько-британських відносин свідчать і численні дипломатичні візити та контакти між двома країнами протягом наступних років. Зокрема, президент України П. Порошенко та А. Яценюк підтримували постійний контакт із прем'єр-міністром Д. Кемероном. 5 березня 2015 р. з робочим візитом до України прибув державний секретар закордонних справ

Філіп Хаммонд. Варто відзначити й зустріч Британського МЗС з президентом Петром Порошенком та головою Верховної Ради України Віктором Гройсманом, прем'єр-міністром Арсенієм Яценюком та міністром закордонних справ України Павлом Клімкіним. Регулярно здійснювалися візити обох сторін на рівні очільників Міністерства оборони, Генерального штабу ЗС України, Військово-Морських сил ЗСУ України та інших військових делегацій. Зокрема, українські військово-транспортні літаки надавали логістичну підтримку Збройним силам Великої Британії. Нині, оборонне співробітництво є найбільш потужною складовою у відносинах між Україною та Сполученим Королівством. Ключовим моментом у розвитку таких відносин стала операція «Orbital», яка була розпочата у 2015 році на прохання української сторони. Йшлося про створення тренувальної групи британських інструкторів і направлення військових в Україну з метою розвитку ЗСУ. Згодом до Orbital приєдналася Данія. Дана навчально-тренувальна місія має важливе значення, оскільки у період з березня 2015 р. по січень 2021 р. в рамках операції Orbital було підготовлено 22, 5 тис. військовослужбовців та проведено 230 навчальних заходів. Навчання пройшли 4000 військових інструкторів, що навчалися за різними напрямками¹. До цього варто додати й організацію різноманітних курсів, навчань, перепідготовку українських військових. Зокрема, у період з 2014 по 2021 рр. 90 українських військових навчалися у британських вищих навчальних закладах. Активно залучалися військові до вивчення англійської мови. Один із останніх проєктів, що проходив з 2015 по 2019 рр. був «Англійська мова для університетів», в рамках якого курси підвищення кваліфікації пройшли викладачі з 40 українських університетів. Протягом 2019 – 2020 рр. було здійснено підвищення кваліфікації для десятків викладачів з 5 військових вишів та військового ліцею імені Богуна.

Починаючи з 2018 року навчальні курси Британської Ради пройшли 17 тис. вчителів англійської у початкових школах, 8 тис. вчителів англійської мови. Окрім цього, Велика Британія інвестує і у вищу освіту українців. У результаті, чимало українців стали стипендіатами британсько-урядової програми Chevening, в рамках якої студенти мають можливість здобути ступінь магістра в британських вищих навчальних закладах.

До того ж, регулярно проводяться українсько-британські спільні навчання. Зокрема, британці беруть участь у навчаннях Sea Breeze, Rapid

¹Ерман Г. Як і чому Британія стає одним із найближчих союзників України. 1 лютого 2022 р. URL:<https://newscast.com.ua/news/110102>

Trident, Joint тощо. Також, відбулися такі двосторонні навчання, за участі військових підрозділів інших держав НАТО, як: «Козацький степ», «Козацький експрес», «Козацька булава».

У 2020 р. було проведено навчання «Об'єднанні зусилля – 2020 р.», коли на Миколаївщині висадилося 250 британських десантників². Продовжились дані навчання вже на Херсонщині.

Важливе значення Сполучене Королівство відіграє і у сфері розбудови ВМС України. Під час візиту президента України В. Зеленського до Британії, який відбувся у жовтні 2020 р., було підписано угоду про стратегічне партнерство з Сполученим Королівством. Великобританія висловила згоду щодо надання кредиту у розмірі 1,25 млрд. фунтів стерлінгів на розвиток ЗСУ, а згодом, як відомо, збільшила його до 1,7 млрд. Також, Британія відгукнулася на прохання у допомозі щодо будівництва військових кораблів та військових морських баз на Чорному та Азовському морях.

Згідно британсько-українського меморандуму (червень 2021 р.) передбачалось будівництво 8 ракетних катерів, з яких 2 в Британії, а 6 – в Миколаєві.

Зросла співпраця і у сфері підготовки повітряних сил України. Щороку, починаючи з 2019 р., проводяться навчання WarriorWatcher, до яких залучені Повітряні сили ЗСУ, а також, свого часу, у них брали участь й військова піхота та морська авіація. Такі навчання є дуже важливі для українських збройних сил, адже вони отримують навички захисту критичних об'єктів та інфраструктури. Що особливо актуально в умовах сьогодення, коли критична інфраструктура стала об'єктом постійних обстрілів з боку країни-агресора.

8 жовтня 2020 року президент України Володимир Зеленський з візитом прибув до Лондона, під час якого була підписана нова базова двостороння міждержавна угода, згідно якої вперше було визнано стратегічний статус відносин між обома державами.

З 2020 Британія продовжила активно надавати допомогу Україні у військовій сфері. Зокрема, спільно з командуючим операції «Orbital» було розпочато проведення на території нашої держави багатонаціонального навчання «Козак Мейс-2021»³. До того ж, у межах нової Програми розширення військово-морських можливостей, у листопаді 2021 року, між двома державами було підписано угоду про закупівлю катерів та ракет у Британії,

²Ерман Г. Як і чому Британія стає одним із найближчих союзників України. 1 лютого 2022 р. URL:<https://newscast.com.ua/news/110102>

³Ерман Г. Як і чому Британія стає одним із найближчих союзників України. 1 лютого 2022 р. URL:<https://newscast.com.ua/news/110102>

загальною вартістю 1,7 млрд фунтів. Проте, через повномасштабне вторгнення рф на територію України 24 лютого 2022 р, не вдалося реалізувати задумані плани співпраці між Україною та Сполученим Королівством. Попри це, значним досягненням двосторонньої співпраці між двома державами став той багаторічний досвід роботи з боку британських військових інструкторів, а також проведення низки спільних військових навчань на полігонах обох держав із залученням інших членів НАТО відповідно до стандартів даного Альянсу.

У день повномасштабного вторгнення рф до України, відбулася розмова між Б. Джонсоном та В. Зеленським, під час якої він запевнив президента України, що Сполучене Королівство буде діяти рішуче проти неспровокованого нападу росії. Також, було оголошено про запровадження нових економічних санкцій проти країни-агресора, які мали на меті замороження активів усіх великих банківських установ росії та заборону авіакомпанії «Аерофлот» здійснювати польоти до Британії.

2 березня 2022 р. британська делегація в Генеральній Асамблеї ООН проголосувала за ухвалення резолюції, в якій особливу увагу приділялось питанню і якнайшвидшого досягнення справедливого та тривалого миру в Україні відповідно до принципів статуту ООН⁴. До того ж, окрім військової допомоги, Україна протягом тривалого періоду отримує дієву політичну, фінансову та економічну підтримку з боку Британії, про що мова йтиме далі.

Аналізуючи всі інформаційні дані, важко переоцінити підтримку, що надається з боку Британії починаючи з 2014 року. Варто відзначити, що окрім, підтримки на міжнародному рівні, британці забезпечують українців щоденними актуальними даними британської розвідки, проявляють санкційну активність та забезпечують значні поставки зброї. Дуже важливою в умовах сьогодення є також, безпосередня військова та гуманітарна допомога з боку Британії. Мова йде про постачання військового спорядження на сотні мільйонів фунтів стерлінгів, починаючи від легкої зброї у вигляді кількох тисяч малих переносних протитанкових та зенітно-ракетних комплексів «Javelin» і «NLAW» напередодні війни, і до надання наступальної зброї – модерних високоточних проти корабельних ракетних комплексів «Hagroop»

⁴Черевко О. Еволюція українсько-британських відносин в умовах широкомасштабної агресії росії проти України. *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571.). С. 9.

та важкої бронетехніки, що узгоджується з логікою необхідного контрнаступу ЗСУ України⁵.

Варто відзначити, що Британія постачає озброєння Україні оперативно та деполітизовано. З Великої Британії до України вже доставлено близько 6900 одиниць протитанкової зброї, зокрема NLAW, Javelin, Brimstone та інших. Крім того, було надано близько 16 тисяч артилерійських снарядів, машини Stormer із зенітно-ракетними комплексами Starstreak та усі ракети. Велика Британія також передала морські ракети Brimstone, реактивні системи залпового вогню, 120 бойових броньованих машин, а також значну кількість нелетньої допомоги, включно з понад 82 тисячами шоломів, 8450 комплектами бронежилетів і понад 5 тисячами приладів нічного бачення.

Головне призначення ПТРК NLAW є знищення броньованої техніки на коротких дистанціях одним пострілом. Для Збройних Сил України важливо, що ці системи легко транспортувати та використовувати, що дозволяє їх оперативно залучати до бойових дій. Експерти відзначають, що NLAW вже вплинули на перебіг конфлікту, зокрема, змінили роль у відбитті наземних атак російських військ на початкових етапах війни, особливо у поєднанні з артилерією. Також Британія передала Україні 120 бронемашин, серед яких 80 одиниць складають Mastiff, Husky і Wolfhound⁶

Варто відзначити, Mastiff зарекомендував себе як популярний засіб серед британських військових в Афганістані за високий рівень захисту від наземних мін і саморобних вибухових пристроїв. Його основна функція – транспортування піхоти та забезпечення підтримки. Це допоміжна, а не ударна машина. MastiffPPV забезпечений посиленням бронюванням сидінь, що забезпечує захист військових у разі підриву на мінах чи зіткнення з перешкодами. Корпус машини вкритий унікальним матеріалом Duneeta Unidirectional, який покращує захист і гнучкість, забезпечуючи підвищений рівень стійкості до мін, вибухів і вогню.

Крім того, на башту можна встановити 50-мм гармату або 40-мм автоматичний гранатомет, причому сама башта може бути автоматизованою, що додатково забезпечує машини бойовими можливостями Mastiff⁷.

⁵ Стужук Ю. П. Співробітництво України та Великої Британії в умовах російсько-української війни. Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень. No 2(75), 2022. URL:<http://znp-cvds.nuou.org.ua/article/view/267500/263383>

⁶ Там само. С. 137.

⁷ Дзюба О. Атлас зброї: які бронемашини Україна отримала від союзників та як їх використовує 22 липня 2022 р. <https://dev.ua/news/atlas-zbroi-iaki-bronemashyny-ukraina-otrymala-vid-soiuznykiv-ta-iak-ikh-vykorystovuie>

Wolfhound, відомий також як «Вовкодав», є британською модифікацією шестиколісного броньовика Cougar. Автомобіль був доопрацьований компанією NPAerospace, яка оснастила його власною електронікою та посиленою бронєю. Бронемашини Wolfhound, передані українським військовим, оснащені великокаліберними кулеметами BrowningM2 калібру 12,7 мм. Вони чудово підходять для перевезення особового складу, доставки боєприпасів та інших вантажів поблизу лінії фронту. Wolfhound розроблений для супроводу патрулів, транспортування піхоти, боєприпасів та різного сполучення. У броньовику можуть пересуватися до восьми військових і два члени екіпажу.

Конструкція броньовика забезпечує високий рівень захисту: броня використовується при обстрілі зі стрілецької зброї, підриви мін та саморобних вибухових пристроїв. Wolfhound здатний витримати вибух еквівалентний 15 кг тротилу. без цього, він може використовуватися як тягач для гаубиця калібру 105 мм типу L118⁸.

Велика Британія також передала Україні п'ять систем протиповітряної оборони, зокрема ракети Starstreak. Метою цих систем є знищення винищувачів та гелікоптерів, що літають на дуже низькій висоті. Ракети Starstreak не можна «обдурити» за допомогою теплових сигналів чи інших джерел тепла. На додаток до протиповітряних ракет ці системи фактично не піддаються контрзаходам, які використовуються на багатьох літаках. Однак для ефективного використання Starstreak необхідна значно більша підготовка з такими системами, як NLAW. без цього Велика Британія передає Україні гусеничні машини Stormer, які використовуються як мобільна платформа⁹.

Варто зазначити, що Великою Британією для України було надано:

- понад 200 протитанкових ракет Javelin;
- 1360 протиструктурних снарядів;
- 4,5 тонни пластикової вибухівки;
- понад 400 тисяч патронів стрілецької зброї;
- понад 200 тисяч одиниць захисного спорядження, зокрема, шоломи, бронежилети, далекоміри та медичне обладнання;
- засоби радіоелектронної боротьби;
- контрбатареїні РЛС;

⁸ Дзюба О. Атлас зброї: які бронемашини Україна отримала від союзників та як їх використовує 22 липня 2022 р. <https://dev.ua/news/atlas-zbroi-iaki-bronemashyny-ukraina-otrymala-vid-soiuznykiv-ta-iak-ikh-vykorystovuie>

⁹ Яку зброю Британія дає УкраїніURL:<https://www.bbc.com/ukrainian/features-61604424>

- обладнання для глушіння GPS;
- тисячі приладів нічного бачення;
- десятки важких БПЛА для матеріально-технічної підтримки ізолюваних сил¹⁰.

У червні 2022 року міністр оборони Великої Британії Бен Воллес оголосив про надання Україні значної військової допомоги, зокрема 6900 одиниць протитанкової зброї, 16 тисяч артилерійських снарядів, 6 мобільних зенітно-ракетних комплексів, наступні ракети, реактивні системи залпового вогню, 120 бойових броньованих машин, понад 82 тисячі шоломів, 8450 бронежилетів та 5 тисяч приладів нічного бачення. Він також наголосив про надання наступного етапу підтримки, який включає радіолокаційні системи, боєприпаси, протитанкову зброю, безпілотники та інші засоби. Бен Воллес підкреслив, що «масштаби та асортимент обладнання, яке ми надаємо, демонструють силу нашої рішучості. Разом із нашими міжнародними партнерами ми забезпечимо, щоб Україна мала інструменти для захисту своєї країни від незаконного вторгнення путіна»¹¹.

Наприкінці липня українські збройні сили отримали перші 3 далекобійні системи залпового вогню M270, які можна використовувати в будь-який час доби та за різних погодних умов. Дані далекобійні системи призначені для знищення вогневих позицій ворога, ствольної та реактивної артилерії, засобів протиповітряної оборони, вантажних автомобілей, легко-броньованих бронетранспортерів, командних пунктів, вузлів зв'язку.

24 серпня 2022 р., під час візиту Бориса Джонсона до України, було оголошено про новий пакет військової допомоги для українців у розмірі 54 млн. фунтів стерлінгів. Варто відзначити, що з моменту повномасштабного вторгнення росії, Б. Джонсон чотири рази відвідував нашу державу. Вперше, з неоголошеним візитом, він прибув до Києва 9 квітня 2022 р., під час якого проінформував щодо надання допомоги в розмінуванні, постачанні бронетехніки та нових протикорабельних ракетних систем для ЗСУ. Вдруге Б. Джонсон відвідав столицю України 17 червня, де він заявив, що, незважаючи на його відставку, Британія надасть чергову допомогу Україні. Втретє Б.Джонсон відвідав Київ на День Незалежності України – 24 серпня 2022 р., вчетверте – 22 січня 2023 року. Саме під час четвертого візиту,

¹⁰Там само.

¹¹Черевко О. Еволюція українсько-британських відносин в умовах широкомасштабної агресії росії проти України. *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571.). С. 10.

Б. Джонсон, вже як колишній міністр, відвідав Бородянку та Бучу, які у 2022 році зазнали масових руйнацій та страждань від рук російської армії.

Новим прем'єр-міністром Британії було обрано Р. Сунака, який 19 листопада 2022 р. прибув з візитом до Києва. Продовжуючи політику свого попередника, Р. Сунак пообіцяв передати Україні 1000 додаткових ракет класу «земля-повітря», 120 зенітних установок, радіолокаційні станції та 25 тисяч комплектів теплого одягу для військових¹².

Як бачимо, Велика Британія є одним із головних партнерів нашої держави, яка допомагає у протистоянні країні-агресору. Британія, це одна з західноєвропейських країн, яка займає найбільш стійку позицію щодо ситуації, яка склалась, не балансуючи між росією та Україною. Уряд Британії виступає за українські інтереси та перемогу українців.

9 січня 2023 року Велика Британія і вісім інших європейських союзників підписали Талліннську обітницю, у рамках якої Лондон пообіцяв не тільки допомогти Україні захистити свої території, а й вибити російські війська з окупованих територій. Зокрема, Лондон оголосив намір посилити наступальні спроможності ЗСУ шляхом постачання Україні танків, БМП, дронів, важкої артилерії та боєприпасів, включаючи ракети GMLRS. А п'ять місяців потому Лондон додатково анонсував надання далекобійних ракет StormShadow, затримку з постачанням яких колишній Державний секретар з питань оборони Бен Воллес пояснював складністю інтеграції StormShadow з радянськими носіями, що перебувають на озброєнні України¹³.

8 лютого 2023 року Володимир Зеленський прибув з офіційним візитом до Лондона. Метою поїздки стали переговори з прем'єр-міністром Великої Британії Ріші Сунаком, виступ у британському парламенті, зустріч з королем, а також переговори з керівниками оборонного та безпекового відомств. Під час візиту президент України обговорив з прем'єр-міністром питання підтримки та відновлення України, реалізації так званої «формули миру», а також порушив тему недопущення російських та білоруських спортсменів до участі в Олімпійських іграх. Одним із результатів візиту стало підписання спільної декларації між двома країнами, в якій відбулося надання Великою Британією летальної допомоги Україні.

¹²Там само. с. 11.

¹³Волоський Г. Британсько-українське військове співробітництво: особливості, інтереси та перспективи. С. 8 URL:<https://savelife.in.ua/materials/research/brytansko-ukrainske-viyskove-spivrobitny/>

На початку березня 2023 року уряд Великої Британії заявив, що Україна отримає вдвічі більше британських танків, ніж було зазначено раніше. Крім того, міністр закордонних справ Великої Британії Девід Кемерон анонсував про виділення нового зимового гуманітарного пакету для України на 2023–2024 роки. Загальна сума допомоги становить майже 37 мільйонів фунтів стерлінгів (більше 46,6 мільйонів доларів США)¹⁴.

Під час чергової зустрічі представників обох держав у 2024 р., Британія пообіцяла надати військову допомогу у розмірі 2,5 млрд. фунтів стерлінгів на період 2024–2025 рр., що на 200 млн. фунтів більше, ніж було надано у попередні роки. Також, близько 200 млн. фунтів буде витрачено на придбання та виробництво військових дронів. Як зазначив прем'єр Сполученого Королівства Р. Сунак, Британія, також надасть Україні ракети великої дальності, системи протиповітряної оборони, артилерійські боєприпаси та забезпечить підтримку в галузі морської безпеки. «Це найбільший пакет оборонної допомоги від початку війни. До нього увійдуть тисячі снарядів, далекобійні ракети, підготовка українських військових. Зокрема, 200 мільйонів фунтів виділять на сотні тисяч нових дронів», – сказав Сунак¹⁵.

Важливе значення для розвитку співробітництва між державами має підписання «Угоди про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії» від 12 січня 2024 року¹⁶. Дана Угода є чинною протягом 10 років та складається з преамбули та XVII частин, кожна з яких містить інформацію про певні галузі співробітництва. У преамбулі зазначається, що учасники угоди налаштовані рішуче припинити не провоковані напади росії на Україну з 2014 року та її повномасштабне вторгнення у 2022 році; мова йде про економічне та соціальне відновлення України, визнання її суверенітету та територіальної цілісності в межах кордонів 1991 року, підтримка демократії та верховенств права, підтримка реформ для зміцнення безпеки та

¹⁴Британія оголосила про новий пакет допомоги для України <https://armyinform.com.ua/2023/12/06/brytaniya-ogolosyla-pro-novyj-paket-dopomogy-dlya-ukrayiny/>

¹⁵Велика Британія надасть Україні військову допомогу у 2,5 млрд фунтів протягом 2024-2025 років – Сунак URL: <https://suspilne.media/660226-velika-britania-nadast-ukraini-paket-vijskovo-dopomogi-u-25-mlrd-funtiv-sunak/>

¹⁶Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobotnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-88277>

економіки України, які спрямовані на реалізацію як європейських так і євроатлантичних прагнень українського суспільства. Також, у преамбулі, мова йде про зміцнення співпраці у сфері безпеки між двома державами. Якщо розглядати безпосередньо сам текст Угоди, то у I частині наголошується на розвитку та поглибленні співпраці, партнерства між учасниками угоди. Ці зобов'язання базуються на спільних інтересах у захисті міжнародного правопорядку, світу та прав і свобод людини. Підкреслюється, що майбутнє членство України в НАТО сприятиме зміцненню та стабільності в Європі. У зв'язку з цим учасники погодилися координувати та посилювати спільні зусилля на підтримку вступу України в НАТО. Ця угода забезпечує поглиблення співпраці та партнерства між Україною та Сполученим Королівством на основі спільних інтересів у захисті міжнародного правопорядку та основоположних прав людини. Угода визначає основні компоненти зобов'язань щодо безпеки, які Сполучене Королівство надає Україні:

- надання всебічної підтримки України та відновлення її територіальної сили в межах міжнародно визнаних кордонів, включаючи територіальне море та вільну економічну зону, відновлення національної економіки та захисту громадян;
- запобігання, активне стримування та протидія будь-якій військовій ескалації або новій агресії з боку росії;
- підтримка майбутньої інтеграції України до євроатлантичних структур, зокрема шляхом підтримки реформ України та її сумісності з НАТО¹⁷.

У частині II «Оборона та безпека», мова йде про надання підтримки Україні у військовому конфлікті з росією. Підкреслюється, що безпека України є ключовим елементом євроатлантичної та глобальної безпеки, а Сполучене Королівство є провідним партнером нашої держави у сфері оборони та безпеки. У рамках даної Угоди СК надаватиме Україні довгострокові консультації, допомагатиме стримувати зовнішніх агресорів шляхом розвитку сучасних ЗС, надавати військову допомогу, співпрацювати у галузі оборонної промисловості тощо.

Не менш важлива в умовах сучасних реалій є й частина III Угоди «Невійськова безпека», де піднімається питання про сприяння з боку СК розвитку спроможності захисту критичної інфраструктури України. Мова йде

¹⁷Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії URL:
<https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobotnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-88277>

також про співпрацю у сфері розвідки та безпеки, протистоянні російському маніпулюванню інформацією та пропаганді на глобальному рівні, а також співробітництво у сфері боротьби з небезпечною організованою злочинністю.

Частина IV «Політичне співробітництво» містить інформацію про співпрацю між учасниками угоди задля справедливого й тривалого миру в Україні. Мова йде про запровадження санкцій проти росії, притягнення її до відповідальності за заподіяні збитки/шкоди фізичним та юридичним особам, а також державі Україні внаслідок її міжнародно-протиправних дій здійснених в Україні або направлених проти України.

Частина V передбачає фінансову підтримку, відновлення та відбудову України. Частина VI містить інформацію про гуманітарне співробітництво між державами. Частина VII «Реформи» передбачає реалізацію реформ відповідно до пріоритетних напрямів, визначених для вступу до ЄС та НАТО, а також критеріїв МВФ.

Окрім офіційної допомоги, Британія надавала й продовжує надавати й неофіційну підтримку українцям. Варто зазначити, що ставлення королівської сім'ї до агресії з боку росії з початком 2014 року залишилось незмінним. Вони засуджують політику путіна та продовжують підтримувати українців. У березні 2022 року Єлизавета II зробила два символічні жести на підтримку України: вона надіслала грошову пожертву з власних коштів Комітету надзвичайних ситуацій Великої Британії, які допомагали українським біженцям, а також на офіційній фото зустрічі з канадським прем'єр-міністром Джастіном Трюдо на столі була ваза з синьо-жовтими квітами. 10 березня онук королеви, принц Вільям, разом із дружиною Кетрін Мідлтон відвідали Український культурний центр у Лондоні.

Весною 2022 року свою солідарність з українським населенням висловив і принц Чарльз. У травні того ж року, під час візиту до одного з найбільших таборів українських біженців у Бухаресті, принц Уельський, який є жертводавцем фонду допомоги українцям, що постраждали від війни, в черговий раз засудив російську агресію.

Варто згадати ще раз колишнього прем'єр-міністра Британії Б. Джонсона, який став першим зі світових лідерів, котрі відвідали Україну після початку повномасштабного вторгнення на українську територію. За активну підтримку українського суспільства, Б. Джонсона було нагороджено ордемом Свободи та іменною зіркою на Алеї сміливості перед Верховною Радою України. Як щирого друга України, його посвятили в козаки, записавши в

реєстрі під ім'ям Борис Чуприна. Після своєї відставки, Б. Джонсон продовжує відвідувати Україну та засуджує агресію та політику путіна.

Економічна сфера співробітництва. Варто відзначити, що уряд Британії надає допомогу Україні не лише у військовій, але й у економічній сфері. Протягом 2017–2018 років загальна програма фінансування склала 31,6 млн фунтів, у 2018–2019 роках – 35,2 млн фунтів, а в 2019–2020 роках – 36,95 млн фунтів. Британська технічна допомога надається в рамках чотирьох фондів: TheConflict, StabilityandSecurityFund (CSSF), GoodGovernanceFund (GGF), BilateralProgramFund (BPF), DFID'sHumanitarianFund, а також програма Британія¹⁸.

У 2018 році уряд Великої Британії підтвердив виділення 35 мільйонів фунтів стерлінгів на технічну допомогу для підтримки проектів у сферах безпеки, оборонної реформи, миротворчих ініціатив, боротьби з корупцією та цивільного контролю, підтримки реформ через Фонд належного управління, підтримки різних програм економічних і політичних реформ, підтримку НАБУ та Бізнес Омбудсмена, а також гуманітарної допомоги та ведення боротьби з російською дезінформацією. Крім того, міністерства оборони обох країн у спільній заяві визначили пріоритети кіберзахисту, протидії гібридним загрозам, воєнної розвідки, розширення операції «Orbital», військової освіти, військово-технічного співробітництва та розвитку оборони¹⁹.

Утім, економічні відносини не обмежуються лише фінансовою допомогою з боку Британії. Незважаючи на те, що Велика Британія історично не входить до переліку найбільших торговельних партнерів України між двома державами розвиваються торігвельно-економічні відносини.

Так, з 1 січня 2021 року розпочала діяти Угода про зону вільної торгівлі між Україною та Великою Британією. Документ відкриває доступ до британського ринку для 98 % українських товарів.

До повномасштабного вторгнення росії на територію України, станом на 2021 р. Велика Британія імпортувала з України продукції на £830 млн (0,2% від усього імпорту товарів) та експортувала £670 млн товарів (0,2% від усього товарного експорту). Також цього року Британія імпортувала з України промислових товарів на 270 мільйонів фунтів стерлінгів, зокрема заліза і сталі, тоді як основними експортними товарами стали машини та

¹⁸СтужукЮ.П Співробітництво України та Великої Британії в умовахросійсько-української війни Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних дослідженьNo 2(75), 2022. С.136.URL:<http://znp-cvds.nuou.org.ua/article/view/267500/263383>

¹⁹ Там само. С.136.

транспортне обладнання (320 млн фунтів стерлінгів). За 12 місяців до вересня 2021 року Великобританія імпортувала з України послуг на £250 млн (0,1% від усіх експорт послуг) і експортувала послуг на 150 мільйонів фунтів стерлінгів (0,1% від усього імпорту послуг)²⁰.

Щодо торгівлі послугами, то основним імпортом послуг з України були транспортні (110 мільйонів фунтів стерлінгів), зокрема, авіап перевезення, тоді як основним експортом послуг були фінансові послуги (40 млн фунтів стерлінгів).

Станом на 2021 р. Україна стала 53-м найбільшим партнером з імпорту та 48-м найбільшим експортним партнером. У 2021 році Велика Британія імпортувала з України промислових товарів на суму 270 мільйонів фунтів стерлінгів (рис. 1), що становить 0,4 % від імпорту цього товару. Матеріальне виробництво включає товари, які були виготовлені із такої сировини як дерево, шкіра або металеві вироби. Імпорт чавуну та сталі становить значну частку імпортованих з України матеріалів (табл. 1), які широко використовуються при будівництві доріг, залізниць та іншої інфраструктури, а також будівель.

Великобританія імпортувала з України продуктів харчування та живих тварин на 200 мільйонів фунтів стерлінгів у 2021 році, що становить 0,5 % від усього імпорту. Це в першу чергу включало імпорт зернових (130 мільйонів фунтів), таких як пшениця, кукурудза, ячмінь і рис. Великобританія імпортувала рослинних олій і жирів на 140 мільйонів фунтів стерлінгів у 2021 році, що становить 11,3 % від усього імпорту²¹.

Щодо експорту, то станом на 2021 р., основним товаром, що вивозився з Великої Британії в Україну були машини та транспортне обладнання (£320 млн), а також хімічні речовини (190 мільйонів фунтів). Машини включають сільськогосподарську та цивільну техніку, а також машини, що використовуються в таких галузях промисловості, як поліграфічне, паперове та текстильне виробництво. Машини також склали 100 мільйонів фунтів стерлінгів експорт транспортного обладнання; це становило 0,4 % від загального експорту автомобілів Великобританії.

²⁰Office for National Statistics. What did the UK trade with Ukraine in 2021?URL:<https://www.ons.gov.uk/economy/nationalaccounts/balanceofpayments/articles/wh atdidtheuktradewithukrainein2021/2022-03-30#uk-trade-in-goods-with-ukraine>

²¹Там само.

Таблиця 1

**Торгівля товарами Великої Британії з Україною
за детальними видами товарів станом на 2021 р.**

Експорт			Імпорт		
товар	Вартість (млн фунтів стерлінгів)	Відсоток від товару	товар	Вартість (млн фунтів стерлінгів)	Відсоток від товару
Залізо та сталь	240.0	3,6%	Спецтехніка (капітальна)	110.0	1,6%
Рослинні олії та жири	140.0	11,3 %	Автомобілі	100.0	0,4%
Злаки	130.0	3,3 %	Лікарські та фармацевтичні продукти	90.0	0,4%
Насіння та плоди олійних культур	120.0	14,4%	Інші хімікати	60.0	0,8%
Корм для тварин	20.0	0,8%	Текстильні волокна	50.0	8,9%

Джерело: ¹Office for National Statistics. What did the UK trade with Ukraine in 2021?<https://www.ons.gov.uk/economy/nationalaccounts/balanceofpayments/articles/whatdidtheuktradewithukrainein2021/2022-03-30#uk-trade-in-goods-with-ukraine>

Отже, як бачимо, серед п'яти найбільш імпортованих товарів, першість займали саме чавун і сталь.

Що стосується торгівлі послугами, то за 12 місяців до вересня 2021 р. Великобританія імпортувала на 250 мільйонів фунтів стерлінгів послуг з України, що зробило Україну 60-м найбільшим партнером Сполученого Королівства з імпорту. Також, за цей період було експортовано послуг в Україну на 150 млн фунтів стерлінгів. Таким чином, Україна стала 82-м найбільшим експортним партнером.

Основним видом послуг, імпортованих з України в 2021 році, були транспортні, імпорт яких становив 110 мільйонів фунтів стерлінгів. Це були авіаперевезення, які включають усі вантажні та пасажирські транспортні послуги, що надаються повітряними суднами, включаючи тарифи на авіаквитки та будь-які податки, що стягуються з пасажирських послуг.

Інші бізнес-послуги становили 90 мільйонів фунтів стерлінгів імпорту послуг в Україну за 2021 році. Це охоплює широкий спектр послуг, пов'язаних з бізнесом, таких як дослідження та розробки, юридичні та бухгалтерські, а також такі послуги, як фотографія, переклад і безпека.

Фінансові послуги (£40 млн) були найбільшим експортом послуг в Україну в 2021 році. (табл. 2), наступні за величиною експортом були – подорожі (20 мільйонів фунтів стерлінгів), передусім це особисті подорожі²².

Таблиця 2

***Торгівля послугами з Україною за детальним типом послуг
за 12 місяців до вересень 2021 року***

експорт			імпорт		
Тип послуги	Вартість (млн фунтів стерлінгів)	Відсоток від товару	Тип послуги	Вартість (млн фунтів стерлінгів)	Відсоток від товару
1	2	3	4	5	6
авіаперевезення	110.0	0,1%	Платні та інші фінансові послуги	40.0	0,1%
Робота, що проводиться на систематичній основі	40.0	0,5%	Особисті подорожі	20.0	0,1%

²²Office for National Statistics. What did the UK trade with Ukraine in 2021? <https://www.ons.gov.uk/economy/nationalaccounts/balanceofpayments/articles/whatdidtheuktrade-with-ukraine-in-2021/2022-03-30#uk-trade-in-goods-with-ukraine>

Продовжити таблицю 2

1	2	3	4	5	6
з метою збільшення обсягу знань					
Комп'ютерні послуги	10.0	0,2%	Юридичні, бухгалтерські послуги, управлінські й консалтинг та зв'язки з громадськістю	20.0	0,0%
Інші ділові послуги	10.0	0,0%	авіапере-везення	10.0	0,3%
керування	10.0	0,4%	Телекому-нікаційні послуги	10.0	0,29%

Джерело:

Office

for

National

Statistics.URL:

<https://www.ons.gov.uk/economy/nationalaccounts/balanceofpayments/articles/whatdidtheuktradewithukrainein2021/2022-03-30#uk-trade-in-goods-with-ukraine>

Що стосується інвестиційної політики двох держав. То станом на 2022–2023 рр. маємо наступну ситуацію: прямі іноземні інвестиції з Британії в Україну, станом на 2023 р. дещо збільшились, у порівнянні з попереднім роком, проте через стан війни, залишаються не значними. Що до прямих іноземних інвестицій з України у Великобританію, то вони представлені борговими інструментами, тому й позначені знаком «мінус», оскільки це позики, торгові кредити інвесторів, які потрібно віддати.

Таблиця 3

**Прямі іноземні інвестиції за принципом спрямованості
у 2022–2023 рр., млрд. дол. США**

потоки	2022 р.	2023 р.
Прямі іноземні інвестиції в Україну з Великобританії, в т.ч.:	266,0	297,0
- інструменти участі в капіталі	326,8	325,8
- реінвестування доходів	171,2	289,6
- боргові інструменти	17,1	-10,7
Прямі іноземні інвестиції з України до Великобританії, в т.ч.:	-756,8	- 819,1
- інструменти участі в капіталі	0	1,1
- реінвестування доходів	-	-
- боргові інструменти	- 756,8	-820,2
Сальдо платіжного балансу	-1022,8	- 1116,1

Джерело: розроблено автором на основі [5]²³.

Утім, з повномасштабним вторгненням росії на території України, 24 лютого 2022 року, дещо змінилась структура товарного експорту, у результаті чого чорні метали були витіснені з основних позицій, що суттєво позначилось на обсягах торгівлі та формуванні негативного сальдо обсягом більше 400 млн доларів США. Припинились і авіап перевезення між двома країнами-партнерами.

Враховуючи ситуацію в якій опинилось українське суспільство, у 2022 р. дві держави домовились про подальшу координацію зусиль з відновлення української економіки. Перспективи співробітництва України і Великої Британії в різних галузях економіки під час двосторонньої зустрічі обговорили міністерка економіки України Юлія Свириденко та міністр міжнародної торгівлі Великої Британії Кемі Баденох.

25 квітня 2022 року Велика Британія оголосила про нові торговельні заходи, спрямовані на економічну підтримку України в її боротьбі з російською агресією. Варто відзначити, що Британія в односторонньому порядку

²³НБУ. Статистика зовнішнього сектору. URL:<https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external#5>

застосовуватиме нульову ставку ввізного мита на всю українську продукцію та скасує всі тарифні квоти в рамках Угоди про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії.

Додатково передбачалось, що Велика Британія надасть Україні 1 млрд фунтів стерлінгів у вигляді гарантій за кредитами, а також уведе заборону на експорт до росії продукції та технологій (включно обладнання для перехоплення зв'язку та моніторингове обладнання до нього), які б країна-агресор могла б використати під час війни проти України. Рішення щодо лібералізації торгівлі сприятиме експорту української сільськогосподарської і промислової продукції на ринок Британії нині, і в період післявоєнного відновлення економіки. Водночас, це важливе рішення може стати стимулом запровадити подібний торговельний режим з Україною з боку інших країн та їх об'єднань, які підтримують суверенітет, територіальну цілісність та незалежність України, що, у свою чергу, сприятиме додатковій економічній підтримці нашої держави²⁴.

Як зазначила міністерка економіки України Ю. Свиріденко, реалізація Угоди про повну лібералізацію торгівлі забезпечила пожвавлення двосторонньої торгівлі товарами між Україною та Великою Британією, яка перевищила \$1,4 млрд, що на 20% більше ніж у 2022 році. У 2024 році між двома державами була укладена нова Угода, яка продовжить повну лібералізацію торгівлі ще на 5 років та діятиме до 31 березня 2029 року що, у свою чергу, значно активізує торговельне партнерство між двома сторонами. Це посилить експортний потенціал України та сприяти розвитку бізнесу та національної економіки²⁵.

Продовження лібералізації торгівлі товарами сприятиме розвитку торгівлі між Україною та Великою Британією, а також допоможе вітчизняним виробникам збільшити експорт продукції, яка традиційно постачалася на британський ринок, такої як борошно, зерно, молочні вироби, м'ясо птиці, напівфабрикати, томатна паста, мед, кукурудза, пшениця, соки, цукор тощо.

²⁴Гавриленко Н., Широкий Г. Лібералізація Великою Британією торгівлі з Україною: аналіз можливостей для українського експорту. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-05/uk_s-new-trade-measures_05052022.pdf

²⁵Україна і Велика Британія продовжать скасування ввізних мит та тарифних квот у двосторонній торгівлі ще на 5 років, – Юлія Свиріденко. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-i-velyka-brytaniia-prodovzhat-skasuvannia-vviznykh-myt-ta-taryfnykh-kvot-u-dvostoronnii-torhivli-shche-na-5-rokiv-iuliia-svyrydenko>

Україна також має можливість більш глибоко планувати експортну логістику і, в перспективі, збільшити експортні товари з високою доданою вартістю.

Отже, ця Угода передбачає скасування ввізних мит та тарифних квот у двосторонній торгівлі. Угода № 3 містить статті щодо захисного механізму, якими забезпечується узгодженість нових положень з Угодою № 1, статтю щодо можливості продовження Сторонами терміну дії Угоди № 3, а також статті щодо набрання чинності та тривалості її дії²⁶.

За даними Департаменту з питань бізнесу та торгівлі Великої Британії, загальний обсяг торгівлі товарами та послугами (експорт та імпорт) між Сполученим Королівством та Україною за період III кв. 2022 – II кв. 2023 становив 1,5 мільярда фунтів стерлінгів, що на 26,5% (або 532 мільйона фунтів стерлінгів) менше ніж за відповідний період 2021/2022рр. Загальний експорт Великої Британії в Україну за вказаний період склав 966 мільйонів фунтів стерлінгів (зниження на 7,3% порівняно з відповідним періодом 2021/2022 рр.). Загальний імпорт до Великої Британії з України за вказаний період склав 507 мільйонів фунтів стерлінгів (зниження на 47,4%)²⁷.

Отже, лібералізація торгівлі між Великою Британією та Україною має позитивний вплив, спрямований у першу чергу, на:

- надання українським експортерам додаткових можливостей для конкуренції на британському ринку та збільшення торговельних обсягів в умовах складної ситуації;
- підтримку внутрішнього виробництва сільськогосподарської та промислової продукції;
- пом'якшення інфляційного тиску в обох країнах за рахунок збільшення обсягів торгівлі з Україною, а також можливого виконання посередницьких функцій;
- заохочення інших країн та їх об'єднань до лібералізації торгівлі з Україною та кумулятивний ефект від цього; продовження інтеграції української економіки до світової торговельної системи.

²⁶Угода про цифрову торгівлю між Україною та Великою Британією: що це означає і як працюватиме. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ugoda-pro-cifrovu-torgivlyu-mizh-ukrayinoyu-ta-velikoyu-britaniyeyu-shcho-ce-oznachaye-i-yak-pracyuvatime>

²⁷Торгівля та інвестиції. URL: <https://uk.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/881-ukrajina-velika-britanija/4750-trade-in-goods-and-services-between-ukraine-and-the-united-kingdom/torgivlya-ta-investiciyi>

Не менш важливим для України є підписання Угоди про цифрову торгівлю (2022 р.), яка є створенням правових умов для розвитку цифрової торгівлі між двома країнами. Відповідно до цієї угоди передбачається:

- ✓ розробка нових положень для забезпечення цифрової інфраструктури та регуляторного цифрового середовища;
- ✓ створення єдиного вікна для трейдерів та державних органів;
- ✓ зростання торгівлі послугами та запровадження належного захисту персональних даних;
- ✓ покращення доступу до публічних ресурсів двох країн.

Угода охоплює всі сучасні сфери економіки та суспільного життя, передбачаючи наступні зміни:

Цифрові торгові системи:

- зниження вартості адміністрування торгівлі через впровадження цифрових рішень та технологій;
- можливість безпечного використання цифрового підпису, електронних контрактів і рахунків-фактур для міжнародної торгівлі;
- спільне визнання електронної автентифікації та цифрових підписів;
- запровадження принципу «єдиного вікна» для співпраці трейдерів та урядових структур.

Вільний обмін даними:

- заборона необґрунтованих обмежень на транскордонну передачу даних;
- створення умов для зростання торгівлі послугами в таких сферах, як фінансові послуги, сільське господарство, промисловість, юридичні послуги, інжиніринг тощо;
- заборона обмеження на локалізацію даних і підтримку захисту персональних даних, а також покращення доступу до публічних даних.

Захист прав споживачів:

- посилення гарантій для споживачів у цифровому середовищі;
- впровадження законодавчих норм, спрямованих на боротьбу з дезінформацією;
- забезпечення кібербезпеки;
- захист даних, зашифрованих криптографічними методами;
- охорона комп'ютерних програм і програмних кодів.

Відкриті цифрові ринки:

- доступ до цифрового контенту без митних зборів;
- розвиток співпраці в галузі конкурентоспроможності;

- підтримка малого бізнесу;
- забезпечення відповідності стандартам;
- створення умов для інклюзивності в цифровій економіці.

Фінансові послуги:

- обмін фінансовими даними;
- впровадження інноваційних фінансових послуг;
- модернізація електронних платіжних систем.

Технічне співробітництво:

- розвиток штучного інтелекту та впровадження новітніх технологій;
- партнерство у сфері правових технологій;
- співпраця у визнанні цифрових документів²⁸.

На думку уряду, укладення цієї Угоди має ключове значення для українського суспільства та економіки, оскільки:

- забезпечить правову основу для цифрової трансформації пріоритетних галузей і сфер суспільного життя;
- сприятиме розвитку цифрової економіки, ІТ-сектору, штучного інтелекту та високопродуктивних обчислювальних систем;
- підвищить рівень цифрової грамотності громадян.

15 листопада 2023 року під час WebSummit Міністерство цифрової трансформації України та Департамент бізнесу й торгівлі уряду Британії уклали меморандум про створення технологічного мосту TechBridge між двома країнами для реалізації спільних ІТ-проектів. В рамках меморандуму передбачається, що TechBridge сприятиме обміну досвідом між технологічними компаніями України та Великої Британії, а також допоможе впровадженню спільних масштабних ініціатив, зокрема за участю міжнародних партнерів. Крім того, проект відкриє для українського бізнесу, особливо малого та середнього, нові можливості для залучення інвестицій та участі в грантових програмах. Офіційно платформа розпочала свою роботу у січні 2024 року²⁹.

Співробітництво у сфері культури та освіти. Не зважаючи на військовий стан в Україні, співпраця між Україною та Британією активно

²⁸Угода про цифрову торгівлю між Україною та Великою Британією: що це означає і як працюватиме. URL:<https://www.kmu.gov.ua/news/ugoda-pro-cifrovu-torgivlyu-mizh-ukrayinoyu-ta-velikoyu-britaniyeyu-shcho-ce-oznachaye-i-yak-pracyuvatime>

²⁹Торгівля та інвестиції. URL:<https://uk.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/881-ukrajina-velika-britanija/4750-trade-in-goods-and-services-between-ukraine-and-the-united-kingdom/torgivlya-ta-investiciyi>

розвивається і в культурній сфері. Для подальшого розвитку культурної дипломатії та зміцнення культурного обміну між державами у 2022 році (з травня по листопад) було організовано Сезон культури Британія / Україна. Ця ініціатива приурочена до 30-річчя встановлення дипломатичних відносин і мала на меті поглиблення партнерства між двома країнами. Про проведення заходу оголосили міністри Ліз Трасс і Дмитро Кулеба під час зустрічі «Діалог із стратегічного партнерства» в Лондоні. Така співпраця стала своєрідним культурним фронтом, спрямованим на протидію інформаційному впливу країни-агресора.³⁰ Співпраця у культурній сфері допомагає також адаптуватися українцям-біжанцям в Британії, які через війну вимушені були покинути власні домівки.

Для посилення згуртованості українців у 2023 році громадська організація «Товариство дослідників України» запустила мобільний додаток I'mUkrainian. За задумом організаторів, він має допомогти підтримувати зв'язок із рідними та близькими, які залишилися в Україні.

Також у співпраці з Лондонською торгово-промисловою палатою у Великій Британії відкрився Український освітній хаб. Директорка Українського інституту розвитку освіти Наталія Софій зазначила, що стратегічна мета хабу – збереження людського капіталу України. У співпраці з Асоціацією інноваційної та цифрової освіти та за ініціативи Міністерства освіти і науки України створюється мережа таких хабів. Їх місія – допомогти українським дітям, які тимчасово перебувають за кордоном, продовжувати навчання за українською державною програмою та здобувати навички для успішного життя³¹. Крім того, медіаплатформа «Читомо» спільно з LitCentr започаткувала міжнародний проєкт *UkrainianBookshelvesWorldwide* – інтерактивну мапу просторів із книгами українською мовою. Більшість таких книжкових полиць, розташованих у бібліотеках різних країн, були створені після 24 лютого 2022 року.

³⁰Гриценко Г., Яцула Є-П. Українсько-британські відносини в культурно-історичному контексті (2022–2023). URL: <file:///C:/Users/Home/Downloads/305177-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-704957-1-10-20240530.pdf>

³¹Гриценко Г., Яцула Є-П. Українсько-британські відносини в культурно-історичному контексті (2022–2023). URL: <file:///C:/Users/Home/Downloads/305177-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-704957-1-10-20240530.pdf>

Слід підкреслити, що українські закордонні студії не лише стали осередками національної культури для українців, які опинилися за кордоном, але й відіграють важливу роль у популяризації України та поширенні інформації про неї на міжнародній арені.³²

Важливість діяльності українських студій полягала у тому, що вони займалися не лише науковою сферою, а й активно проводили різноманітні заходи.

Місією Українського культурного центру в Ноттінгемі є збереження культурної ідентичності українців, які проживають у Великій Британії. Школа українознавства імені Лесі Українки, одна з найстаріших у країні, проводить різноманітні культурні та освітні заходи для людей різних вікових категорій³³. При Кембріджському університеті діє з 2010 року самостійна програма «Кембріджські українознавчі студії», що спрямована на поглиблення знань про Україну, передусім її культуру та літературу.

Україна та Велика Британія продовжують працювати разом, щоб налагодити тісніші зв'язки у сфері вищої освіти. Велика Британія підтримуватиме реформу викладання англійської мови в українській системі освіти, включаючи реформу Нової української школи. Нова програма FutureEnglish забезпечить дослідження, консультації та безперервний професійний розвиток для Міністерства освіти і науки, а також започаткування нової освітньої онлайн-платформи, яка створить можливості професійного розвитку для 25 000 вчителів у всіх регіонах України протягом наступних трьох років³⁴.

Слід відзначити також активну діяльність української діаспори в Британії, яка активно підтримує Україну в боротьбі проти російської агресії. Під час війни діаспорна спільнота організувала численні заходи в різних містах Великої Британії на підтримку України. Учасники мітингів виконують Гімн України, скандують «Слава Україні», тримають українські прапори та плакати з гаслами на кшталт: «Stop Putin», «Save Ukraine from Putin's Red Terrorism», «No fly zone over Ukraine now», «putin, Kill Yourself, not Ukraine». Вони також активно поширюють правдиву інформацію про події в Україні через

³²Українські студії за кордоном, 2022. URL: <https://www.ukrainer.net/ukrainski-studii/>

³³Українські студії за кордоном, 2022. URL: <https://www.ukrainer.net/ukrainski-studii/>

³⁴Спільне комюніке України та Великої Британії за результатами підготовчого засідання українсько-британського Стратегічного діалогу, 8 грудня 2021 року URL: <https://mfa.gov.ua/news/spilne-komyunike-ukrayini-ta-velikoyi-britaniyi-za-rezultatami-pidgotovchogo-zasidannya-ukrayinsko-britanskogo-strategichnogo-dialogu-8-grudnya-2021-roku>

соціальні мережі, прагнучи привернути увагу світової спільноти до злочинності путінського режиму ³⁵.

На таких акціях протестувальники закликають уряд не лише зупинити путіна, закрити небо над Україною та посилити гуманітарну й військову допомогу, але й запровадити жорсткіші санкції проти країни-агресора. Також вони виступають проти окремих компаній, які продовжують співпрацювати з росією. Наприклад, група старшокласників у Лондоні провела протест під штаб-квартирою компанії «Royal Dutch Shell», вимагаючи припинення закупівлі російської нафти та газу. У відповідь компанія наступного дня оголосила про вихід з російського ринку.

Одним із важливих напрямів підтримки, яку надає українська діаспора, є гуманітарна допомога. Волонтери з Великої Британії активно збирають і відправляють тонни речей першої необхідності для українських біженців. Значний внесок роблять такі організації, як «Association of Ukrainians in Great Britain» та «Association of Ukrainian Women in Great Britain», які ініціювали проект Help Ukraine для збору коштів на гуманітарну допомогу українським біженцям і військовим. Ці організації співпрацюють з Українським Червоним Хрестом, зокрема, передали 1,25 млн грн на підтримку його діяльності, спрямованої на надання життєво важливих послуг у постраждалих від війни регіонах.

Також діаспора надсилає українським захисникам військове спорядження, включно з шоломами, бронежилетами та іншою амуніцією, що є надзвичайно важливим для забезпечення боєздатності армії³⁶.

Висновки. Як бачимо, Велика Британія є одним із провідних партнерів України, який активно підтримує її у протистоянні російській збройній агресії. Ця країна продемонструвала значну солідарність з Україною ще після окупації Криму у 2014 році, зокрема через підтримку санкційної політики проти росії, підготовку українських військових, постачання озброєння та гуманітарну допомогу. Підписані угоди, переговори та контакти на високому рівні між представниками двох держав підтверджують, що Велика Британія послідовно займає одну з найрішучіших позицій у Європі щодо ситуації, яка склалася, і не прагне балансувати між росією та Україною. Беззаперечно, британський уряд підтримує інтереси України та її перемогу.

³⁵Українські студії за кордоном, 2022URL: <https://www.ukrainer.net/ukrainski-studii/>

³⁶ Діаспора України. Велика Британія.URL:<https://lpnu.ua/news/diaspora-ukraini-velyka-brytaniia>

Література

1. Велика Британія надасть Україні військову допомогу у 2,5 млрд фунтів протягом 2024-2025 років – Сунак. URL: <https://suspilne.media/660226-velika-britania-nadast-ukraini-paket-vijskovoï-dopomogi-u-25-mlrd-funtiv-sunak/>
2. Волоський Г. Британсько-українське військове співробітництво: особливості, інтереси та перспективи. URL: <https://savelife.in.ua/materials/research/brytansko-ukrainske-viyskove-spivrobitny/>
3. Гавриленко Н., Широкий Г. Лібералізація Великою Британією торгівлі з Україною: аналіз можливостей для українського експорту URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-05/uk_s-new-trade-measures_05052022.pdf
4. Гриценко Г., Яцула Є-П. Українсько-британські відносини в культурно-історичному контексті (2022–2023).URL:file:///C:/Users/Home/Downloads/305177-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-704957-1-10-20240530.pdf
5. Діаспора України. Велика Британія. URL:<https://lpnu.ua/news/diaspora-ukraini-velyka-brytaniia>
6. Ерман Г. Як і чому Британія стає одним із найближчих союзників України. 1 лютого 2022 р. URL:<https://newscast.com.ua/news/110102>
- 7.НБУ. Статистика зовнішнього сектору. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external#5>
8. Про ратифікацію Угоди про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії : Закон України від 16.12.2020р. No1100-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1100-20#Text> (датазвернення: 05.09.2022).
9. Спільне комюніке України та Великої Британії за результатами підготовчого засідання українсько-британського Стратегічного діалогу, 8 грудня 2021. URL: <https://mfa.gov.ua/news/spilne-komyunike-ukrayini-ta-velikoyi-britaniyi-za-rezultatami-pidgotovchogo-zasidannya-ukrayinsko-britanskogo-strategichnogo-dialogu-8-grudnya-2021-roku>
10. Стан відносин між Україною та Великою Британією : аналітична довідка. 2020. URL: <http://fpp.com.ua/stan-vidnosyn-mizh-ukrayinoyu-ta-velykoyu-brytaniyeyu-analitychna-dovidka>
11. Стужук Ю. П. Співробітництво України та Великої Британії в умовах російсько-української війни. Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних дослідженьNo 2(75), 2022. Національного університету оборони України імені Івана Черняховського. с. 135-140. URL:<http://znpcvsd.nuou.org.ua/article/view/267500/263383>

12. Торівля та інвестиції. URL:<https://uk.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/881-ukrajina-velika-britanija/4750-trade-in-goods-and-services-between-ukraine-and-the-united-kingdom/torgivlya-ta-investiciyi>

13. Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії. URL:

<https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-88277>

14. Угода про цифрову торгівлю між Україною та Великою Британією: що це означає і як працюватиме. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ugoda-pro-cifrovu-torgivlyu-mizh-ukrayinoyu-ta-velikoyu-britaniyeyu-shcho-ce-oznachaye-i-yak-pracyuvatime>

15. Україна та Велика Британія домовились про подальшу координацію зусиль з відновлення української економіки URL:<https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-ta-velika-britaniya-domovilis-pro-podalshu-koordinaciyu-zusil-z-vidnovlennya-ukrayinskoyi-ekonomiki>

16. Україна і Велика Британія продовжать скасування ввізних мит та тарифних квот у двосторонній торгівлі ще на 5 років, – Юлія Свириденко. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-i-velyka-brytaniia-prodovzhat-skasuvannia-vviznykh-myt-ta-taryfnykh-kvot-u-dvostoronnii-torhivli-shche-na-5-rokiv-iuliia-svyrydenko>

17. Україна та Велика Британія обговорили стратегічно важливі напрямки співробітництва. URL:<https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=1eda99b6-291e-461a-9c97-3bdb5454c078&title=UkrainaTaVelikaBritaniiaObgovoriliStrategichnoVazhliviNapriamkiISpivrobitnitstva>

18. Українські студії за кордоном, 2022. URL:<https://www.ukrainer.net/ukrainski-studii/>

19. Цифрове та зернове партнерство: про що домовились Україна та Велика Британія, – брифінг Юлії Свириденко URL:<https://me.gov.ua/News/Print?lang=uk-UA&id=d47f3139-f8fc-45a7-8df6-de875f68316d>

20. Черевко О. Еволюція українсько-британських відносин в умовах широкомасштабної агресії росії проти України. *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571.). С. 5-24.

21. Office for National Statistics. What did the UK trade with Ukraine in 2021? URL: <https://www.ons.gov.uk/economy/nationalaccounts/balanceofpayments/articles/whatdidtheuktradewithukrainein2021/2022-03-30#uk-trade-in-goods-with-ukraine>

Brovko A.

UKRAINE – BRITAIN: DEVELOPMENT OF RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN ARMED CONFLICT

The article analyzes the development of relations between Ukraine and the United Kingdom in the context of current challenges. It is found that the states are important partners and develop cooperation in the political, military, economic, cultural and educational spheres. In particular, a number of agreements have been signed in the framework of cooperation. The Agreement on Political Cooperation, Free Trade and Strategic Partnership between Ukraine and the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland is of great importance for the development of relations. The signing of this agreement resulted in an increase in imports of goods of British origin to Ukraine and imports of goods of Ukrainian origin to the UK, i.e., an increase in the volume of export and import operations between Ukraine and the UK. Accordingly, the negative balance of trade between Ukraine and the UK has decreased. It is found that the United Kingdom actively supports Ukraine in its resistance to Russian military aggression by providing assistance of a diverse nature.

Key words: *relations, cooperation, strategic partnership, Russian aggression, armed conflict.*

Васьковський О. В.

магістр міжнародних відносин, суспільних комунікацій
та регіональних студій,
кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя,
oleksiivaskovskyi@gmail.com
orcid.org/0009-0007-8736-5756

КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ КНР В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Роль культурної дипломатії КНР у сучасній системі міжнародних відносин, враховуючи сучасні геополітичні та економічні тенденції, заслуговує свого ретельного дослідження. Її аналіз дозволяє виявити особливості та вплив культурної дипломатії КНР на сучасний світовий порядок.

Культурна дипломатія виступає як ефективний інструмент у сучасному світі, сприяючи встановленню міцних зв'язків та підтримці дружніх стосунків між народами. Робота охоплює вивчення стратегій, методів та інструментів, які КНР використовує для просування своєї культури та ідей на міжнародній арені. В роботі зазначено, що зростаючий економічний вплив КНР та його геостратегічне розташування надають особливу актуальність культурній дипломатії країни. Досліджено виклики, які впливають на ефективність культурної дипломатії КНР та зазначено напрями вирішення проблемних питань. Також зазначено основні характеристики Китайських конфуціанських інститутів.

Ключові слова: культурна дипломатія, конфуціанський інститут, м'яка сила, філософія, міжкультурний діалог.

Вступ. Актуальність теми полягає в тому, що по-перше, КНР є другою найбільшою економікою світу та є однією з провідних сил у міжнародних відносинах. Тому, використовуючи культурну дипломатію, КНР може поширювати свої цінності, ідеологію та інтерпретацію світових подій, впливаючи на глобальну арену.

По-друге, розвиток технологій та зростання засобів масової інформації створюють нові можливості для розповсюдження культури і впливу держави. КНР використовує інтернет, соціальні медіа, кіно, музику та інші культурні форми для просування своєї культури та цінностей на глобальному рівні, привертаючи увагу та впливаючи на міжнародне сприйняття Китаю.

По-третє, КНР використовує культурну дипломатію як засіб підтримки дипломатичних відносин та співробітництва з іншими країнами. Шляхом спільних культурних проєктів, обміну мистецтвом, освітніми програмами та іншими формами культурного взаємодії, КНР прагне зміцнити свої дипломатичні зв'язки, розширити торговельні стосунки та підтримувати мир та стабільність у світі.

КНР в останні десятиліття активно розвиває свою культурну дипломатію та засоби м'якої сили, виходячи за межі своїх кордонів. Зосереджуючись на підтримці свого геополітичного впливу, КНР використовує культурну дипломатію для підкріплення своєї ролі як глобального гравця та підвищення своєї міжнародної привабливості. Тому важливо проаналізувати, як через розповсюдження своєї культури, КНР може створювати позитивний образ своєї нації, залучати туристів, інвесторів та іноземних студентів, сприяючи своєму економічному розвитку та міжнародному впливу.

У зв'язку з цим, вивчення культурної дипломатії КНР в сучасній системі міжнародних відносин є актуальним та важливим завданням.

Мета статті – розкрити роль культури як інструменту зовнішньої політики КНР, проаналізувати її стратегії та методи, а також визначити вплив культурної дипломатії КНР на сучасний глобальний порядок.

Виклад основного матеріалу. Вплив культурної спадщини та традицій на культурну дипломатію КНР.

Культурна дипломатія стала ключовим інструментом зовнішньої політики багатьох країн у сучасному світі. Вона дозволяє зміцнювати взаєморозуміння, розширювати кордони співробітництва та впливу, а також залучати увагу та зацікавленість інших націй до власної культури, історії та цінностей. Китай, одна з найбільш впливових держав світу, використовує свою багату культурну спадщину та традиції як потужну зброю в сфері культурної дипломатії.

Китайська культура, яка охоплює тисячолітні традиції, релігії, мистецтва та філософію, має неперевершений вплив на розвиток не лише внутрішнього життя китайського народу, але й на формування культурного обличчя Китаю в глобальному масштабі. Китайські традиції, такі як конфуціанська

етика, буддизм та даосизм, пронизують усі сфери суспільства, від політики та економіки до мистецтва та літератури. Вони є не тільки основою для внутрішнього розвитку Китаю, але й представляють його на зовнішньому ринку.

Китайська культурна дипломатія використовує багатогранність культурної спадщини та традицій для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей. Китайська державна влада вкладає значні зусилля в підтримку і поширення китайської мови, літератури, музики, танцю, кіно та інших мистецьких форм [1, с. 23–24].

Нині, КНР активно застосовує культурну дипломатію, яка базується на популяризації культурної спадщини та традицій КНР у світі. Один з прикладів – це програма «Китайський мільйон», яка включає в себе навчання китайської мови та культурі для іноземців та надання стипендій для навчання в КНР. Також, КНР регулярно проводить культурні заходи, такі як музичні вистави, танцювальні шоу та спортивні змагання, що привертає увагу іноземних туристів і робить візит до Китаю більш залучливим.

Програма «Китайський мільйон» (Chinese Government Scholarship – Рис. 2.1) є частиною культурної дипломатії Китаю. Ця програма надає стипендії для іноземних студентів, дослідників та викладачів для навчання в китайських університетах. Головною метою цієї програми є підтримка міжнародного співробітництва в галузі освіти, вивчення китайської мови та культури, а також залучення талановитих студентів з усього світу до навчання в Китаї.

Програма «Китайський мільйон» пропонує різноманітні типи стипендій, включаючи стипендії для бакалаврів, магістрів, аспірантів, післядокторантів та спеціальні стипендії для викладачів. Це дає можливість іноземним студентам вивчати китайську мову, отримувати високоякісну освіту в китайських університетах та зануритися в багату культуру та традиції Китаю [2].

Рис. 2.1. *Chinese Government Scholarship*

Крім надання стипендій, програма також сприяє культурному обміну та взаєморозумінню. Іноземні студенти, які навчаються в Китаї, мають можливість взаємодіяти з китайськими студентами та спілкуватися з представниками китайської культури. Вони беруть участь у культурних заходах, фестивалях та традиційних церемоніях, що дозволяє їм ближче пізнати культурну спадщину Китаю.

Культурні центри та організації грають важливу роль у пропагуванні китайської мови, мистецтва, літератури та інших аспектів культури Китаю. Одним з найвідоміших культурних центрів є Культурний центр Конфуція, який є мережею культурних інститутів, створених китайським урядом. Ці центри пропонують курси китайської мови, культурології, каліграфії, мистецтва та інших аспектів китайської культури. Вони також організовують різноманітні культурні заходи, виставки, лекції та демонстрації, що допомагають поширити розуміння та інтерес до китайської культури серед іноземних аудиторій.

Ханьбянь (кит. 国家汉办) – скорочена назва Канцелярії Міжнародної Ради китайської мови. Організація, підпорядкована безпосередньо Міністерству Освіти КНР, завданням якої є надання освітніх ресурсів та послуг з поширення китайської мови та національної культури для здійснення спільного розвитку культурного різноманіття та будівництва гармонійного світу (Рис. 2.2) [3, с. 220].

Рис. 2.2. Штаб-квартира Ханьбянь

Важливо відзначити, що «Ханьбан» часто стає предметом дискусій і критики у деяких країнах через спроби китайського уряду впливати на навчання китайської мови та культури за кордоном. Деякі обвинувачують «Ханьбан» у поширенні пропаганди та контролі над академічною сферою. Такі обговорення продовжуються, і погляди на роль «Ханьбан» різняться в залежності від контексту та країни, в якій вона діє (Рис. 2.3).

Рис. 2.3. «Ханьбан»

Канцелярію Міжнародної Ради китайської мови було засновано у 1987 році як робочий орган при Державній раді з поширення китайської мови, сформовані керівниками 11 міністерств Державної Ради. Канцелярія є некомерційною організацією та перебуває під безпосереднім підпорядкуванням у Міністерстві освіти КНР [4, с. 275].

У 2002 році КНР розпочала підготовку кампанії з поширення китайської мови за кордоном. З 2004 року, ґрунтуючись на досвіді Німецького інституту ім. Гете, Французького інституту, Іспанського інституту ім. Сервантеса та інших установах, що спеціалізуються на викладанні національної мови як іноземної за кордоном, Китай заснував мережу некомерційних установ – центрів викладання китайської мови та поширення національної культури – Інститутів Конфуція.

Канцелярія Міжнародної Ради китайської мови є штаб-квартирою Інститутів Конфуція (Рис. 2.4) та постійним органом, який займається діяльністю мережі Інститутів Конфуція по всьому світу. До 2020 року, за історію існування Інститутів Конфуція, у 162 країнах регіонів Азії, Африки, Америки, Європи та Океанії було створено понад 500 центрів вивчення китайської мови як іноземної.

Рис. 2.4. Емблема Інститутів Конфуція

Основною метою Інститутів Конфуція є популяризація китайської мови, сприяння вивченню культури, історії та традицій Китаю, а також зміцнення взаєморозуміння та співпраці між Китаєм та іншими країнами. Вони пропонують курси китайської мови, організовують культурні заходи, лекції, семінари, виставки та інші події, спрямовані на поширення культурних знань та обмін міжнародними студентами та вченими[5].

Інститути Конфуція грають важливу роль у культурній дипломатії Китаю, допомагаючи зближувати культури, сприяючи міжнародному співробітництву та позитивному взаємодії між Китаєм та іншими країнами. Вони також виступають платформою для обміну науковими дослідженнями, культурними програмами та академічним співробітництвом.

Однак, Інститути Конфуція також були предметом обговорень та критики. Деякі країни ставлять питання до їх діяльності та незалежності, стверджуючи, що вони можуть бути використані як інструмент пропаганди китайського уряду. Деякі Інститути Конфуція були закриті або суттєво обмежені у своїй діяльності у деяких країнах через такі обговорення.

Мистецтво та культурні виставки грають важливу роль у культурній дипломатії Китаю. Китай має довгу і багату історію мистецтва, і це відображається у різноманітті його художніх форм.

Організація мистецьких виставок, фестивалів та турне є важливим інструментом для Китаю у популяризації своєї культури та мистецтва у всьому світі. Це дозволяє китайським митцям представляти свої твори, виступати перед міжнародною аудиторією та спілкуватися з іншими художниками та культурними діячами. Мистецькі виставки створюють можливості

для обміну культурними цінностями, поглиблення взаєморозуміння та сприяють зміцненню дипломатичних відносин між Китаєм та іншими країнами.

Китайська культура має унікальні художні традиції, такі як каліграфія, живопис шуймо, кераміка, традиційні танці, оперна музика та багато інших. Ці мистецькі форми демонструють багатство та красу китайської культури. Культурна дипломатія Китаю використовує ці мистецькі вираження, організуючи виставки, концерти, театральні вистави та інші культурні заходи як у Китаї, так і за його межами [6, с. 278].

Мистецькі виставки та культурні фестивалі, організовані Китаєм, не лише демонструють мистецький доробок країни, але й сприяють культурному обміну, залучають увагу іноземних аудиторій та сприяють поглибленню міжнародного порозуміння. Вони створюють платформу для взаємодії між китайськими митцями та художниками з інших країн, сприяють обміну ідеями та техніками мистецтва, а також показують багатогранність та різноманіття культурного спадку Китаю.

Культурні виставки та фестивалі також стимулюють туризм та економічний розвиток. Вони привертають увагу іноземних туристів, які бажають побачити унікальні художні роботи, відвідати традиційні вистави та познайомитися з китайською культурою. Це сприяє збільшенню туристичного потоку до Китаю та підтримці економічних зв'язків з іншими країнами [5].

Отже, культурна дипломатія Китаю, заснована на популяризації культурної спадщини та традицій, відіграє важливу роль у сприянні взаєморозумінню, встановленні довготривалих культурних зв'язків та підтримці економічних зв'язків з іншими країнами. На шляху до досягнення своїх цілей Китай використовує різноманітні інструменти культурної дипломатії.

У загальному контексті культурної дипломатії Китаю, Інститути Конфуція є важливим інструментом поширення китайської культури, зміцнення культурного обміну та підтримки міжнародних стосунків Китаю.

Культурна дипломатія КНР: інститути, інструменти та проблеми.

Культурна дипломатія є важливим аспектом зовнішньої політики кожної країни, що спрямований на підтримку взаєморозуміння, співпраці та встановлення довгострокових відносин з іншими народами. Китай, зі своєю величезною культурою, багатою історією та неповторними традиціями, розуміє значення культурної дипломатії і активно використовує її інструменти для зміцнення своїх зв'язків зі світом.

За останні роки Китай виявив значний інтерес до розвитку культурної дипломатії, ставши активним учасником глобальних культурних обмінів.

Китайська культурна дипломатія включає в себе широкий спектр інститутів та інструментів, які допомагають поширювати китайську культуру, мову, традиції та ідеї по всьому світу [7].

Китайська Народна Республіка має різні інститути, які займаються культурною дипломатією і сприяють поширенню китайської культури та мови за кордоном. Ось кілька ключових інститутів культурної дипломатії КНР:

- *Міністерство культури і туризму Китаю*. Це відомство відповідає за розробку та реалізацію культурних програм та ініціатив Китаю. Воно організовує міжнародні культурні заходи, фестивалі, виставки та виконавські мистецькі гастролі, сприяючи обміну між культурами та співпраці у галузі туризму.

- *Інститут міжнародного культурного обміну (CIIE)*. CIIE є ключовим інститутом, який спеціалізується на культурному обміні, співпраці та діалозі з іншими країнами. Він здійснює різноманітні проекти, такі як культурні форуми, конференції, виставки та взаємовізити культурних делегацій.

- *Китайський інститут культури (Confucius Institute)*. Цей інститут, що носить ім'я Конфуція, працює в багатьох країнах світу і пропонує програми вивчення китайської мови та культури. Confucius Institute сприяє встановленню зв'язків між китайськими та іноземними університетами, організує культурні заходи та сприяє обміну студентами і викладачами.

- *Китайська рада за сприянням міжнародному обміну культурою (ССАА)* є важливою інституцією культурної дипломатії Китаю. Вона була заснована з метою сприяти обміну культурою між Китаєм та іншими країнами, підтримувати культурну спадщину Китаю та пропагувати китайську мову та традиції у світі.

- *Китайське міжнародне радіо (CRI)*. Це медійне агентство виконує важливу роль у культурній дипломатії Китаю. Воно поширює китайські новини, музику, програми та документальні фільми за межами Китаю, допомагаючи іншим народам краще розуміти китайську культуру та сучасне суспільство.

Інструменти культурної дипломатії використовуються для сприяння взаєморозумінню, співпраці та обміну між країнами через культурні процеси і взаємодію між людьми. Ключові інструменти, що використовуються в культурній дипломатії зазначені на рис. 2.5.

Культурні обміни. Організація культурних обмінів, виставок, концертів та фестивалів, які демонструють культурну спадщину, традиції, музику, мистецтво та літературу країни. Ці заходи дозволяють людям з інших країн побачити, відчувати та зануритися в культуру та ідентичність іншої країни.

Мова та освіта. Пропаганда мови країни, зокрема мови, літератури та історії, є важливим інструментом культурної дипломатії. Встановлення конфуціанських інститутів та надання стипендій для навчання іноземних студентів у країні є прикладами таких заходів.

Культурні центри та інститути. Створення культурних центрів та інститутів, які працюють у різних країнах, сприяє обміну культурою та створенню платформи для взаємодії між культурами. Вони можуть включати бібліотеки, музеї, культурні центри та навчальні заклади, що пропонують культурні програми та події.

Міжнародні фестивалі та конкурси. Організація міжнародних фестивалів, які присвячені мистецтву, кіно, музиці, танцю та іншим культурним проявам, створює різні можливості.

Культурні програми та обмін студентів. Здійснення культурних програм та обміну студентів між країнами допомагає зміцнити взаєморозуміння та сприяє взаємному вивченню культури, традицій та цінностей. Це може включати стажування, академічні обміни, культурні візити та програми співпраці у галузі освіти та науки.

Укладання культурних договорів та угод між країнами сприяє співпраці та обміну культурою. Це може включати спільні культурні проекти, заходи, регулярні виставки та фестивалі, а також взаємну підтримку галузі культурної спадщини та мистецтва.

Рис. 2.5. Ключові інструменти, що використовуються в культурній дипломатії

Проте, у Китаї все ще існує проблема з просуванням своєї культури, оскільки вона далеко не завжди сприймається іншими країнами. Наприклад, існують певні звинувачення у плагіаті китайських художників та урбаністів, що можуть відлякувати інші країни від подальшої співпраці в цій галузі[8].

Крім того, існують проблеми з культурною мовою між Китаєм та іншими країнами. Наприклад, в Китаї використовуються ієрогліфи, які є неприйнятними для інших країн. Це може становити перешкоду для коректного поширення китайської культури за межами Китаю.

Культурна дипломатія КНР постійно стикається зі складнощами, пов'язаними з міжнародними відносинами. Наприклад, Китай зазнав критики через свій підхід до прав людини та політику щодо Тибету й Сходу Туркестану. Також, іноді існують труднощі зі зрозумінням та прийняттям китайської культури у деяких країнах, особливо через різницю у культурному та історичному контекстах.

Проблеми Китайської культурної дипломатії можна розглядати з різних позицій. Однією з основних проблем є відсутність повної свободи виразу та незалежності в культурній сфері. Китайський уряд здійснює суворий контроль та цензуру над культурними заходами, мистецтвом, літературою та масовими медіа. Це призводить до обмеження творчості, свободи слова та розмаїття культурних виразів.

Крім того, іншою проблемою є політизація культурної дипломатії Китаю. Культурні заходи та інститути часто використовуються з метою просування політичних позицій Китаю. Це може призвести до спротиву та неприйняття культурних ініціатив Китаю з боку інших країн [9].

Також варто згадати про недостатню прозорість та доступність інформації про культурні програми та заходи, що реалізуються Китаєм. Це ускладнює співпрацю та взаємодію з іншими країнами та унеможливлює належну оцінку та контроль за витратами та розподілом ресурсів.

Додатковою проблемою, з якою зіштовхнулася Китайська культурна дипломатія, є виклики, пов'язані з розрізненістю культурних цінностей та нерозумінням міжнародної аудиторії. У силу своєї унікальної історії, традицій та цінностей, підходи Китаю до культурної дипломатії можуть відрізнятися від західних стандартів та очікувань. Це може викликати непорозуміння, конфлікти і навіть викликати культурну дискримінацію з боку деяких аудиторій.

Крім того, іншою проблемою є недостатня увага до міжкультурної комунікації та адаптації. У контексті глобалізації і зростання культурного

розмаїття, ефективна культурна дипломатія вимагає вміння пристосовуватися до різних культурних контекстів. Китайські ініціативи можуть не враховувати потреби та особливості місцевих аудиторій, що призводить до неефективного сприйняття та недосягнення запланованих цілей.

Також варто відзначити, що Китайська культурна дипломатія стикається з викликами глобального сприйняття Китаю. З міжнародною увагою, що акцентується на політичних, економічних та геополітичних аспектах, культурні ініціативи можуть бути сприйняті як частина ширшої стратегії впливу Китаю або нав'язування своїх цінностей. Це може породити недовіру та опір з боку деяких країн [10].

Для вирішення проблем, з якими зіштовхнулася Китайська культурна дипломатія, можуть бути вжиті наступні конкретні напрями:

- *Забезпечення свободи виразу та незалежності в культурній сфері.* Реформування цензурних політик та забезпечення більшої свободи виразу в культурній сфері. Це може включати полегшення обмежень на виставки, літературні роботи та мистецькі твори, а також створення механізмів для вільного обміну ідеями та розмаїттям культурних виразів.

- *Диверсифікація культурних ініціатив.* Розширення культурних програм та заходів, щоб включити ширший спектр культурних виразів і перспектив. Наприклад, підтримка розвитку сучасного мистецтва, експериментальних проєктів та взаємодії з молодими творчими групами.

- *Підвищення міжкультурної освіти.* Запровадження програм та ініціатив, спрямованих на підвищення міжкультурної освіти, взаєморозуміння та вміння спілкуватися в різних культурних контекстах. Це може включати обмін студентами, підтримку міжнародних студійних програм та створення культурних центрів, що сприяють міжкультурним діалогам.

- *Посилення співпраці та партнерства.* Залучення більшої кількості міжнародних партнерів і організацій до культурних ініціатив, що дозволить забезпечити різноманітність та глобальну перспективу. Також важливо активно співпрацювати з іншими країнами, організаціями та громадськими організаціями, які працюють у сфері культури та мистецтва. Це може включати обмін досвідом, спільні проєкти, співробітництво у проведенні виставок, фестивалів та інших культурних заходів.

- *Посилення комунікації та прозорості.* Забезпечення більшої прозорості та доступності інформації про культурні програми, заходи та ініціативи. Це включає розробку веб-порталів, публікацію документації та звітів, організацію відкритих дискусій та консультацій з громадськістю. Чим більш

прозорим та доступним буде процес культурної дипломатії, тим більша буде довіра та сприйняття з боку міжнародної спільноти.

– *Поширення власної культури з урахуванням особливостей аудиторії.* Важливо враховувати різницю в культурних цінностях та сприйнятті, коли поширюється китайська культура за кордон. Адаптація до місцевих контекстів та надання можливостей для діалогу та взаємного вивчення сприятимуть кращому розумінню та прийняттю культурних ініціатив [11, с. 44–45].

Ці напрями вирішення проблем в китайській культурній дипломатії спрямовані на забезпечення більшої свободи виразу, міжкультурного розуміння, прозорості, співпраці та адаптації. Це допоможе покращити ефективність та позитивне сприйняття культурних ініціатив Китаю з боку міжнародної спільноти.

Культурна дипломатія Китайської Народної Республіки (КНР) є важливим інструментом для сприяння взаєморозумінню, зміцнення дружніх відносин та підтримки світового миру. Інститути, такі як Китайський інститут культурних відносин та Китайська рада за сприянням міжнародному обміну культурою, відіграють важливу роль у розвитку та реалізації культурної дипломатії КНР. Проте, виникають проблеми, пов'язані з розрізненістю культурних цінностей, обмеженнями свободи слова та сприйняттям. Для успішного розв'язання цих проблем, необхідно зосередитися на забезпеченні свободи слова, міжкультурному розумінні, співпраці, комунікації та адаптації. Подальший розвиток культурної дипломатії КНР може сприяти побудові гармонійних відносин та сприяти розвитку міжнародного співробітництва та миру.

Стратегія культурної дипломатії КНР

Культурна дипломатія є найкращою формою публічної дипломатії та м'якої сили, яка зосереджується на обміні ідеями, інформацією, мистецтвом, мовою та іншими аспектами культури, включаючи матеріальні та нематеріальні, між націями та їх народами для сприяння взаєморозумінню. Через культурну дипломатію, свідомо чи підсвідомо, люди однієї нації об'єднують свої розуми та серця з тими ідеями та уявленнями, які поширюють інші нації. Це прокладає шлях для посіву любові, поваги та злагоди між людьми, незважаючи на їхні різні релігії, традиції, мови та цивілізацію. Китай підтримує «м'яку культурну дипломатію» у всьому світі. Оскільки зусилля докладаються під керівництвом президента Китаю Сі Цзіньпіна, м'яка культурна дипломатія йде повним ходом [12, с. 679].

Президент Сі сказав під час свого візиту до ЄС у 2019 році: «Жодна цивілізація не є вищою за інші. Думка про те, що чиясь раса і цивілізація є вищими, і прагнення замінити інші цивілізації, просто дурна. Їх дія призведе до катастрофічних наслідків». У той час як люди викликають страх перед загрозою з боку «чужої» системи цінностей, щоб згуртувати підтримку для більш жорсткої позиції проти Китаю, Сі підтримував бачення того, що обміни та взаємне навчання є важливими рушійними силами прогресу людства та глобального миру та розвитку. Від епохи до COVID – 19 і до посту Сі не втрачав можливості висвітлити культурні аспекти двосторонніх і міжнародних відносин.

У жовтні ц.р. Генеральний консул Китаю в Лахорі відкрив церемонію відкриття виставки «Китайська нематеріальна культурна спадщина» в будівлі Пакистанської (Китайської) торгової палати Шаньдун (PCSCC) у Лахорі. Окрім Лахора, Китай також запустив ChinaSoftCultureDiplomasy в Ісламабаді та інших частинах країни. У 2020 році Китайський культурний центр у Пакистані організував виставку під назвою «Китайська нематеріальна культурна спадщина», яка дала можливість пакистанцям зрозуміти багате мистецтво та нематеріальну культуру Китаю. Виставка відбулася в Художній галереї Пакистанської національної ради мистецтв (PNCA), де були продемонстровані останні досягнення китайських ремесел, які були найбільш інтуїтивно зрозумілими. Китай також запустив програму China Soft Culture Diplomasy в Ісламабаді та інших частинах країни. У 2020 році Китайський культурний центр у Пакистані організував виставку під назвою «Китайська нематеріальна культурна спадщина», яка дала можливість пакистанцям зрозуміти багате мистецтво та нематеріальну культуру Китаю. Виставка відбулася в Художній галереї Пакистанської національної ради мистецтв (PNCA), де були продемонстровані останні досягнення китайських ремесел, які були найбільш інтуїтивно зрозумілими [13, с. 338].

Оскільки Китай продовжує культурну дипломатію в усьому світі, він досяг чудових результатів у захисті, успадкуванні, просування культурної спадщини та сприяння творчій трансформації та інноваційному розвитку прекрасної традиційної китайської культури. На кінець 2021 року в Китаї було 108 мільйонів одиниць або наборів державних рухомих культурних реліквій, 767 000 нерухомих культурних реліквій, 5058 одиниць культурних реліквій під ключовою національною охороною та 6183 зареєстрованих музеїв. Того ж року Китай мав понад 100 000 репрезентативних об'єктів нематеріальної культурної спадщини на всіх рівнях, у тому числі 1557 на

національному рівні. Репрезентативних спадкоємців на різних рівнях було понад 90 000, у тому числі 3062 на національному рівні. У Китаї було 13 026 національних рідкісних старовинних книг і 203 стародавні книжкові одиниці під ключовою державною охороною. Китай мав 56 об'єктів всесвітньої спадщини, займаючи друге місце у світі; і мав 42 об'єкти, внесені до Списку та Реєстру нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО, займаючи перше місце у світі. Китай повністю розгорнув проекти з дослідження походження китайської цивілізації, захисту культурних реліквій, а також захисту та використання культурних реліквій з революційною спадщиною. Китай здійснив великий проект «Археологія в Китаї» та реалізував плани щодо захисту стародавніх китайських книг і відродження традиційних китайських ремесел. Стабільний прогрес був досягнутий у будівництві національних культурних парків Великої стіни, Великого каналу, Великого походу Червоної армії, Хуанхе та Янцзи. Відновлення та повернення культурних реліквій, втрачених за кордоном, принесло плідні результати: понад 1800 одиниць або наборів втрачених культурних реліквій повернулися на батьківщину [14, с. 287–288].

У листопаді 2012 року 18-й Національний з'їзд Комуністичної партії Китаю (КПК) оголосив про новий напрямок публічної дипломатії, підкресливши просування того, що президент Сі Цзіньпін бачить як «мрії китайців про велике відродження китайської нації». Політика породжує формування колективного культурного самообразу через адаптацію традиційної, національної культури, щоб перекомпонувати сучасний політичний дискурс на глобальній арені. Незважаючи на те, що популяризація мистецтва та культури є частиною дипломатичної ініціативи Китаю з 1940-х років, наголос на просуванні національних цінностей свідчить про більш рішучий підхід до сучасної культурної дипломатії. Це показує, що D'Hooghe описує політичну віру Китаю в те, що політична влада виростає як з його культури та цінностей, так і з його жорсткої влади[9].

Політичний дискурс навколо просування національних цінностей у всьому світі породжує дипломатичний поштовх до використання державних ЗМІ як засобу брендингу нації. Проте напруженість зростає не лише між посиленням контролю за системою виробництва, що йде зверху вниз, і зростанням комерційних сил, а й між зростанням національного регуляторного порядку денного та політичною метою глобальної взаємодії. ЗМІ Китаю були задіяні на іноземних ринках з 1940-х років через низку платформ, включаючи міжнародне мовлення та публікації. Під впливом ринкових реформ Китаю та глобальної реінтеграції після 1989 року державні ЗМІ

Китаю були прагматично використані як інструмент міжнародної пропаганди, як частина ініціативи Китаю щодо м'якої сили в його прагненні покращити глобальний імідж. У взаємопов'язаному цифровому комунікативному просторі культурна проекція Китаю стає все більш важливою для Комуністичної партії Китаю (КПК) і держави в боротьбі з глобальною конкуренцією на мінливих політичних фронтах. Тим не менш, існує конфлікт між сприйняттям соціокультурних змін Китаю та політичною потребою Китаю сприяти колективному національному дискурсу з міжнародним значенням. Культурна дипломатія Китаю була сформована постійно мінливим ландшафтом глобальних культурних просторів, і, отже, політична актуальність міжнародного мовлення повинна бути переоцінена на мінливому аудіовізуальному ринку [15, с. 255–256].

Враховуючи інтенсивність культурних воєн, які відбуваються на міжнародній арені, наголос на національних цінностях у медіа-виробництві перетворюється на міжнародну політику Китаю в галузі мовлення – і його глобальна комунікаційна мережа стає інструментом політики для просування нової китайської ідентичності в усьому світі. Нова культурна дипломатія передбачає більш чіткий фокус на застосуванні культурного підходу до артикуляції сучасних національних ідеологій. Занепокоєння політики щодо геополітики призводить до все більш явних амбіцій, які вштовхують Китай у глобальну політику та позиціонують його національний імідж як такий, що «відходить від своєї давньої стриманості щодо іноземних зв'язків». Наприклад, ініціатива «Один пояс, один шлях» (глобальна інфраструктурна стратегія, започаткована китайським урядом у 2013 році, спрямована на з'єднання Азії з Африкою та Європою для покращення регіональної інтеграції) розкриває політичне мислення Китаю щодо «глибокої інтеграції та відкритості до регіонального розвитку» та міжнародна економіка» [16, с. 271].

Концепція мирного зростання Китаю намагається запевнити регіональну аудиторію у «взаємовигідному зростанні, що веде до спільного процвітання» і це передбачає політичну потребу ребрендингу нації в культурній сфері.

Sharp-дипломатія Китаю у сучасних міжнародних відносинах

Сучасна практика міжнародної взаємодії, особливо зовнішньої політики провідних країн світу, свідчить про значний вплив інноваційних комунікаційних засобів на досягнення зовнішньополітичних інтересів, підтримку національних пріоритетів та позиціонування країни в міжнародних відносинах.

Джозеф Най, провідний теоретик з США, у своїй книзі «Майбутнє влади» висунув концепцію «sharp power» (гострої сили), яка описує використання маніпулятивної дипломатії однією країною з метою впливу та дезорганізації політичної системи іншої країни.

Стратегія «sharp power» суттєво відрізняється від «soft power» (м'якої сили) дипломатії, яка полягає в створенні позитивного враження про країну та здатності впливати на рішення інших країн через переконання політичних еліт та громадськості у правильності власних політичних рішень.

Стратегія «sharp power» може включати спроби однієї країни маніпулювати та контролювати інформацію про себе у засобах масової інформації та освітніх системах іншої країни з метою введення в оману або роз'єднання громадської думки в цій країні або відвернення уваги від негативних фактів про себе [17].

Останнім часом дипломатія «sharp power» набуває все більшого значення у міжнародних відносинах, оскільки, за думкою фахівців, «авторитарні країни, такі як Китай та росія, намагаються маніпулювати культурою, освітніми системами та засобами масової інформації для впливу на демократичні режими». Наприклад, китайський уряд, як стверджують дослідження, активно підтримує свою політику, нейтралізуючи критику Китаю за межами країни, а Росія намагається зменшити привабливість політики демократії шляхом критики цілісності демократичних систем та ідей, що лежать в їх основі.

Поширення стратегії «sharp power» в зовнішній політиці держав полягає, за висновками науковців, у тому, що «авторитарні держави намагаються впливати на міжнародну взаємодію шляхом використання «гострої» дипломатії, яка підтримує ідеологію, сприяє привілеям державної влади над особистою свободою і є протилежна відкритим дискусіям та незалежній думці».

Практика дипломатії «sharp power» різних політичних режимів характеризується застосуванням цензури та маніпуляцій, спрямованих не на здобуття підтримки громадськості, а на погіршення цілісності незалежних інституцій. Дослідники стверджують, що Китай, росія та інші авторитарні режими прагнуть зміцнити свій вплив як у своїх регіонах, так і по всьому світу, оскільки підвищення авторитаризму як домінуючої політичної форми веде до використання «sharp power» як засобу зовнішньої політики. Незважаючи на те, що провідні міжнародні актори розуміють загрози, що

створюються Китаєм і росією, вони не приділяють достатньо уваги актуальним проблемам зовнішньополітичного співтовариства.

Розповсюдження дипломатії «sharp power», за думкою фахівців, обумовлене технологічними інноваціями в телекомунікаціях та соціальних медіа, які становлять виклик для глобальної демократії, реалізації правової міжнародної політики та ефективного співробітництва [18].

Розширення Китаю в економічній, технологічній і військовій сферах призводить до відновлення його лідерства в Азійсько-Тихоокеанському регіоні і конкуренції з провідними міжнародними акторами в глобальному управлінні, що може мати небезпечні наслідки для міжнародної системи в цілому, як стверджують фахівці. Китай використовує свої морські сили для забезпечення домінування в Південно-Китайському та Східно-Китайському морях, а також для зміцнення свого військового балансу в Східній Азії з метою обмеження інтересів інших країн, зокрема США, в економічній і безпековій сферах. Від Західної частини Тихого океану і Східної Азії до Індійського океану і Південної Азії, Китай розробляє комплексну політику лідерства, що створює ряд викликів і можливостей для нього в глобальному контексті.

Аналітичні дослідження вказують на те, що посилення «sharp power» Китаю призводить до збільшення його впливу в одному з ключових світових регіонів, а це може створити потенційні конфлікти у майбутньому. За повідомленнями світових ЗМІ, китайські стратеги готуються до можливої «короткої, гострої війни» з американськими та східно-азійськими союзниками, з метою досягнення «ескалаційного домінування» у випадку військового конфлікту. Однак, якщо Китай бажає уникнути конфлікту з США, то програми «soft power», які сприяють залученню США до Китаю, можуть бути взаємовигідними для обох країн. Також, що стосується транснаціональних питань, таких як зміна клімату, Китай і США мають можливість ефективно співпрацювати для побудови довірчих відносин і створення мереж, які сприятимуть такому співробітництву [17].

Стратегія «sharp power» Китаю прокладає межу між поняттями «soft power» і «sharp power». Наприклад, Міжнародне радіо Китаю активно фінансує 33 радіостанції в 14 країнах, проте існує перетин межі між «sharp power», коли порушується принцип волонтаризму – порушення добровільних форм суспільних об'єднань, що заважає змістовному вибору політичних позицій. Також, коли держави маніпулюють візовим режимом або обмежують доступ до критики та накладають самоцензуру, це може бути розглянуто

як використання «sharp power». Демократичні режими сприймаються як співвідносні з громадянським суспільством, яке передбачає прозорість відносин між владою і нацією. Дослідники підкреслюють, що Китай міг би більше сконцентруватися на генерації «soft power», а не на суворому контролі партії над державним управлінням. Але доповідь дослідницької лабораторії коледжу Вільгельма і Мері у Вірджинії «Громадські комунікації: кількісна оцінка «soft» дипломатії Китаю та її «добросусідський вплив» підкреслює, що забороняти китайські зусилля щодо «soft power» через їхнє іноді перетворення на «sharp power» було б помилковим. Проте, важливо дотримуватися роздільної межі між силовим інструментарієм і бути уважним до таких проявів.

Один з прикладів, який ілюструє перетин межі між «soft power» і «sharp power», є урядове агентство Ханьбан, яке керує 500 Інститутами Конфуція та 1000 класами інститутів Конфуція та шкіл по всьому світу з метою просування китайської мови та культури. Однак, цей орган має протистояти обмеженням академічних свобод, оскільки деякі впливові країни зняли з себе зобов'язання щодо цих інститутів Конфуція через перетин межі. Ці приклади свідчать про те, що найкращим захистом від використання китайських «sharp» дипломатичних інструментів є засади демократії в міжнародній взаємодії. Існує загальний консенсус, що уряд Китаю зробив зусилля вплинути на політику інших країн та громад, прямо в їх національному середовищі, для зміцнення своєї репутації та позицій.

Згідно з аналітичними дослідженнями, Китай розробив свою стратегію «sharp» дипломатії, враховуючи особливості кожної країни, такі як проникнення Інтернету, кількість китайської діаспори та настрої суспільства. Китайська «sharp» дипломатія включає такі складові як інформаційна дипломатія (присутність китайських ЗМІ за кордоном), культурна дипломатія (Інститути Конфуція та культурні заходи), обмінна дипломатія (навчання за кордоном та міста-побратими), фінансова дипломатія (інвестиції та гранти), та «елітна» дипломатія (візити та обмін на високому рівні) [18].

Китай зосереджує значні зусилля на вплив у розвинених країнах, таких як Японія, Південна Корея і Австралія, використовуючи різноманітні інструменти китайської дипломатії. Ця стратегія стала відмітною рисою китайської «sharp power» у свідомості світової спільноти.

Застосування «sharp» дипломатії Китаю є ефективним у практиці міжнародних відносин, оскільки вона надає урядовим інституціям можливість позиціонувати політику країни, реагувати оперативно на нагальні

потреби, захищати національні інтереси та розуміти китайську громадську думку стосовно глобального управління.

Рекомендації щодо збільшення ефективності та впливу культурної дипломатії КНР

Культурна дипломатія відіграє важливу роль у зовнішній політиці країни, сприяючи зміцненню взаєморозуміння, співробітництва та підтримки між націями. Китай, з його багатовіковою культурною спадщиною, відіграє все більш вагомую роль на міжнародній арені, тому ефективне використання культурної дипломатії стає надзвичайно важливим для Китайської Народної Республіки (КНР). З метою збільшення ефективності та впливу своєї культурної дипломатії, КНР може врахувати кілька рекомендацій (Рис. 3.1).

**Рис. 3.1. Рекомендації щодо збільшення ефективності
та впливу культурної дипломатії КНР**

КНР може значно збільшити кількість програм обміну для студентів, викладачів, митців та інтелектуальної еліти. Це дозволить іноземним громадянам більше пізнати китайську культуру, мову та спадщину. Важливо також надати стипендії для іноземних студентів, щоб залучити талановиту молодь до навчання в Китаї [19, с. 329].

Для розширення програм обміну і стипендій, КНР може вжити конкретні заходи (Рис. 3.2).

Рис. 3.2. Заходи розширення програм обміну і стипендій

КНР повинна активно сприяти відкриттю китайських культурних центрів у різних країнах світу. Ці центри можуть стати платформами для виставок мистецтва, культурних заходів, мовних курсів та демонстрації традиційних китайських ремесл. Вони також можуть організовувати конференції, семінари та культурні фестивалі, що сприятимуть активнішому обміну думками та ідеями між Китаєм та іншими країнами.

Щоб реалізувати створення китайських культурних центрів і забезпечити їх ефективну роботу, КНР може вжити наступні детальні кроки:

- *Пошук партнерів та сприяння співпраці.* Китайським урядовим і недержавним організаціям слід активно встановлювати контакти з місцевими урядами, культурними установами та іншими зацікавленими сторонами у різних країнах. Це допоможе укласти угоди про співпрацю та отримати необхідну підтримку для відкриття культурних центрів.

- *Вибір відповідних місць.* КНР має ретельно вивчати ринок та вибирати стратегічні місця для розташування культурних центрів. Вони можуть бути розташовані у великих містах або туристичних центрах, де є значний інтерес до китайської культури та потенціал для приваблення відвідувачів.

- *Розробка різноманітних програм.* Китайські культурні центри повинні пропонувати різноманітні програми, що відповідають інтересам та потребам місцевого населення. Це можуть бути виставки мистецтва, культурні виступи, майстер-класи, лекції, курси китайської мови та інші навчальні заходи. Важливо розробити програми, які відображають різноманіття китайської культури та її спадщину.

- *Сприяння талантам.* Китайські культурні центри можуть стати майданчиком для молодих талантів, що пропонують їм платформу для показу своїх здібностей та розвитку [20].

Збільшення медійної присутності Китаю в світі може бути досягнуто за допомогою наступних рекомендацій:

- *Розширення телевізійних каналів та радіостанцій.* Китайським медіа слід розглянути можливість створення нових телеканалів та радіостанцій, які пропагують китайську культуру. Ці канали можуть надавати програми з фокусом на мистецтво, культурні події, кулінарію, традиції та історію Китаю. Крім того, співпраця з місцевими телеканалами та радіостанціями для трансляції китайських програм також може бути ефективним засобом поширення культурної інформації.

– *Розвиток інтернет-платформ.* Китай може активніше працювати над розширенням і покращенням інтернет-платформ, таких як веб-сайти, соціальні мережі, стрімінгові сервіси та блоги. Це надасть можливість широкому колу людей у всьому світі вільно отримувати доступ до китайських культурних контенту, новин, відео та музики. Залучення відомих журналістів, блогерів та впливових осіб з інших країн до китайських медіа також може допомогти привернути увагу та побудувати міцніші зв'язки.

– *Міжнародні співробітництво.* Китай може встановити партнерства з міжнародними медіаорганізаціями, такими як телеканали, радіостанції, інтернет-платформи та видання з інших країн. Це дозволить китайському культурному контенту бути представленим на глобальному рівні [20, с. 870].

– *Креативний контент і мультиплатформені проекти.* Китайські медіа можуть створювати цікавий і креативний контент, який привертає увагу міжнародної аудиторії. Важливо розробляти різноманітні формати, такі як документальні фільми, серіали, анімації та веб-шоу, які ефективно передають культурні цінності та унікальність Китаю. Крім того, створення мультиплатформених проектів, які включають в себе телебачення, веб, мобільні додатки та соціальні медіа, дозволить залучити різні аудиторії та максимально розповсюдити культурний контент.

– *Програми співпраці та обміну з журналістами та креативними професіоналами.* Китай може започаткувати програми обміну для журналістів, письменників, режисерів та інших креативних професіоналів. Ці програми можуть включати відвідування Китаю, участь у майстер-класах, спільні проекти та співпрацю з китайськими медіа. Це сприятиме взаємному обміну досвідом, зміцненню міжнародних зв'язків та підвищенню розуміння китайської культури.

– *Рекламні кампанії та події.* Китай може організовувати рекламні кампанії та спеціальні події, спрямовані на просування китайської культури. Це можуть бути масові заходи, такі як культурні фестивалі, виставки, концерти та спортивні події, які відбуваються як в Китаї, так і за його межами.

Культурна дипломатія КНР може ефективно використовувати мистецтво та спорт як засоби взаєморозуміння та співробітництва. Організація художніх виставок, музичних фестивалів, танцювальних конкурсів та спортивних змагань залучить увагу та зацікавлення іноземних громадян, дозволяючи їм відчувати багатогранність китайської культури та побудувати позитивне сприйняття КНР [19, с. 332].

Отже, збільшення ефективності та впливу культурної дипломатії КНР можливе шляхом розширення програм обміну і стипендій, створення культурних центрів, заснування молодіжних обмінів, збільшення медійної присутності та підтримки культурних підприємств. Ці заходи сприятимуть поглибленню розуміння та співпраці між Китаєм та іншими країнами, розширенню культурного обміну та зміцненню позиції КНР на світовій арені.

Висновки. Однією з ключових переваг культурної дипломатії КНР є величезний потенціал китайської культури. Традиційна китайська культура має глибокі корені і унікальну спадщину, яка привертає увагу світової громадськості. Китайська мова, література, мистецтво, кухня та інші аспекти культури є джерелом інтересу для багатьох людей по всьому світу.

Культурна дипломатія Китайської Народної Республіки (КНР) останнім часом набула значної уваги та розглядається як стратегічний інструмент китайської зовнішньої політики. Аналізуючи цей аспект, можна виокремити кілька ключових елементів та проблем, пов'язаних з культурною дипломатією КНР.

- КНР використовує культурну дипломатію як засіб для підвищення свого міжнародного впливу та презентування китайської культури як привабливого активу. Китай активно інвестує у створення та підтримку культурних центрів, виставок, фестивалів та академічних обмінів, щоб збагатити свою культурну спадщину та відповідати вимогам сучасності.

- Культурна дипломатія КНР спрямована на зміцнення дружніх відносин з іншими країнами. Китай використовує культурні обміни як засіб для розвитку більш глибоких та збалансованих відносин з партнерами. Він надає увагу висвітленню спільних історичних, культурних та цивілізаційних зв'язків з іншими країнами, що допомагає сприяти взаєморозумінню та співробітництву.

Проте, існують і деякі проблеми, пов'язані з культурною дипломатією КНР. Ініціативи Китаю можуть сприйматися як засіб пропаганди та м'якого впливу з метою зміцнення політичної позиції. Це може породити недовіру та супротив у деяких країнах, особливо там, де існують політичні конфлікти або занепокоєння щодо китайської зовнішньої політики.

- Культурна дипломатія КНР може стикатися з проблемами пов'язаними з культурним релятивізмом. Оскільки культура Китаю має свої унікальні характеристики та цінності, іноді можуть виникати розбіжності з іншими культурами, особливо коли мова йде про права людини, свободу медіа або релігійні свободи. Це може викликати напруження та конфлікти,

що потребують додаткових зусиль для пошуку компромісу та взаєморозуміння.

- КНР вкладає значні зусилля у розвиток масової культури і сучасного мистецтва.

- Китай також активно використовує сучасні технології і медіа для просування своєї культури. Інтернет, соціальні мережі і цифрові платформи надають КНР можливість досягати аудиторії по всьому світу і передавати свої культурні цінності та ідеї

- Модернізація культурної дипломатії Китайської Народної Республіки (КНР) має значний потенціал і перспективи для зміцнення впливу Китаю в світі. В останні роки КНР активно розширює свою культурну присутність за кордоном, використовуючи різноманітні інструменти і стратегії.

Проте, існує проблема доступу до інформації та культурних ресурсів. КНР має систему цензури та обмежень у сфері інтернету та медіа, що може вплинути на розповсюдження китайської культури та сприйняття її зовнішніми аудиторіями. Це може обмежувати ефективність культурної дипломатії та створювати негативне враження про КНР.

Усупереч цим проблемам, культурна дипломатія КНР залишається важливим інструментом у зовнішній політиці Китаю. Вона допомагає КНР займати впливову позицію на міжнародній арені, зміцнювати взаєморозуміння з іншими країнами та просувати свої інтереси. Залежно від ефективного управління проблемами та врахування потреб інших країн, культурна дипломатія КНР може стати мостом взаєморозуміння та співробітництва між Китаєм та світом.

Однак, для успішної модернізації культурної дипломатії КНР необхідно враховувати культурні особливості і вподобання інших країн. Ефективна культурна дипломатія вимагає гнучкості і вміння адаптуватися до різних культурних контекстів. Китайська дипломатія повинна враховувати місцеві особливості, цінності та інтереси країн, з якими вони взаємодіють, щоб зберегти довіру і підтримку.

Крім того, важливо забезпечити відкритість і взаємодію між культурами. КНР повинна сприяти обміну культурними цінностями, сприяти активному діалогу та співпраці з іншими країнами. Розбудова партнерських відносин, обмін програмами та спільними проектами сприятимуть поглибленню розуміння і толерантності між культурами.

Також необхідно враховувати сучасні тренди в культурній дипломатії, такі як використання новітніх технологій, інтерактивність та залучення молоді.

Література

1. Трофименко М. В. Трансформація дипломатичної служби Китайської Народної Республіки як необхідність закріплення статусу провідної економіки світу. *Особливості інтеграції України в світовий економічний та політико-правовий простір*: матеріали IX Всеукраїнської науково-ФерченМ. China keeps the peace. Carnegie – Tsinghua Center for Global Policy: веб-сайт. URL: <http://carnegietsinghua.org/2016/03/08/china-keeps-peace-pub> – 63009Jiechi (дата звернення: 18.05.2023).
2. Ferchen M. China keeps the peace. Carnegie – Tsinghua Center for Global Policy: веб-сайт. URL: <http://carnegietsinghua.org/2016/03/08/china-keeps-peace-pub> – 63009Jiechi (дата звернення: 18.05.2023).
3. Identity and Security in China: The Negative Soft Power of the China Dream. *Politics*. №35 (3–4). Pp.216–229.
4. Nakano R., Zhu Y. Heritage as Soft Power: Japan and China in International Politics. *International Journal of Cultural Policy*. 2020. №26 (7). Pp. 869–881.
5. Albert E. China's Big Bet on Soft Power. *Council on Foreign Relations*: веб-сайт. URL: <https://www.cfr.org/backgrounder/chinas-big-bet-soft-power> (дата звернення: 24.05.2023).
6. Silver L., Devlin, K., Huang, C. China's Economic Growth Mostly Welcomed in Emerging Markets, but Neighbors Wary of Its Influence. *Pew Research Center*. 2019: веб-сайт. URL: <https://www.pewresearch.org/> (дата звернення: 25.05.2023).
7. Hong Y. Growing China's Soft Power: Free Debate and Creative Thinking are Key. *The Business Times*. 2020. URL: <https://www.businesstimes.com.sg/> (дата звернення: 27.05.2023).
8. Full Text of Chinese State Councilor's Article on Xi Jinping's Diplomacy Thought. 2017: веб-сайт. URL: http://www.xinhuanet.com/english/2017-07/19/c_136456009 (дата звернення: 20.05.2023).
9. Rudd K. How Xi Jinping Views the World: The Core Interests That Shape China's Behavior. *Foreign Affairs*. 2016: веб-сайт. URL: <https://www.foreignaffairs.com/> (дата звернення: 21.05.2023).
10. Gallarotti G. Soft Power: What it is, Why it's Important, and the Conditions Under Which it Can Be Effectively Used. *Journal of Political Power*. Vol. 4, №1. 2011. Pp. 25–47.
11. Hartig F. How China Understands Public Diplomacy: The Importance of National Image for National Interests. *International Studies*. 2016. №18. Pp. 655–680.
12. Chinese outward direct investment in Southeast Asia: how big are the flows and what does it mean for the region? *The Pacific Review*. №17 (3). Pp.323–340.
13. Бебик В. М. Стратегічні комунікації КНР: зовнішньополітичні, економічні та безпекові аспекти. Стратегічні комунікації у міжнародних відносинах. Монографія. К.: «VADEX», 2019. С. 285–315.

14. Ferchen M. China keeps the peace. Carnegie – Tsinghua Center for Global Policy: веб-сайт. URL: <http://carnegietsinghua.org/> 2016 / 03 / 08 / china-keeps-peace-pub – 63009Jiechi (дата звернення: 18.05.2023).
15. Chen Z., Lu M. Is China sacrificing growth when balancing interregional and urban-rural development? *Reshaping Economic Geography in East Asia. The World Bank, WashingtonDC*.2009. Pp. 241–257.
16. Building National Cohesion and Domestic Legitimacy: A Regime Security Approach to Soft Power in China. *Politics*. №35 (3–4). Pp.259–272.
17. The sharp power of development diplomacy and China's edge: веб-сайт. URL: <https://www.orfonline.org/expertspeak/sharp-power-development-diplomacy-china-edge/> (дата звернення: 27.05.2023).
18. Schneider M. Sharp Power Focus on China: веб-сайт URL: <https://www.publicdiplomacycouncil.org/> (дата звернення: 27.05.2023).
19. ChenY., KoehnP. Yin. The Expanding Roles of Chinese Americans in U. S. – China Relations: Transnational Networks and Trans-Pacific Interactions. *The Journal of Asian Studies*. №62 (2). P. 565–568.
20. Ashish S. Have the Chinese Core Interests Increased? Vivekananda International Foundation. 2016: веб-сайт. URL: <https://www.vifindia.org/> (дата звернення: 17.05.2023).

Vaskovskyi O.

CULTURAL DIPLOMACY OF THE PRC IN THE MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

This study explores the characteristics of cultural diplomacy in the contemporary system of international relations. Cultural diplomacy serves as an effective tool in the modern world, fostering strong connections and friendly relations among nations. The study examines the strategies, methods, and instruments employed by China to promote its culture and ideas on the international stage. It highlights the increasing economic influence of China and its geostrategic location, which give particular significance to the country's cultural diplomacy efforts. The challenges influencing the effectiveness of China's cultural diplomacy are analyzed, along with proposed directions for addressing these issues. Additionally, the article discusses the key features of Chinese Confucius Institutes as a notable aspect of China's cultural diplomacy.

Key words: *cultural diplomacy, Confucius Institute, soft power, philosophy, intercultural dialogue.*

Давиденко О. В.

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри германської філології
та методики викладання іноземних мов
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
lenawd@ukr.net
orcid.org/0000-0002-7204-1405

Давиденко Ю. М.

доцентка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
davidenko_yuri@ukr.net
orcid.id/0009-0009-2476-093X

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПІДПІЛЬНОЇ ОСВІТИ У ПОЛЬЩІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939–1945 РР.

Стаття присвячена вивченню організації підпільної освіти в Польщі в період Другої світової війни (1939–1945 рр.), що стала відповіддю на репресивну окупаційну політику нацистського режиму. На основі історико-педагогічного аналізу досліджено специфіку діяльності підпільних навчальних закладів, їх структуру, методи роботи, а також особливості навчально-виховного процесу в умовах окупації.

Аналізуються основні тенденції розвитку польської освіти в роки війни, роль інтелігенції та освітніх організацій у збереженні національної культури та знань. Встановлено, що система підпільної освіти охоплювала всі рівні навчання – від початкової до вищої школи, і мала значний вплив на формування національної свідомості та опору окупаційному режиму.

На основі системного аналізу обґрунтовано періодизацію розвитку польської підпільної освіти в роки окупації. Висвітлено організаційну модель підпільної освіти, яка враховує умови окупаційного режиму, підпільні форми організації навчання, а також методи збереження та передачі знань.

Ключові слова: підпільна освіта, Польща, Друга світова війна, педагогічний досвід, освітня система, окупація.

Вступ. Добросусідські, партнерські відносини України з Польщею створюють об'єктивні умови для якісного покращення культурних, освітніх і наукових зв'язків між двома країнами.

Події Другої світової війни для Польщі, а саме, нацистська окупація виявилися одними із найтрагічніших подій в її історії. Загарбання Польщі супроводжувалося зокрема розгорнутим наступом на польську освіту, науку, культуру, який поєднав боротьбу з наукою та освітою, знищення інтелігенції, ліквідацію проявів культурного життя. Відбувалося руйнуванні цілісності території Польщі, знищення культурної самобутності.

В умовах нацистського режиму представники польської інтелігенції, члени підпільних військових, освітніх організацій прагнули відновити роботу навчальних закладів з метою забезпечення безперервності навчального процесу, відродження культурного життя в країні для протидії окупаційній політиці. Таке протистояння нацистському порядку зумовило розвиток підпільної освіти на всіх рівнях. Особливий інтерес становить комплекс питань, пов'язаних із організацією таємної освіти в період окупації (1939–1945 рр.), яка внесла корективи в розвиток і становлення польської освіти в цілому.

Аналіз дослідницьких матеріалів показав, що на різних етапах розвитку вітчизняної та зарубіжної педагогічної науки і практики науковці досліджували проблему організації підпільної освіти в Польщі в період Другої світової війни. Так, у другій половині ХХ ст. проблемі організації підпільної освіти в Польщі присвячені праці М. Вальчака, Ч. Вицеха, Р. Врочинські, Н. Друцької, В. Коваленко, Є. Круля, Й. Красуського, М. Шабаєвої та ін. [1]. Виявлено, що в зазначений період переважали наукові дослідження, в яких висвітлювались окремі аспекти організації та розвитку підпільної освіти на середньому, професійному рівнях, у вищій школі, управління підпільною освітою у певних регіонах окупованої Польщі [2]. Протягом останнього десятиріччя були здійснені змістовні дослідження проблем освіти в Польщі українськими науковцями. Закономірно, що найбільш актуальний матеріал щодо різних аспектів освітньої системи в Польщі містять праці Н. Ничкало (розвиток польської педагогічної науки), А. Василюк (реформування шкільної освіти), Я. Гречки, Л. Гриневич (управління освітою), Є. Громова (професійна технічна освіта), І. Шемпрух (професійно-педагогічна підготовка вчителів), Л. Лук'янової (освіта дорослих в Польщі) та ін [3].

Мета статті – висвітлити процеси організації підпільної освіти у Польщі в період Другої світової війни та періодизацію історії розвитку підпільної освіти, визначити провідні тенденції її розвитку в роки окупації.

Виклад основного матеріалу. Висвітлення проблем організації польської підпільної освіти в період 1939–1945 рр. потребує детального обґрунтування тенденцій її розвитку.

Відмітимо той факт, що освіта перебуває під впливом соціальних, політичних, економічних чинників, тому освітня політика напряму пов'язана з національним, економічним, соціальним розвитком держави. Розвиток польської підпільної освіти в роки Другої світової війни потребує також урахування суспільно-політичних, економічних чинників у контексті окупаційного режиму. У межах освітніх перетворень, що відбувалися в Польщі в 1939-1945 роки, можна виділити наступні тенденції:

1. Ліквідація польської довоєнної системи освіти та запровадження німецької освітньої політики.

2. Перебудова освітнього процесу в окупованій країні та істотна трансформація змісту середньої, професійної, вищої освіти в контексті розвитку підпільної освіти як складової «Польської Підпільної Держави».

3. Поступове згортання польської конспіративної освіти та підпорядкування мережі підпільних закладів та освітніх структур новій прорадянській владі.

Висвітлюючи першу тенденцію, зазначимо, що польська конспіративна освіта періоду 1939-1945 рр. склалася історично завдяки великому впливу зовнішніх чинників, зокрема, суспільно-політичних, обумовлених тим, що німецько-польська війна закінчилась швидкою поразкою Польщі. Вереснева катастрофа стала результатом економічної, політичної і військової відсталості країни, неспроможності політичної та культурної еліти згуртувати суспільство.

Найбільш значущим етапом у загальній еволюції польської конспіративної освіти було встановлення «нового порядку» на окупованих польських землях, де провідна роль відводилася нацистській політиці у сфері освіти. Політика окупантів у згаданій сфері мала на меті встановлення повного контролю над освітньо-культурним і духовним життям польського народу. Фундаментом нацистської політики стала ідеологічна доктрина А. Гітлера, що ґрунтувалася на тезі «про расову перевагу німецької нації». Внаслідок зазначеної директиви вже з перших днів панування німецької адміністрації на території Генерального Губернаторства і приєднаних до Рейху польських землях ліквідовувалися всі культурно-освітні установи, середні та вищі навчальні заклади, розпочалися перманентні акції зі знищення польської інтелігенції. Так, вже 30 травня 1940 р. Г. Франком було вирішено провести

комплекс репресивних заходів [4, с. 112]. Наслідком цього стало проведення влітку 1940 р. так званої акції А-Б. За завчасно складеними списками нацисти заарештували та розстріляли тисячі видатних польських громадських і політичних діячів, представників культури й науки. Польські дослідники вважають, що в результаті акції А-Б було ув'язнено 6 тис. осіб. Подібною була політика і на приєднаних до Рейху польських теренах. Відразу після окупації Помор'я світ побачила інструкція, видана А. Форстером, «Про основні напрями дій в областях, окупованих німецькими військами», яка містила розпорядження щодо арешту польської інтелігенції, зокрема духовенства, вчителів і науковців [5, с. 145]. Загалом, за підрахунками польських дослідників, за період німецької окупації загинуло 8 тис. 520 вчителів.

Зазначимо, що впровадження нового адміністративно-територіального устрою та організації влади мало безпосередній вплив на подальший розвиток підпільної освіти. Становлення німецьких адміністративно-територіальних структур на окупованих польських територіях відбувалося в два етапи:

- 1 вересня 1939 р. – 25 жовтня 1939 р. – період німецького військового управління;

- 26 жовтня 1939 р. – 1 січня 1940 р. – період, пов'язаний зі встановленням цивільних органів влади та початок їх діяльності.

На початку жовтня 1939 р. територія колишньої польської держави була остаточно розділена. Так, анексовані землі отримали статус приєднаних земель. Керуючись указом А. Гітлера «Про структуру й адміністрацію східних земель» від 8 жовтня 1939 р., на вказаних польських теренах були створені нові адміністративні округи – рейхсгау: Гданськ – Західна Пруссія і Край Варти. Крім того, частина польських земель увійшла до рейхсгау Сілезія. Адміністративно-територіальний поділ на рейхсгау «приєднаних» польських територій був здійснений відповідно до наказу Гітлера від 14 квітня 1939 р., згідно з яким територія Німеччини була поділена на округи. рейхсгау Гданськ – Західна Пруссія охоплював території Поморського, частини Познанського та Варшавського довоєнних польських воєводств, а також «вільного» міста Гданськ. Загальна територія нового імперського округу становила 26 тис. кв. км із населенням у 2,15 мільйона осіб. Одним із найбільших із-поміж «приєднаних» до Німеччини рейхсгау був так званий Край Варти. Його територія становила 45 тис. кв. км із населенням у 4,2 мільйони осіб. До нього увійшли колишнє Познанське воєводство, Калишський повіт Лодзинського воєводства та місто Кутно Варшавського воєводства.

Провінція Сілезія була утворена з чотирьох урядових районів, два з яких були окупованими польськими територіями – Катовіцькою та Опольською. Район Катовіце був створений із земель східної частини Верхньої Сілезії, частини Краківського воєводства та частини земель Тешинської Сілезії. До другого урядового району увійшли терени Опольє (західна частина Верхньої Сілезії), до якого з півночі була приєднана західна частина земель Келецького воєводства, основна частина повіту Заверче та західна частина Ченстоховського повіту. Обидва ці урядові райони увійшли до Сілезії, яка мала територію площею 10 тис. кв. км із населенням 2,5 мільйона осіб. А в січні 1941 р., у зв'язку з подіями на фронтах, Сілезію поділили на дві провінції – Нижню Сілезію з Вроцлавом та Верхню Сілезію з Катовіце, як провінційними центрами.

У листопаді 1939 р. до Німеччини відійшли Поморське, Познанське, Верхньосілезьке воєводства, частина Лодзинського, західна частина Варшавського та Краківського воєводств, Мазурія, район Сувалкі, частина Келецького воєводства, Домбровський вугільний басейн. Згадана територія становила четверту частину Польщі, тобто 91,974 кв. км із населенням 9,5 мільйона осіб [6 с. 5].

З інших польських земель була утворена нова адміністративна одиниця «Генеральне Губернаторство для окупованих польських земель». До Генерального Губернаторства, яке очолив Генеральний губернатор, відомий нацистський функціонер Г. Франк, включили землі Варшавського, Келецького, Краківського, Люблінського воєводств.

Відмітимо, що назва «Генеральне Губернаторство для окупованих польських земель» була змінена згідно з директивою від 31 липня 1940 р. Так, з неї вилучили слова «для окупованих польських земель» і залишили тільки «Генеральне Губернаторство». Змінивши назву територіального утворення, німецькі функціонери керувалися виключно ідеологічними мотивами і у новій назві уникали згадки про колишню польську державу.

Паралельно зі зміною назви був здійснений відповідний адміністративно-територіальний поділ. Всю територію Генерального Губернаторства, яка становила 95 тис. кв. км із населенням у 12,5 мільйона осіб, було розділено на чотири адміністративні одиниці (дистрикти): Варшавський, Краківський, Радомський та Люблінський. Площа Варшавського дистрикту становила 17 тис. кв. км (3,7 мільйона осіб), Краківського – близько 26,4 тис. кв. км (43,7 мільйона осіб), Радомського – 25 тис. кв. км (2,7 мільйона осіб), Люблінського – 25 тис. кв. км (2,5 мільйона осіб). 1 серпня 1941 р., після

нападу Німеччини на СРСР, до Генерального Губернаторства був приєднаний п'ятий дистрикт – Галичина з центром у Львові. Територія цього дистрикту становила близько 50 тисяч кв. км, а населення – 5,5 мільйона осіб [7с. 423]. Таким чином, до кінця літа 1941 р. завершилося оформлення адміністративно-територіального статусу польських земель.

Ще одним суттєвим чинником, що, безумовно, впливав на розбудову польської підпільної освіти, була ліквідація системи довоєнного шкільництва. Окупаційна влада, натомість, представила полякам свою освітню політику. Її основою стала початкова школа. Так, 9 листопада 1939 р. А. Грайзер видав директиву про створення шкіл для польських дітей. Її основний зміст зводився до здійснення процесу навчання лише на німецькій мові, створення умов для опанування елементарними знаннями та навичками мови, читання, письма, рахування і то лише з метою розбудови фахової освіти, яка готувала б робочі кадри для потреб промисловості і сільського господарства [8, с. 64].

Зазначимо, що політика окупаційної адміністрації у сфері освіти на приєднаних територіях проводилася з урахуванням регіональних особливостей. Так, в імперській провінції Сілезія вона була менш жорсткою, ніж у Краї Варти і Познані. На даній території був утілений в життя циркуляр Міністра освіти П. Руста від 16 серпня 1940 р. про створення для поляків всезагальних початкових шкіл із польською мовою викладання і польськими вчителями.

В окрузі Сілезія у зазначений період також була запроваджена шестикласна загальна школа для польських дітей віком від 7 до 14 років з польською мовою викладання. Згідно зі статистичними даними, незважаючи на необов'язковість шкільного навчання, школу відвідувало близько 70 % учнів [9 с. 14]. Згідно з навчальним планом кількість уроків у початкових класах шкіл такого типу становила не більше 12 годин на тиждень. Також рівень більшості шкіл був низьким через повну відсутність підручників, навчальних програм, нестачу кваліфікованих учительських кадрів.

На території ГГ питання нацистської політики у сфері освіти було врегульовано директивою уряду Г. Франка від 31 жовтня 1939 р. Відповідно до цього документу польські початкові школи мали право на існування, але з навчальних програм були вилучені польська мова, історія та географія.

Однак німецька окупаційна адміністрація, паралельно із репресивними заходами, намагалася взяти під контроль освітню сферу, і тому робилися спроби охопити початковим шкільним навчанням усіх польських дітей.

Наступним кроком у царині освітньої політики було розпорядження Відділу освіти і науки Генерального Губернаторства від 14 червня 1940 р. про затвердження літературних творів для обов'язкового вивчення. Так, учні I-VII класів знайомилися зі спадщиною Г. Андерсена, Х. Бурської, Б. Пруса, С. Ординської, М. Конопніцької, А. Міцкевича та ін. Зазначимо, що вчителям рекомендувалося використовувати лише ті уривки з творів вищезгаданих авторів, які не становили жодної ідеологічної загрози для німців.

Зазначимо, що упродовж 1942-1943 рр. окупаційною адміністрацією було запропоновано нову програму «Реорганізація навчання в початкових школах», яку передбачалося впровадити з 1 вересня 1943 р. Ключовим принципом даного документу стало зниження ступеневості шкіл, що повинно було призвести до збільшення одно- та двокласних шкіл і зменшення кількості п'яти-, шести- та семикласних шкіл]. Офіційним підґрунтям надання шкільному закладу ступеня була передусім кількість учнів, які регулярно відвідували школу. Згадана політика здійснювалася в контексті директив Г. Гімmlера, який зазначав, що «для польського населення на Сході потрібно дозволити освіту не вищу 4-х класів, щоб місцеві жителі могли лише рахувати до 500, писати прізвища, знати Закон Божий та поважати німців». Статистичні матеріали щодо організації ступеневої системи навчання в початкових школах у 1943-1944 навчальному році викладено в табл. 1

Таблиця 1

***Організація ступеневої системи навчання
в початкових школах Польщі (1943–1944 н. р.)***

Навчальний рік	№ ступеня школи	Кількість учнів у закладі
1943-1944	I	20-100
1943-1944	II	101-180
1943-1944	III	181-250
1943-1944	IV	251-320
1943-1944	V	321-400
1943-1944	VI	401-460
1943-1944	VII	461 і більше

Джерело: систематизовано автором на основі опрацювання [9, с. 15]

Паралельно зі скороченням чисельності польських загальноосвітніх початкових шкіл окупаційна влада стимулювала розвиток професійних

закладів освіти. Причиною цього була потреба мілітаризованої економіки у кваліфікованих робітниках і спеціалістах. Такі школи були відкриті вже в 1939-1940 н.р. Так, за даними польських дослідників у Варшаві функціонувало 54 таких школи. Згодом відбулася чергова реорганізація польського фахового шкільництва. Її ініціатором знову виступив Г. Франк, який 29 квітня 1941 р. видав декрет про професійне шкільництво на території Генерального Губернаторства. У цьому документі було обґрунтовано теоретичні підстави створення нової системи професійної освіти фундаментальним елементом того розпорядження було скасування всіх чинних на той час правних приписів, дотичних професійній технічній освіті. Нові приписи передбачали поділ професійного шкільництва на професійно-технічні школи; обов'язкові професійні заклади для працюючої молоді з освітою 7 класів початкової школи; допрофесійні школи нижчого рівня (торговельні, ремісничі, домового господарства, жіночих ремесел); професійні школи вищого ступеня; курси підвищення кваліфікації.

Необхідно акцентувати увагу на тому, що німецька окупаційна влада найбільше схвалювала діяльність професійних технічних шкіл нижчого рівня, у яких навчали різноманітних ремесел. Це були обов'язкові, безкоштовні трирічні заклади освіти, у яких дозволялося викладати польською мовою такі дисципліни: релігія, вступ до спеціальності, професійна кореспонденція, арифметика, практичні заняття (за верстатом) та ін. У цілому на викладання теоретичних дисциплін виділялося 8 год. на тиждень.

Отже, введення «нового порядку» на території окупованої Польщі передбачало запровадження нового адміністративно-територіального поділу, встановлення окупаційного режиму та його функціонування в соціально-економічному, культурно-освітньому аспектах. Окупанти прагнули перетворити Польщу в «інтелектуальну пустелю». З цією метою була зруйнована довоєнна система освіти, ліквідовані всі існуючі польські наукові й культурні інститути. Замість цього насаджувалась німецька система освіти, спрямована на надання мінімальних знань. Діяльність польських шкіл, дозволених німецькою адміністрацією, використовувалась передусім як ідеологічний інструмент для поневолення та понімення польського народу. Представники німецької адміністрації всіма можливими силами намагалися знизити науковий і навчально-методичний рівень початкових і професійних шкіл, використовуючи їх контингент як робочу силу для потреб війни.

Друга тенденція пов'язана з перебудовою освітнього процесу в окупованій країні та істотною трансформацією змісту середньої, професійної та

вищої освіти в контексті розвитку підпільної освіти як складової «Польської підпільної держави». Як зазначалось вище, освітня політика німецької окупаційної влади призвела польську освіту до кризового становища. Наступила найбільш важлива стадія в загальній еволюції польської конспіративної освіти – виникнення мережі польських освітніх організацій, основною метою яких була структурна розбудова та координація підпільного таємного навчання. Уже в перші місяці окупації створюється ряд освітніх організацій, зокрема, Таємна організація вчителів, Товариство вчителів середніх і вищих шкіл, Християнсько-націоналістичне об'єднання вчителів загальноосвітніх шкіл, Комісія державної освіти, Департамент освіти і культури, Освітньо-шкільне бюро західних земель. Для координації діяльності цих організацій була сформована Комісія Порозуміння вчительських організацій і об'єднань. Діяльність зазначених організацій була спрямована на розбудову мережі таємної освіти, уніфікацію форм навчання.

Аналіз наукової літератури свідчить, що польський уряд в еміграції досить уважно стежив за суспільно-політичною та освітньою ситуацією в окупованій країні. Як зазначав В. Барташевський, «... в різних ситуаціях, під окупацією потрібно було творити певні цінності та інституції: суспільні, економічні, освітні, культурні» [10, с. 11]. Тому захисником таких цінностей повинна була стати Польська підпільна держава, що розпочала розбудовувати свої інституції, зокрема, Делегатуру уряду. Укінці 1940 р. розпочинають свою діяльність 14 департаментів Делегатури, серед яких Департамент освіти і культури.

Найбільш проблемною ланкою виявилася організація підпільної середньої освіти. Проте важливого значення набуває те, що цариною організації таємної освіти на середньому рівні стали дозволені німцями професійні технічні школи. Як правило, учні цих закладів занижували свій освітній рівень на декілька років і, навчаючись офіційно в закладі з певним технічним профілем, отримували середню освіту підпільно. Всі ці заходи обумовили динаміку зростання учнівського контингенту в конспіративних закладах освіти на середньому рівні. Як свідчать статистичні дані, станом на 1939 р. на польських теренах, які отримали назву Генерального Губернаторства під час окупації у 300 середніх загальноосвітніх закладах навчалось 90 тис. учнів[11, S. 318]. У 1943-1944 н. р. на цій території підпільно навчалось близько 67 тис. учнів, незважаючи на постійні перешкоди з боку німецької влади – переслідування і страту представників польської інтелігенції, нестачу навчально-методичного забезпечення, заборону бібліотек тощо. Це

становило близько 70% молоді від загальної кількості, що навчалися в період 1937–1939 рр.

Зазначимо, що в зазначений період окупації проблеми організації таємного професійного шкільництва були в центрі уваги конспіративних органів влади. Так, координаційна, навчально-виховна робота в підпільних закладах професійно-технічного спрямування розпочалася завдяки діяльності Міжорганізаційної координуючої комісії вчительських організацій і спілок; «директорських п'ятірок»; Об'єднання вчителів професійних шкіл; Таємної організації вчителів; Департаменту освіти і культури Делегатури уряду. Згідно зі статистичними показниками, наведеними польськими науковцями, на території Генерального Губернаторства у 1942–1943 навчальному році таємно здобували середню фахову освіту понад 4 тис. учнів, що становило 5% від загальної кількості учнів, які навчалися в підпільних середніх закладах освіти, і 5,7% – від загальної кількості учнів довоєнних професійних гімназій і ліцеїв у 1937–1938 навчальному році [12, арк. 7].

Найбільш проблемним моментом для польської молоді на окупованих територіях стало отримання вищої освіти. Як зазначалося вище, вже у перші місяці окупації поляки не мали жодних можливостей для навчання у вищих закладах освіти через їх ліквідацію. Проте в середині 1940 р. польські студенти отримали обмежені можливості для вступу до вищих навчальних закладів. Згідно з розпорядженням німецької адміністрації почали функціонувати німецькі вищі навчальні заклади. Так, 27 квітня 1941 р. у Познані відбулося відкриття імперського університету під назвою «Рейх Університет». У перший період функціонування в університеті навчався 191 студент. У наступні семестри кількість студентів збільшилася, розширився також викладацький склад. Згідно зі статистичними даними в 1942–1943 навчальному році у закладі навчалася 744 студенти та працювало 110 викладачів, які були переважно вихідцями з Прибалтики та Рейху [13, с. 510].

Акцентовуємо увагу на тому, що навчальний процес в університеті мав виражене політичне та ідеологічне наповнення. Так, лекційні курси мали досить заідеологізоване тематичне спрямування, зокрема, студентам читалися курси лекцій про національну боротьбу, німецьке планування поселень тощо. Варто зазначити, що у даному закладі мала право навчатися тільки німецька молодь або поляки, які підтвердили своє арійське походження.

Налагодження мережі вищої конспіративної освіти було першочерговим завданням органів управління таємною освітою. Починаючи з осені 1940 р., розширюється процес організації підпільних осередків вищої освіти.

Навчання у вищих інституціях здійснювалось відповідно до організаційних і правових засад, що утвердились у довоєнний період. Загалом, в окупованій країні підпільно функціонували Варшавський університет, Ягеллонський університет у Кракові, Варшавська політехніка, Познанський університет імені Адама Міцкевича в якості Університету Західних Земель, Вільний Польський університет у Варшаві, Вища комерційна школа у Варшаві, Варшавська вища школа сільського господарства, Вільний польський університету у Варшаві. Зародження та функціонування закладів таємної вищої освіти мало надзвичайно важливе значення для польського суспільства. По-перше, це допомогло студентам, які розпочали своє навчання до війни, його продовжити й завершити; по-друге, послужило польській молоді інтелектуально «не занепадати», а розвиватися попри велику небезпеку з боку німецької влади; по-третє, дало змогу зберегти безперервність польського шкільництва всіх рівнів.

Третьою, виокремленою нами, тенденцією розвитку підпільної польської освіти є її поступове згортання та підпорядкування мережі підпільних закладів та освітніх структур новій прорадянській владі. Завершальний етап розвитку польської підпільної освіти характеризувався поступовою її трансформацією, у зв'язку з перебігом подій на фронтах Другої світової війни. Так, у другій половині липня 1944 р. Радянська армія вступила на польську територію, звільнивши Білостокське, Люблінське, Жешувське воєводства, а в кінці серпня вийшла в район Вісли. На звільнених територіях вся влада перейшла до рук прорадянсько налаштованого Польського комітету національного визволення, який був створений 21 липня 1944 р. у Хелмі та претендував на роль нового уряду в Польщі. Перед новою владою в області освіти постали важливі завдання, насамперед, підпорядкувати і взяти під контроль підпільні освітянські структури та в короткі терміни в умовах військового часу розпочати відновлення системи освіти на основі нової прокомуністичної ідеології. Важливу роль у відродженні польської освіти відіграв Маніфест, опублікований 23 липня 1944 р., який містив програму соціалістичних перетворень як у соціально-економічній, суспільно-політичній сфері, так і в галузі народної освіти [14, с 239]. Зокрема, в ньому йшлося про необхідність якнайшвидшого відновлення на визволених територіях обов'язкового навчання дітей в усіх типах шкіл, а також наголошувалось на забезпеченні учнів безкоштовною освітою на всіх щаблях шкільної системи.

Для керівництва шкільними справами при Польському комітеті національного визволення було створено спеціальний відділ освіти, керівником якого став професор педагогіки Ягеллонського університету С. Скрзешевські. Відразу розпочалася структурна розбудова, зокрема, були створені підрозділи: загальний, шкільної реформи, бібліотечної справи. Перед новоствореним відділом були поставлені такі завдання: ліквідація неписьменності, демократизація шкільної системи та ідейно-політична переорієнтація школи та всього змісту освіти.

Першочерговим кроком нової влади стали заходи щодо залучення вчителів до співпраці з освітніми структурами Польського комітету національного визволення. Зокрема, зазначеними органами публікувалися та розповсюджувалися відозви до вчителів із закликами відновлення навчально-виховного процесу з вересня 1944 р. Так, 1 серпня 1944 р. побачила світ «Відозва до польських учителів» за авторства С. Скрзешевські, у якій йшлося про визнання значної ролі конспіративного навчання в роки окупації, а також містився заклик до вчителів брати участь у відродженні навчання в початкових і середніх закладах освіти. Крім того, автор наголошував на необхідності скласти списки учнів шкільного віку, аби жодна дитина не залишилася поза навчальним процесом 1944–1945 навчального року, а також запропонував розпочати акцію по зборі довоєнних підручників тощо.

Слід зазначити, що в переважній більшості вчительські кадри, які були учасниками таємного навчання та орієнтувалися на Лондонський уряд в еміграції, мали неоднозначне ставлення до прокомуністичної влади. Це пояснювалося тим, що пролондонський табір уважав представників нової влади «зрадниками» і зазначав, що всі його дії й заходи в освітній сфері не мають підтримки законного уряду. Як свідчать статистичні дані, наведені в дослідженні Й. Якубовського, станом на травень 1945 р. лише 287 учителів і діячів освіти належали до лав польських комуністів («Польська Партія Робітничача»), що становило 0, 5% від загальної кількості цієї професійної групи [15 с. 281]. У цій непростій ситуації, що склалася, керівництво освітнього відділу Польського комітету національного визволення визнало, що на початковому етапі доцільно відновити довоєнну систему освіти. Це знайшло своє відображення у «Керівних вказівках про організацію діяльності загальноосвітніх громадських шкіл в 1944–1945 навчальному році» [16, с.275]. Зокрема, в документі рекомендувалося запровадити в усіх загальноосвітніх школах однотипові програми, а також акцентувалася увага на тому, що більшість дітей повинні закінчувати 7-річну школу. Крім того, у вказівках

містилися рекомендації щодо збільшення кількості навчальних годин із таких дисциплін як історія, географія, польська мова та література, що були виключені зі шкільних програм у період німецької окупації.

Цікавою, на нашу думку, є оцінка «Закону про шкільний устрій 1932 р.» відомим дослідником С. Мауерсбергом, який зазначав, що документ мав рекомендаційний характер і органи народної освіти вимагали його поступової реалізації, однак «це був перший крок народної влади створення фундаменту єдиної школи для міста і села».

Запроваджуючи засади нової освітньої політики, відділ освіти Польського комітету національного визволення особливу увагу акцентував на можливості отримати початкову та середню освіту на безоплатній основі. Це знайшло своє відображення в «Розпорядженні керівника Відомства освіти від 24 листопада 1944 р. у справі безкоштовного навчання в загальноосвітніх середніх школах, професійних ліцеях та закладах підготовки педагогічних кадрів», опублікованому в «Урядовому тижневику відомства освіти Польського комітету національного визволення». Так, у документі зазначалося: «..... в державних загальноосвітніх середніх школах, закладах професійного навчання та підготовки педагогічних кадрів забороняється брати плату за навчання з учнів, які їх відвідують; учні, які показують негативні результати в навчанні, або навчаються гірше встановленого рівня, або мають середній рівень, вносять на рахунок Кураторію плату в розмірі 300 злотих за кожний період, у якому навчалися недостатньо добре; якщо Педагогічна Рада школи встановила, що негативні оцінки та недостатній рівень знань учня залежить від вагомих причин, то учень може бути звільнений від оплати навчання».

Підкреслимо, що завдяки активній участі вчителів початкових, середніх загальноосвітніх і професійних закладів вдалося розпочати 1944–1945 навчальний рік. Учителі, не чекаючи завершення процесу остаточної організації шкільних інспекторатів, почали на місцях формувати класи, долучалися до акції збору підручників, устатковували шкільні приміщення.

Вивчення архівних джерел свідчить, що Люблін став центром Польського комітету національного визволення і вже станом на вересень 1944 р. було створено Люблінський шкільний окружний кураторій. Цей орган видавав указівки, накази, що стосувалися навчального процесу в загальноосвітніх закладах. Одним із перших вийшов наказ про використання в навчальному процесі довоєнних навчальних програм, а в ході навчання відбувалося їх коригування. Важливим, на нашу думку, було положення

«Примітки при викладанні польської мови, історії, географії», що датувалася вереснем 1944 р. [17, с. 158]. Подібні правки приймалися й іншими окружними кураторіями. Відповідно до згаданого положення, при викладанні польської мови додавалися теми, які розкривали трагічні події років німецько-фашистської окупації, терору з боку нацистів, діяльність польського руху опору тощо. У свою чергу, при вивченні історії в старших класах початкової (VII клас) і середньої школи підкреслювалася роль Польщі як країни, що виступала головним осередком серед усіх слов'янських народів у боротьбі з німецьким агресором. На уроках географії пропонувалося вчителям звертати особливу увагу на регіони країни, які найбільше постраждали в роки війни (Західне Помор'я, Вармія, Нижній Сланськ), а також обговорювати важливість їх відбудови у сфері сільського господарства.

Безумовно, політична ситуація в країні впливала на організацію навчального процесу в загальноосвітніх закладах. Це торкнулося викладання ряду дисциплін, зокрема іноземної мови. Тому в закладах цього типу нова освітня влада запропонувала включити в початковий процес викладання російської мови замість німецької. Це, перш за все, було зумовлене частими дискусіями в польському суспільстві про те, що варто відмінити викладання «мови ворога». Неприязне ставлення до німецької мови як дисципліни знайшло своє відображення в листі до редакції газети «Rzeczpospolita» від 25 листопада 1944 р., у якому зазначалося: «..... прохання не змушувати нашу молодь витратити цінний час на вивчення німецької мови! В пам'ять про невинно вбитих нехай зникне в наших школах німецька мова» [18 арк. 6]. Зауважимо, що повністю відмінити викладання німецької мови не вдалося, проте згідно з розпорядженням освітянських органів від 31 січня 1945 р. вносилися кардинальні зміни в зміст тематичних програм викладання цієї дисципліни.

Аналізуючи загальні особливості тенденцій розвитку польської таємної освіти у контексті освітньої політики прорадянських органів влади, варто звернути увагу на легалізацію конспіративного навчання на рівні середньої освіти за ініціативою відділу освіти Польського комітету національного визволення. Так, згідно з розпорядженням керівника відділу освіти С. Скрзешевського від 13 серпня 1944 р. нова польська влада офіційно стала визнавати свідоцтва про середню освіту, отримані в ході конспіративного навчання [19, с. 35]. Для цього створювалися спеціальні Верифікаційні комісії при існуючих органах шкільного управління чи середніх загальноосвітніх закладах, метою яких була легалізація результатів таємного

навчання. Вимагалось, щоб учасник конспіративного навчання представив переконливі докази про свою участь у навчальному процесі. По-перше, важливою умовою було регулярне відвідування таємних комплектів, що могли засвідчити щонайменше два педагоги; по-друге, складення екзамену на атестат зрілості, під яким була резолюція трьох членів екзаменаційної комісії. В деяких округах під час окупації учасникам таємної освіти дирекція підпільного навчального закладу видавала тимчасові посвідчення, в яких підтверджувалася їхня участь у підпільному навчанні. Аналіз документальних джерел показав, що у посвідченнях вказувалося ім'я, прізвище учня, навчальний рік, а також зазначалося успішне складання іспитів, засвідченого членами Таємної екзаменаційної комісії. Лише після ґрунтовної перевірки та достатньої кількості переконливих доказів Верифікаційна комісія видавала спеціальні свідоцтва про визнання результатів таємної освіти.

На особливу увагу заслуговує подальша діяльність освітніх організацій, які під час окупації здійснювали управління підпільною освітою. Розглянемо Таємну організацію вчителів, яка в період 1944–1945 рр. опинилася в досить складній ситуації. Це пояснювалося тим, що в країні розгорнулася запекла політична і збройна боротьба між представниками нової влади і її опонентами, основну частину яких складали прибічники Лондонського еміграційного уряду. Фактично, на першому етапі визволення Польщі від німецько-фашистських загарбників у політичній системі існувало двовладдя: Крайова Рада народова, яка виникла замість Польського комітету національного визволення і Делегатура, яка репрезентувала еміграційний уряд у Лондоні і вважала себе легітимною польською владою. Тому цілком закономірно, що боротьба за ідеологічний вплив на освітні організації, зокрема Таємної організації вчителів стала актуальною для двох протиборчих сторін. У своїх спогадах З. Марциняк зазначав: «.... більшість учителів на той період було виховано на поглядах та ідеалах, що панували в міжвоєнній Польщі» [20, с. 152]. Про політичні погляди, настрої вчителів та позицію Таємної організації вчителів, яка з кінця 1944 р. повернула свою довоєнну назву Союз польських учителів, свідчать матеріали I з'їзду Союзу польських учителів, що проходив у листопаді 1945 р. у Битомі. У цілому на з'їзді вчительський загальний підтримав соціальні реформи та розглянув проект реформи шкільної системи в країні. Однак переважна більшість членів з'їзду категорично заявила про незалежність керівників освіти від місцевих органів влади і виступила проти підпорядкування Союзу польських учителів будь-якій політичній партії Польщі. Також на цьому заході було переобрано склад

головного правління вищезгаданої організації. До нього ввійшли п'ять членів партії С. Миколайчика, три члени Польської соціалістичної партії, два – безпартійних і лише один член Польської робітничої партії.

Однак нова влада, що мала підтримку СРСР, не збиралась здавати свої позиції в ідеологічній боротьбі за польську освіту. Вже невдовзі почалася форсована підготовка до проведення шкільної реформи, яку планувалося ввести після скликання Всепольського вчительського з'їзду. Для його підготовки партійні функціонери освітнього відділу ініціювали розгортання у вчительському середовищі дискусії про необхідність ґрунтовної реформи освітньої галузі. Зазначимо, що ці заходи проводились майже за радянським зразком: по всій країні пройшли регіональні вчительські зібрання та конференції, на яких вносилися пропозиції щодо подальшого розвитку загально-освітніх шкіл, середніх закладів освіти. Так, пропонувалося переглянути основні засади виховного процесу, акцентувати увагу на принципах науково-матеріалістичного виховання, вилучивши з переліку шкільних дисциплін релігію. Така постановка питання викликала різку реакцію в католицьких релігійних колах та симпатиків Лондонського табору. Результатом цього став меморандум польського єпископату до Міністерства освіти, в якому зазначалося: «... Прийняття за основу шкільної реформи і всього виховання, формування у молоді матеріалістичного світогляду..... вважаємо недопустимим і повинні всіма силами з ним боротися, виходячи з релігійних і патріотичних позицій, вважаємо цей підхід убивчим для Польщі» [21, с. 2].

Розроблений урядовий проект майбутньої освітньої реформи передбачав змінити шкільну систему у відповідності до нових суспільно-політичних умов, зробити освіту загальнодоступною і безкоштовною, трансформувати зміст освіти, який би відповідав інтересам нової політичної системи в контексті звільнення всіх навчальних програм від псевдонаукового змісту. Також пропонувалося поділити школу за своєю структурою на три рівня освіти: початковий (I–V кл.), гімназійний (VI–VIII кл.), ліцейський (IX–XI кл.). Два перших рівня повинні бути обов'язковими. Передбачалось також мати хоча б одну восьмирічну школу на території гміни. Середня загальноосвітня школа мала включати третій рівень і бути одинадцятирічною.

Учительський з'їзд, що проходив у Лодзі 18–22 червня 1945 р., розглядав важливі питання майбутньої освітньої реформи. Особливо гостра полеміка виникла з питань змісту освіти та термінів навчання в середній школі. На противагу урядовому проекту представники Союзу польських учителів представили проекти, розроблені ними під час окупації. Зокрема,

вони обстоювали ідею 12-річної школи і пропонували наступну структуру освіти: 3-річне дошкільне виховання, 8-річна загальноосвітня школа, 4-річний ліцей. Також, на думку представників Союзу польських учителів, однієї 8-річної школи для однієї гміни було недостатньо. Найбільш запеклі дискусії спалахнули з приводу викладання релігії та гуманітарних предметів у середній загальноосвітній школі. Враховуючи авторитет католицької церкви, на спеціальному засіданні кураторів округів очільник відділу освіти С. Скрзешевські зробив офіційну заяву про те, що викладання релігії є обов'язковим, не забороняється також дотримання учнями релігійних обрядів, свят, і це є приватною справою батьків або опікунів [22, с. 122–123].

Поряд із проблемами на рівні середньої школи на з'їзді обговорювалися нагальні питання розвитку системи професійних шкіл, проблеми освіти дорослих. На нашу думку, дискусії та критика на адресу новостворених органів освітянської влади пояснювалися тим, що представлений проект реформи був недосконалим і потребував ґрунтовного опрацювання. Однак, не зважаючи на це, Загальнопольський учительський з'їзд мав важливе значення для подальшого розвитку освіти в післявоєнній Польщі. У резолюції з'їзду наголошувалося на введенні єдиної, загальнодоступної, безкоштовної освіти; обов'язкової восьмирічної загальної освіти як для міста, так і для села; обов'язкового професійного навчання для працюючої і непрацюючої молоді віком до 18 років; на утриманні навчальних закладів державою та органами місцевого самоврядування; розвитку освіти дорослих. На думку польських науковців, саме після з'їзду почалося пряме втручання партійних органів у польське шкільництво.

Також у складному становищі перебувала і вища освіта в період 1944–1945 рр. Це пояснювалось, перш за все, катастрофічними втратами серед професорсько-викладацького складу і студентського контингенту через значні події Другої світової війни, зокрема Варшавське повстання 1944 р., у результаті яких були знищені будівлі багатьох вищих закладів освіти, особливо у Варшаві, а матеріальне становище студентів не дозволяло продовжити навчання.

Як ми вже зазначали, до влади в Польщі прийшли прокомуністичні сили, намагаючись насаджувати свої ідеологічні принципи і в області вищої освіти. Звичайно, першочерговими питаннями залишалися відновлення роботи закладів вищої освіти та наукових інституцій, забезпечення останніх фінансовою підтримкою. Значущими осередками відновлення академічної освіти стали Варшава, Краків, Познань, Люблін. Першим вищим навчальним

закладом згідно з Декретом Польського комітету національного визволення від 23 жовтня 1944 р. став Університет імені Марії Кюрі-Склодовської в Любліні Відомий своєю конспіративною діяльністю в роки окупації Краківський Ягеллонський університет відновив роботу в березні 1945 р. Місяцем пізніше того ж року відбулося офіційне відкриття Гірничої академії, Торгівельної академії в Кракові. Важливий внесок у відродження вищої освіти в Познані зробили професори С. Рожицькі та Й. Сусзькі, яких делегувало Міністерство освіти до цього міста в січні 1945 р. Уже навесні 1945 р. запрацював Університет імені Адама Міцкевича, який був відомим під час німецько-фашистської окупації як Університет західних земель, а також Познанська торгівельна академія. Також Тимчасовий уряд сприяв появі вищих технічних навчальних закладів, що було пов'язано з необхідністю кваліфікованих інженерно-технічних кадрів для післявоєнної відбудови. Так, згідно з Декретом Ради міністрів Тимчасового уряду від 24 квітня 1945 р. свою діяльність розпочали Сланська Політехніка, Лодзька Політехніка, Гданський Політехнічний університет, Вроцлавська Політехніка [23, с. 125].

Найбільш проблемним осередком вищої освіти виявилася Варшава, яка зазнала наймасштабніших матеріальних втрат у роки Другої світової війни, в результаті чого науково-педагогічні працівники змушені були залишити місто. Процес відновлення варшавських закладів вищої освіти розпочався в кінці 1944 р. – на початку січня 1945 р. Одним із перших у листопаді 1944 р. розпочав своє функціонування Варшавський політехнічний університет, проте діяльність установи вдалося поновити не у Варшаві, а в Любліні. Згодом до освітнього процесу на рівні вищої освіти долучилися Варшавський університет – у грудні 1944 р., Вища школа сільського господарства, Вища торговельна школа – у березні 1945 р., Академія мистецтва – у січні 1945 р.

Слід відмітити, що, починаючи з 1944–1945 рр., у вищій освіті розпочалися ідеологічні процеси, спрямовані на її повне підпорядкування новій владі. Зокрема, була ліквідована автономія університетів, на гуманітарних факультетах переглядалися навчальні програми та плани, особливо з історії Польщі, всесвітньої історії, суспільствознавства. Як відмічають польські дослідники, в зазначений період у більшій частини професорсько-викладацького складу остаточно зникли ілюзії щодо обіцяної демократизації вищої школи.

Також однією з нагальних проблем вищої школи було залучення польської молоді до навчання. У травні 1945 р. Крайова Рада Народова

видала Декрет про створення підготовчих курсів для вступу до вищих навчальних закладів у 1945–1946 н.р. У документі йшлося про діяльність таких курсів на кожному факультеті ВНЗ. Для прийому кандидатів освітніми органами були створені спеціальні Верифікаційно-кваліфікаційні комісії в усіх регіонах країни, завданням яких було перевірка знань і видання посвідчень, в яких також бралися до уваги результати підпільної. За цими результатами претендентів могли зарахувати або на підготовчі курси, або на перший рік навчання в університетах. Особлива увага приділялася визнанню результатів навчання у таємних закладах освіти учнів, віковий ценз яких сягав від 18 до 30 років. Для підтвердження знань, здобутих у конспіративних інституціях, абітурієнти мали скласти письмові та усні іспити з польської мови та історії (для гуманітарного профілю), з польської мови та математики (для професійно-технічного напрямку). Як свідчать архівні матеріали, в 1945–1946 н. р. за результатами роботи Верифікаційно-кваліфікаційних комісій при 23 вищих школах до екзаменів було допущено 1660 слухачів, а успішно їх склало [24].

Отже, слід відмітити, що період 1944–1945 рр. характеризувався поступовим «затуханням» підпільного навчання. Це пояснюється насамперед тим, що в липні 1944 р. на територію Польщі ввійшли Радянські війська, і в результаті цього спочатку був створений Польський комітет національного визволення, а згодом Тимчасовий уряд єдності народової, які розпочали процеси ідеологічного підпорядкування освітньої сфери. За короткий проміжок часу була підготовлена освітня реформа, частково підпорядкована Союзу польських учителів. Ураховуючи ситуацію політичного протистояння, що склалася, новий уряд визнавав результати таємної освіти і для її легітимізації створив Верифікаційно-кваліфікаційні комісії в різних регіонах країни.

На основі вивчення історіографічної та джерельної бази нами представлено власну періодизацію становлення та розвитку польської підпільної освіти в роки Другої світової війни, при розробленні якої враховувались: суспільно-політичні умови в окупованій країні; репресивні заходи окупаційної влади щодо системи польської довоєнної освіти; особливості діяльності офіційно-дозволених закладів освіти, що стали однією з основних причин виникнення підпільної освіти на всіх освітніх рівнях; трансформаційні процеси в підпільній освіті на завершальному етапі війни в контексті становлення соціалістичного режиму в Польщі.

Проаналізований матеріал дає можливість виділити два хронологічні періоди:

- **I період: 1939 – 1944 рр.** – становлення і структурна розбудова підпільних управлінських освітніх структур, організація мережі підпільних закладів освіти всіх рівнів;

- **II період: 1944 – 1945 рр.** – трансформація підпільної освіти в контексті становлення соціалістичного режиму в Польщі, що характеризувалося її поступовим згортанням.

Висновки. Таким чином, останнім часом вітчизняні, зарубіжні науковці виявляють неабиякий інтерес до проблем польської освіти в цілому. Не обійшли вони своєю увагою й проблему організації підпільної освіти в Польщі в роки Другої світової війни, що розглядалася в контексті як історико-політичних так і загально-педагогічних проблем.

Аналіз стану наукової розробки досліджуваної проблеми в історіографії засвідчує зростаючий інтерес до проблеми становлення і розвитку конспіративної освіти в Польщі в період німецько-фашистської окупації. Проте, оцінюючи стан вивчення проблеми організації польської таємної освіти періоду 1939–1945 рр., в цілому можна відзначити, що, не зважаючи на наявність значної кількості наукових розвідок, у сучасній історико-педагогічній науці поки що відсутні спеціальні узагальнюючі праці, де було б цілісно вивчено проблему польської освіти досліджуваного періоду.

У результаті проведеного нами дослідження виявлено тенденції розвитку конспіративної освіти періоду 1939–1945 рр., пов'язані з ліквідацією польської довоєнної системи освіти та запровадженням німецької шкільної системи; перебудовою освітнього процесу в окупованій країні та істотною трансформацією змісту освіти всіх рівнів у контексті розвитку підпільної освіти; поступовим згортанням таємної освіти та підпорядкуванням мережі підпільних закладів та освітніх структур новій польській владі.

Здійснений аналіз дає підстави для висновку, що воєнні дії гітлерівської Німеччини після окупації Польщі у вересні 1939 р. німецька адміністрація розпочала вирішення власних освітніх доктрин, що було здійснено за допомогою партійного і адміністративного апарату. Було здійснено низку заходів, метою яких, насамперед, були: ліквідація матеріального і духовного надбання польської національної культури; заборона закладів середньої та вищої освіти по всій території Польщі; заниження рівня знань учнів основної та професійної школи; дискримінація представників польської інтелігенції як найбільш небезпечного елемента на шляху реалізації планів Третього рейху.

Наголошено, що організація процесу навчання в дозволених німцями початкових школах відрізнялася залежно від окупованих регіонів. Так, на

території Рейху з метою реалізації курсу германізації були відкриті школи з німецькою мовою викладання і лише німецькими вчителями. На території Генерального Губернаторства допускалася участь польських учителів, проте з навчальних планів виключався ряд гуманітарних предметів, серед яких історія Польщі, географія, польська література. Натомість у якості навчально-методичного посібника в початковій школі вчителів зобов'язали використовувати універсальний журнал «Ster», який був малоцінним у дидактичному відношенні. Передумовою втілення гітлерівських планів було стрімке бажання офіційних органів влади систематично занижувати рівень освіти в таких закладах.

Крім того, окремим пунктом у німецькій освітній політиці відводився професійним закладам освіти, які легально діяли на території Генерального Губернаторства, Помор'я, Сілезії, Познанського та Лодзинського округів. Як правило, на територіях, які були приєднані до Німеччини діяли професійні школи нижчого рівня, в той час як на території Генерального Губернаторства функціонували професійні заклади як нижчого, так і вищого ступенів. Рівень знань у професійних освітніх закладах був досить низьким, тому що німецька адміністрація не була зацікавлена у висококваліфікованих працівниках, оскільки вбачали в інших народах, у тому числі й поляках, лише «робочу силу». Варто відмітити, що навчання в професійних школах нижчого рівня було обов'язковим і, в той же час, уберегло молодь від вивезення на примусові роботи до Рейху.

Відмітимо той факт, що офіційно дозволене німцями початкове і професійне шкільництво зробило можливим розпочати розбудову мережі таємної освіти різних рівнів на їхній базі. Значний внесок у розбудову мережі таємної освіти зробили члени підпільних освітніх організацій та управлінських структур, зокрема Таємна організація вчителів, Департамент освіти і культури, Освітньо-шкільне бюро західних земель. Зазначимо, що досить широко поширеним було навчання на середньому рівні, в основному на території Генерального Губернаторства. Так, у багатьох легальних закладах, паралельно з офіційними програмами, реалізовувалися довоєнні програми загальноосвітніх і професійних гімназій та ліцеїв. Крім такої форми підпільного навчання, відомими були «таємні комплекти», індивідуальне навчання тощо.

Значне місце в мережі таємного навчання відводилося проблемам становлення та розвитку вищої підпільної освіти в Польщі в період 1939–1945 рр., що була однією з найбільш актуальних у процесі організації

конспіративної освіти в цілому. Важливим залишається той факт, що в зазначених навчальних закладах реалізовувалися довоєнні програми навчання. У навчально-виховному процесі робився також акцент на ідеологічні засади підготовки польської молоді до розбудови післявоєнної Польщі, на питання демократичних засад нової держави, доступність освіти та ін.

Акцентовано увагу на тому, що влітку 1944 р. радянські війська звільнили частину польських територій і на них влада перейшла до рук прорадянсько налаштованого Польського комітету національного визволення. У Польщі наступив період військової та політично-ідеологічної боротьби, що призвів до зміни суспільного устрою. Це, безумовно, торкнулося і системи польської освіти. У результаті цього розгорнулася безкомпромісна ідеологічна боротьба між прибічниками підпільної освіти, які орієнтувалися на демократичні засади в польському шкільництві, та представниками нової влади, що хотіли «експортувати» прорадянську систему освіти та виховання. Мережа таємної освіти всіх рівнів поступово трансформувалася, були змінені навчальні програми та плани навчальних закладів, майже повністю були переглянуті підходи до виховного процесу.

Література

1. Walczak M. Działność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską 1939 – 1945 / M. Walczak. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987. – 532 s.
2. Biernacka M. Oświata a społeczno – kulturowe przeobrażenia wsi w latach ostatniej wojny i w okresie powojennym / M. Biernacka // Etnografia Polska: Zeszyt 2. – 1983. – T. XXVII. – S. 103 – 132.
3. Василюк А. В. Тенденції реформування шкільної освіти Польщі (XX – початок XXI ст.): дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01 / А. В. Василюк. – Тернопіль, 2011. – 462 с.
4. Гречка Я. Р. Особливості державно – громадського управління освітою в Польщі: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. наук з державного управління: 25.00.02 / Я. Р. Гречка. – Київ, 2009. – 18 с.
5. Лук'янова Л. Історико-теоретичні аспекти підготовки андрагогів у Польщі / Лариса Лук'янова // Порівняльна професійна педагогіка. – 2013. – №1. – С. 7-14.
6. Шемпрух І. Тенденції розвитку педагогічної освіти вчителів у Польщі (1918-1999 рр.): дис... д – ра пед. наук: 13.00.04 / І. Шемпрух; Прикарпатський ун – т ім. Василя Стефаника. – Івано – Франківськ, 2001. - 503 с.
7. Okupacja i ruch Oporu w dzienniku Hansa Franka: W 2 t. / Książka i Wiedza. – Warszawa: PWN, 1970. – T. 1: 1939 – 1942. – 617 s.
8. Gomolec L., Kubiak S. Terror hitlerowski w Wielkopolsce. – Poznań, 1962. 145 s.

9. Olejnik K. Historia Polski 1939 – 1945. – Poznań: Fenix, 1998. – 264 s.
10. Łuczak Cz. Polska i Polacy w Drugiej Wojnie Światowej / Cz. Łuczak. – Poznań: Naukowe UAM, 1993. – 715 s.
11. Dobraniecki S., Pokora W. Walka o oświatę, naukę i kulturę w latach okupacji 1939 – 1944. – Warszawa: Nasza Księgarnia. Część I - Szkolnictwo m.st. Warszawy w walce z okupantem; Praca zbiorowa. Zebrali i opracowali S. Dobraniecki, W. Pokora. – Warszawa, 1967. – 172 s.
12. Ignatowicz A. Tajna Oświata i Wychowanie w Okupowanej Warszawie / A. Ignatowicz. – Warszawa: Fundacja «Warszawa Walczy 1939-1945», 2009. – 191 s.
13. Bartoszewski W. Polskie Państwo Podziemne 1939 – 1945 / W. Bartoszewski. – Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1980. – 74 s.-11 s
14. Mały Rocznik Statystyczny. – Warszawa: Wydawnictwo Głównego Urzędu Statystycznego, 1939. – R. X. – S. 318 – 340.
15. AZG ZNP, Zespół akt Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP na Kraj, Sprawozdanie Departamentu oświaty i kultury za okres 1 VII – 30 IX 1942 r, sygn. 24, t. 21.
16. Gralak B. Szkolnictwo wyższe i nauka polska pod okupacją niemiecką i radziecką 1939 – 1945 / B. Gralak. – Zgierz: Wydanie własne, 2010. – 510 s.
17. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795 – 1990 рр. / Г. Дильонгова; перекл. з польської М. Кірсенка. – К.: Вид. дім «Києво – Могилянська академія», 2007. – 239 с.
18. Jakubowski J. Polityka oświatowa Polskiej Partii Robotniczej 1944 – 1948 / J. Jakubowski. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1975. – 308 s.
19. Mauersberg S., Walczak M. Szkolnictwo polskie po drugiej wojnie światowej (1944 – 1956) / S. Mauersberg, M. Walczak – Warszawa: Polskie Towarzystwo Pedagogiczne Zarząd Główny, 2005. – 275 s.
20. Mauersberg S. Reforma szkolnictwa w Polsce w latach 1944 – 1948 / S. Mauersberg; Polska Akademia Nauk. Pracownia Dziejów Oświaty. – Wrocław: Zakład Narodowym. Ossolińskich, 1974. – 263 s.
21. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN, Варшава), AAN, Zespół PKWN, Resort Oświaty, sygn. XIV/4, mikrofilm nr – 24296.
22. Mauersberg S. Reforma szkolnictwa w Polsce w latach 1944 – 1948 / S. Mauersberg; Polska Akademia Nauk. Pracownia Dziejów Oświaty. – Wrocław: Zakład Narodowym. Ossolińskich, 1974. – 263 s.
23. Marciniak Z. Zarys historii wychowania. – Warszawa: PWN, 1978. – 199 s.
24. Piwowarczyk J. Projekt reformy wychowania / J. Piwowarczyk // Tygodnik Powszechny, 1945, nr 2. – S. 2 – 3.
25. Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi, 18 – 22 czerwca 1945 / Red. Stanisław Świdwiński; kom. red. Władysław Bieńkowski, Ministerstwo Oświaty. – Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1945. – 268 s.
26. Lewandowski Cz. Kierunki takzwanej ofensywy ideologicznej w polskiej

oświacie, nauce i szkołach wyższych, w latach 1944 – 1948 / Cz. Lewandowski. – Wrocław: Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1993. – 230 s

27. AAN, (dalej: AAN, Min. Ośw.), Sprawozdanie „Rok wstępny 1945/46», sygn. 2878.].

Davydenko O., Davydenko Yu.

MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF UNDERGROUND EDUCATION IN POLAND DURING THE YEARS OF WORLD WAR II 1939–1945

The article is devoted to the study of the organization of underground education in Poland during World War II (1939–1945), which emerged as a response to the repressive occupational policies of the Nazi regime. Based on historical and pedagogical analysis, the research examines the specifics of the activities of clandestine educational institutions, their structure, methods of operation, and the features of the educational process under occupation.

The study analyzes the key trends in the development of Polish education during the war, highlighting the role of intellectuals and educational organizations in preserving national culture and knowledge. It has been established that the underground education system covered all levels of learning, from primary to higher education, and significantly contributed to shaping national consciousness and resistance to the occupation regime. A systematic analysis substantiated the periodization of the development of underground education during the occupation years.

Key words: *underground education, Poland, World War II, pedagogical experience, education system, occupation.*

Дудка Р. А.

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

Ніжинського державного університету

dudkaraisaa@ukr.net

orcid.org/0000-0002-4440-5611

COVID–19 ЯК ВИЯВ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ЛЮДСТВА

В статті автор аналізує вплив коронавірусної епідемії на безпеку в світі та підкреслює, що COVID-пандемія завдала деструктивних наслідків на сучасний геополітичний простір. Найбільший негативний вплив пандемії виявився на економічній, культурній, інформаційній та політико-правовій безпеці. Нові правила соціального буття суспільства, цифрові формати комунікації та міжнародної співпраці, а також нові моделі функціонування транспортної інфраструктури змінили звичні схеми праці на локальному, регіональному та глобальному рівнях. Країни змушені були вводити жорстку самоізоляцію.

Суспільство набуло нового досвіду онлайн-життя, яке на початку пандемії викликало спротив, однак через досить нетривалий час відбулася певна адаптація і сформувались норми життя в самоізоляції. Для робітників, установ та різних підприємств такі нові форми праці були не завжди безпечні і такими поки що залишаються. Самим болісним цей процес виявився для менш розвинутих країн. Особливо постраждали трудові мігранти, яких змушували повертатись на батьківщину, збільшуючи лави безробітних.

В статті йде мова про неабиякі прибутки айтишних компаній, які забезпечували онлайн-зв'язок, а також фармацевтичних компаній, сфери доставки товарів та ліків. Також автор вказує на несправедливий розподіл вакцин по країнах, та порушення безпеки людей, зокрема громадянських прав і свобод при проведенні примусової вакцинації. Якщо конкретизувати виклики безпеки, то серед них можна виокремити такі: неузгодженість інтересів, причиною яких є економічна нерівномірність між державами, питання інформаційної, енергетичної та кібер безпеки, порушення прав і свобод людини, нарешті, мільйони смертей від коронавірусу.

Ключові слова: COVID-пандемія, міжнародні відносини, міжнародна безпека, загрози демократії, цифрові технології, вакцина, мігранти, ВООЗ.

Актуальність. Пандемія COVID-19 та жорсткі карантинні обмеження у світі суттєво вплинули на специфіку міжнародних відносин та загострили проблему міжнародної безпеки. Що стосується викликів безпеки, то серед них можна виокремити такі: життя та здоров'я народів, неузгодженість інтересів, причиною яких є економічна нерівномірність між державами, питання інформаційної, енергетичної та кібербезпеки, порушення прав і свобод людини.

Як показала пандемія, біополітика поширила сферу компетентності на міждержавні та міжнаціональні відносини, перетворилась на трансбіополітику, тобто стала глобальним геополітичним чинником. Трансбіополітика на сьогодні є міжнародно-політичною проблемою, що пов'язана з раціоналізацією глобального еволюційного процесу людства. І виникає багато питань стосовно походження даного вірусу та появи в майбутньому подібних інфекцій.

Уперше коронавіруси було описано в 60-х роках ХХ ст. Ці зразки отримали назви коронавірус людини 229Е і коронавірус людини OC43. У 2003 р. після виникнення тяжкого гострого респіраторного синдрому (SARS), який поширився з Азії в усьому світі, ВООЗ опублікувала прес-реліз про виділення в кількох лабораторіях збудника цього захворювання. Цей вірус отримав назву SARS-коронавірус. Він викликав спалах атипової пневмонії, який тривав із листопада 2002 р. по липень 2003 р. на півдні Китаю, спричинив 8273 діагностовані випадки захворювання з 775 летальними наслідками. Загальна летальність становила 9,6 %. Спалах хвороби, викликаний новим коронавірусом 2019 nCoV, розпочався в середині грудня 2019 р. в місті Ухань провінції Хубей Центрального Китаю з перших випадків пневмонії невідомого походження в місцевих жителів, пов'язаних із ринком тварин і продуктів Хуанань в Ухані. Згодом китайські вчені виділили новий коронавірус – 2019 nCoV, який не менше ніж на 70 % схожий за генетичною послідовністю на вірус SARS-CoV, що викликає тяжкий гострий респіраторний синдром (відомий також як атипова пневмонія). Згодом встановили генетичну послідовність геному нового вірусу, який назвали Covid-19. Експерти дійшли висновку, що 2019 nCoV, мабуть, є гібридом коронавірусу, виявленого в кажанів, та іншого корона вірусу невідомого походження. Потім дослідники виявили, що вірус, ймовірно, передався людям від змій. Влада КНР офіційно підтвердила, що мали місце випадки передачі інфекції від людини до людини. Станом на 19 березня 2020 р. понад 225 000 випадків

захворювання на COVID-19 були зареєстровані в понад 160 країнах і територіях, що призвело до понад 9200 смертельних випадків, мали місце 84 000 випадків одужання. Тоді Всесвітньою організацією охорони здоров'я ситуація була визнана пандемією [19].

За час пандемії спостерігалось досить швидке падіння ділової активності, що поглибило світову економічну кризу. МВФ відразу зпрогнозував падіння показника ВВП на душу населення для 170 країн світу. Найбільше постраждали країни що розвиваються, бо втратили понад 100 млрд. доларів інвестицій [3]. Швидке поширення нового коронавірусу COVID-19, запровадження карантинних заходів, і відповідно, падіння попиту на продукцію спровокувало цінову війну на світових ринках. Також сталася криза європейських інституцій, а саме тимчасово призупинили свободу пересування в межах шенгенської зони. Загалом були введені нові обмеження на імміграцію. Відбулася дискредитація ООН як моделі глобального управління, зокрема Ради безпеки як ключового органу з підтримання безпеки та миру в світі та ВООЗ. США навіть призупинили участь у Всесвітній організації охорони здоров'я та її фінансування.

Історіографія проблеми. Стрімке поширення пандемії COVID-19 стало справжнім викликом для демократичного розвитку суспільних відносин всередині багатьох країн та причиною пошуку нових форм взаємодії серед міжнародних акторів. У багатьох публікаціях можна зустріти тезу про те, що сучасна пандемія спричиняє появу низки обмежень, із-за постійно виникаючих загроз, які ґрунтуються на нетерпимості та дезінформації у ЗМІ. Однією з найважливіших проблем демократії є проведення виборів в обмежених умовах пандемії, а саме постає питання про безпечність реалізації даної процедури. Виходячи з цього, питання щодо запровадження електронного голосування набуває підвищеної актуалізації. За попередні роки, з'явилося декілька праць, які окреслюють можливі варіанти трансформації інституту виборів в умовах світової пандемії. В даному контексті, цікавою є праця Г. Граціотової «Впровадження електронних виборів в Україні в умовах пандемії. Закордонний досвід». Де авторка піднімає питання про підвищення актуальності запровадження електронних виборів, враховуючи сучасні умови пандемії COVID-19. Вона вважає, що в даному випадку система електронних виборів, дозволяє не тільки підвищити рівень політичної активності та зробити процедуру волевиявлення більш зручною, але і зменшити ризики пов'язані з поширенням пандемії. Авторка зазначає, що в умовах поширення пандемії, понад 50 держав змушені були від

термінувати голосування на більш пізній період. Парламентські вибори було перенесено в Сербії, Ефіопії та Шрі-Ланці, президентські вибори в Польщі та Болівії. Місцеві вибори було відкладено у Великій Британії та Румунії. Важливі референдуми було перенесено у РФ, Італії та Чилі, у США виникли численні труднощі з проведенням праймеріз. Деякі референдуми було значно відтерміновано на дуже великий термін [6].

Також над цією проблемою працювали багато науковців. Серед них Антон Мельник [1], Валерій Кравченко [3], Долбнєва Д. В. [7], Сидоренко А. С. [17], Федик М. [18] та інші. Автор намагається узагальнити наявні матеріали та підвести підсумки.

Виклад основного матеріалу. Криза, яку продовжує переживати людство у результаті коронавірусу є загальносвітовою, тому вона приносить збитки усім країнам з відкритою ринковою економікою. Відразу почали втілюватися невтішні прогнози, які робилися, а саме: значні втрати світової економіки, падіння реального ВВП в країнах, падіння офіційної зайнятості та середньорічного курсу національних валют щодо долара. Однак, найбільше криза відобразилася на робочих місцях. Так, за місяць від початку карантину у США стали безробітними близько 22 мільйонів людей, а це кожен восьмий працездатний американець [6]. У МВФ вважають, що нова економічна криза може радикально змінювати споживацьку поведінку населення. Прикладом може слугувати тривале перебування на карантині та робота з дому. Сьогодні ми бачимо як ці нововведення сприяли тому, що частина офісної роботи стала віддаленою. Це мало і певний позитив, а саме: зменшився попит на папір, офісне обладнання, а також на оренду офісних приміщень. Тому, цілком вірогідно, що видозміниться і ринок нерухомості: попит на комерційні приміщення скоротиться, а ціни на оренду житла можуть зрости.

Крім того, у світі через масштабну ковідну хворобу спостерігається зменшення обсягів будівництва, стрімке скорочення ремонтів доріг, а також, у зв'язку з нестабільною ситуацією, стало ризиковано відкривати власний бізнес. Падіння ділової активності у світі виявилось настільки масштабним, що призвело до рекордного скорочення споживання нафтопродуктів, а відтак і падіння цін на нафту.

Науковці констатують як негативно коронавірус вплинув на фінансовий сектор світової економіки та спровокував обвал торгів на фондових біржах Китаю та Європи. На основі даних зрушень ринку відбулося падіння попиту, що призвело до цінової війни на ринку нафти, яка була сформована на

основі конфлікту між Саудівською Аравією та її союзниками з одного боку та Росією – з іншого.

Вище зазначені явища значно ускладнили систему управління економікою та суспільствами, та, водночас, полегшили здійснення силами окремих держав чи навіть недержавних груп терористичних і підливних акцій. Наприклад, США використовували місце походження вірусу для посилення політичного й економічного тиску на КНР та його союзників.

Усі головні індекси провідних фондових бірж світу в Японії, Британії та США помітно впали відтоді, як наприкінці 2019 року хвороба почала поширюватися. Наприклад, від початку нового року індекс FTSE впав на 34,1%, Dow Jones Industrial Average – на 31,1%, а Nikkei – на 28,7%. Крім того, ціни на нафту впали до найнижчого рівня майже за 20 років – від червня 2001р. [18]. Оскільки нафта забезпечує до 40% валютних надходжень Росії, тому можна говорити про стрімке падіння її прибутків в цей період. У свою чергу був сформований фонд підтримки у 20 млрд. євро для найбідніших країн світу. Україна отримала з нього 1,2 млрд. євро на боротьбу проти коронавірусу.

В свою чергу Пекін використав факт затухання пандемії на китайській території на тлі стрімкого поширення захворювання в європейських країнах і США, і розпочав надавати медичну допомогу іншим державам, у першу чергу Європейському Союзу. Керівництво КНР прагнуло забезпечити позитивне сприйняття країни у світі як «рятівника» від епідемії. Також Китай одним із перших суттєво послабив карантинні обмеження в Республіці, що дало йому змогу отримати перевагу в економічній конкуренції з іншими країнами.

У 2020 р. відбулося скорочення працюючих за кордоном, у перші місяці пандемії багато трудових мігрантів повернулися на батьківщину через небезпеку та нестабільність у країні-реципієнті. Дані свідчать про те, що низько кваліфіковані працівники-мігранти матеріально постраждали більше за усіх.

За статистикою міжнародних організацій кількість іноземної робочої сили, що шукали нову роботу в іншій країні, у період лише з 2017 по 2019 рр. збільшилася на 5 мільйонів осіб (зі 164 до 169 мільйонів осіб). Таке стрімке зростання кількості міжнародних мігрантів, за позначені роки і загалом за останні 20 років, визначило трудову міграцію як один із найважливіших чинників глобалізації та розвитку міжнародних відносин. У зв'язку з ковідними заходами у 2020 році трудова міграція скоротилася, тому багато працюючих за кордоном у перші місяці пандемії повернулися додому та

привезли з собою вірус. За даними Міністерства охорони здоров'я Саудівської Аравії, 75% усіх нових підтверджених випадків станом на 7 травня 2020 року були серед мігрантів. Понад 95% підтверджених випадків у Сінгапурі до 19 червня 2020 року були мігрантами, при цьому більше 93% загальної кількості випадків були пов'язані з гуртожитками мігрантів, які не могли отримати необхідну медичну допомогу. Отож, пандемія вплинула на темпи зниження кількості трудових мігрантів. Пізніше падіння рівня трудової міграції вдалось зупинити за рахунок вакцинації.

Саме це поставило питання перед виробниками про постійну зміну ринку робочої сили під впливом пандемії Covid-19. Для збереження економічних та кадрових показників компанії впровадили дистанційний режим роботи. Так, Google та Facebook, мали можливість організувати робочий процес повністю дистанційно, присутність працівників у офісах стала не обов'язковою. Інші компанії, такі як Tesla та Uber, змогли керуватися стратегією обмеження скупчення людей на робочих місцях, а також додатково фінансувати придбання засобів індивідуального захисту для працюючих. Однак, перехід на віддалений режим роботи підвищує технологічні ризики, а саме: від витоку конфіденційної інформації підприємства до втрати даних та доступності систем, оскільки не всі компанії надають співробітникам обладнання, а неперевірені мережі та техніка тільки підвищують рівень загрози. Та все ж режим дистанційної роботи врятував ситуацію та продемонстрував певні переваги, а саме можливості найму працівників з інших міст та країн.

Також сектор надання послуг є одним з тих, що суттєво постраждав від пандемії. Уряди країн, які вводили так звані «локдауни», дуже сильно обмежували діяльність як малого, так і великого бізнесу в сфері послуг. Спалах пандемії призвів до того, що обсяг торгівлі послугами у світі в 2020 році склав на 19,9 % менше, ніж у 2019 році. Як виявилось, закриття перукарень стало справжнім шоком для населення. Коли відчинились заклади сфери обслуговування, то найбільші черги були саме до перукарень. Отже, торгівля послугами є важливою, оскільки забезпечує ключові фактори виробництва як і торгівлі всіма продуктами, відіграючи важливу роль в глобальних ланцюжках створення вартості і економічного розвитку.

Кожна країна світу мала свій власний негативний досвід пандемії COVID-19, хоча влада різних країн запровадила схожі екстрені заходи у сфері охорони здоров'я, відповідно до рекомендацій ВООЗ, а саме жорсткі

обмеження соціального спілкування, економічної діяльності та ізоляції населення для протидії поширенню коронавірусу. Були закриті усі торгово-розважальні центри, заборонено відвідування будь-яких масових заходів, введені обмеження у пересуванні як у межах країни, так і при перетині її кордонів, скорочено виробництво тощо. Окремі компанії перевели своїх працівників на режим роботи «на дому», інші ж змушені відправляти своїх співробітників у відпустку, часом неоплачувану.

Проте усі ці міри не спрацювали достатньо ефективно, раптовий збій в світовій економіці спровокував глобальну рецесію у 2020 році. В обіг увійшло таке поняття «коронакриза Євросоюзу». COVID-19 спочатку паралізував частину виробництв в Китаї, а потім призвів до зупинення значної частини підприємств на теренах Європи та Азії, а згодом і США, які мали виробничі відносини з Китаєм. У міру усвідомлення того, що з пандемією невдасться впоратися в найкоротші терміни, в європейських країнах були зроблені певні кроки по підтримці економіки. Так, у Франції була введена відстрочка податкових і соціальних платежів. Крім цього, влада країни надала державні гарантії по кредитах малим і середнім підприємствам на суму 300 млрд євро. Німеччина мобілізувала біля 500 млрд євро у вигляді гарантій за кредитами і зобов'язалась виділяти необмежену ліквідність компаніям, що постраждали від пандемії. Та не всі країни проявили таку турботу про своїх громадян.

Зниження доходів в поєднанні зі зміною споживчих настроїв на тлі можливих звільнень негативно вплинула на приватні підприємства, особливо в сфері послуг (туризм, послуги громадського харчування, індустрія розваг). Раптова зупинка виробництва в найбільш охоплених епідемією регіонах створила проблемні місця в глобальних ланцюжках створення вартості. Тривалість і масштаби COVID-19 поступово дали підстави припускати, що існуючі запаси, які могли тимчасово підтримати пропозицію, вже вичерпались. Експорт сировини і готової продукції почав різко знижуватися, позначаючись на доходах і зайнятості населення. В результаті пандемії можна було спостерігати дефолти великих корпорацій, в першу чергу туристичних і авіакомпаній, що призвело до заморожування ліквідності і знецінення інвестиційних портфелів в найбільш чутливих секторах та з боку фінансової стабільності. В самій критичній ситуації опинилися країни-експортери сировини, що розвиваються, які мають високий рівень заборгованості та валютні резерви, які мають тенденцію до зниження, в тому числі і наша Україна.

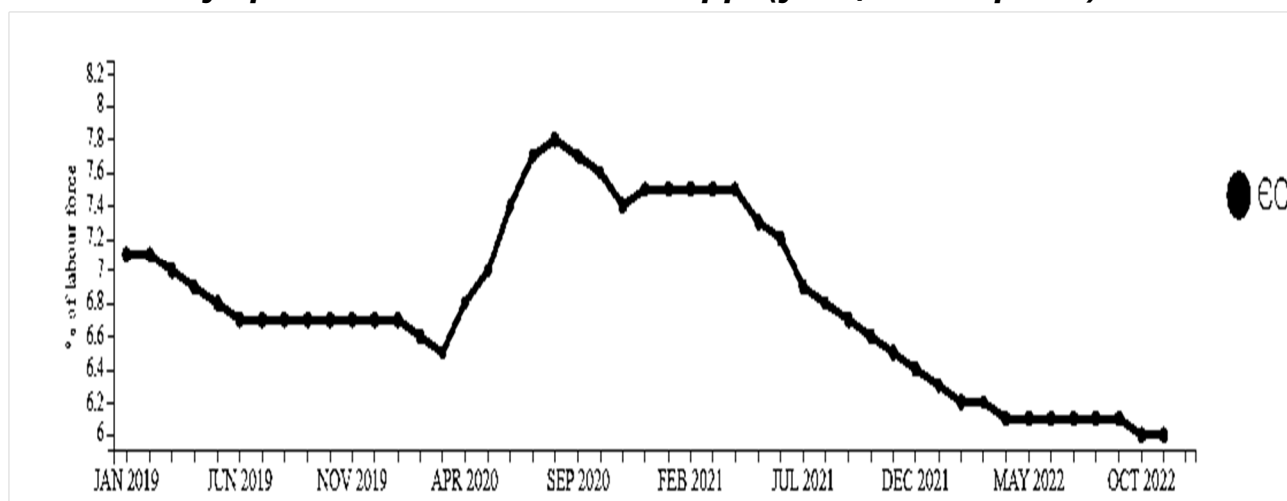
Окремо зупинимось на збитках, які зазнала туристична сфера. Світовий ринок подорожей у 2020 році втратив 100 мільйонів робочих місць у всьому світі. Особливої шкоди зазнав Азіатсько-Тихоокеанський регіон, оскільки він має найбільшу кількість робочих місць у сфері туризму. Загальний дохід для галузі подорожей та туризму зменшився приблизно на 42,1% порівняно з 2019 роком та становив у 2020 році – 396,37 млрд. доларів [12].

Під час пандемії на економіку найбільш суттєво вплинули масові звільнення, близько 470 мільйонів людей залишилися без роботи по всьому світу. Звільнення відбувалися в секторі послуг, особливо в тих сферах, що передбачають особисті взаємодії, такі як туризм, роздрібна торгівля, готельний бізнес та транспортні послуги. Рівень безробіття у цих сферах зріс.

У 2020 році було втрачено близько 60 мільйонів робочих місць, а деякі авіакомпанії були на межі банкрутства. Всесвітня туристська організація показала статистику за 2020 рік, в якій зазначено, що туризм скоротився на 60-80 %. І в ній так само видно, що найбільше постраждали країни, що розвиваються, оскільки туризм є одним з основних джерел їх доходу [9].

Таблиця 1

***Місячний рівень безробіття % робочої сили
у країнах ЄС з 2019 по 2022 рр. (у віці 15–74 років)***

Джерело: офіційний сайт Євростат

Загалом на культурний туризм припадає близько 40 % сукупного світового доходу від цієї галузі. При цьому особливою популярністю у туристів користуються об'єкти всесвітньої спадщини та музеї. Однак в період пандемії, а саме з березня по квітень 2020 року, 95 % музеїв були змушені закритися [9]. У 2020 році лише за один місяць туристична галузь у Європі

втратила близько 1 мільярда євро. Кількість авіапасажирів з Китаю скоротилася на 84,5% лише за лютий 2020. Виділяють дві найпомітніші кризові хвилі: різке скорочення китайських туристів та загалом подорожей у Європі. Крім авіаперельотів постраждав також круїз. До початку кризи круїзний бізнес процвітав – зростала і кількість бронювань, і вартість подорожей. З початку поширення коронавірусу бронювання впали на 60%. Світова асоціація бізнес-подорожей підрахувала, що галузь може втратити до 820 млрд доларів на скасованих відрядженнях, конференціях та виставках. Дедалі більше компаній обмежують чи взагалі скасовують будь-які пересування співробітників. Скасування поїздки несе втрати не лише для авіакомпаній та готелів, але й для багатьох інших бізнес-послуг, що отримують гроші від мандруючих [12].

Влітку 2020 р. багато країн почали послаблювати обмеження для в'їзду на свою територію для туристів, які зробили щеплення, проте все ще є заборони на в'їзд без паспорта про вакцинацію. Разом з тим, цей факт та закриття кордонів через пандемію COVID-19 стимулював розвиток внутрішнього туризму в країнах. Зокрема, в Україні найпопулярнішими напрямками стали такі регіони як Карпати, Львів, Одеса, Чернігів та Київ.

Перехід на нові умови життя та праці в період пандемії стимулював розвиток Інтернет-послуг та пошук нових форм організації співіснування. Антон Мельник в своїй роботі підсумував основні технологічні рішення за час пандемії [1].

По-перше, це прискорений розвиток електронної комерції у бізнесі. Під час локдауну всі підприємства були змушені перейти до продажу свого товару через Інтернет, тому люди почали замовляти все, починаючи від побутових речей, ліків та продуктів.

За 12 місяців за опитуваннями 2020 року 89% людей віком від 16 до 74 років у ЄС користувалися Інтернетом, 72% з яких купували або замовляли товари чи послуги для приватного використання. Інтернет-магазини зросли на 4 відсоткові пункти, порівняно з 2019 роком (68% користувачів Інтернету).

Таблиця 2

Найпоширеніші онлайн покупки за період пандемії в країнах ЄС

Джерело: складено на основі даних офіційного сайту Євростат

По-друге, це діджиталізація розваг. Так, набули великої популярності кіноплатформи та платні телеканали кінокомпаній. Наприклад, Netflix (американський провайдер недійних послуг) став основною кіноплатформою у світі, доступною майже у всіх країнах. Капіталізація компанії зросла на 38,5% з початку 2020 року до середини травня 2020 року у пік локдауну (з 66,4 до 92 млрд дол. США).

Найвідоміші музеї світу запустили онлайн-екскурсії, які залишаються актуальними й досі. Також стрімко почали розвиватися музичні сервіси, які надали можливість музикантам виступати онлайн та заробляти на прослуховуванні їх музичних треків.

По-третє, спостерігається зростання кількості онлайн-ігор. Це призвело до бурхливого розвитку кіберспорту, що, на мою думку, ніяким чином не покращує здоров'я молодого покоління, адже це не фізичні навантаження.

По-четверте відкриття платформ доставки їжі, які врятували ресторанний бізнес.

По-п'яте стали активно використовуватись віртуальний фітнес та спортзали. Поява великої кількості додатків для тренувань вдома та контролю за фізичними результатами і станом здоров'я. Фітнес тренери почали практикувати онлайн-тренування зі своїми клієнтами, що залишаються

актуальним сьогодні, адже клієнт економить свій час на пересування та може з комфортом займатись вдома у сприятливій обстановці.

Шосте це – зростання попиту на VR-технології. Якщо раніше мало було достатнього розуміння, навіщо потрібні VR-девайси, окрім розваг, проте нині це стало і способом бути присутнім на концерті улюбленого виконавця або діагностики свого організму з допомогою телемедицини чи способом наукового дослідження.

Сьоме це – визнання технології блокчейн. Саме під час пандемії ВООЗ об'єдналася зі світовими технічними гігантами задля створення децентралізованої платформи на блокчейні, яка допомогла виявляти контактних осіб з носіями вірусу та потенційні осередки спалаху хвороби. Така система у подальшому забезпечить безпечний обмін даними.

Восьме це – розвиток хмарних сервісів. Через великий наплив цифрових даних під час пандемії, практично єдиним виходом збереження великої кількості інформації стали хмарні сервіси, мабуть майбутньому саме ця технологія буде використовуватися усіма системами з базами даних.

Дев'яте це – поява електромобільності населення. Велосипеди, електросамокати чи гіроскутери стали майже доступною альтернативою автомобілям та громадському транспорту, бо була потреба у дотриманні дистанції між людьми.

Десяте це – дистанційна робота, освіта та медицина. Потреба проведення занять чи робочих зустрічей у віддаленні викликала попит на платформи для проведення конференцій та онлайн-занять, які стали важливою формою комунікації.

Отож, під час локдауну американський сервіс Zoom став одним з найпопулярніших робочих інструментів. Не дивно, що доходи компанії виросли з 21,5 млрд. доларів США у кінці 2019 року до майже 136 млрд. доларів у третьому кварталі 2020 року, що складає 530% приросту до вартості компанії.

Телемедицина передбачає використання різних девайсів для визначення стану пацієнта, який лікується амбулаторно, а це дозволяє зменшити навантаження на лікарів.

Останнє це – безконтактні платежі. Все більше магазинів впроваджують каси для самообслуговування з безготівковим способом оплати задля уникання черг чи контакту з паперовими грошима.

Всі ці технології впроваджувалися задля індивідуального захисту населення світу на час пандемії, проте залишилися і на разі у використанні. Особливо безконтактні розрахунки стають дедалі актуальними. Навіть мова

йде про повну відміну паперових грошей та перехід на онлайн валюту. Всі ці технології більше використовуються у розвинених державах, а держави Півдня через бідність не мають таких ресурсів.

Особливої уваги заслуговує питання появи нових медичних технологій. Вчені стверджують, що за час пандемії зробили прорив у розробці генетичних вакцин, які представляють собою генетичний код збудника інфекції та, потрапляючи до організму людини, здатні виробляти імунітет. Біотехнологічні компанії та академічні лабораторії до 2019 року вже мали багато перспективних генетичних вакцин проти інфекційних хвороб, проте саме пандемія COVID-19 надала поштовх до випробування їх у реальному світі. Такі вакцини мають величезні переваги перед традиційними типами вакцин, оскільки вони використовують лише генетичний код патогена, а не цілий вірус. Для розробки традиційних вакцин потрібні місяці та роки. На відміну від цього, як тільки вчені отримають генетичну послідовність нового патогена, вони стверджують, що можуть за кілька днів спроектувати вакцину з ДНК чи мРНК. Саме таким способом були створені вакцини сумісними дослідниками американської компанії Pfizer та німецької BioNTech. До РНК-вакцини теж відносять вакцину, створену американською біотехнологічною компанією Moderna. Були схвалені ВООЗ для використання також векторні вакцини, вироблені американською компанією Johnson & Johnson та європейською AstraZeneca. Однак, викликає турботу те, що біотехнологічні та фармацевтичні компанії розпочали свою роботу у цьому напрямі дуже швидко. Цим кампаніям були надані значні інвесторські капіталовкладення для подальшого розвитку та досліджень і в результаті вони змогли отримати надприбутки.

Так, в разі зросли прибутки і виробників засобів особистого захисту, а також виробників вакцин. 6 травня Moderna оприлюднила фінансові результати за I квартал 2021 року. За перші три місяці компанія отримала \$1,9 млрд прибутку. За аналогічний період 2020-го їх дохід був у 24 рази менше. Чистий прибуток склав \$1,2 мільярдів, у порівнянні з \$124 млн збитку за аналогічний період минулого року. Всього в цьому році компанія продала 102 млн доз вакцини проти COVID-19.

У I кварталі 2021 року Pfizer, друга за доходами фармацевтична компанія світу, мала \$14,6 млрд доходу та \$4,9 млрд прибутку, що на 45% більше, ніж за аналогічний період минулого року. Шведсько-британська AstraZeneca випустила 3 млрд доз і отримала загальний дохід компанії за I

квартал 2021 року 7,3 млрд (на 15% більше, ніж за аналогічний період минулого року) [5].

Всього на 6 травня 2021р. у світі вже були використані 1,2 млрд. вакцин проти COVID-19. Цифри вражають, хоча насправді це дуже мало, тому що повну імунізацію пройшло лише 3,7% населення. Стрімко зростали потужності виробників вакцин та прискорювалась вакцинація населення. Навіть вже можна говорити «провакцинні війни» між Сходом та Заходом, тобто війни за надприбутки [5].

Тривожить той факт, що після оголошення пандемії, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, ситуація з COVID-19 фактично нівелювала порядок та процедуру клінічних випробувань. Тим паче, що жодна країна у світі не заявила про повне проведення всіх стадій клінічних досліджень вакцини від коронавірусу. Тобто мова йшла про умовний дозвіл на використання в країнах ЄС, екстрене використання в США та Великій Британії. Звідси заяви про те, що фактично всі пацієнти яких вакцинували були учасниками клінічних випробувань. За інформацією Global Alliance for Vaccines and Immunisation (Gavi), що створений за участю BOO3, в 2020 році в розробці знаходилося більше 170 вакцин. Деякі вакцини від COVID-19 мали умовний дозвіл на маркетинг ЕМА, який використовується для прискорення затвердження безпечних і ефективних препаратів і вакцин ЄС. Умовний дозвіл на маркетинг став найбільш підходящим інструментом для надання доступу до вакцин проти COVID-19 одночасно всім громадянам, для проведення кампаній масової вакцинації. Після надання тимчасового права дозволу на маркетинг його власник повинен виконати певні зобов'язання в установлені строки, що можуть включати завершення поточних або нових досліджень або збір додаткових даних для підтвердження того, що баланс користі і ризику залишається позитивним. Тобто ЕМА, умовний дозвіл на маркетинг – це інструмент, який дозволяє керуючим органам швидко і прагматично схвалювати ліки в разі крайньої необхідності. Також в США відповідно до розділу 564 Федерального закону США про Federal Food, Drug, and Cosmetic Act, комісар FDA може дозволити використання незатверджених (тобто незареєстрованих) лікарських засобів або offlabel по незатвердженим показаннями в екстрених випадках для діагностики, лікування або запобігання серйозних або життєво важливих захворювань або станів, коли немає адекватних, схвалених і доступних альтернатив лікування. Тобто, в країнах ЄС та США, Managed entry agreements (MEAs) – це домовленості між фармацевтичними фірмами та

платниками охорони здоров'я, які передбачають можливість використання нових лікарських засобів з урахуванням невизначеності щодо їх ефективності та фінансових витрат.

Внаслідок того, що попит на вакцину значно перевершував пропозицію то призвів до жорсткої конкуренції між країнами, з'явилися положення про конфіденційну співпрацю між урядами та фармацевтичними компаніями та спостерігалася широка непрозорість при придбанні вакцин. Також була явна корупція в процесі отриманні вакцин. Цей факт призвів до помилок у ланцюзі надання послуг, що робить державний апарат нездатним виконувати свої зобов'язання щодо захисту своїх громадян. Сумними є факти виявлення підроблених вакцини Pfizer в Польщі та Мексиці. Майже 80 людям у Мексиці вкололи підроблену вакцину від коронавірусу нібито виробництва Pfizer / Biontech, а в Польщі намагалися під виглядом вакцини продати ліки від зморшок. У ЗМІ повідомлялося, що Інтерпол заарештував понад 80 людей, вилучив тисячі фальшивих вакцин від COVID-19 на складах Китаю та Південної Африки. В Україні, СБУ 11.05.2021 р. викрила шахраїв, які продавали підробку вакцини Pfizer. До складу угруповання входили громадяни України, РФ, Нігерії та Сьєрра Леоне. Вартість однієї дози «вакцини» становила \$250. Це підкреслює ризики скоєння корупційних злочинів, які пов'язані з вакцинацією проти COVID-19 у всьому світі [2].

Разом з тим, у зв'язку з такою непрозорою ситуацією виникає чимало проблемних питань. Зокрема немає гарантій щодо ефективності вакцини. Вакциновані хворіли також після щеплення, тому немає гарантій щодо збереження здоров'я після вакцинації. Багато питань стосовно впливу вакцини на організм конкретної людини. Немає застережень щодо несумісності вакцини з іншими препаратами. Також складним є питання декількох вакцин, які не визнаються в певних країнах. У зв'язку з цим також постають проблеми кримінально-правового характеру, пов'язані з проведенням дослідів над людиною, втручанням у приватне життя та ін. Відповідно до ст. 142 КК України передбачено кримінальну відповідальність за незаконне проведення медико-біологічних, психологічних або інших дослідів над людиною, якщо це створювало небезпеку для її життя чи здоров'я. кваліфікований склад цього кримінального правопорушення пов'язаний із вчиненням таких дій щодо неповнолітнього, двох або більше осіб, шляхом примушування або обману, а так само якщо вони спричинили тривалий розлад здоров'я потерпілого. Зокрема чи можна вважати обманом приховування побічних ефектів вакцинації.

За умов коли немає гарантій щодо збереження здоров'я після вакцинації криміналізація відмови від вакцинації, санкції та адміністративні стягнення за відмову від вакцинації, як це зроблено в деяких країнах, неможливі.

Сьогодні вже можна говорити про те, що вище названі вакцини не є безпечними для здоров'я людини. Вчені порівняли частоту виникнення захворювань мозку, крові та серця у людей після того, як вони отримали вакцину Pfizer, Moderna або AstraZeneca, із ймовірністю розвитку відповідних захворювань до початку пандемії коронавірусу. Дослідження в ЄС підтвердило зв'язок між мРНК-вакцинами Pfizer і Moderna із рідкісними побічними ефектами міокардиту – запаленням серцевого м'яза, а також, перикардиту – набряку зовнішньої оболонки серця.

Водночас рідкісним побічним ефектом вакцини AstraZeneca є гострий розсіяний енцефаломієліт – запалення і набряк головного і спинного мозку [14].

Ті ж рідкісні побічні ефектами вакцин проти коронавірусу виявив німецький Інститут Пауля Ерліха: наприклад, міокардит, запалення серцевого м'яза, і перикардит, запалення перикарда, хоча причинно-наслідковий зв'язок остаточно ще не встановлено. Також повідомлялося про анафілактичні реакції, тромбоз синусової вени, синдром Гієна-Барре та тромбоцитопенію або імунну тромбоцитопенію. Вірусно-векторні вакцини також пов'язували з підвищеним ризиком розвитку синдрому Гієна-Барре, неврологічного розладу, при якому імунна система помилково атакує периферичну нервову систему.

Американські вчені виявили, що м-РНК вакцини проти коронавірусу можуть викликати субепідермальні пухирі та бульозний пемфігоїд. Найчастіше такі явища спостерігаються у людей похилого віку[14].

Німецький юрист Йоахім Кесар-Плер, який представляє 140 клієнтів в численних судових процесах зазначає, що симптоми ускладнень після щеплень сильно відрізняються від інсульту до тромбозу і серцевих захворювань.

В одній тільки Німеччині було зроблено 192 мільйони щеплень. При цьому науковий інститут Пауля Ерліха отримав 338 857 повідомлень про ймовірні побічні ефекти, з яких 54 879 випадків були визнані серйозними [9].

Хоча BioNTech заявляє, на даному етапі «у вивчених випадках причинно-наслідкового зв'язку між описаними порушеннями та вакцинацією встановлено не було». Проте компанія декларує, що «візьме на себе відповідальність і ретельно вивчить кожен випадок на основі наявної інформації».

Проте, найбільше було зазіхань на права людини, які в цей період зазнали значних обмежень з боку держав, що спричинило певні зміни на законодавчому рівні. «Людська гідність і права людини повинні бути в центрі цих зусиль, а не другорядним питанням, про яке згадують запізно» – зазначав Мішель Бачелет Верховний комісар ООН із прав людини. Оскільки, було зазначено, що карантин, що обмежує право на свободу пересування, за обставин пандемії може бути виправданий. Перш за все карантинні обмеження повинні вводитися з умовою дотримання безпеки і з належною повагою до основоположних прав людини, бажано та на добровільних засадах. Слід поважати та захищати права осіб, які перебувають на карантині, зокрема це: право на гуманне поводження, право на здоров'я, право на інформацію, право на доступ до питної води, свобода релігійних переконань, а також свобода вираження власних поглядів відповідно до Загальної декларації з прав людини 1948 р.

Особливо обмеженими в правах під час пандемії COVID-19 були люди з низьким рівнем доходів, ізольоване сільське населення, особи з супутніми захворюваннями, особи з інвалідністю, особи без визначеного місця проживання, літні люди, які живуть самі або в соціальних закладах, мігранти з обмеженим доступом до послуг охорони здоров'я, шукачі притулку, діти та інші. Згідно з інформацією ВООЗ, люди похилого віку та люди, які мають проблеми зі здоров'ям (наприклад, астму, діабет чи хвороби серця), є особливо вразливими до зараження COVID-19 та сприйманні його у тяжкій формі. З огляду на це, держави повинні були вживати усіх можливих заходів задля їхнього захисту. Важливо також пам'ятати про інші вразливі групи. Це люди з низьким рівнем доходів, які мають обмежений доступ до профілактичних заходів, включаючи маски та засоби дезінфекції чи безхатні, які стикаються з великими труднощами у процесі самоізоляції. Також мігранти з незахищеним працевлаштуванням. Люди, які не мають іншого вибору, окрім як працювати з особами, що не мають доступу до належних засобів профілактики у в'язницях чи в робочому середовищі, яке створює ризики для здоров'я або люди без належного доступу до води та гігієни[7].

Зі спектру прав, які обмежувалися в період карантину, можна вважати право на повагу до приватного життя, на свободу та недоторканність. Однак, з введенням карантинних обмежень відбувся колапс у питаннях свободи. Не було свободи навіть у власній квартирі чи будинку, можливості виходити на подвір'я без особливих на те потреб, виїжджати в місто чи поза його межі.

Довелося навчитися обмеженням в плані пересування або непорозуміння в торговельних центрах.

Порушення права на свободу пересування торкнулося майже кожного громадянина нашої держави та інших через заборону переміщуватись через державний кордон та контрольні пункти пропуску, скасування транспортного сполучення як у межах країни, так і на перетині кордону.

В заяві експертів ООН із прав людини про заходи, спрямовані на ліквідацію наслідків пандемії COVID-19 зазначається, що кожна людина без винятку має право на отримання життєвонеобхідної медичної допомоги, і відповідальність за надання цих послуг лежить на уряді. Брак ресурсів або використання державних чи приватних схем страхування ніколи не повинні служити виправданням для дискримінації щодо певних груп пацієнтів. Кожна людина має право на здоров'я. Проте за результатами обстеження ВООЗ, робота служб профілактики і лікування неінфекційних захворювань після початку пандемії COVID-19 була серйозно порушена. Дослідження у 155 країнах підтвердило, що цей вплив є глобальним. Звісно, найбільшою мірою це порушення було зафіксовано в країнах із низьким рівнем доходу. Теодрос Адханом Гебрейесус, генеральний директор ВООЗ, тоді зауважував, що багато людей, яким потрібне лікування таких хвороб, як рак, серцево-судинні захворювання і діабет, не отримують необхідних їм медичних послуг і лікарських засобів з моменту початку пандемії COVID-19. Вкрай важливо, щоб країни знайшли інноваційні способи забезпечення безперебійного надання необхідних послуг щодо неінфекційних захворювань навіть у період боротьби з COVID-19.

Дослідники констатують, що надання реабілітаційних послуг було перервано майже у двох третинах (63%) країн, незважаючи на те, що реабілітація є найважливішою умовою повного одужання після важкого захворювання, викликаного COVID-19. У 94% країн, які надали відповіді, зазначалось: співробітники міністерств охорони здоров'я, що займаються питаннями нековідних захворювань, були переведені на інші місця роботи для надання підтримки в боротьбі з COVID-19. Більше 50% країн повідомили про те, що через пандемію часто приймалися рішення про відтермінування проведення державних програм скринінгу.

Таким чином, люди, які хворіють на такі захворювання, як рак, серцево-судинні, діабет, залишились осторонь системи медицини, тому порушувалося основне завдання ВООЗ – сприяти забезпеченню охорони здоров'я населення всіх країн світу.

Якщо говорити про обмеження в області соціального та трудового права, то можна навести приклади, коли роботодавці переставали платити працівникам заробітну плату, змушували працівників іти в неоплачувані відпустки або звільнятися за власним бажанням чи підписувати угоди про зниження зарплати та інше. Не всі роботодавці виконували рекомендовані додаткові заходи з метою профілактики поширення коронавірусу серед працівників, які продовжують виконувати свої трудові обов'язки, а саме: переведення на віддалену роботу, забезпечення додатковими засобами індивідуального захисту, створення умов для дотримання дистанції на робочому місці тощо. Все це певною мірою порушувало права кожного громадянина, який згідно з Загальною декларацією прав людини працює за справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне життя людини та її сім'ї [16].

Правознавці вважають, що були порушені права літніх людей, а саме у країнах Європейського регіону. За даними ВООЗ, майже половина людей, які померли від COVID-19, проживали в будинках для людей похилого віку або інших закладах довгострокового догляду. Неймовірною людською трагедією назвав цю ситуацію директор Європейського бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я Ханс К्लюге.

Керівництво багатьох країн допускали порушення в сфері освіти. В умовах епідемії коронавірусу закрились школи, що призвело до перебоїв у навчальному процесі для мільйонів учнів. Поступово було налагоджений процес навчання онлайн, але він не був досконалим. Окремі учні і учителі не мали певного досвіду такої роботи, а діти з малозабезпечених сімей не мали необхідної комп'ютерної техніки або ж не мали підключень до систем інтернету.

Зміна форми отримання освіти породила ряд проблем і в частині дотримання прав студентів. У зв'язку із заходами з протидії пандемії багато студентів втратили роботу, тому у складному становищі опинилися ті сім'ї, які взяли кредит на здобуття освіти. Найбільш складним виявився перехід на дистанційне навчання студентів медичних, інженерних і творчих (музиканти, дизайнери та ін.) спеціальностей, оскільки даний освітній процес включає найважливіші практичні елементи. Нарешті, рівень якості дистанційного навчання набагато нижчий ніж стаціонарне навчання.

Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) висловив стурбованість про те, що заходи, вжиті для стримування поширення коронавірусу COVID-19, можуть позначитися самим негативним чином на благополуччі та безпеці мільйонів

дітей по всьому світу. Їм може загрожувати жорстоке поводження і обмеження в правах, гендерне насильство, експлуатація, соціальна ізоляція, а також розлука з батьками, опікунами, вихователями та вчителями. ЮНІСЕФ закликав уряди країн забезпечити максимальну безпеку і благополуччя дітей, тоді як негативні соціально-економічні наслідки пандемії ставали більш негативними.

Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання надання страхових виплат у разі захворювання або смерті медичних працівників у зв'язку з інфікуванням гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-Cov2» затверджено Порядки здійснення страхових виплат та використання фінансової допомоги, а саме: «Порядок здійснення страхових виплат у разі захворювання або смерті медичних працівників у зв'язку з інфікуванням гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-Cov2»; «Порядок використання фінансової допомоги Фондом соціального страхування України для проведення страхових виплат у разі захворювання або смерті медичних працівників у зв'язку з інфікуванням гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-Cov2». Також, Національною службою здоров'я України розроблено Програму медичних гарантій на 2021 рік, де певну увагу зосереджено на проблемі коронавірусної інфекції. Разом з тим, залишаються не вирішеними багато питань і як показує практика основним із них є те, що страхові виплати отримати досить складно або взагалі не можливо. Оскільки, внесені зміни до статті 39 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» передбачають, що такі виплати медичний працівник може отримати лише у разі встановлення групи інвалідності або смерті, і факт зараження COVID-19 на робочому місці повинен бути належним чином оформлений і доведений. Навіть якщо такий працівник не отримав групи інвалідності і не помер він має право на страхові виплати при зараженні на робочому місці, але виникла нова проблема, наявні всі симптоми коронавірусної інфекції, але тест показує негативний результат і реалізувати право на отримання таких виплат стає взагалі неможливим. Актуальним та не вирішеним залишається й питання з приводу соціального захисту сімей медичних працівників, які заразилися цим небезпечним недугом від останніх та на який вид допомоги вони мають право [17].

Також за даними ВООЗ, жертвами захворювання за минулі три роки та кілька місяців стали близько 20 мільйонів людей. Мова йде про всі смерті,

які пов'язані з інфекцією. За офіційними даними, інформацію про які збирав американський інститут Джонса Гопкінса, сама коронавірусна інфекція стала причиною смерті близько 7 мільйонів людей.

Велика Палата ВС не сумнівається в тому, що Україна, так само як і інші держави, зазнала значних труднощів у сфері охорони здоров'я. За статистикою, в середньому у 2021 році від COVID-19 в Україні помирало 7168 осіб на місяць [10].

Зараження коронавірусом по різних країнах на 13.04.2024

Усього	704753890	7010681	675619811	+824 22123398
<u>Країна</u>	<u>Всього інфіковано</u>	<u>Смертельні випадки</u>	<u>Видужали</u>	<u>Наразі хворіють</u>
<u>США</u>	111820082	1219487	109814428	786167
<u>Індія</u>	45035393	533570	-	-
<u>Франція</u>	40138560	167642	39970918	-
<u>Німеччина</u>	38828995	183027	38240600	405368
<u>Бразилія</u>	38743918	711380	36249161	1783377
<u>Південна Корея</u>	34571873	35934	N/A	N/A
<u>Японія</u>	33803572	74694	N/A	N/A
<u>Італія</u>	26723249	196487	26361218	165544
<u>Велика Британія</u>	24910387	232112	24678275	-
<u>Росія</u>	24124215	402756	23545818	175641
<u>Туреччина</u>	17232066	102174	N/A	N/A
<u>Іспанія</u>	13914811	121760	13762417	30634
<u>Австралія</u>	11853144	24414	11820014	8716
<u>В'єтнам</u>	11625195	43206	10640971	941018
<u>Тайвань</u>	10241523	19005	10222518	-
<u>Аргентина</u>	10128845	130841	9997258	746
<u>Нідерланди</u>	8635786	22992	8612599	195
<u>Мексика</u>	7702809	334958	6899865	467986
<u>Іран</u>	7627186	146811	-	-
<u>Індонезія</u>	6829221	162063	6647104	20054
<u>Польща</u>	6661991	120598	-	-
<u>Колумбія</u>	6400173	143200	6212152	44821
<u>Греція</u>	6101379	37869	-	-
<u>Австрія</u>	6081287	22542	6054934	3811

<u>Португалія</u>	5643062	28126	N/A	N/A
<u>Україна</u>	5557995	112418	5445577	-

Це не увесь список даних по країнах світу, але дані вражаючі [13].

І ось 5 травня 2023 року Всесвітня організація охорони здоров'я ухвалила рішення проте, що поширення коронавірусної інфекції нового типу COVID-19 тепер не є надзвичайною ситуацією міжнародного значення. Своє рішення вона пояснює тим, що після масової вакцинації та появи нових, менш летальних штамів кількість смертей різко скоротилася – якщо в січні 2021 року у світі за тиждень від COVID-19 помирали близько 100 тисяч людей, то в квітні 2023 року – 3,5 тисячі. Скорочення смертності дозволило впродовж 2022 року скасувати більшість обмежувальних заходів.

Висновки. Отож, пандемія COVID-19 стала каталізатором до глибинних змін у світі та глобальним викликом, що постав перед людством. Епідемія продемонструвала неготовність, крихкість системи безпеки та вразливість міжнародних відносин. Саме тому у світі потрібно створити умови та об'єднати зусилля учасників міжнародних відносин для переформування світу відповідно до нових реалій, використовуючи різні способи у вирішенні спільних загроз. Оскільки з'явився величезний попит на VR-технології та продукцію, то потрібно підвищувати комп'ютерну грамотність населення.

Усі події які викликав COVID-19 стали причиною не лише економічної кризи, а й збільшення розриву у рівні добробуту не тільки на глобальному масштабі міжнародних відносин, а й всередині окремих держав, зачіпаючи їх внутрішню економіку та соціальну стабільність.

Помітно, що економічний спад 2020 року буде зберігатися протягом тривалого періоду, а світова фінансова криза 2020 року, спричинена COVID-19, призвела до довгострокового характеру зрушень на світових товарних ринках. Після пом'якшення карантинних заходів велика кількість працівників продовжили працювати віддалено. Дистанційна робота зменшила попит на поїздки. Загалом, туристична сфера не повернулася до доковідних показників. Хоча, тут ще додали проблем військові дії в світі.

Можна зробити висновок, що у часи кризи системи охорони здоров'я, із якою зіштовхнулися, визначальними є міжнародна співпраця та міждержавна солідарність. Уряди тих держав, що мають більш широкі можливості в економічній та технічній сферах, можуть надавати допомогу у подоланні спалаху пандемії та її наслідків державам, які не мають належних ресурсів. Так само вчасно надавати іншим країнам та міжнародним організаціям

постійно оновлену інформацію, яка стосується рівня та наслідків поширення пандемії як на національному так і на міжнародному рівнях. COVID-19 показав нові недоліки готовності держав до захисту свого населення: наприклад, маски, вакцини, ліки, інформація.

Існують проблеми з правдивістю інформації. Кілька приватних операторів, більш зацікавлених у прибутку, ніж у загальних інтересах, управляють взаємопов'язаними мережами. З ростом роботи на відстані, залежність світу від них стає особливо тривожною. Пандемія вимагає безкорисливих колективних дій, солідарності, яку державам, де панують приватні інтереси, важко просувати. Крім того, дружба між народами часто зникає у конфлікті економічних інтересів та відносин влади.

Також бачимо, що обмеження прав у різному вимірі торкнулося всіх без винятку жителів усієї планети. У ситуацію ризику потрапили всі категорії населення: діти та студенти, які втратили можливість у цей час отримати якісну освіту, трудівники, яким обмежено право працювати та отримувати повну винагороду, а мігранти-заробітчани взагалі втратили роботу, різко збільшилась кількість безробітних у світі. Особливо відчули на собі обмеження люди з інвалідністю, які втратили можливість у доступі до якісної медицини; люди з НІЗ, які залишилися поза межами системи медицини, чим порушилося право на вчасне отримання медичної допомоги; люди похилого віку, деякі не мали можливості попрощатися з рідними, а їхні близькі не змогли приїхати їх поховати. Постраждали звичайні громадяни, яким обмежили право на особисту свободу, право на вільне пересування, власну позицію та вираження думок тощо.

Також наслідки примусової вакцинації експериментальними вакцинами є особливо тривожними. На жаль, ми не маємо можливості відстежити повну статистику по країнах. Тим паче. Що вони будуть продовжувати проявлятися у майбутньому.

Література

1. Мельник А. Постковідний світ та технології: як пандемія вплинула на стартап-екосистему. *Економічна правда*, 19 січня 2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/01/19/670136/index.amp>
2. Бакулей М.А. Корупційна складова під час проведення вакцинації від COVID-19, https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2021/07/Збірник_Ковід_2021.pdf
3. Кравченко В. Вплив пандемії COVID-19 на міжнародні відносини: ключові тенденції. <http://www.polukr.net/uk/blog/2020/04/vpliv-pandemii-covid-19-namiznarodni-vidnosin>
4. Вплив пандемії COVID-19 на розвиток Глобальних процесів розвитку систем міжнародних відносин. <https://www.google.com/search?client=opera&q=Вплив+пандемії+COVID-19+на+розвиток+Глобальних+процесів+розвитку+систем+міжнародних+відносин&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF>
5. Гордейчик Є., Гриценко Р. Вакцини перетворюють на єдинорогів. – Режим доступу: <https://chas.news/current/vaktsini-peretvoryuyut-na-edinorogiv-skilki-v-tsomu-rotsi-zarobili-farmkompanii-na-scheplennyah-proti-covid-19>
6. Граціотова Г. Впровадження електронних виборів в Україні в умовах пандемії. *Закордонний досвід. Економіка: реалії часу. Науковий журнал* № 5 с. 14-20. – Режим доступу: <https://economics.opu.ua/files/archive/2020/No5/14.pdf>
7. Долбнева Д.В. Вплив COVID-19 на економіку країн світу. – Режим доступу: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2020-1_0-pages-20_26.pdf
8. Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 2000 р. Документ 1645-III, чинний, поточна редакція – Редакція від 16.06.2021, підстава – 1513-IX. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text>
9. Західні фармацевтичні компанії потерпають від тисяч судових позовів: причина. – Режим доступу: <https://glavcom.ua/world/world-economy/zakhidni-farmatsevtichni-hihanti-poterpajut-vid-tisjach-sudovikh-pozoviv-prichina-953342.html>
10. Коронавірус в Україні. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/30466101.html>
11. Коронавірус в цифрах: як змінилася світова економіка. – Режим доступу: URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-51994936>
12. Коронавірус: скільки втрачає туризм. – Режим доступу: URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-51870285> (дата звернення 21.10.2021)
13. Коронавірус: статистика по країнах. – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/coronavirus/geography/>
14. Науковці виявили два нові побічні ефекти від вакцин проти COVID-19. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/health/vcheni-viyavili-dva-novi-pobichni-efekti-vid-vakcini-proti-covid-19-300167/>

15.Пандемия: культура и туризм под ударом URL: <https://ru.unesco.org/courier/2021-1/pandemiyakultura-i-turizm-pod-udarom> (дата звернення 21.10.2021)

16.Права людини у період пандемії COVID-19. Керівна записка від 25 березня 2020 року. – Режим доступу:<https://www.globalprotectioncluster.org/wp-content/uploads/OHCHR-on-COVID-and-human-rights-25-March-2020-UA.pdf>

17.Сидоренко А. С. Соціальний захист медичного працівника при боротьбі з COVID-19-с.99-101. – Режим доступу: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2021/07/Збірник_Ковід_2021.pdf

18.Федик М. В. Макроекономічні наслідки впливу пандемії covid-19 на світову економіку. Економіка та держава. 2021. № 7. С. 40–46. DOI: 10.32702/2306-6806.2021.7.40

19.Чернишова Л.І. Коронавірусна інфекція. – Режим доступу: https://uldc.com.ua/blog/koronavirusna-infekciya--rubrika-_nfekciyni-zahvor

Dudka R.

COVID-19 AS A MANIFESTATION OF GLOBAL PROBLEMS OF HUMANITY

In the article, the author analyzes the impact of the coronavirus epidemic on security in the world and emphasizes that the COVID pandemic has caused destructive consequences on the modern geopolitical space. regional and global levels. Countries were forced to impose strict self-isolation.

Society has gained a new experience of online life, which at the beginning of the pandemic provoked resistance, but after a rather short time, a certain adaptation took place and norms of life in self-isolation were formed. For workers, institutions and various enterprises, such new forms of work were not always safe and still remain so. This process turned out to be the most painful for less developed countries. who were forced to return to their homeland, increasing the ranks of the unemployed.

The article discusses the considerable profits of IT companies that provided online communication, as well as pharmaceutical companies, the delivery of goods and medicines.

The author also points to the unfair distribution of vaccines across countries, and violations of people's safety, in particular civil rights and freedoms during forced vaccination.

If we specify the security challenges, then among them we can single out the following: inconsistency of interests, the cause of which is economic unevenness between states, issues of information, energy and cybersecurity, violation of human rights and freedoms, and, finally, millions of deaths from coronavirus.

Key words: COVID pandemic, international relations, international security, threats to democracy, digital technologies, vaccine, migrants, WHO.

Кириленко С. О.

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
serkirile@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4427-6979

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ РУСИ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ 1920-х – ПОЧАТКУ 1940-х РР.

В даній публікації розкриваються передумови зміни концептуальних засад пореволюційної історичної науки що до утворення Давньоруської держави. Акцентується увага на перших наукових працях істориків 1920-х–1930-х рр. ХХ ст. в яких доводиться норманське походження перших руських князів та принесення державності з Скандинавії. Автор приходить до висновку, що на межі 20–30-х років норманізм був проголошений на зразок марксизму-ленінізму єдино правильним вченням, яке активно поширювалося і пропагувалося як у наукових інституціях, так і в середніх освітніх закладах через розгалужену систему науково-популярної літератури та шкільних підручників. Також відмічається що на середину 1930-х рр. для медієвістів старої школи та їх учнів змінився не лише зміст науки, її хронологічні рамки, трактування основних подій та понять, але й сама історична дійсність. У результаті було визначено дві основні форми ідеологічної боротьби – історіографічну (розвінчання фашистських фальсифікацій) і конкретно історичну (створення праць, які дають огляд історичних подій з «правильної» точки зору). Медієвістика стала прив'язаною до ідеологізованої радянської історіографії М. Покровського, який культивував історіографію як відверту форму ідеологічної боротьби з буржуазною наукою на історичному фронті. Проте, завдяки роботам радянських істориків середини 1930-х – початку 1940-х рр. намітився відхід від норманської інтерпретації виникнення Давньоруської держави і пошуки її витоків у Середньому Подніпров'ї.

Ключові слова: походження Русі, історіографічний процес, концепція, радянська історична наука, медієвістика, ідеологія, норманізм, антинорманізм, етногенез, політогенез.

Вступ. Чи на часі займатися советологією? Це питання закономірно ставить перед собою кожен науковець, професійні інтереси якого пов'язані з історією Радянського Союзу. Для мене відповідь очевидна. Варто! Перш за все для того, щоб у любителів по ностальгувати назавжди зникло бажання «можемо повторити», а заклалось «ніколи знову».

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну у лютому 2022 «затмарило» подію яка мала б відбутися у самій Російській федерації того року. Це повинно було б бути чергове помпезне святкування 1160-літнього ювілею «російської державності» зі столицею в Ладозі. Методика уточнення цієї дати є предметом окремого дослідження, а от питання місця зародження держави відомої в джерелах під назвою «Русь», «Руська земля» тепер як ніколи стає актуальною, адже, як слушно зауважував відомий український вчений О. Моця, «попереду ще чимала робота, щоб багато питань стосовно виникнення й розвитку Русі й «Руської землі» стали стабільними й загально-визнаними» [23, с. 6].

Історіографічний спадок Радянського Союзу з проблеми виникнення й формування Давньоруської держави, роль у цьому процесі позанаукових політико-ідеологічних чинників, особистий внесок окремих дослідників так і не стали предметом комплексного наукового дослідження. Студіювання історіографічних праць радянських істориків, присвячених проблемі походження Русі, дає змогу розширити наші уявлення про загальний історіографічний процес у СРСР. Відокремлення позанаукових компонентів, які мали місце в науковому житті радянського суспільства, дозволяють глибше поглянути на ідеологічну ситуацію в країні, показати вплив владних інституцій на історичні дослідження того часу і сьогодення.

Метою нашого дослідження є аналіз комплексу історіографічних досліджень з питання походження Русі в контексті розвитку історичної думки СРСР 1920-х – початку 1940-х рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу. Історіографічний процес загалом, як і встановлення будь-якої історіографічної концепції чи теорії зокрема, не вичерпується лише наочними дискретними моментами, пов'язаними з публікацією певних праць. Історіографічне дослідження, як це вже стає зрозумілим новому поколінню науковців, не може обмежуватися лише оглядом друкованої наукової продукції, а, без сумніву, має базуватися на аналізі архівного матеріалу. Ідеї істориків, парадигми, концепції, основні положення народжуються та існують не тільки в опублікованих працях. Як

правило наукові концепції апробуються та оприлюднюються в усній чи письмовій формі і осідають в архівних матеріалах.

Порівняльний аналіз опублікованих і неопублікованих творів істориків дозволяє проникнути до творчої лабораторії вченого, зокрема простежити становлення і розвиток його міркувань щодо відповідної проблеми. Тому для всебічного розкриття теми автор спирається на залучені архівні джерела, виявлені у фондах архівосховищ Москви та Санкт-Петербурга пошукова робота в яких здійснювалася ще протягом 2010-2011 рр. Тому джерельна база дослідження представлена комплексом різного роду опублікованих та рукописних матеріалів і складається з наукових і науково-популярних праць дослідників, документального матеріалу, пов'язаного з діяльністю наукових установ історичного профілю, матеріалів партійно-державних інституцій, які засвідчують їхню політику в галузі історичної науки, епістолярної спадщини дослідників.

Виникнення професійної марксистської історичної науки припадає на 1917–1923 роки, коли створюється ціла система нових наукових центрів, що ведуть дослідницьку роботу і займаються підготовкою кадрів [8, с. 12]. Новий напрямок досить важко завойовував домінуюче становище, оскільки становлення марксистської теорії відбувалося без вже існуючих основ. Історикам-марксистам доводилося переборювати серйозний вплив тих тенденцій, що мали місце в авторитетних досягненнях дореволюційної історичної науки. Головною справою вважалося визначення й формулювання ряду пріоритетних проблем вітчизняної історії.

Період Давньоруської держави не вважався пріоритетним, на відміну від дослідження історії Росії кінця XIX – початку XX ст. і особливо революції 1917 р., однак питанням Київської Русі продовжували займатися професійні історики, що одержали дореволюційну університетську освіту й характеризувалися скрупульозною роботою над джерелами й узагальненням фактів, їх критичним сприйняттям, посиланнями на попередників, полемікою з ними. Долання авторитету традицій старої школи відбувалося дуже складно: із середини 20-х років починається цькування «буржуазних» фахівців, припиняється викладання історії у вузах. Протистояння істориків старої школи і марксистів було вкрай напруженим, при цьому компроміс не допускався: «І якщо в кого-небудь є таке солоденьке уявлення, начебто можливо, що якимось поруч будуть існувати буржуазна історія і марксистська наука, і вони будуть, як лев і ягня, мирно лежати поруч і зрідка лизати один одного, – то всі ці мрії треба категорично залишити», – зауважував визнаний глава істориків-

марксистів М. Покровський [34, с. 337]. Ідеологічна детермінанта сприяла появі і таких одіозних заяв: «По-перше, у нашій науці спеціалісту-немарксисту гріш ціна». Проголошуючи ленінізм єдиною прийнятною ідеологією, М. Покровський на першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів закликав відправити на «науковий цвинтар» буржуазних вчених з їхніми ідеями і «благими поривами». У його ідеях знаходимо досить характерне для більшовиків уявлення про призначення історії: «Суть історії в тім, <...> що історія повинна безпосередньо і невпинно роз'яснювати масам класову боротьбу, що відбувається, розкривати корені іноді глибоко схованих класових протиріч». Був окреслений і образ історика нової формації: «Тільки той, хто в історії бореться за інтереси пролетаріату, <...> – тільки той є дійсним істориком-ленінцем». Один зі сподвижників М. Покровського С. Биковський узагалі закликав до фізичної розправи з тими істориками, які «по-марксистськи мислити не можуть», «щодо них повинні бути застосовані методи більш дієві, ніж роз'яснення і переконання». Загальна тональність цих заяв очевидна – марксизм повинен був впроваджуватися в практику історичних досліджень насильно. Удвобої вчених старої школи і марксистського вчення зіштовхувалися не аргументи, що базуються на фактах, витягнутих із джерел, а тези.

Із робіт тодішнього лідера радянської історичної науки М. Покровського бачимо, яке значення мала проблема походження Русі для істориків-марксистів. Основні його роботи, що відображали погляди вченого, хоча й були написані до революції, неодноразово перевидавалися автором у 20-х – на початку 30-х рр. Концепція М. Покровського передбачала заперечення існування державних інститутів періоду Київської Русі. А оскільки держава мала носити виключно класовий характер, то появу її слід зараховувати до XVI ст. Давня Русь для нього була не «продуктом» внутрішнього розвитку, а наслідком зовнішнього поштовху, який спричинили своїм рухом на південь нормани. Додержавний період історик розуміє в якості існування різних політичних асоціацій, що змінюють одна одну. Загальна схема еволюції державності, за Покровським, простежується так: племінні асоціації змінюються військово-торговельними, потім феодально-землеробськими, і лише в XVI ст. утвориться держава Івана IV. У той же час М. Покровський відзначає, що загальноросійська державна організація з'являється в IX–X ст. завдяки навалі норманів. Також він допускає зародження державності в слов'ян раніше появи норманів. Однак у князях Київської Русі вчений убачав насамперед військових вартових, заперечуючи державний характер їхньої

влади, оскільки, на думку історика, найдавніший тип державної влади розвивався безпосередньо з влади батьківської [36, с. 27]. Дійсно, можна погодитися з І. Шаскольским, що така суперечливість поглядів М. Покровського про час і шляхи становлення Давньоруської держави мало що дала для розуміння політичної історії Київської Русі [50, с. 45]. Уперше з докладною критикою поглядів Покровського на проблеми Київської Русі виступив Б. Греков. Але разом зі справедливими зауваженнями на адресу М. Покровського з другої половини 30-х років намітилася тенденція заперечення всієї його концепції історичного розвитку Росії і заниження його ролі у становленні марксистського напрямку в науці.

Поряд з Покровським біля витоків становлення марксистської концепції історії Русі минулого стояв М. Рожков. У своїх роботах він не називав себе марксистом і навіть економічним матеріалістом, свій напрямок він визначив як критичний позитивізм.

На відміну від М. Покровського, який взагалі заперечував існування державності у період Київської Русі, М. Рожков відкидав лише існування державності (навіть у її примітивній формі) у східнослов'янських племінних князівствах, оскільки плем'я – союз кровний, тому влада у племінному союзі має кровну основу [43, с. 89]. Учений у цілому визнає факт прикликання Рюрика з братами, утвердження Олега в Києві, відмічаючи, що в цьому переказі багато недостовірного і перш за все хронологія прибуття Рюрика до Новгорода 862 р. Але решта – мотиви, що викликали появу варягів (зовнішня небезпека, внутрішні негаразди), їхні імена, дані про завоювання – вважається достовірною інформацією. Таким чином, підсумовує М. Рожков «державна зрештою утворилася шляхом завоювань, зроблених Рюриком і особливо Олегом, а успіх цих завоювань був обумовлений, по-перше, потребою в утвердженні внутрішнього порядку, по-друге, необхідністю захиститися від іноземного панування і варязьких нападів. Племінні князі частково були знищені, частково підпорядковані варязьким князям. Влада варязьких князів витікала вже не із кровної спорідненості, а із завоювання. Тому варязьке князівство може бути визнане державою» [43, с. 89].

У більш пізніх роботах М. Рожков ближче підійшов до марксистського розуміння історичного процесу. Так, на його думку з VIII, а особливо з IX ст. поступово виділяються інші суспільні класи. Причинами появи цих нових класів суспільства, на його думку, були, по-перше, зародження зовнішньої торгівлі, по-друге, потреба суспільства у встановленні внутрішнього порядку і зовнішньої безпеки. Так, завдяки торгівлі виділилося

купецтво. Купці, які відправлялись великим водним шляхом з товарами у Візантію, потребували охорони від печенігів. Окремі сімейні союзи ворогували між собою і для примирення їх і встановлення порядку потрібний був вищий суддя. Отже, під впливом цих обставин у східних слов'ян у другій половині IX ст. з'являється князівська влада і боярський клас, або князівська дружина – озброєні захисники купців і смердів та гаранті внутрішнього спокою [44, с. 74]. Літописних варягів М. Рожков ототожнює з норманами, а виникнення руської держави, усупереч своїй попередній концепції, зараховує до 862 р. І лише після завоювання Олегом Києва східні слов'яни стали називатися руськими або Руссю [44, с. 75].

У 1928 р. відомий історик О. Пресняков констатував: «Норманська теорія походження Руської держави міцно увійшла в інвентар наукової руської історії» [41, с. 38]. Його підтримав Ю. Готьє, підсумовуючи, що «варязьке питання вирішене на користь норманістів» і що антинорманізм вже «належить минулому» [11, с. 46].

Варто також відмітити роботи скандинавознавця В. Бріма, котрий прийшов у науку в перші пореволюційні роки. Найвідомішою з усіх його робіт стала стаття, котра розкривала нове трактування питання про походження назви «Русь». Наукові концепції В. Бріма мали компромісний характер і були своєрідною спробою автора примирити дві давно сформовані в науці точки зору. Він визнавав традиційну норманську концепцію, згідно з якою термін «Русь» походить від фінського «Ruotsi» і первісно вживався на позначення шведів-норманів, які приходили із-за моря у північнослов'янські землі. У той же час В. Брім одним з перших визнав факт існування на півдні і заході Русі в I тис. н. е. терміна «Рось», що прослідковується даними топоніміки та етніміки. Тому він запропонував, що при появі в Подніпров'ї норманів-варягів відбулося злиття принесеного ними з півночі імені «Русь» з раніше відомим на півдні етнічним терміном «Рось» в одну загальну назву, яка й закріпилася за племенем, що панувало у Київській державі, тобто за норманами. В. Брім також одним із перших зробив спробу знайти нове пояснення походженню слова «Ruotsi». Він припустив, що фінське «Ruotsi» пішло від давньошведського слова «drot» – натовп, дружина і спочатку було позначенням шведських дружинників, що приходили у фінські і руські землі. Відповідно, слово «Русь» було назвою варязької дружини і в той же час стало етнічним терміном, що означав варягів [9, с. 5–10].

Концепція В. Бріма, безумовно, стала значним кроком уперед у історіографії з цієї теми, тому вона була сприйнята авторитетними фахівцями-

медієвістами, серед яких були О. Пресняков і Б. Греков. Так, Б. Греков додав виклад концепції В. Бріма як останньої й найбільш вірогідної гіпотези про походження назви «Русь» до першого видання «Київської Русі». Але в той же час ця концепція виявилася і доволі вразливою для критики і не дала переконливого рішення проблеми [30, с. 71–74].

Таким чином, на межі 20-х – 30-х років норманізм був проголошений на зразок марксизму-ленінізму єдиноправильним вченням, яке активно поширювалося і пропагувалося як у наукових інституціях, так і в середніх освітніх закладах через розгалужену систему науково-популярної літератури та шкільних підручників

Яскравим винятком із загального правила поклоніння норманізму була наукова діяльність українського вченого В. Пархоменка. Перебуваючи під впливом джерелознавчої методики О. Шахматова й особливо скептицизму стосовно літописних повідомлень, молодий вчений з головою занурився у пошуки витоків Русі. При цьому дружні особисті стосунки, пієтет молодого Пархоменка до видатного російського філолога не ставали на заваді принциповим дискусіям і дослідницьким суперечкам [40, с. 25].

Першим ґрунтовним дослідженням вивчення Давньоруського способу життя стала монографія «Начало христианства на Руси» та низка публікацій на сторінках «Известий Отделения Русского Языка и Словесности» Російської Академії Наук. Як і свій вчитель, В. Пархоменко висував багато гіпотез, які згодом доопрацьовував або відкидав. У завершеному вигляді своє дослідження походження Русі історик виклав у книзі «У истоков русской государственности».

Основним джерелом, на яке спирався історик у своїх дослідженнях, був літопис. Ставлення до нього В. Пархоменка було надзвичайно критичне. Він писав: «Щоб збудувати нову історію України, потрібно зруйнувати старий історичний консерватизм, що сліпо довіряв літописам, і за допомогою робочих гіпотез йти до складання певнішої, достовірнішої історії» [32, с. 4]. Проте цих власних настанов дослідник дотримувався інколи вибірково, обґрунтовуючи свою думку лише там, де вона знаходить пряме підтвердження в літописі [40, с. 27]. Окрім літописів, В. Пархоменко використовував ряд іноземних джерел, дані археології, лінгвістики, етнографії, але оскільки у перелічених дисциплінах вчений не був фахівцем, їхні висновки залучалися переважно на підтвердження тих чи інших тез історика. За слушним спостереженням В. Бейліса, як і більшість дослідників ранньої історії Русі 1920–30-х рр., В. Пархоменко використав свою неабияку фахову підготовку

і історіографічну ерудицію для вирішення проблем, що були предметом дискусії, пропонуючи гіпотези, засновані на поодиноких згадках джерел і інтуїтивно-логічних побудовах [40, с. 27–28].

Обґрунтовуючи тезу трицентровості східного слов'янства (Куявія, Славія та Артанія), конструюючи нову схему утворення Руської держави, автор наголошував на виключному значенні південно-східної групи східнослов'янських племен, до якої входили поляни, сіверяни, в'ятичі й радимичі. Розвиваючи ідею Г. Еверса про Приазовську Русь, В. Пархоменко приймає її за батьківщину полян. Аргументами на користь приазовського походження цього племені дослідник вважає: 1) існування Тмутараканського князівства, яке не могло бути київським продуктом; 2) походи Русі на Чорне і Каспійське моря у IX–X ст. були можливими лише з Приазов'я; 3) племінна назва полян і титулатура князів як «каганів» свідчить про їхнє степове походження і контакти з Хозарією; 4) на азовську батьківщину вказує фізичний тип полянських князів, зокрема опис зовнішності князя Святослава у Лева Диякона [40, с. 27].

Подальші історичні реконструкції, за В. Пархоменком, постулюють: перейнявши у хозар початки державності не пізніше другої половини VIII ст., північно-східна Русь у другій половині IX ст. повинна була утворити свій самостійний центр, яким за літописними даними виявився Тмутаракань; можливо, припускає дослідник, це був перший центр культурно-політичного життя цієї Русі. Завдячуючи своєму геополітичному становищу, південно-східна Русь швидше за інші племінні утворення вступила в тісні контакти з кочовими народами і поглинула в себе східні домішки й впливи. Вона розвинула в собі войовничість, схильність до набігів і грабунків і швидко приєдналася до волзько-кавказької торгівлі. Саме ця Русь в IX – першій половині X ст. прославилася своїми набігами на Чорне і Каспійське море і залишила в іноземних джерелах своє ім'я (Руси). Отже, підсумовує автор, цей союз був не тільки слов'янським, а швидше різноплемінним з племінними домішками. За своїм характером він набув воєнних рис. Об'єднання племен південно-східної гілки являли собою більш єдине ціле, ніж це зображується в літописі, адже до цього їх спонукали воєнно-торгові інтереси на Волзі і на морях. У VIII–IX ст. поляни, сіверяни, в'ятичі і радимичі жили значно ближче один до одного, до Азовського моря [33 с. 40–41].

Що ж до самої назви Русь, то за літописами кінця XII ст. ім'я «Русь» приписується полянам і зайнятої ними з X ст. території в середньому Подніпров'ї. Міркуючи над тим, як назва «Русь» з'явилася на цих територіях,

В. Пархоменко стверджує: «поляни, які прийшли з південного сходу принесли на Дніпро і своє ім'я» [33, с. 54].

Перші рухи південно-східної Русі по Дніпру та до Дніпра, як припускає дослідник, почалися ще на межі IX–X ст. і були пов'язанні з міграцією угрів в західну Європу і вторгненням печенігів в причорноморсько-азовські степи. Утвердження слов'ян на середньому Подніпров'ї супроводжувалося великою напругою і довгою боротьбою з місцевими племенами древлян та уличів. Утвердження Русі на Дніпрі В. Пархоменко зараховує до епохи князя кагана Ігоря Старого, якому початковий звіт приписує вирішальну перемогу на Дніпрі над уличами і їх міграцію на захід та довготривалу боротьбу з древлянами на західних від Дніпра землях. Відповідно до цього, деякі літописи зображують Ігоря саме тим князем, який утвердився в Києві шляхом захоплення влади після боротьби в Угорському. Саме тому Ігоря літописи називають старим, оскільки не знають старшого представника цієї династії. Що ж до дати утвердження Ігоря в Києві, то В. Пархоменко називає 944 рік, після походу на Візантію і взяття Пересечна [33, с. 70–72].

У праці «Початок історично-державного життя на Україні» (1925) В. Пархоменко поставив собі за мету відокремити з самого початку історію України від історичного життя решти Східного Слов'янства. Відповідно до вище викладених думок історика, до староукраїнських племен він зараховує деревлян, уличів і тиверців – мирні хліборобські спільноти, яким протиставляє степових, войовничих і мішаних етнічно полян. У 1920–30-ті роки в дослідженнях В. Пархоменка звичайними стають покликання на публікації академіка М. Марра – дослідника кавказьких мов, який запропонував вчення про мову як надбудову над економічним базисом, соціально-економічну обумовленість мовних явищ, класовість мови, завдяки чому у 1920–40-і рр. він стає незаперечним марксистським авторитетом у мовознавстві. Відкидаючи індоєвропеїзм, чинником утворення нових мов М. Марр вважав не розпад давньої спільноти, а винятково мовне схрещення, злиття мов. Вдаючись до довільних паралелей, він виводив російську мову від скіфської, Русь від етрусків тощо, а в роботах прихильників поглядів Марра доходили тверджень про кімерійців як «яфетичного предка східних слов'ян» (С. Биковський) або висновків про протослов'янський характер трипільської культури (А. Удальцов). Відверто фантастичні ідеї Марра слід розглядати в контексті духовної атмосфери часу їх оприлюднення: середина 1920-х рр. – це час руйнування традиції загалом й «буржуазної» академічності зокрема, і водночас доба самоствердження радянської системи, грандіозних мистецьких

проектів Є. Лисицького, В. Татліна, експериментування в літературі тощо [40, с. 29–30].

В. Пархоменко не лишився осторонь цього процесу. Як дослідника, що дуже уважно стежив за новою літературою й був схильним до сприйняття нових, сміливих ідей, його не могли не зацікавити роботи М. Марра. При цьому увагу історика привернули не соціологізовані побудови, а лише декілька тез, що перегукувалися з його власними висновками.

Сприймавши тезу М. Марра про контакти предків слов'ян з хозарами ще у VII ст., історик зазначав, що ця думка «лише стверджує ґрунт деяких історичних міркувань, що в останні часи у нас постали», а фантазії Марра про назву «Русь» як наслідок перебування на слов'янських землях яфетидів-етрусків В. Пархоменко трактував як «знищення ґрунту для норманської теорії» [40, с. 32].

На відміну від щирого захоплення ідеями М. Марра, ставлення В. Пархоменка до марксизму-ленінізму, який дедалі більше опановував історичні дослідження, було компромісним й не йшло далі поодиноких покликань на «класиків», що з'являються в публікаціях В. Пархоменка вже в 1930-х рр., хоча зміст тогочасних статей історика є опозиційним до визнаних тоді офіційними інтерпретацій Б. Грекова, В. Мавродіна та ін.

Систематичний вихід низки публікацій молодого вченого привернув увагу наукової спільноти, й книжки В. Пархоменка стали об'єктом критичного осмислення. Перші рецензії з'являються ще до революції Найгострішим був виступ історика М. Присьолкова, який відзначив довільне тлумачення Пархоменком джерел та підлаштування літописного тексту під задуману конструктивну побудову. Особливо заповзято вчений виступав проти вірогідності причорноморо-азовської гіпотези походження Русі. В той же час рецензент відзначав «велику працездатність автора, його наполегливу, невтомну думку, яка за наявності постійного наукового спілкування, звичайно, дала б досконаліший з погляду не лише вченості, а й науковості результат» [40, с. 32].

Зваженішою й ґрунтовнішою є рецензія О. Шахматова, який, відзначаючи «критичний хист автора», вдумливість і оригінальність його дослідження, принципово дорікав В. Пархоменкові за «недостатньо критичне ставлення до джерел», необережне залучення даних дисциплін, у яких той не має спеціальних знань. О. Шахматов застерігав від «надто широких узагальнень і надто складних гіпотез», наголошуючи, що «шлях до узагальнення має прокладати, насамперед, критичне вивчення джерел». Оцінюючи роботу

загалом, рецензент виправдовує сміливість В. Пархоменка, наголошує на науковій цінності його праці, хоча й застерігає від повторення відзначених недоліків [40, с. 32].

М. Грушевський звернув увагу на обізнаність В. Пархоменка з новітньою літературою, відзначив низку цікавих здогадів історика й водночас нерідко неуважне доведення своїх тез. Основною ідеєю праці рецензент вважає тезу про «глибоку відчуженість Київської Русі від Новгородської півночі» [40, с. 32].

На сторінках празького часопису «Slavia» із невеликою рецензією на роботу В. Пархоменка виступив Л. Нідерле. Зазначивши, що попри можливі незгоди із гіпотезами В. Пархоменка, його книга є «спробою поважного нового висвітлення початків Русі», рецензент не погодився з думкою про слов'янський характер Русі, надалі дотримуючись тези про Русь як чужий північний елемент, виправи якого сягали Азовського моря.

Твердження ж Л. Нідерле, що праця В. Пархоменка «провокує велике і виправдане зацікавлення», найкраще підтвердила полеміка навколо його гіпотез у західноукраїнській історіографії 1920–30-х років, започаткованій І. Кревецьким невеликою рецензією в газеті «Нова Зоря». Характеризуючи В. Пархоменка як «поважного вченого», теорії якого «не можна не визнати», І. Кревецький, дещо політизуючи виклад, так визначив сутність цієї теорії: 1) суто українське населення – це населення теперішніх Волині і Галичини, яке раніше мешкало над Дніпром; 2) предки нинішнього населення Наддніпрянщини прийшли з Приазов'я та належать до однієї групи з предками росіян. На завершення рецензент запросив інших істориків звернути увагу на цю розвідку.

Працям В. Пархоменка з питань походження Русі присвятив розлогу польськомовну статтю С. Томашівський. Докладно виклавши історіографію питання, висновки В. Пархоменка та його аргументацію, С. Томашівський піддає її суворій критиці, захищаючи літописний норманізм. Визнавши «старанність конструювання і всебічність мотивації» гіпотези Пархоменка, не відмовляючи їй у цікавості викладу, рецензент рішуче не погоджується з висновками історика. С. Томашівський слушно критикує В. Пархоменка за довільність тлумачення літопису, побудову цілих розділів з мозаїчного цитування різних авторів без власної інтерпретації джерел, декоративну роль даних археології, лінгвістики, з яких автор вибирає лише те, що узгоджується з його концепцією. Але найсерйознішим видається закид рецензента, що думка про південно-східну групу, до якої належали поляни,

сіверяни і радимичі, «відроджує забуту вже теорію М. Погодіна про великоруське населення Києва у домонгольську добу». Вважаючи гіпотезу В. Пархоменка «шкідливою» для розвитку історичної науки, С. Томашівський характеризує її як «останнє зусилля антинорманізму<...>розв'язати питання початків Руси», що свідчить про «остаточне банкрутство його провідної ідеї» [40, с. 34].

Вслід за С. Томашівським з критичними зауваженнями виступив М. Кордуба. На відміну від експресивної риторики С. Томашівського, рецензент пропонує вдумливий аналіз питання. Зауваживши, що «проф. Пархоменкові не можна закинути браку сміливості у змаганні до відтворення найдавнішої історії східного слов'янства», рецензент додає: «на жаль, чимало з його тез мусять з боку позитивної науки зустрітися із сумнівами та поважними застереженнями». Ці застереження стосуються довільності групування В. Пархоменком літописних племен, надмірної довіри до антропологічних праць, слабкої обґрунтованості головної тези про походження полян з Приазов'я. Вважаючи позитивним результатом праці В. Пархоменка ретельне зібрання доказів існування Приазовської Русі, М. Кордуба слушно відзначає дослідницький максималізм вченого, який «старається за всяку ціну ґенезу Київської держави вивести з приазовської Русі», що «примушує його ставити вже надто ризиковані тези» [40, с. 35]. Безпідставність і фантастичних багатьох висновків В. Пархоменка відзначав й інший дослідник В. Заїкін [21, с. 591–614].

Не дивлячись на різноплановість критики та поліфонізм зауважень, практично всі рецензенти відмічали оригінальність і сміливість висновків, специфічність джерелознавчої методики, неабияку сміливість та ерудицію вченого. Проте, усупереч великому резонансу його публікацій за кордоном, визнання ідей вченого багатьма діаспорними істориками, історичні реконструкції В. Пархоменка не знайшли підтримки серед науковців і фактично не були продовжені жодним із радянських дослідників.

Боротьба за київську спадщину, що розпочалася на сторінках літописів ще в XII ст., з новою силою спалахнула наприкінці 30-х – 40-х рр. ХУІІІ ст. Розвиваючи ідеї шведського дипломата, історика початку ХVІІІ ст. Петра Петрея, спираючись на фундаментальні розробки шведської і німецької історичної науки, підкріплюючи вибірково залучення літописних свідчень, російські академіки німецького походження Г. Міллер і Г.-З. Баєр поклали початок класичної норманській концепції походження Русі. Палкий, емоційний виступ М. Ломоносова котрий не міг змиритися з думкою, що «російську»

державу створили «німці», заклав наукове підґрунтя атинорманської гіпотези. Впродовж другої половини XVIII – початку XX ст. з перемінним успіхом точилися гострі суперечки між двома непримиримими історіографічними школами, що врешті-решт призвело до панування в науковому середовищі ультранорманської концепції.

Упродовж складного першого пореволюційного десятиліття імениті представники наукової спільноти, котрі перейшли на службу радянській владі і залишилися працювати в освітньо-наукових установах, змогли спродувати декілька робіт, які ще більше посилили позиції норманізму. І якщо праця Павла Смірнова науковою спільнотою сприймалася, м'яко кажучи, скептично, то роботи Олексія Шахматова, написані на фундаментальній методологічній основі, залученні величезної кількості джерел, не втрачають своєї значущості і до сьогодні.

Перебуваючи на периферії дослідницьких інтересів, проблеми ранньої історії східних слов'ян мало цікавили істориків-марксистів. Більше того, виникнення держави вони тісно пов'язували з утворенням класів. А оскільки класів, за їх твердженням, в давній Русі не було, то не було і власне держави. Київська Русь, за їх глибоким переконанням, була не «продуктом» внутрішнього розвитку, а наслідком зовнішнього поштовху, що спричинили своїм рухом на південь нормани. Додержавний період переважною більшістю істориків розумівся як існування різних політичних асоціацій, що змінювали одна одну.

Чи не єдиним виключенням із загального правила були роботи Володимира Пархоменка, який відстоював причорноморо-азовське походження Русі. Але хитка методологія досліджень, вибіркове залучення і довільне прочитання джерел, сміливість концептуальних висловлювань, які не вписувалися в загальноприйняті канони дослідження проблеми походження Русі, не знайшли підтримки серед колег-науковців як в середині країни, так і за її межами.

Таким чином, на початковому етапі становлення радянської влади норманізм, на зразок марксизму-ленінізму, через розгалужену систему освітньо-наукових закладів та спродукованої ними літератури був проголошений єдиноправильним вченням, що пояснювало процес утворення Давньоруської держави. Це мало своє об'єктивне пояснення. Партійно-державна ідеологія вимушена була еволюціонувати. Уряду більшовиків необхідно було відновити і зберегти внутрішній порядок в країні, порушений революційними перипетіями, Першою світовою і громадянськими війнами.

Конче необхідним було відродження економіки, створення дієвого управлінського апарату, налагодження міжнародних відносин, створення системи охорони здоров'я та освіти. Тому вчорашні опозиціонери від критики і руйнації суспільних відносин і інституцій вимушені були перейти до захисту і збереження, того що вважали «корисним» від «царського режиму». Також слід відмітити, що партійний диктат на науку цього періоду був ще не таким тотальним і сильним, що давало змогу історикам діяти самостійно і творчо.

Перманентна зміна історичних парадигм в пореволюційні роки потребувала й оновлення методологічних підходів до вирішення питання походження Руської держави. Витоки цього процесу були закладені ще в 1929 р., коли партійна державна верхівка вдалася до захоплення ключових наукових інституцій у країні. Найперше постраждала Академія наук СРСР, яка до того зберігала відносну самостійність. До неї було введено чотирьох академіків-марксистів; потім пішла серія арештів, нашуміла так звана справа С. Платонова, в ході якої було заарештовано 85 чоловік. На 1929 р. Й. Сталін отримав абсолютну владу в країні. Ставало цілком зрозумілим, що принцип пріоритету економічної історії з політичним підґрунтям не витримував перевірки часом. Соціалізм будувався в одній країні, і сподівання на світову революцію не справдилися (хоч і не відмінялися). З початку 30-х рр. почала готуватися підміна «Бога світової революції Богом російської історії» [24, с. 40–41].

Офіційним початком нового курсу можна вважати лист Й. Сталіна від 1931 р. під назвою «О некоторых вопросах истории большевизма» в редакцію журналу «Пролетарская революция» з приводу публікації в шостому номері за 1930 р. статті А. Слуцького «Большевики о германской социал-демократии в период ее предвоенного кризиса» [47, с. 84–103]. На перший погляд здавалося, що стаття стосувалася лише питань боротьби більшовиків з опортуністами. Але в ній приховувалися й глобальні постулати: по-перше, чітко простежувалася думка, що не Захід був основоположником революційно-пролетарського руху, а Росія; по-друге – «зубодробительным», але не таким вже небезпечним дискусіям 20-х рр. прийшов кінець. Відтепер лібералізм до ворогів став неприпустимим [24, с. 42].

Іншим сигналом до подібних дій було обговорення книги О. Ярославського з історії партії. Автор не догодив Й. Сталіну, оскільки не відвів йому персонального місця як головній дійовій особі в ВКП(б) в період революції [24, с. 43]. Така позиція спричинила появу листа Й. Сталіна, А. Жданова, С. Кірова «К изучению истории», від якого віяло холодом [47, с. 43]. Було

цілком очевидно, що старим історіям прийшов кінець. Нові вказівки диктували нові легенди й міфи, які виразно окреслювали ідею влади. На зміну економічному детермінізму прийшов детермінізм державний. Безумовно, ця ідея була ще дореволюційною, але з новим змістом. Форма держави змінилася з самодержавної на тоталітарну, що в свою чергу повинно було обставлятися «майже» колишніми декораціями. Вона мусила мати свою історію, поділену на етапи, синхронні історичним періодам європейських країн. Великодержавність вимагала свого обрамлення. Історія нової країни мала постати в нових, розфарбованих патріотичними відтінками, декораціях і наголос на «новий патріотизм» був складовою частиною загального курсу на створення нової державницької історії [24, с. 44]. Відгукнувшись на критику від влади, товариство істориків-марксистів розпочинає ряд дискусій, у ході яких виробилась нова стратегія. Сутність її полягала в тому, що не можна підмінювати історію народів СРСР історією Росії і не слід відривати історію цих народів від історії російського народу [49, с. 47].

Остаточні ж шляхи розвитку радянської історичної науки були закріплені після оприлюднення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) за підписом Й. Сталіна та В. Молотова від 16 травня 1934 р. «О преподавании гражданской истории в школах СРСР», та «Замечаниях по поводу конспекта учебника по «Истории СССР»» Й. Сталіна, А. Жданова, С. Кірова від 8 серпня 1934 р. [1, с. 2].

Вироблення принципів викладання історичних дисциплін в радянських закладах освіти відбулося в Кремлі в березні 1934 р. під особистим керівництвом Й. Сталіна та А. Щербакова. Приводом стало обговорення дискусійних проблем історії СРСР професора Московського університету і ВПШ при ЦК КПРС Олексія Єфімова. Будучи особисто присутнім на засіданні О. Єфімов згадував, що «тоді, обговорювалися не стільки питання про підручники для середньої школи, скільки про шляхи розвитку радянської історичної науки в цілому» [1, л. 67]. Основний лейтмотив виступів Й. Сталіна на засіданні полягав в тому, що потрібно створювати не стільки історію народів СРСР, скільки історію СРСР, курс історії однієї держави, бо саме російський народ «у минулому збирав інші народи, до цього ж збирання він приступив і нині» [4, с. 203–204].

У постанові «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» найперше йшлося про те, що варто відновити традиційну методику викладання історії, викладати предмет «в живій, цікавій формі з розповіддю про

найважливіші події та факти, що мають подаватися в хронологічній послідовності з характеристикою історичних діячів» [1, с. 1]. Благословляли такий підхід і вказівки «вождів» у «Зауваженнях». У них зокрема зазначалося, що: «група Ванага не виконала завдання і навіть не зрозуміла самого завдання. Вона склала конспект з російської історії а не з історії СРСР, тобто історії Русі, але без історії народів, які ввійшли до складу СРСР» [47, с. 2]. Тому, як слушно зауважила в невеликому історіографічному огляді А. Панкратова, історикам необхідно було швидко поєднувати і те і інше [25, с. 33].

На виконання постанов РНК швидко відгукнулися керівники наукових та освітніх центрів, в стінах яких відразу закипіла робота з обґрунтування історичної обумовленості виникнення багатонаціонального СРСР [2, л. 1–127; 3, л. 1–125.]. Багато років по тому відомий історик Л. Черепнін відмічав, що саме ці державно-партійні директиви відіграли вирішальну роль для створення засад марксистсько-ленінської концепції історичного розвитку народів СРСР [5, л. 34].

Отримавши нищівну критику від вождів партії, колектив марксистів-істориків продовжив роботу над текстом підручника.

У січні 1936 р. на вищому рівні було прийнято рішення про проведення конкурсу на найкращий підручник для початкового курсу з елементарного курсу історії СРСР [47, с. 2].

Наскільки інтенсивною була ця робота, видно з ряду архівних документів [4, л. 1–251]. Наведемо деякі приклади критики рецензентів на висвітлення окремими авторами проблем виникнення Давньоруської держави. Так, досить цікавою є рецензія на підручник Абрамовича, в якій рецензент звинувачує автора в тому, що він замість популяризації історії Давньої Русі вдався до її вульгаризації [3, л. 26]. У рецензії на підручник Александрова вказується, що автор за переказом пояснює виникнення слов'янської держави, не дає пояснення, чому на місці слов'янського народу з'явилися руські, не дає пояснення, звідки взяли руські князі [3, л. 66]. Рецензент підручника Білоконенка писав: «визнання варягів подається автором [Білоконенко] оригінально «Нарешті північним племенам набрид цей хаос, і вони зібралися і вирішили вибрати собі князя, щоб він ставився до всіх однаково, із чужого варязького племені русь» і т.д.» [3, л. 68]. Все це, на нашу думку, свідчить про те, що історики не до кінця зрозуміли предмет дослідження. До того ж більшість авторів підручників були позбавлені елементарної методологічної підготовки. Більшість з них не були

ознайомлений з тими історіографічними доробками в силу їх «буржуазності», якими була так багата наука. Всі історики були виховані на ідеях М. Покровського, в уявленні яких продовжував жити норманізм.

Обговорення багатотомного підручника історії СРСР проходила і в Ленінграді. Так, в стенограмі наукових засідань зазначалося, що «як не прикро, сьогодні ми спостерігаємо на сторінках видань і підручників з історії СРСР, так і академічних виданнях недооцінку слов'янського матеріалу» [6, л. 389 об.]. «... факти, які цілком вірно говорять про те, що недооцінка слов'янського матеріалу неминуче приведе автора історика-русича до неточностей в своїй власній галузі знань, тобто в галузі історії Русі [6, л.393].

Під час обговорень детально наводилися свідчення хроністів, літописів, мандрівників[6,л.395-397]. Історики констатували «все зводиться до Росі (гідроніми Середнього Подніпров'я), локалізації в цих областях саме літописних полян [6, л. 396 об.]. Отже, підсумовують історики: «новітні досягнення радянської науки ... необхідно чітко і детально показати на сторінках підручників» [68, л. 397]. «Ми вже сміливо можемо говорити про антів як предків Русі, як їх прабатьків. Але все це не показано в навчальній літературі» [6, л. 397 об.].

Таким чином, вже починаючи з другої половини 1930-х рр. стимульована вищим партійним керівництвом наукова спільнота істориків починає розробляти нову концепцію історії СРСР. У ході багаточисельних дискусій та обговорень відбувається і поступова кристалізація концепції походження Русі.

Відразу після виходу директив розпочинається боротьба з місцевим націоналізмом в союзних республіках, зокрема і в Україні Відтепер лише російський народ був перший серед рівних, саме його пролетаріат на чолі зі спрямовуючою силою партію більшовиків переможно завершили першу в світі соціалістичну революцією, побудували могутню соціалістичну державу, яка повинна стати батьківщиною трудящих всього світу [10, с. 2]. Партійному керівництву потрібно було опертися на патріотизм російського народу, єдиного народу, який би міг забезпечити як безпеку режиму і держави, так і її можливу експансію [52, с. 152]. Проект перетворення Радянського союзу на супердержаву вимагав пояснення континуїтету Російської імперії в соціалістичну. Тай й сам Й. Сталін тепер змінив свою риторику. Під час урочистого обіду 7 липня 1937 року він проголосив тост, у якому схвалив російських царів за те, що вони зробили одну добру справу – «звели величезну державу аж до Камчатки» [52, с. 152].

У період становлення радянської влади проблеми середньовіччя мало цікавили радянське політичне керівництво. Галузь медієвістики на загальному фоні політичного контролю науки залишалася доволі маргінальною. Завдяки цьому «буржуазні спеціалісти» в більшості пережили всі перипетії бурхливих 1920-х рр. і виявилися потрібними для історичної науки в другій половині 30-х років. Так, у лютому 1936 р. при відкритті Інституту історії АН СРСР на базі ліквідованої Комакадемії його перший директор М. Лукін визначив загальну програму розвитку і діяльності інституту, в якій важлива роль відводилася ідеологічній боротьбі проти буржуазної науки з позицій марксистсько-ленінського матеріалістичного світобачення. Для реалізації цієї програми знайшлося місце й радянським медієвістам.

Спершу мова йшла про німецьких і японських фальсифікаторів історії. На думку М. Лукіна, «інституту потрібно було працювати над темами оборонного значення» – ідейної «оборони» країни, тому щодо нападу на неї, згідно з офіційною доктриною, готувалися Німеччина, Японія, Польща. А отже, вченим необхідно було розпочати вивчення історії німецької експансії у Східній Європі й Азії. У програмі М. Лукіна було сформульоване чітке політичне замовлення, на яке слід було миттєво реагувати. Медієвістика виявилася необхідною й корисною для влади. Показовим стало те, що тепер «ангажованими» були не «майстри широких соціальних узагальнень», а й серйозні вчені з репутацією вузьких, але професійних академічних спеціалістів. Вони знали «правила гри», які в 30-ті роки співпадали з «правилами виживання». При цьому говорити про якийсь «творчий» підхід до оволодіння марксизмом не доводилось. Варіант був один – директивний.

На середину 30-х років для медієвістів старої школи та їх учнів, котрі увійшли до соціалістичної дійсності, змінився не лише зміст науки, її хронологічні рамки, трактування основних подій та понять, але й сама історична дійсність. У результаті було визначено дві основні форми ідеологічної боротьби – історіографічну (розвінчання фашистських фальсифікацій) і конкретно історичну (створення праць, які дають огляд історичних подій з «правильної» точки зору). При цьому історик працював за принципом «вранці – в газеті, ввечері – в монографії». Тим самим медієвістика стала прив'язаною до ідеологізованої радянської історіографії М. Покровського, який культивував історіографію як відверту форму ідеологічної боротьби з буржуазною наукою на історичному фронті.

Прихід до влади в Німеччині нацистів на чолі з Гітлером у цілому супроводжувався антислов'янською й русофобською риторикою. Норманська концепція тепер як ніколи стає домінуючим аргументом в плані неповноцінності слов'янської раси, неспроможності створення власної державності й управління нею. Академік Б. Греков не раз відзначав активізацію норманської теорії напередодні та в перший період Другої світової війни. У працях західних авторів особливо наголошувалося на тому, що «російський народ – народ не історичний, нездатний до державного і культурного будівництва»[19, с. 13]. Перед радянською історичною наукою ставилося політичне завдання раз і назавжди розробити справжню «наукову» концепцію утворення Давньоруської держави.

У 1939 р. на виконання постанови Центрального Комітету ВКП(б) і Раднаркому СРСР, зауважень Й. Сталіна, С. Кірова і А. Жданова щодо конспектів підручників з історії, постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 26 січня 1936 р. та постанови від 14 листопада 1938 р. «О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском «Краткого курса истории ВКП(б)»» провідні радянські історики опублікували колективну працю «Против исторической концепции М. Н. Покровского» [42]. Одним із авторів збірника був Б. Греков, який в статті «Киевская Русь: проблемы происхождения Русского феодализма у М. Покровского» звинуватив основоположника марксистської історичної науки у ліквідації «империи Рюриковичей». Б. Греков наголошував, що Київська держава, або «імперія Рюриковичів» – варварська держава, яка зуміла підпорядкувати собі величезні простори, населені різними народами, переважно східними слов'янами. Ця варварська держава змінила родовий лад численних племен, що перебували в постійній хронічній ворожнечі між собою, тим самим ослаблюючи себе і стаючи легкою здобиччю сильніших сусідів. Б. Греков писав: «порівняно з родовим ладом, період існування Київської держави був періодом концентрації сил, грізних для навколишніх, щойно утворених або вже сформованих держав» [42, с. 70]. Цим учений хотів показати самотній характер Давньоруської держави, її унікальну роль в процесах усього європейського державоутворення. Далі автор вдається до нового прийому в радянській історіографії – залучення фольклорних джерел. Так, «уявлення М. Покровського про Київську Русь, – писав Б. Греков, – занадто контрастують з розповідями руських билин <...> Усі відомі богатирі давнини тягнуться в стольний Київ-град, до київського князя Володимира. Серед них і народний улюбленець, селянський син Ілля Муромець. Він ніколи не забуває того, що він селянський син, за селян він

готовий битися і з самим Володимиром. Та якщо вороги загрожують руській землі, Ілля йде захищати її разом з іншими богатирями. Ілля не жаліє ворогів і не знає поразок. Він створює славу і Києву, і князю Володимиру» [42].

Отже, Б. Греков ставить за мету довести, що не варяг Володимир Святославич, а слов'янський селянин Ілля є справжнім героєм київського періоду. Ілля є символом національних автохтонних сил, які й відіграли вирішальну роль у створенні Руської держави. Скандинави-варяги, до яких належав Володимир, хоч і відігравали важливу роль у державній організації, повинні завдячувати тому, що вчасно зрозуміли свою роль, покладену на них слов'янами, і прийняли руську (місцеву) культуру, втративши своє варязьке обличчя.

Саме ця ідея була покладена в основу греківської концепції походження Давньоруської держави. Однак такий концептуальний підхід Б. Грекова не був абсолютно новим в історіографії. Багато в чому він перегукується з точками зору С. Соловйова та В. Ключевського, які розглядали утворення держави як ряд спонтанних, хаотичних процесів в середині самої країни, надавали норманам другорядної ролі каталізатора або «бабки-повитухи». Насамкінець, Б. Грекову за такі висловлювання причепили ярлик норманіста.

Роботу над киево-руськими студіями Б. Греков розпочав ще на початку 30-х рр., коли в ході дискусій про соціально-економічні формації виявилася відсутність бодай однієї обґрунтованої теорії походження та розвитку феодальних відносин у Росії [13, с. 134–143.; 14, с. 31–43.; 15, с. 70–116.]. У 1933 р. Б. Греков виступив з доповіддю в Академії наук про початковий період в розвитку руського феодалізму. Він стверджував, що питання про феодалізм полягає не в тому, існував він чи ні, а в тому, коли він виник. На його думку, цілком прийнятним було б розширити феодальну епоху, починаючи з перших століть Київської держави. Але при всьому він розглядав Київську державу в доволі примітивній формі, без чітко виражених соціально-класових відносин. Головне, чого досягнув історик, полягало в тому, що він перевів увагу дослідників з міста на село, з князів і купців на селян, які були автохтонним населенням. «Ми дійсно звикли, – писав Б. Греков, – у цей період нашої історії більше уваги звертати на швидкий ріст торгових обігів на великих водних шляхах, на значимість князівських, боярських і церковних скарбів <...> Цей блиск часто заважав дослідникам бачити справжню сутність господарської бази суспільства» [18, с. 17].

Наступною вартою уваги спробою аналізу проблем Давньої Русі з позицій марксистської методології стала доповідь Б. Грекова «Рабство і феодалізм в Давній Русі», а також подальша дискусія, що спалахнула в стінах Державної академії матеріальної культури в 1934 році.

У дискусії особливого значення надавалося проблемі норманського завоювання. Майже всі учасники дискусії визнавали факт завоювання Русі норманами. Зокрема, М. Мартинов стверджував, що варяги прискорили процес розкладу первіснообщинного ладу і утворення класового суспільства слов'ян [51, с. 39]. Це твердження вчені підтвердили роботами К. Маркса «Секретна демократія» та «Німецька ідеологія». Головним же в дискусії виявилось питання соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства, а не генеза його державності. Дослідження механізмів утворення держави було на другому плані. Вивчаючи роботи Маркса, Б. Греков дійшов висновку, що германці і східні слов'яни зіграли однаково важливу роль у світовій історії у відповідних частинах Європи. Намагаючись укріпити цей паралелізм, він стверджує, що східні слов'яни також обійшли рабовласницьку стадію розвитку. Обидва народи прийшли до феодалізму прямо з первіснообщинного ладу. Щоб заповнити прогалину в історії, Б. Греков розширює феодалізм в Київському періоді. Він критикує тих істориків, які пов'язували появу феодалізму з часом, коли варяги осідали на території держави в XIII ст. Б. Греков розумів, що «батько історичного матеріалізму» був запеклим норманістом у своїх поглядах на Київську Русь. Але в той же час він доводив твердження Маркса, що імперія Рюриковичів відіграла таку ж важливу роль на сході, як і імперія Карла Великого на заході. Маркс, зокрема, стверджував, що у варягів існувала доволі примітивна суспільна організація. На думку Б. Грекова, хоч вони й відігравали певну роль у Східній Європі, але не були в змозі нав'язати свій спосіб виробництва слов'янам [17, с. 14–15].

Отже, відмовившись продовжувати норманізм К. Маркса, Б. Греков звертає увагу на те, що говорив сам Маркс у своїх основних працях про роль завоювань в історії різних народів. Згідно з Б. Грековим, К. Маркс допускає три можливі результати завоювання: 1) завойовник змушує завойованого прийняти його спосіб виробництва; 2) він дозволяє старому способу виробництва продовжувати існувати; 3) відбувається взаємодія або синтез обох суб'єктів [16].

Сутність норманізму Б. Грекова полягає в тому, що Київська Русь була першим аграрним суспільством, тоді як В. Ключевський та М. Покровський

уважали Русь купецькою державою з домінуючим варязьким елементом. Греківське розуміння Київської держави було виключно селянським, а це означало, що домінуючими тут були внутрішні чинники розвитку країни. І чим більше занижується важливість торгівлі як економічної основи Київської держави, тим меншого значення набуває норманське завоювання. Оригінальність концепції Б. Грекова полягала в тому, що вчений, створивши незалежний суспільно-економічний фундамент Київської держави, звів нанівець значення питання етнічної приналежності русів і цим зробив поступку норманістам. У праці «Феодальные отношения киевского государства» Б. Греков пише: «цілком можливо, що Русь, яку літописець ототожнює з варягами, також скандинавського походження». При цьому дослідник також не заперечує південного існування Русі, приймаючи таким чином комплексну теорію В. Бріма [9, с. 168].

Очолюючи з 1937 р. Інститут історії АН Б. Греков розвивав свою теорію без прямого втручання ЦК партії. Партійне керівництво в ті роки мало цікавилось норманським питанням, тому норманська проблема і не згадувалась в численних декретах, підписаних в тридцяті роки щодо підручників з історії в школах. У 1938 році А. Шостаков видав підручник для початкової школи, у якому повідомлялося, що в IX ст. північні слов'яни були підкорені бандами грабіжників-варягів, які прийшли «із-за моря»; іноді слов'янам вдавалося ненадовго відтіснити їх назад за море, але сильніші варяги поверталися і знову встановлювали свою владу над слов'янами. У тому ж році на сторінках журналу «Історик-марксист» з'являються статті В. Пархоменка, який згадує дискусію 1933 року і наголошує, що не менше 17 експертів одноголосно визнали норманське завоювання історичною реальністю [27, с. 53]. З того часу концепція Грекова піддається різкій критиці. З наближенням війни такий «антинорманізм» Б. Грекова стає занадто абстрактним для будь-яких практичних цілей. Визнаючи норманське завоювання, важко було переконати суспільство в тому, що Давньоруська держава виникла в результаті не завоювання, а незалежного соціально-економічного процесу.

Б. Греков зіштовхнувся з тією ж дилемою, що і багато його попередників. Запозичивши Руський етнізм у скандинавів, він намагався переконати читачів в тому, що це не вирішальне питання. У виданій в 1944 р. монографії «Київська Русь» він продовжує дотримуватися теорії В. Томсена, але дещо відходить від теорії В. Бріма, наголошуючи, що поняття «русь» і «рос» – терміни філологічні і споріднені [15, с. 256].

Під час війни Б. Греков посилює наступ на «ненаукову» норманську теорію, але продовжує наслідувати ту ж саму стратегію: зображення норманів, оточених довкола більш сильною слов'янською культурою, цим самим зводячи нанівець значення норманського елементу. В одному зі своїх популярних видань «Борьба Руси за создание своего государства» він відроджує теорію про існування доварязьких політичних об'єднань у східних слов'ян. Дослідник виділяє три східноєвропейські держави у вигляді Куябії, Славії і Артанії. Саме вони, на його думку, й були попередниками Київської Русі [12].

Роботи Грекова періоду війни вигідно відрізнялися від праць інших радянських істориків, які виводили походження Русі від етрусків. У кінці війни спостерігається відчутна реакція на патріотизм в історичних роботах воєнного періоду. 18 червня 1945 року на ювілейній сесії Академії наук Б. Греков виступив із дещо стриманою доповіддю про утворення Руської держави. Учений продовжує наголошувати на трьох державних утвореннях, які існували до варягів, і які в IX ст. злились в одну величезну Київську імперію. Це об'єднання відбулося під керівництвом варягів «і Рюрик знаходився при владі. Але чому так сталося? Не через військову силу, а тому, що він зрозумів завдання, яке постало перед руським народом, цілком включився в руське життя, підкорився руській культурі і втратив своє варязьке обличчя». Через два тижні промова Б. Грекова була надрукована в теоретичному журналі «Большевик», що яскраво свідчить про офіційне визнання його поглядів [13, с. 134]. Партійне керівництво в повоєнний період висловлювало невдоволення звеличенням славного минулого країни під час Вітчизняної війни. Особливе значення надавалося встановленням контактів з істориками західних країн-союзників. Тому в цих умовах партія віддала перевагу ідеологічній версії Б. Грекова перед рядом доволі шовіністичних теорій.

Таким чином, на рубежі 1920-х – 1930-х рр. відбувається встановлення тісного зв'язку історика і влади. Ця далеко не нова ідея тепер як ніколи потребувала воскресіння. Історична наука поступово входить в систему духовної культури суспільства, яку можна охарактеризувати як тоталітарну, епоху культу особи Сталіна. За своєю сутністю це була російська культура, яка зберігала основні свої надбання, акумульовані впродовж декількох сотень років.

Затушувавши справи на міжнародній арені, розпочавши «реформи» на селі та в індустріальному секторі, трохи «причесавши» внутрішню

партійну опозицію, «вожді» молодій державі, яка претендувала на світову гегемонію, були спантеличені станом речей в галузі історичної науки. Історики-марксисты, керуючись принципом «весь мир разрушим», зробили з історії «пародію». Особливо це стосувалося підручників для школи та вузів, які повинні були допомагати ліпити *homosovetikus*. Низкою постанов на вищому рівні, чисельними дискусіями в науково-освітніх закладах та установах була вироблена загальна концепція історії СРСР, що заміняла концепцію історії народів СРСР. По суті радянській владі потрібно було пояснити процес контуїнітету Російської імперії в соціалістичну. У цих умовах нарешті знаходилося місце і для дослідження історії Київській Русі як в цілому, так і проблемі походження Давньоруської держави зокрема.

У цих умовах закономірною стала поява греківської концепції походження Русі, яка передбачала розуміння Київської держави виключно селянським, а це означало, що домінуючими тут були внутрішні чинники розвитку країни. Чим більше знижується роль торгівлі як економічного фундаменту Київської держави, тим меншого значення набуває норманський фактор. У той же час зводиться нанівець значення етнічної приналежності русів, що зовсім не вирішує норманську проблему. Відсутність цілісності методологічних принципів у вирішенні питання, призводить до появи ряду робіт, які зовсім не вписувалися у рамки, окреслені дослідженнями Б. Грекова. Насамперед це стосується праць С. Бахрушина, М. Рубінштейна, появи соціальної концепції С. Юшкова.

Прихід в ряді європейських держав до влади фашистів, русофобська риторика з боку окремих її лідерів неминуче вела до вироблення концепції, в якій не залишалося б місця норманам, котрі в роки війни ототожнювалися з німцями. Ідеологічні кампанії воєнного та повоєнного періодів, боротьба з космополітизмом, яка перенеслася в стіни науково-історичних закладів, неминуче схиляла істориків до відродження антинорманізму М. Ломоносова. Але його концепція для потреб радянської науки була занадто абстрактною. Тому науковці більше схилялися до пошуків русів не в Південній Прибалтиці чи північно-причорноморському регіоні, а на Середньому Подніпров'ї. Дослідження В. Мавродіна, М. Тихомирова, А. Насонова та Б. Рибаківа заклали міцний, як здавалося того часу, фундамент середньодніпровської концепції походження Русі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Архівні документи і матеріали

РОСІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

(м. Москва)(РДА СПІ)

Ф. 17. Центральный Комитет Коммунистической партии Советского Союза

оп. 120

1. Ед.хр. 359. Проект постановлений СНК СССР и ЦК ВКП(б) об организации конкурса на лучший учебник для начальной школы по элементарному курсу истории СССР, проекты постановлений и протоколы заседаний жюри конкурса и др. материалы. Начало февраля 1936 – январь 1937 г., 189 л.

2. Ед. хр. 361. Рецензии, замечания и письма членов жюри конкурса на лучшего учебника по истории СССР. Август 1936 – июль 1937 г., 127 л.

3. Ед. хр. 362. Рецензии и замечания советских ученых-историков, преподавателей истории, работников исторической науки и др. На конкурс ученика по истории СССР, 125 л.

оп. 125

4. Ед. хр. 25. Проекты постановлений ЦК КП(б), записки и справки отдела пропаганды и агитации. Январь–октябрь 1941 г., 251 л.

АРХІВ РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК (м. Москва) (А РАН)

Ф. 1791. Черепнин Лев Владимирович (1905–1977), историк, академик
оп.1

5. Ед. хр. 149. Выработка советскими историками марксистско-ленинской концепции исторического развития народов СССР. Лекции, прочитанные для слушателей Академии общественных наук при ЦК КПСС. Стенограмма, 12–19 февраля 1964 г., 112 л.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКИЙ ФИЛИАЛ АРХИВУ РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

(м. Санкт-Петербург) (СПБФА РАН)

Ф. 133. Археографическая Комиссия АН СССР

оп. 1

6. Ед. хр. 1572. Стенограммы научных заседаний по обсуждению многотомного учебника по истории СССР, 1939–1940 гг., 1128 л.

II. Література

7. Авдусин Д.А. Неонорманистские измышления буржуазных историков / Д. А. Авдусин // Вопросы истории. – 1953. – № 12. – С. 114–120.
8. Алексеева Г. Д. Октябрьская революция и историческая наука 1917–1923 гг. / Г. Д. Алексеева. – М. : Наука, 1968. – 300 с.
9. Брим В. А. Происхождение термина «Русь» / В. А. Брим // Россия и Запад : истор. сб. – 1923. – № 1. – С. 5–10.
10. Волин Б. Великий русский народ // ИЖ. – 1938. – № 5. – С. 1–17.
11. Готье Ю. В. Железный век в восточной Европе / Ю. В. Готье. – М. : Наука, 1930. – 280 с.
12. Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства / Б. Д. Греков. – М. ; Л. : АН СССР, 1945. – 76 с.
13. Греков Б. Д. Была ли Киевская Русь обществом рабовладельческим? / Б. Д. Греков // Историк-марксист. – 1939. – № 4. – С. 134–143.
14. Греков Б. Д. Генезис феодализма в России в свете учения И. В. Сталина о базисе и надстройке / Б. Д. Греков // Вопросы истории. – 1952. – № 5. – С. 31–43.
15. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М. ; Л. : Изд-во политической литературы, 1953. – 567 с.
16. Греков Б. Д. Киевская Русь и проблема происхождения русского феодализма у М. Н. Покровского / Б. Д. Греков // Против исторической концепции М. Н. Покровского. – М. ; Л. : АН СССР, 1939. – С. 70–116.
17. Греков Б. Д. На заре русского государства / Б. Д. Греков // Исторический журнал. – 1942. – № 7. – С. 14–31.
18. Греков Б. Д. Начальный период в развитии русского феодализма / Б. Д. Греков // Вестник МН СССР. – 1933. – № 7. – С. 13–18.
19. Греков Б. Д. О роли варягов в истории России (по поводу статьи шведского профессора Туре Арне) / Б. Д. Греков // Новое время. – 1947. – № 30. – С. 12–15.
20. Греков Б. Д. Рабство и феодализм в Древней Руси / Б. Д. Греков // ИГАИМК. – 1934. – Вып. 86. – С. 3–63.
21. Заїкин В. Спів про початки Руси (з приводу нових праць Володимира Пархоменка) / В. Заїкин // Записки чина св. Василя Великого. – Львів, 1930. – Т. 3. – Вип. 3–4. – С. 591–614.
22. Моця О. П. Дніпровська Русь / О. П. Моця. – К.: Стародавній Світ, 2013. – 232 с.
23. Моця О. П. Південна «Руська земля» / О. П. Моця. – К.: Корвін Пресс, 2007. – 264 с.
24. Неретина С. С. Смена исторических парадигм в СССР. 20–30-е годы / С. С. Неретина // Наука и власть : сб. статей. – М. : Изд. Института философии АН СССР, 1990. – С. 22–43.

25. Панкратова А. М. Советская историческая наука за 25 лет и задачи историков в условиях Великой Отечественной войны / А. М. Панкратова // Двадцать пять лет исторической науки в СССР. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1942. – С. 3–40.
26. Пархоменко В. Древняя история в освещении Ключевского и Преснякова / В. Пархоменко // Вестник древней истории. – 1939. – № 3. – С. 198–201.
27. Пархоменко В. К вопросу о «норманнском завоевании» и происхождении Руси / В. Пархоменко // Историк-марксист. – 1938. – № 4. – С. 106–111.
28. Пархоменко В. К вопросу о Тмутаракани / В. Пархоменко // Историк-марксист. – 1939. – № 4. – С. 195–197.
29. Пархоменко В. К истории державы Рюриковичей (обзор литературы за 1938 г.) / В. Пархоменко // Вестник древней истории. – 1939. – № 3. – С. 144–147.
30. Пархоменко В. Норманизм и антинорманизм: к вопросу о происхождении термина «Русь» / В. Пархоменко // Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук. 1923 г. – Л., 1924. – С. 71–74.
31. Пархоменко В. Первая известная точно дата существования государства на Руси / В. Пархоменко // Историк-марксист. – 1938. – № 6. – С. 191–192.
32. Пархоменко В. Початки історично-державного життя на Україні / В. Пархоменко. – К. : Держвидав України, 1925. – 37 с.
33. Пархоменко В. У истоков русской государственности / В. Пархоменко. – Л. : ГИЗ, 1924. – 117 с.
34. Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов : историографические очерки, критические статьи и заметки / М. Н. Покровский. – М. ; Л. : Гос. социально-экономическое издательство, 1933. – Вып. II. – 488 с.
35. Покровский М. Н. Очерки истории русской культуры / М. Н. Покровский. – М. : Мир, 1920. – 283 с.
36. Покровский М. Н. Русская история с древнейших времён: в 4 т. / М. Н. Покровский. – М. : Соцэкгиз, 1933. Т. 1. – 1933. – 272 с.
37. Покровский С. А. Киевская Русь в работах советских историков / С. А. Покровский // Советская книга. – 1946. – № 3–4. – С. 18–27.
38. Покровский С. А. Новый труд об образовании Древнерусского государства / Покровский С. А. // Советское государство и право. – 1946. – № 5–6. – С. 89–93.
39. Покровский С. А. О начале Русского государства / С. А. Покровский // Вестник древней истории. – 1946. – № 4. – С. 101–109.
40. Портнов А. Володимир Пархоменко: дослідник ранньої історії Русі / А. Портнов. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – 78 с.

41. Пресняков А. Е. Вильгельм Томсен о древнейшем периоде русской истории / А.Е.Пресняков// Памяти Вильгельма Томсена. К годовщине со дня смерти. – М. :Изд-во АН СССР, 1928. – С. 35–50.
42. Противисторической концепции М. Н. Покровского : сб. статей : в 2 ч. – Л. : АН СССР, 1939.
Ч. 2. – 1939. – 268 с.
43. Рожков Н. Русская история в сравнительно-историческом освещении : в 12 т. / Н.Рожков. – М. : Книга, 1919.
Т.1 : Первобытное общество. Дикари. Варвары. Феодальная революция. – 1919. – 450 с.
44. Рожков Н. Учебник истории всеобщей и русской/ Н.Рожков. – Петроград : Государственное издательство, 1921. – 128 с.
45. Рубинштейн Н.Л. Греков Б. Д. Памятники истории киевского государства IX–XII вв. : рецензия / Н. Л. Рубинштейн// Историк-марксист.– 1938. – № 1. – С. 130–132.
46. Рубинштейн Н.Л. Путаная книга по истории Киевской Руси / Н. Л. Рубинштейн // Вопросы истории.– 1946. – № 8–9. – С. 109–114.
47. Сталин И.В.Замечания по поводу конспекта учебника по «Истории СССР» / И. Сталин, А. Жданов, С. Киров// Правда.– 1936.– 27 января. – С. 2.
48. Третьяков П.Н. У истоков древнерусской народности / П. Н. Третьяков. – Л. : Наука, 1970. – 156 с.
49. Черепнин Л. В. Изучение в СССР проблем отечественной истории периода феодализма / Л. В. Черепнин // Вопросы истории. – 1962. – № 1. – С. 47.
50. Шаскольский И.П. Столбовский мир 1617 г. и торговые отношения России со Шведским государством/ И.П. Шаскольский // М.; Л.: Наука, 1964.– 218 с.
51. Шишкин И. Г. К вопросу становления марксистской концепции образования древнерусского государства в отечественной историографии 1920–1930-х гг. / И. Г. Шишкин // Государство и общество. –1990. – № 3–4. – С. 23–40.
52. Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): монографія. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : ВД «Стилос», 2006. – 620 с.

The Problem of the Origin of Rus' in Historiographical Discourse 1920s – early 1940s.

This publication reveals the prerequisites for changing the conceptual foundations of post-revolutionary historical science in relation to the formation of the Old Russian state. The author focuses on the first scientific works of historians of the 1920s – 1930s, which prove the Norman

origin of the first Russian princes and the bringing of statehood from Scandinavia. The author concludes that at the turn of the 20s and 30s, Normanism was proclaimed, like Marxism-Leninism, as the only correct doctrine, which was actively disseminated and promoted both in scientific institutions and in secondary educational institutions through an extensive system of popular science literature and school textbooks. It is also noted that by the mid-1930s, not only the content of science, its chronological framework, and interpretation of major events and concepts, but also historical reality itself had changed for old-school medievalists and their students. As a result, two main forms of ideological struggle were identified: historiographical (debunking fascist falsifications) and specifically historical (creating works that provide an overview of historical events from the 'correct' point of view). Medievalism became tied to the ideological Soviet historiography of M. Pokrovsky, who cultivated historiography as an open form of ideological struggle against bourgeois science on the historical front. However, thanks to the work of Soviet historians of the mid-1930s and early 1940s, there was a shift away from the Norman interpretation of the emergence of the Old Rus' state and the search for its origins in the Middle Dnieper region.

Key words: origin of Rus', historiographical process, concept, Soviet historical science, medievalism, ideology, normalism, anti-normalism, ethnogenesis, political genesis.

Король С. П.

магістр міжнародних відносин, суспільних комунікацій
та регіональних студій,
кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
korol_s@ukr.net
orcid.org/0009-0003-6259-6364

**МІЖКУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА КИТАЄМ
В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ**

Розвиток міжкультурного діалогу із Китаєм сьогодні для України має важливе значення, насамперед, у частині необхідності зміни позиціювання китайської держави щодо російсько-української війни ХХІ ст. Китай після широкомасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 р. (та у 2014 р), проголошує, що займає нейтральну позицію, не допомагаючи Україні, і утримуючись від відкритої підтримки росії. У той же час така позиція для України містить значні загрози через вагомість впливу Китаю у східному регіоні, у тому числі і на російську федерацію. Крім того, пересічні китайці сприймають Україну в контексті російських наративів, тому Україні необхідно активно розвивати міжкультурний діалог, щоб у китайському суспільстві існувало розуміння автентичності української нації та її безумовне історичне право на незалежність. Ці процеси наразі відбуваються у західних суспільствах, які поступово починають сприймати українців як окрему націю, відрізняючи їх від росіян. Цей процес світового визнання української ідентичності та посилення необхідної для України співпраці із Китаєм потребує сьогодні додаткового вивчення міжкультурного діалогу між країнами задля формування перспективних напрямів його розвитку. Тож вивчення проблематики міжкультурного діалогу між Україною та Китаєм в контексті сучасних глобалізаційних процесів є актуальним та потребує всебічного дослідження.

Ключові слова: глобалізація, сучасні напрямки розвитку міжкультурного діалогу в контексті українсько-китайських відносин, сучасне розуміння концепту міжкультурного діалогу українсько-китайські відносини.

Вступ. Вивчення проблематики міжкультурного діалогу між Україною та Китаєм в контексті сучасних глобалізаційних процесів є актуальним та потребує всебічного дослідження. На сьогодні безпековий ландшафт світу розхитаний загрозами численних військових конфліктів на фоні широко-масштабного вторгнення росії. У центрі Європи відбувається жорстоке військове протистояння між російськими загарбниками та українськими захисниками. Після Другої світової війни багато народів та націй знайшли примирення через міжкультурний діалог. Це відновило довіру людей у той час, коли вони, зв'язані своїми національними культурами, все ще жили в страху перед війною. Пізніше діалог означав узгодження ефективної спільної здатності діяти з повагою до національної ідентичності кожної держави та потреб її громадян. Зусилля, яких доклали держави, щоб зрозуміти інших, зіграли вирішальну роль у прогресі, якого світ досяг сьогодні. У діалозі між народами основним принципом є розуміння, що всі культури є рівними і кожна має право на повну повагу до своїх особливостей. Але повага до інших не означає автоматичного прийняття будь-якої культурної практики, особливо якщо вони відірвані від контексту, який породив їх. Міжкультурний діалог не має сенсу, якщо визнання рівності між культурами не супроводжується визнанням того, що кожній людині має бути надано рівний доступ до основних прав.

Мета статті. Розглянути міжкультурний діалог між Україною та Китаєм в контексті сучасних глобалізаційних процесів, що, на сьогодні, як засвідчує практика, являється одним з важливих інструментів зовнішньої політики будь-якої країни. Події 2022 року потребують приділення значної уваги посиленню діалогу між культурами, який стає основою для подальшої інтеграції економік та націй на шляху до сталого розвитку світу.

Виклад основного матеріалу. Звичайно, людські суспільства охоплюють весь спектр із нескінченною різноманітністю оригінальних, особливих характеристик. Сьогодні постає потреба розглядати цивілізацію як таку, що охоплює багато аспектів життя: культурні та наукові, філософські, духовні, економічні, політичні, соціальні, освітні, екологічні тощо. І міжкультурний діалог обґрунтовує концепцію цивілізації як множинного, але універсального явища. Зважаючи на це, діалог між цивілізаціями не є і не повинен бути інструментом політичного діалогу у вузькому сенсі, націленим лише на боротьбу за короткострокові інтереси. Якщо громадянське суспільство дійсно сприймає діалог між культурами, міжкультурний діалог може сформувати передумови, на якому дружній політичний діалог може приносити

зиски у економічній та фінансовій площині, у співпраці у соціальній сфері, розробках та наукових дослідженнях тощо, чим забезпечувати синергетичний розвиток різних культур.

Щодо досліджень сучасного розуміння концепту міжкультурного діалогу, то слід зазначити, що ця проблема відбита у працях численних вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких необхідно відмітити наступних: Лісовий В. С., Євтух В., Саковська Т., Мітькіна О., Брига Е., Овсянкіна Л. А., Ковальчук Н. Д., Кучменко Е.М. та інших.

Роботи наведених науковців загалом зосереджуються на дослідженні історичного розвитку подій, передумов та чинників формування міжкультурного діалогу між окремими народами та країнами. У той же час, незважаючи на значні здобутки у цій сфері, політична та воєнна напруженість сьогодні зростає після загострення російсько-української війни із лютого 2022 року. Досягнення у частині міжкультурної інтеграції сьогодні у певній мірі можуть бути знівельовані через зміну розкладу сил у світі внаслідок активної фази російсько-української війни, у тому числі за рахунок посилення впливу Китаю в країнах Азії, у тому числі пострадянських, та зниження ролі росії у геополітичних конструкціях. Тому сучасні реалії ставлять об'єктивну необхідність активного проведення наукових досліджень розвитку міжкультурного діалогу між Україною та Китаєм в контексті сучасних глобалізаційних процесів.

Сучасні напрямки розвитку міжкультурного діалогу в українсько-китайських відносинах. До 2022 року між Україною та Китаєм у багатьох напрямках посилювалося співробітництво, що сприяло поглибленню міжкультурного діалогу.

Головним чином китайські інвестиції вкладені в галузь української промисловості; професійної, наукової та технічної діяльності; сільського, лісового та рибного господарства; оптової та роздрібної торгівлі, ремонту транспортних засобів; операцій з нерухомим майном; транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності; будівництва тощо [17].

У інвестиційній царині теж протягом останніх років було досягнуто значних результатів. Перший український урядовий інвестиційний форум після виборів президента Володимира Зеленського, який відбувся в Маріуполі 29 жовтня 2019 року, зібрав для чорноморського портового міста «сотні мільйонів доларів інвестицій і кредитів». Серед анонсованих значущих проектів – інвестиція 50 млн. дол. від Китайської національної корпорації зернових олій і харчових продуктів (COFCO) «для реалізації

інвестиційного проекту в Маріупольському морському порту» [27]. Китайський інвестиційний проект планував збільшити перевалку сільськогосподарських вантажів у три з половиною рази. Спільно з ДП «Українські морські порти» та приватними компаніями угода передбачала розвиток причальної інфраструктури порту, будівництво зернового терміналу в зоні причалу №3 та єдиного перевантажувального комплексу для харчових та рідких харчових вантажів у зоні причалів № 2 і 3 Маріупольського порту. Причали № 2 і 3 планувалися переобладнати в перевантажувальні комплекси. Тобто, Китай планував купувати в Україні значно більше зерна та продуктів харчування. Маріуполь на той час розглядався як один із ключових логістичних центрів для експорту сільськогосподарської продукції, забезпечуючи місце України як логістичного зв'язку в глобальному ланцюгу поставок. Наразі невідомо наскільки пошкоджено порт і які подальші перспективи його відновлення.

Крім цих напрямків у китайсько-українському співробітництві важливу роль відігравав український експорт неону. Адже приблизно половина неону, який використовується у виробництві напівпровідникових мікросхем у всьому світі, постачається лише двома компаніями в Україні [21]. Обидві ці компанії, Інгаз у Маріуполі та CryoIn, що знаходиться в Одесі, припинили діяльність після початку російського вторгнення. Неон, який також використовується в лазерній хірургії очей, є фундаментальним для масового виробництва напівпровідників [51] для процесу літографії, яка використовує світло для друку крихтих візерунків на кремнії. Довжина хвилі неону настільки мала, що вона може створювати візерунки на пластині розміром до 193 нанометрів. Це блокування поставок може вплинути на Китай кількома способами. По-перше, як замовник українського неону для виробництва чіпів китайського виробництва, китайські компанії будуть змушені або шукати інших міжнародних постачальників, або використовувати неоновий газ, який виробляється в Китаї. Однак, як повідомляється, у китайських внутрішніх поставках ціни різко зросли, причому один ринковий звіт показує, що ціна на неоновий газ (99,9-відсотковий вміст) у Китаї зросла в чотири рази з 400 юанів за кубічний метр у жовтні минулого року до понад 1600 юанів за кубічний метр. метр в кінці лютого. Зупинка українських заводів матиме негативний вплив на світове виробництво чіпів, яких і так бракує через наслідки COVID-19 [37].

Далі проаналізуємо динаміку міграційних потоків між країнами у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

**Кількість міждержавних мігрантів за країнами в'їзду (виїзду)
у 2021 році, осіб**

Показники	Кількість прибулих	Кількість вибулих	Міграційний приріст (скорочення)
2021			
Усього	41 724	22 587	19 137
Китай	1 414	770	644
Частка Китаю, %	3	3	3
2020			
Усього	26 361	19 121	7 240
Китай	740	819	-79
Частка Китаю, %	3	4	-1
2019			
Усього	45 011	26 789	18 222
Китай	2 245	852	1 393
Частка Китаю, %	5	3	8

Джерело: складено автором на основі [5].

Як бачимо, міграційні потоки переважають із Китаю в Україну, окрім 2020 року. Протягом 2021 року до України приїхало вдвічі більше осіб, чим виїхало.

Співпраця України з КНР у сфері освіти є одним із пріоритетних напрямів двосторонніх відносин. Основним механізмом її реалізації на міждержавному рівні є Підкомісія з питань співробітництва в галузі освіти між Україною та КНР (надалі – Підкомісія), утворена у 2011 р. в рамках Комісії зі співробітництва між Урядом України та Урядом КНР. 28 березня 2012 р. було проведено Перший Форум ректорів українських та китайських університетів, у роботі якого взяли участь керівники 19 українських та 14 китайських університетів з різних регіонів обох країн. Обговорено питання розвитку міжуніверситетського співробітництва, гармонізації бакалаврських та магістерських програм, запровадження англomовних магістерських програм у закладах вищої освіти обох держав. І вже 23 червня 2017 р. також було проведено Другий Форум ректорів за участі представників 14 китайських і 26 українських університетів. Під час роботи Форуму укладено 7 прямих угод

про міжуніверситетське співробітництво в освітньо-науковій сфері. 23 червня 2021 р. у Києві та Чернігові, а також у містах Пекін і Далянь у форматі відеоконференції відбулося Четверте засідання Підкомісії. За його підсумками було затверджено План заходів з питань співробітництва в галузі освіти на 2021-2023 роки, що передбачає реалізацію пріоритетних напрямів співпраці для обох сторін.

У межах засідання Підкомісії з нагоди відзначення у 2021 році 10-ї річниці встановлення відносин стратегічного партнерства між Україною та Китаєм (20 червня 2011 р.) відбулася церемонія заснування Альянсу українських та китайських університетів, що об'єднав 49 українських та 92 китайських закладів вищої освіти. Альянс було засновано з метою розширення співробітництва та активного обміну сучасними методами викладання, реагування на виклики сьогодення в умовах пандемії та створення умов для надання сучасної якісної дистанційної освіти із застосуванням цифрових технологій. Пріоритетними напрямками його діяльності визначено:

- розвиток академічної мобільності науково-педагогічних працівників,
- створення викладацьких та дослідницьких команд;
- відкриття спільних лабораторій та освітніх центрів;
- розвиток академічної мобільності;
- впровадження сучасних технологій онлайн-навчання тощо [15].

Координаторами Альянсу виступили Національний Університет «Чернігівська політехніка» (Україна) та Даляньський технологічний університет (КНР). З початком пандемії коронавірусу суттєво знизився рівень освітніх обмінів між Україною та КНР (рис. 2.7) [15].

В 11 китайських закладах освіти міст Пекін, Тяньцзінь, Шанхай (2), Далянь, Ухань, Харбін (3), Сіань та Чжецзян створені центри українських досліджень. В Україні функціонують шість Інститутів Конфуція: в Луганському національному університеті ім. Т. Шевченка, Київському національному університеті ім. Т. Шевченка, Київському національному лінгвістичному університеті, Національній музичній академії України ім. П.Чайковського, Харківському національному університеті ім. В.Каразіна та Південноукраїнському національному педагогічному університеті ім. К.Ушинського. Українська мова в КНР викладається у семи закладах освіти в містах Пекін, Тяньцзінь, Шанхай, Далянь, Хеншуй, Сіань та Ухань. З 2018 року започатковано роботу онлайн-ресурсу UkraineNOW, у розділі «Навчання» якого доступна корисна інформація про освіту в нашій державі. Головним інформаційним джерелом про вищу освіту в Україні для іноземців є

Український державний центр міжнародної освіти Міністерства освіти і науки України. На офіційному сайті Центру абітурієнти можуть отримати інформацію про навчальні програми, процедуру вступу та інші практичні поради [15].

Культурно-гуманітарна сфера важливим напрямком співпраці між Україною та Китайською Народною Республікою. Взаємодія в цій галузі спрямована на реалізацію мистецьких проєктів, проведення інформативно-просвітницьких акцій та підтримання інших форм обмінів між двома країнами. Основу договірно-правової бази співробітництва у сфері культури складає Угода між Урядом України та Урядом КНР про культурне співробітництво від 31 жовтня 1992 року. У рамках реалізації Програми культурного співробітництва між Міністерством культури України та Міністерством культури Китайської Народної Республіки на 2018–2022 рр. восени 2018 р. у Китаї успішно пройшли «Дні культури України». Заходи розпочались урочистим відкриттям у найбільшому й найпрестижнішому архітектурно-художньому музейному комплексі Китаю «Ґуґун» виставки пам'яток культури та декоративно-прикладного мистецтва з музеїв України «Кольоровий розмай у золотому вінку». У церемонії відкриття «Днів культури України в Китаї» взяли участь Міністр культури України Є. Нищук і Міністр культури та туризму КНР Ло Шуган. До програми «Днів культури» увійшли виступи Національного заслуженого академічного народного хору України ім. Г. Г. Верьовки, виставка робіт відомого українського фотохудожника В. Козюка, майстер-класи Петриківського художнього розпису. Крім того, у рамках «Днів культури» українська делегація взяла участь у Міжнародному культурному ЕКСПО «Шовковий шлях» (м. Дуньхуан, 27–28 вересня 2018 р.), де Україна була представлена як головна країна-гість [6].

Протягом 2018–2021 років Посольством спільно з партнерами було реалізовано низку заходів культурно-мистецького і просвітницького спрямування [15].

Традиційними вже стали гастролі у Китаї українських театральних і музичних колективів, зокрема балетної трупі Національної опери України ім. Т. Шевченка, Національного заслуженого академічного симфонічного оркестру України, театру «Молодий балет Києва», Театру пластичної комедії «Мімірічі», Харківського дитячого балетного театру тощо. У 2021 році українські артисти взяли онлайн участь у 21-му щорічному фестивалі «Meet in Beijing» (січень-лютий). Зірки Національної опери України Катерина Кухар та Олександр Стоянов представили китайським глядачам модерний балет «Діти ночі», а популярний електро-фольк гурт «ОНУКА» виступив з концертом [15].

Дипломатичною установою організовано презентацію низки літературних видань. Продовжується активна робота, спрямована на активізацію співпраці книговидавців та сприяння участі китайських делегацій у видавничих виставках в Україні та українських – у Китаї. Наразі, однією з найпомітніших тенденцій культурного співробітництва між Україною та Китаєм є зростання інтересу Китаю до українського кіно- і телевиробництва [15].

Значних змін українсько-китайський міжкультурний діалог зазнав протягом 2022 року у контексті російсько-української війни. Найбільшим контрастом є зміна сприйняття Китаю в Україні. Перед повномасштабним вторгненням Китай розглядався насамперед як можливість для економічного зростання, інвестицій, реіндустріалізації економіки та врівноваження відносин з росією. Після 24 лютого 2022 року стало зрозуміло, що в деяких питаннях Китай стоїть на боці росії, надаючи їй економічну, технологічну та дипломатичну підтримку. Це зумовило перегляд перспектив майбутніх відносин із Китаєм з огляду на довгострокові національні інтереси України та реальні можливості їх реалізації; прагнення України вступити в ЄС і НАТО та взяти на себе відповідні зобов'язання. Ситуація може у значній мірі погіршитися у разі, якщо Китай все-таки прийме рішення щодо надання росії військової підтримки та допомоги в обхід санкцій.

До повномасштабної війни торгівля України з Китаєм та країнами Індотихоокеанського регіону в основному базувалася на експорті продукції з низькою доданою вартістю, як правило сільськогосподарської продукції та сировини. Сировинна структура економіки України, монополія та значний вплив олігархів, відсутність інвестицій не дозволили Україні змінити ситуацію у українсько-китайських економічних відносинах. В умовах повномасштабної російсько-української війни та післявоєнної відбудови України має бути побудована нова модель економіки, яка зможе забезпечити колосальні військові витрати та перетворити Україну з отримувача допомоги на самодостатній донор військової та економічної безпеки регіону. У цьому аспекті роль Китаю є другорядною і буде полягати виключно в торговельній сфері з істотними обмеженнями. Стратегічною має стати роль інших країн Індотихоокеанського регіону – наприклад, Японії, Південної Кореї та Тайваню, які можуть допомогти Україні побудувати нову цифрову економіку, надати технології та допомогти інтегруватися у глобальні виробничі ланцюги [46].

Таким чином, розвиток міжкультурного діалогу в українсько-китайських відносинах відбувається у декількох напрямках (економічному, військовому,

інвестиційному, освітньому, культурно-мистецькому), найбільш перспективним із яких є саме освітній напрямок. Із 2019 року простежується значне посилення комунікацій між культурами на різних рівнях, що дозволило сформувати необхідні перспективи для поглиблення міжкультурного діалогу, що прогнозовано повинно було сприяти зростанню інвестицій Китаю в Україну та покращення політичних відносин. У той же час російське вторгнення призупинило розвиток українсько-китайських відносин через заявлений нейтралітет Китаю та його неофіційну підтримку росії де-факто. Сьогодні питання ще більш загострюється можливістю постачання китайської летальної зброї для окупантів рф через збільшення конфронтації в американсько-китайських відносинах, що безумовно матиме негативний вплив на подальший розвиток відносин Китаю та України у всіх сферах.

Процеси глобалізації та їх вплив на двосторонні відносини між Україною та Китаєм. У глобальному вимірі відносини між Україною та Китаєм наразі перебувають у достатньо складній ситуації, спричиненій двома основними факторами: конфронтацією США та Китаю та відносинами Китаю та росії. Власне цю залежність можливо зобразити у формі наступної схеми (рис. 3.1).

Двосторонні відносини між Україною та Китаєм формуються у залежності від геополітичних викликів та глобалізаційних тенденцій.

Китай сформулював свою позицію щодо російсько-української війни згідно зі своїм загальним підходом до зовнішньої політики та своїм уявленням про цінність і мету міжнародних альянсів. Загалом, публічні заяви Китаю щодо війни обмежувалися кількома ключовими повідомленнями, повторюваними з першого дня вторгнення: У тому, що сталося в Україні, винна не лише росія, а й Захід, зокрема Сполучені Штати, оскільки Захід постійно ігнорував питання безпеки росії. Дуже важливо створити спільну концепцію безпеки в регіоні та світі, яка враховує інтереси та занепокоєння всіх сторін і не передбачає домінування Заходу.

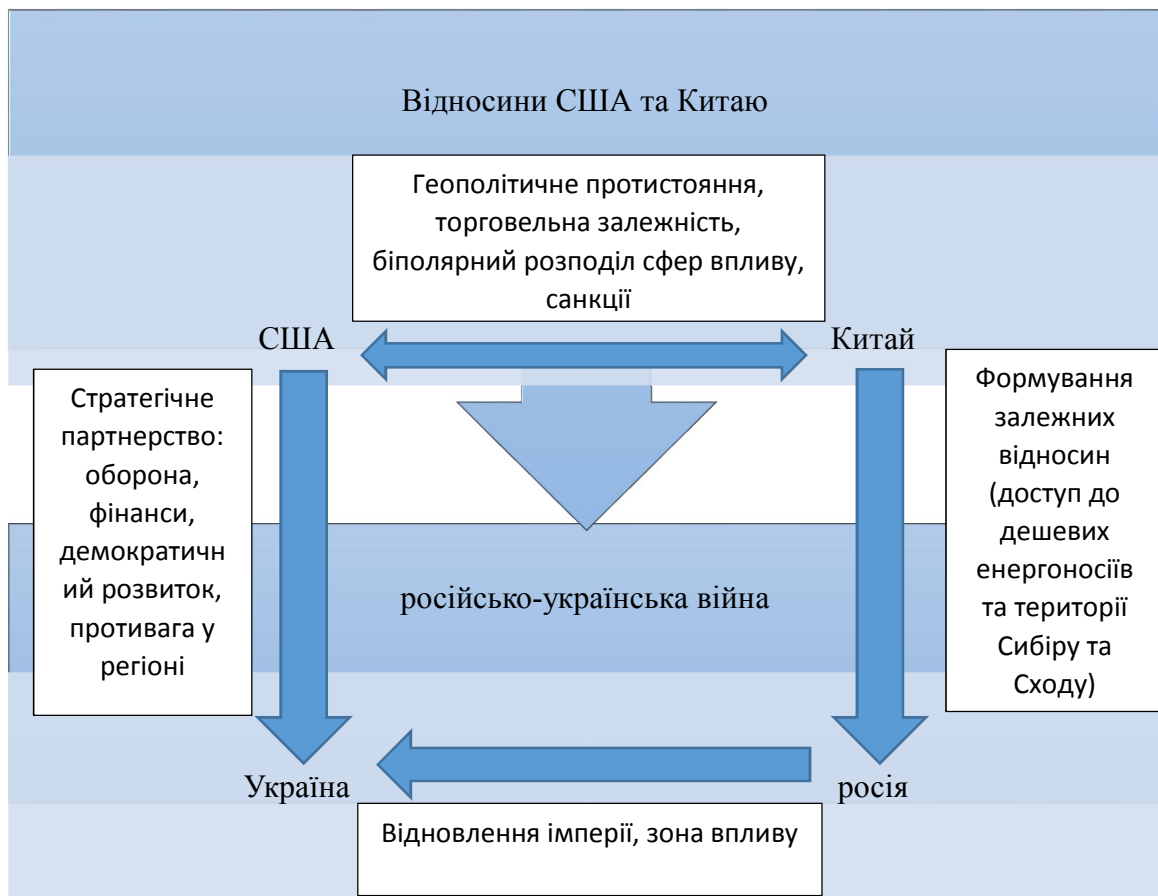

Рис. 3.1. Геополітичний контекст українсько-китайських відносин
Джерело: складено автором.

Ключові точки перелому мислення Китаю в цьому питанні включають наступне:

1) Захід повинен визнати принцип неподільності безпеки, згідно з яким безпека однієї країни не повинна бути забезпечена за рахунок безпеки інших країн; і що цей принцип має стати основою нової архітектури міжнародної безпеки.

2) Китай, як і Європа, хоче якнайшвидшого завершення війни в Україні, але конфлікт затягується через участь США.

3) Важливо відмовитися від менталітету холодної війни та поняття блоків і перейти до багатополлярної, прагматичної міжнародної системи, у якій незахідні країни відіграють більш вирішальну роль.

4) Ситуації в Україні та на Тайвані непорівнянні, оскільки Україна є суверенною державою, на яку напала інша держава, а Тайвань є частиною Китаю і визнаний таким світом.

5) Китай не підтримує односторонні санкції Заходу проти росії, оскільки Сполучені Штати використовують ці санкції як спосіб розширення свого впливу та геоекономічного охоплення [47].

Наразі важко оцінити, чи війна в Україні послабила чи зміцнила позицію Китаю в міжнародних відносинах. Це створило певні можливості, а також ризики, які Пекін все ще намагається оцінити та належним чином вирішити. Серед ризиків такі:

- токсична політична ситуація загрожує репутації та іміджу Китаю за кордоном через тісні зв'язки Китаю з росією;
- посилюється політична та ідеологічна поляризація в Південно-Східній та Південній Азії;
- війна ускладнює відносини Китаю з росією; а західні економічні санкції, запроваджені у відповідь на війну, створили проблеми для Пекіна в реалізації ініціативи «Один пояс, один шлях», оскільки санкції та пов'язані з ними фінансові обмеження можуть поставити під загрозу транспортування товарів через росію та білорусь [47].

Крім того, війна в Україні створила підстави для подальшої консолідації альянсу НАТО, що Китай сприймає геополітичні цілі США. І Москва, і Пекін сприймають НАТО не як оборонний альянс, а як інструмент американського експансіонізму.

З іншого боку, війна відкрила достатньо великі можливості для Китаю. Ослаблена росія може відштовхнути Москву від Заходу та наблизити її до Пекіна як до «молодшого партнера» Китаю, саме так Китай бачив відносини протягом багатьох років. Крім того, війна викликала політичну, економічну та фінансову реакцію з боку Європи та Сполучених Штатів, іноді безпрецедентну за своїм характером. Оголошення західних можливостей санкцій, обмежень і «червоних ліній» Заходу надає Китаю цінну інформацію про механізми реагування США та ЄС і про їхнє бажання вийти за рамки традиційної дипломатії та використовувати нетрадиційні засоби здійснення тиску. Ця інформація особливо важлива для Китаю, щоб визначити, як він може відповісти у разі масштабної конфронтації із Заходом, наприклад, через Тайвань. Нарешті, війна в Україні підштовхнула Китай до більш активного розширення свого впливу в Океанії та Центральній і Південній Азії, тоді як Сполучені Штати та ЄС обтяжені агресивною політикою щодо росії та внутрішніми соціально-економічними труднощами [46].

Позиція Китаю та відповідь на війну росії в Україні є обережним балансуванням. Китай не зацікавлений у довгостроковому конфлікті високої інтенсивності через політичні, репутаційні та економічні ризики, які може спричинити така війна. У той же час Пекін не хоче бачити повної поразки

росії, яка може призвести до встановлення в Москві прозахідного демократичного режиму або, в гіршому випадку, до розпаду країни в результаті внутрішніх політичних криз. Будь-який результат створить абсолютно нове геостратегічне середовище, яке негативно вплине на стратегічну конкуренцію Китаю із Заходом у глобальному вимірі. Тому Пекін, швидше за все, лобіюватиме швидке припинення вогню до кінця року, незалежно від умов припинення вогню. Китай, швидше за все, продовжить свою «дистанційну дипломатію» і уникатиме прямої підтримки росії, остерігаючись санкцій Заходу. Крім того, Китай не вважає росію життєво необхідною для модернізації своєї національної економіки. Для цього Пекін чітко бачить своє економічне та технологічне майбутнє на європейських ринках. Також Пекіну не потрібна росія як потужний амбітний сусід із надрегіональним впливом і націоналістичними лідерами, які діють через історичну образу. Китай завжди вважав росію гравцем середньої сили та ситуативним партнером у глобальній конкуренції зі Сполученими Штатами, на якого Китай міг би покластися в деяких питаннях регіональної безпеки, таких як конфлікти в Афганістані чи Сирії чи безпека кордонів у Центральній Азії. Часткове послаблення росії в результаті війни та західних санкцій – це те, на що Китай готовий погодитися, оскільки це зробить росію більш залежною від Китаю та східних ринків, дозволяючи Пекіну зв'язати росію як «ресурсний актив» і розширити присутність Китаю. на російському ринку в ключових галузях промисловості та економіки.

З іншого боку, у Пекіні є чітке розуміння стурбованості росії безпекою, особливо розчарування росії Сполученими Штатами через очевидну зацікавленість останніх у розширенні НАТО та оточенні росії військовими базами, а також її сліпоту щодо того, як такі дії можуть викликати резонанс у Москві. Війна в Україні завдала важкого удару архітектурі безпеки після холодної війни, де домінували західні союзники, і створила можливості для її переробки. Це особливо цікаво для Китаю, оскільки Пекін зосередив свої зовнішньополітичні зусилля на просуванні того, що керівництво вважає більш справедливим і репрезентативнішим багатополярним світовим порядком. У такому порядку Сполучені Штати втратили б своє глобальне панування.

Справедливо сказати, що позиція Китаю щодо російсько-української війни не має нічого спільного з Україною, а радше її слід розглядати через призму геостратегічної конкуренції Китаю зі Сполученими Штатами. Майбутнє України – питання другорядне. Саме тому Китай навряд чи приєднається

до будь-яких антиросійських санкцій: не тому, що Пекін підтримує військове вторгнення Москви в Україну, а тому, що приєднання до цих санкцій означало б підпорядкування волі США, що неприйнятно для Пекіна. З іншого боку, Китай, схоже, готовий відіграти роль посередника в припиненні вогню в Україні, але він хотів би зробити це на рівних із США та ЄС і, ймовірно, лише після того, як Пекін досягне угоди з Вашингтон і Брюсселем. Ось що змушує Китай неоднозначно ставитися до щирої підтримки будь-якої сторони російсько-української війни. Його геополітичні розрахунки призводять до ретельного калібрування відповідей і мінімального залучення [47].

Натомість, Китай стає все більш важливим торговельним партнером для Росії, оскільки він прагне пом'якшити вплив економічних санкцій, запроваджених деякими країнами у відповідь на його вторгнення в Україну. Зараз Сполучені Штати заявляють, що Пекін розглядає можливість постачання зброї та боєприпасів до Росії, звинувачення, які Китай рішуче заперечує. При цьому необхідно враховувати, що Китай розширює свої військові виробничі можливості і зараз є четвертим у світі експортером зброї. Китайська зброя зараз стає все більш досконалою. Її безпілотники, наприклад, є однією з сфер, у якій Росія була б дуже зацікавлена. США стверджують, що китайські фірми вже надали «нелетальну підтримку» Росії, і що у них є нова інформація, яка свідчить про те, що Пекін незабаром може надати і летальну зброю [59].

Експерт з економічних санкцій Міжнародного інституту стратегічних досліджень М. Шагіна, стверджує, що Китай відкрито не постачав Росії зброю, але, можливо, таємно продає їй високотехнологічну продукцію, яка може бути використана у військових цілях. Наразі експерт запевняє, що існують докази того, що Китай є найбільшим експортером напівпровідників до Росії. Деякі китайські компанії також постачають цивільні дрони, використовуючи сірий простір між військовими та цивільними цілями [59].

Американський Центр передових оборонних досліджень стверджує, що китайські компанії можуть надсилати Росії електронні частини для зенітно-ракетних радарів [36].

США також запровадили санкції проти китайської компанії, яка, за словами Вашингтона, надала супутникові зображення на підтримку російських найманців, які воюють в Україні. Після того, як Росія вторглася в Україну рік тому, західні країни запровадили суворі санкції проти Росії – заборонили імпортувати нафту та експортувати високотехнологічну продукцію. Багато західних фірм повністю припинили свої зв'язки з Росією, а її торгівля зі США,

Великобританією та країнами ЄС впала протягом 2022 року. Однак загальна торгівля Китаю з росією досягла рекордно високого рівня в 190 мільярдів доларів у 2022 році, що на 30% більше, ніж роком раніше (Додаток Б). Російський імпорт з Китаю зріс на 13% до 76 мільярдів доларів, а експорт до Китаю зріс на 43% до 114 мільярдів доларів. Оскільки торгівля росії із західними країнами впала в 2022 році, Китай став, безумовно, її найважливішим торговим партнером [36].

Майже половина всіх річних доходів російського уряду припадає на нафту і газ, а їх продажі в країни ЄС різко впали за останній рік через посилення санкцій. Значну частину цього дефіциту було компенсовано збільшенням продажів до Азії. У 2022 році росія експортувала до Китаю вдвічі більше зрідженого нафтового газу (LPG), ніж роком раніше. росія також поставила на 50% більше природного газу по трубопроводу «Сила сибіру» і на 10% більше сирої нафти. Група економічно розвинутих країн G7 разом з Європейським Союзом і Австралією намагалися встановити всесвітнє обмеження на ціни на російську нафту, що транспортується морем, але Китай відмовився підкоритися і купує російську нафту за ринковими цінами. Китай заявляє і про більш довгострокові плани щодо розширення енергетичних зв'язків. Так, дві країни домовилися про будівництво нового газопроводу (Сила Сибіру 2). Існуючий почав працювати в 2019 році за 30-річним контрактом на суму понад 400 мільярдів доларів [36].

Цими діями Китай посилює напругу в економічних війнах із США та ЄС, які тривають протягом останніх років. Протягом багатьох десятиліть Китай і Сполучені Штати були замкнені в достатньо тісних економічних відносинах. Проте сьогодні американський імпорт певної продукції з Китаю, зокрема напівпровідників, деякого ІТ-обладнання та побутової електроніки, різко впав. Скорочується імпорт навіть одягу, взуття та меблів. З іншого боку, імпорт з Китаю ноутбуків і комп'ютерних моніторів, телефонів, ігрових консолей та іграшок вищий, ніж будь-коли. Попит на ці продукти зріс у відповідь на пандемію COVID-19. Застрягши вдома, американці переключили свої витрати з послуг на багато з цих товарів, виготовлених у Китаї. Політики США та Китаю, безсумнівно, мають намір зменшити економічну взаємозалежність двох країн, яка створювалася протягом багатьох десятиліть, але тепер згинається під тягарем триваючих економічних конфронтацій. Торгова війна розпочалася при каденції президента Д. Трампа, і підтримана та продовжена за адміністрації Байдена. Мотивуючими факторами конфронтації стають бажання збільшити диверсифікацію імпорту, щоб

зробити ланцюжки поставок для певних товарів більш стійкими. Серед інших чинників – права людини, демократія та геополітичні проблеми [23].

Економічні зв'язки між Брюсселем і Пекіном, хоч і є взаємовигідними, за останні роки теж погіршилися в багатьох аспектах. У 2021 році прямі китайські інвестиції в Європейський Союз впали до другого найнижчого рівня з 2013 року після 2020 року, згідно з аналізом дослідницької компанії Rhodium Group. З 2016 року падіння досягло рівня 78%. Рівень китайських інвестицій у Європі зараз найнижчий за десятиліття, суворий контроль капіталу в Пекіні та більшу увагу з боку регуляторів ЄС. Інвестиції ЄС у Китай також стали більш концентрованими. Згідно з даними Rhodium Group, між 2018 і 2021 роками 10 найбільших європейських інвесторів у Китаї, включно зі Сполученим Королівством, склали майже 80% загальних інвестицій континенту в країні. І лише чотири німецькі компанії – автовиробники Volkswagen, BMW, Daimler, хімічний гігант BASF – склали більше третини всіх європейських інвестицій за ці чотири роки. Інвестиційна угода між Пекіном і Брюсселем була відкладена 2021 року після того, як законодавці ЄС наклали санкції на китайських чиновників за ймовірні порушення прав людини, що спонукало Китай відповісти власними штрафами. Угода, узгоджена в принципі в 2020 році після багатьох років переговорів, була розроблена, щоб вирівняти умови для європейських компаній, що працюють у Китаї, які давно скаржилися, що субсидії Пекіна поставили їх у невигідне становище. У квітні дипломати ЄС заявили, що «зростаюча кількість подразників» шкодить відносинам, включаючи мовчазне прийняття Китаєм війни росії в Україні. Вони описали Китай як партнера для співпраці та переговорів, економічного конкурента та системного суперника [29].

24 лютого Китай оприлюднив на сайті Міністерства закордонних зв'язків пропозицію мирного плану, яка визначається як позиція Китаю щодо політичного врегулювання української кризи і включає 12 пунктів:

1. Повага до суверенітету всіх країн.
2. Відмова від менталітету холодної війни.
3. Припинення бойових дій.
4. Відновлення мирних переговорів.
5. Вирішення гуманітарної кризи
6. Захист цивільного населення та військовополонених.
7. Підтримання безпеки атомних електростанцій.
8. Зниження стратегічних ризиків.
9. Сприяння експорту зерна.

10. Припинення односторонніх санкцій.

11. Підтримання стабільності промислових ланцюгів і ланцюгів поставок.

12. Сприяння постконфліктній відбудові [26].

Таким чином, глобалізаційні зв'язки Китаю із розвинутими країнами, а саме США та ЄС, сьогодні стають стримуючим фактором щодо балансування Китаю у російсько-українській війні. Невигідність відкритої підтримки росії через геополітичне бачення Китаю стає на заваді надсилання летальної зброї російській армії. У той же час протистояння із США щодо зниження гегемонічного впливу останнього у світі роблять не вигідним для Китаю підтримку України. Ці фактори стали причиною певного заморожування розвитку міжкультурного діалогу між Україною та Китаєм. Визначаючи суверенітет України, між тим Китай не бажає нищівної поразки росії. І це не дозволяє Україні розглядати Китай як партнера у стратегічних перспективах. Неоднозначним є і запропонований мирний план, який виконано у політиці балансування без трактування факту агресії зі сторони росії.

Перспективні напрями розвитку міжкультурного діалогу між Україною та Китаєм

Китай займає вищий рейтинг PDI – тобто його суспільство вважає, що нерівність між людьми прийнятна. Відносини підлеглий-начальство, як правило, поляризовані, і немає захисту від зловживання владою з боку начальства. Люди перебувають під впливом офіційної влади та санкцій і загалом оптимістично дивляться на здатність людей до лідерства та ініціативи. Люди не повинні мати прагнень, що виходять за рамки їх рангу. Україна, набравши 92 бали, є країною, де можновладці дуже дистанційовані в суспільстві [30].

За рівнем індивідуалізму при 20 балах Китай – це дуже колективістська культура, де люди діють в інтересах групи, а не обов'язково в інтересах самих себе. Особисті відносини переважають над завданням і компанією. Україна має 25 балів за даним показником.

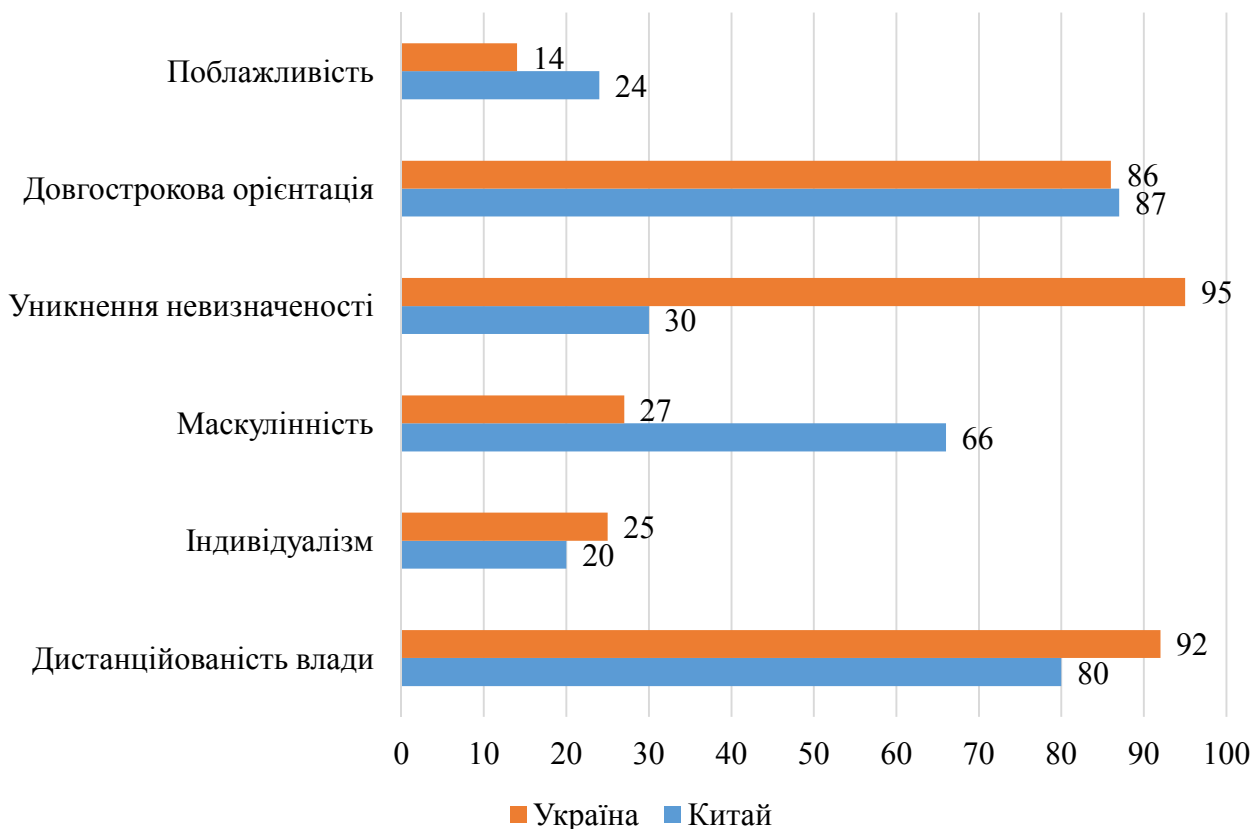

Рис. 3.2. Порівняння країн за культурним компасом Hofstede

Джерело: складено автором на основі [30].

Із 66 балами Китай є чоловічим суспільством, яке орієнтоване на успіх. Відносно низька оцінка України (25 балів) може здивувати тим, що вона надає перевагу символам статусу, але в Україні вони пов'язані з високою дистанцією влади. Китай має 30 балів за показником уникнення невизначеності. Істина може бути відносною, хоча в найближчих соціальних колах існує занепокоєння щодо Істини з великої літери, і існує велика кількість правил (але не обов'язково законів). Тим не менш, дотримання законів і правил може бути гнучким відповідно до фактичної ситуації, а прагматизм є фактом життя. Китайцям комфортно двозначність; китайська мова сповнена неоднозначних значень, які західним людям може бути важко зрозуміти. Китайці адаптивні та підприємливі. Натомість українці, набравши 95 балів, відчувають велику загрозу через неоднозначні ситуації. Поки українці спілкуються з людьми, яких вважають чужинцями, вони виглядають дуже офіційно та відсторонено. При цьому офіційність використовується як знак поваги [30].

Щодо довгострокової орієнтації, то Китай отримав 87 балів у цьому вимірі, тож це дуже прагматична культура. У суспільствах з прагматичною орієнтацією люди вірять, що правда дуже залежить від ситуації, контексту та

часу. Виявляють здатність легко пристосовувати традиції до умов, що змінилися, сильну схильність до заощаджень та інвестицій, ощадливість і наполегливість у досягненні результату. Україна має 86 балів, що практично відповідає китайському рівню [30].

Китай є стриманим суспільством, про що свідчить його низький бал 24 у цьому вимірі. Суспільства з низьким балом у цьому вимірі мають схильність до цинізму та песимізму. Стриманий характер української культури добре видно через дуже низький бал 14 за цим виміром [65].

Тож наші суспільства мають багато спільного, що сприяє достатній легкості формування міжкультурного діалогу на різних рівнях.

Власне в Україні, гарно адаптуються китайські мігранти. Деякі з перших китайців, які мігрували в Україну в сучасну епоху, були частиною Китайського трудового корпусу, найнятого російською імперією, якій потрібні були працівники для укомплектування фабрик, будівництва залізниць і робітників у шахтах, поки її власні піддані воювали у Першій світовій війні. У період реформ після 1980-х років звільнені фабричні робітники з північного сходу Китаю скористалися Транссибірською залізницею в пошуках нових можливостей у Східній Європі, а згодом пішли торговці зі східного Китаю. Українські університети добре поважають в Китаї, особливо в таких сферах, як медицина та музика, і за останні 20 років торговельні відносини та туризм зросли між двома країнами, хоча деякі з цих цифр впали в останні роки через війну [65].

Українська громада (діаспора) як організована структура у КНР відсутня. Серед українських громадян, які зараз проживають на території КНР, переважають особи, що прибули до Китаю з метою працевлаштування та навчання. Більшість цих осіб проживають у містах Пекін, Шанхай та Гуанчжоу, а також Спеціальному автономному районі Сянган (Гонконг). У Пекіні, Шанхаї, Гуанчжоу, Харбіні та інших великих містах КНР, а також в САР Сянган (Гонконг) утворено низку українських асоціацій, які не мають формальної структури та не зареєстровані як організації, а є добровільними об'єднаннями, спрямованими як на вирішення поточних проблем їхніх членів, так і на задоволення національно-патріотичних потреб українських громадян. Зазначені об'єднання підтримуються Посольством та беруть активну участь в організації і проведенні інформаційних, іміджевих, патріотичних та культурних заходів. З метою сприяння формуванню української громади у Китаї започаткована системна робота з українським студентством та діловими колами [61].

Наразі українці, які навчаються та працюють за кордоном, відчайдушно намагаються підтримувати зв'язок із родиною та друзями. Багато хто також долучається до онлайн-закликів зі збору грошей для збройних сил. За даними посольства України в Пекіні, в Китаї проживає від 50 до 100 тисяч українців [25].

Протягом більшої частини останнього десятиліття Китай культивував свої двосторонні відносини з Україною, збільшуючи торгівлю товарами, надаючи (неефектні, але все ж актуальні) інвестиції та реалізуючи будівельні проекти для розвитку промисловості та інфраструктури. Ця модель співпраці між Пекіном і Києвом продовжувалася безперешкодно, навіть якщо напруга між росією та Україною посилювалася. Навіть анексія Криму в 2014 році чи початкова війна на Донбасі не змінили політичний «агностицизм» Пекіна. Намагаючись підтримувати свої економічні та стратегічні зусилля в регіоні, Пекін сповідував нейтралітет у конфліктах між своїми партнерами. Тим не менш, масштаби та інтенсивність нинішньої російсько-української війни кинули глибокий виклик цьому принципу китайської зовнішньої політики. Пряма політична допомога росії в її акті агресії щодо незалежної та суверенної держави зробила б Пекін співучасником вторгнення москви, викликавши репресії з боку міжнародної спільноти і, таким чином, негативно вплинула б на бізнес. З іншого боку, випадкове відокремлення від росії призведе до навмисного відчуження важливого партнера, спричинить проблеми в Центральній Азії та спричинить труднощі із забезпеченням сталого та доступного енергопостачання [28].

Таким чином, Пекін опинився між економічним і геополітичним викликами, зберігаючи свою позицію передбачуваного «нейтралітету», водночас посиляючи безліч суперечливих повідомлень. Крім того, створення урядом Китайської Народної Республіки чітких наративів про війну в Україні для внутрішнього споживання та для ширшої світової аудиторії посилило плутанину навколо позиції та намірів Китаю. На початку вторгнення офіційна лінія полягала в тому, що КНР виступає за повагу та захист суверенітету та територіальної цілісності всіх країн, що рівною мірою стосується і питання України, але водночас заявила про необхідність поважати законні звернення до безпеки росії щодо розширення НАТО на схід [18]. Пізніші повідомлення не змогли пролити більше світла на цю проблему. З точки зору внутрішнього споживання, основним лейтмотивом різних кампаній є засудження США та НАТО за «провокування» або «ескалацію» конфлікту заради власної вигоди.

На міжнародній арені Пекін дотримується іншого підходу, але так само уникає головного питання, яким є фактичне вторгнення росії в Україну. Китайські офіційні особи продовжують оприлюднювати розсіяний наратив про дотримання об'єктивної та неупередженої позиції з цього питання та стверджувати, що Китай завжди стоїть на боці миру, заявляючи, що фундаментальним рішенням є врахування законних побоювань щодо безпеки всіх відповідних сторін [53].

На стратегічному рівні мовчазна підтримка Китаєм свого російського партнера не дає додаткових структурних переваг, крім знижених цін на нафту, газ і вугілля. Насправді надання підтримки росії може завдати шкоди геостратегічній позиції КНР, оскільки це зміцнює західну, зокрема трансатлантичну єдність, тим самим зближуючи Європу та США у дедалі більшому колі питань. Для Китаю ситуація може погіршитися ще більше, якщо режим путіна впаде або буде досягнуто перемир'я, яке відштовхне Пекін. За такого сценарію Китай зіткнеться з узгодженим західним блоком, будучи прив'язаним до партнера, якому бракує достатнього впливу на світовій арені або необхідної купівельної спроможності для поглинання китайського експорту [53].

Зараз Україна перебуває в дуже незавидному становищі в економічних відносинах з Китаєм. Якщо Україні вдасться відновити рівень життєздатності, який дозволить їй продовжувати експорт військового обладнання, неону, пшениці, залізної руди, кукурудзи, насіннєвої олії тощо, і якщо Китай у той же час продовжуватиме безупинно здійснювати глибокі та постійні розширення економічних відносин з росією, український уряд і виробники країни не будуть готові продовжувати виробляти ці замовлення для Китаю [37].

У ширшій картині загарбницька війна росії є «спойлером» для самопроголошених принципів зовнішньої політики Пекіна, заснованих на повазі до суверенітету, територіальної цілісності та невтручання у внутрішні справи третіх держав, а також його давньої опозиції до «односторонніх заходів». Однак Пекін опинився у складному становищі зі своїм спотвореним і неоднозначним публічним повідомленням про те, що він не засуджує вторгнення, незважаючи на те, що напад на Україну рівнозначний знищенню всіх принципів його зведення правил міжнародної дипломатії. Китай отримує лише скромні матеріальні вигоди від своїх існуючих відносин з росією, насамперед дешевшу нафту і газ, товари, ціна яких, навіть зі знижкою, зараз набагато вища, ніж до війни. Однак Пекін пожертвував значним міжна-

родним авторитетом своєю відмовою критикувати росію. Повне розмежування, яке зображується як «нейтралітет», є нездійсненим для такої великої світової держави, як Китай, і призвело до втрати політичного та економічного впливу. Водночас у Києві вже ніхто не забуде, яке партнерство мало значення під час війни, а яке було просто паперовим відображенням. Коли війна закінчиться, сформується більш чітке розмежування геополітичних блоків, незважаючи на аргументи Пекіна про протилежне. І Україна буде ще менш схильна відігравати будь-яку роль у розвитку відносин, особливо з огляду на заперечення ЄС і США щодо ініціативи.

У довгостроковій перспективі непереконлива позиція Китаю цілком може стати каменем спотикання для формування міжкультурного діалогу.

Коли Україна почне відбудовувати свою інфраструктуру та свою економіку, їй доведеться прийняти кілька складних рішень у відносинах з Китаєм, і частина цих розрахунків, безсумнівно, визначатиметься ступенем, до якого Китай продовжуватиме співпрацювати та підтримувати росію, поки російська армія вбиває цивільних чоловіків, жінок і дітей в Україні.

Довгий час Китай був першим торговим партнером України, а Київ розглядав Китай як перспективне джерело інвестицій і важливого політичного партнера для протидії росії. Тому Київ намагався збалансувати відносини, розвиваючи безпекове партнерство зі США та економічне партнерство з ЄС і Китаєм. У зв'язку з цим Україна не поділяла підхід до визнання Китаю стратегічним викликом, утримувалася від критики Китаю з питань прав людини, продавала Китаю зброю та військові технології. Водночас надії України виправдалися лише частково. Китай імпортував українську сировину, але не інвестував в Україну. Після 24 лютого Китай не спромігся зайняти чітку політичну позицію щодо критики дій росії. Спроби Києва залучити Китай на свій бік повністю провалилися. У зв'язку з цим стратегія балансування України має змінитися на стратегію повної інтеграції в економічне, технологічне та безпекове середовище Заходу (ЄС і НАТО) з усіма наслідками позиціонування щодо Китаю:

- для України стратегічно важливо скорегувати свою політику щодо Китаю відповідно до підходів ЄС і НАТО – з урахуванням глобальних амбіцій Китаю та пов'язаних із ними викликів;

- Україні необхідно суттєво зменшити економічну та технологічну залежність від Китаю.

- необхідно побудувати захист своїх чутливих технологій і зменшити можливості Китаю впливати на Україну. Зокрема, йдеться про формування

Києвом нової азійської стратегії для України; побудова ефективного механізму скринінгу іноземних інвестицій; недопущення доступу Китаю до елементів критичної інфраструктури та чутливих секторів економіки тощо.

– у ширшому аспекті азійської стратегії Україні необхідно побудувати стабільні та взаємовигідні відносини з країнами регіону – Японією, Південною Кореєю, Тайванем тощо [46].

Тож сучасний напрямок розвитку українсько-китайських відносин погіршується через підтримку Китаєм росії. Наведені вище перспективи у значній мірі ускладняють формування підґрунтя для розвитку подальшого міжкультурного діалогу між країнами.

Висновки. Проведене дослідження дозволило сформулювати наступні висновки та узагальнення:

1). Діалог між культурами, це різновид дипломатії, і є найдавнішим і найосновнішим способом демократичної розмови, є протиположним до неприйняття та насильства. Міжкультурний діалог повинен поширюватися на усіх рівнях: внутрішньому, між суспільному та на рівні між суспільством та світом. Цілі міжкультурного діалогу полягають у розумінні різного бачення світу, виявленні подібності та відмінності різних культурних традицій, досягнення консенсусу, демократизації управління культурним розмаїттям, подолання непорозуміння, обміні передовим досвідом, спільному розвитку проєктів. Також він сприяє збереженню та просуванню прав людини, демократії та верховенства права.

2). Світовою проблематикою міжкультурного діалогу активно займається ЮНЕСКО, адже діалог між цивілізаціями є частиною фундаментальної структури ООН. Глобалізація пов'язує культури та міжнародні відносини на різних рівнях: економічних, політичних, соціальних тощо. Міжнародні відносини використовують глобалізацію для досягнення своєї мети: розуміння культур. Інтеркультуралізм представляє контакт між культурами і матеріалізується в наявність активного та продуктивного діалогу між ними.

3). Китайсько-українські відносини мають багаторічну історію. Розвиток міжкультурного діалогу в українсько-китайських відносинах відбувається у декількох напрямках (економічному, військовому, інвестиційному, освітньому, культурно-мистецькому), найбільш перспективним із яких є саме освітній напрямок. Із 2019 року простежується значне посилення комунікацій між культурами на різних рівнях, що дозволило сформулювати необхідні перспективи для поглиблення міжкультурного діалогу, що прогнозовано повинно було сприяти зростанню інвестицій Китаю в Україну та покращення

політичних відносин. Значних змін українсько-китайський міжкультурний діалог зазнав протягом 2022 року у контексті російсько-української війни. Найбільшим контрастом є зміна сприйняття Китаю в Україні. Сьогодні питання ще більш загострюється можливістю постачання китайської летальної зброї для окупантів РФ через збільшення конфронтації в американсько-китайських відносинах, що безумовно матиме негативний вплив на подальший розвиток відносин Китаю та України у всіх сферах.

4). У глобальному вимірі відносини між Україною та Китаєм наразі перебувають у достатньо складній ситуації, спричиненій двома основними факторами: конфронтацією США та Китаю та відносинами Китаю та Росії. Двосторонні відносини між Україною та Китаєм формуються у залежності від геополітичних викликів та глобалізаційних тенденцій. Глобалізаційні зв'язки Китаю із розвинутими країнами, а саме США та ЄС, сьогодні стають стримуючим фактором щодо балансування Китаю у російсько-українській війні. Невигідність відкритої підтримки Росії через геополітичне бачення Китаю стає на заваді надсилання летальної зброї російській армії. У той же час протистояння із США щодо зниження гегемонічного впливу останнього у світі роблять не вигідним для Китаю підтримку України. Ці фактори стали причиною певного заморожування розвитку міжкультурного діалогу між Україною та Китаєм. Визначаючи суверенітет України, між тим Китай не бажає нищівної поразки Росії. І це не дозволяє Україні розглядати Китай як партнера у стратегічних перспективах. Неоднозначним є і запропонований мирний план, який виконано у політиці балансування без трактування факту агресії зі сторони Росії.

5). Наші суспільства мають багато спільного, що сприяє достатній легкості формування міжкультурного діалогу на різних рівнях. Власне в Україні, гарно адаптуються китайські мігранти. У той же час українська громада (діаспора) як організована структура у КНР відсутня. Наразі українці, які навчаються та працюють за кордоном, відчайдушно намагаються підтримувати зв'язок із родиною та друзями.

Після 24 лютого 2022 р. Китай не спромігся зайняти чітку політичну позицію щодо критики дій Росії. Спроби Києва залучити Китай на свій бік повністю провалилися. У зв'язку з цим стратегія балансування України має змінитися на стратегію повної інтеграції в економічне, технологічне та безпекове середовище Заходу (ЄС і НАТО) з усіма наслідками позиціонування щодо Китаю:

– для України стратегічно важливо скорегувати свою політику щодо Китаю відповідно до підходів ЄС і НАТО – з урахуванням глобальних амбіцій Китаю та пов'язаних із ними викликів;

– Україні необхідно суттєво зменшити економічну та технологічну залежність від Китаю;

– необхідно побудувати захист своїх чутливих технологій і зменшити можливості Китаю впливати на Україну. Зокрема, йдеться про формування Києвом нової азійської стратегії для України; побудова ефективного механізму скринінгу іноземних інвестицій; недопущення доступу Китаю до елементів критичної інфраструктури та чутливих секторів економіки тощо;

– у ширшому аспекті азійської стратегії Україні необхідно побудувати стабільні та взаємовигідні відносини з країнами регіону – Японією, Південною Кореєю, Тайванем тощо.

Тож сучасний напрямок розвитку українсько-китайських відносин погіршується через підтримку Китаєм росії. Наведені вище перспективи у значній мірі ускладняють формування підґрунття для розвитку подальшого міжкультурного діалогу між країнами.

Література

1. The South China Morning Post's report. URL: <https://www.scmp.com/news/china/military/article/3139603/how-china-grew-buyer-major-arms-trade-player> (дата перегляду: 16.02.2023).

2. 50th anniversary of the European Cultural Convention (Faro, 27-28 October 2005) – Closing Conference. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805d91a9 (дата звернення: 31.12.2022)

3. Прямі інвестиції із України. НБУ. URL: https://bank.gov.ua/files/ES/-FDI_As_u.xlsx (дата перегляду: 20.02.2023).

4. Johnson. R. F. Why Ukraine is a secret weapon for China's airpower. 2020. July 9. URL: <https://www.mei.edu/publications/why-ukraine-secret-weapon-chinas-airpower> (дата перегляду: 16.02.2023).

5. Cooban A. Huge trade partner and 'systemic rival.' Europe has a China problem. CNN Business. 2022. December 2. URL: <https://edition.cnn.com/2022/11/30/economy/europe-china-trade-tension/index.html> (25.02.2023).

6. Кількість міждержавних мігрантів за країнами в'їзду (виїзду). Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/ds/mr/arh_kmm_kv.html (дата перегляду: 20.02.2023).

7. Лісовий В. С. Діалог міжкультурний. Енциклопедія Сучасної України : енциклопедія [електронна версія] ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський,

М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. Т. 7. URL: <https://esu.com.ua/article-24459> (дата перегляду: 31.12.2022).

8. Кількість міждержавних мігрантів за країнами в'їзду (виїзду). Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/ds/mr/arh_kmm_kv.html (дата перегляду: 20.02.2023).

9. Intercultural Dialogue, in Investing in Cultural Diversity and Intercultural Dialogue: UNESCO World Report, United Nations Education, Scientific and Cultural Organisation, Paris, ch. 2. UNESCO, 2009. URL: <https://gsdrc.org/document-library/intercultural-dialogue/> (дата звернення: 31.12.2022).

10. Inflation more than doubled between March 2021 and March 2022. URL: <https://ilostat.ilo.org/inflation-more-than-doubled-between-march-2021-and-march-2022/#:~:text=Inflation%20more%20than%20doubled%20between%20March%202021%20and%20March%202022,prices&text=The%20annual%20rate%20of%20inflation,per%20cent%20in%20December%202021> (дата звернення: 31.12.2022).

11. NEON. Science and Technology. 2022. 12th March. URL: <https://www.iasgyan.in/daily-current-affairs/neon#:~:text=In%20percent20semiconductor%20percent20manufacturing%20percent20C%20percent20it%20percent20is,of%20percent20global%20percent20demand%20percent20for%20percent20neon> (дата перегляду: 16.02.2023).

12. Ciurtin H. The Enemy of My Friend Remains My Friend: China's Ukraine Dilemma. 2022. July 12. URL: <https://chinaobservers.eu/the-enemy-of-my-friend-remains-my-friend-chinas-ukraine-dilemma/> (25.02.2023).

13. Співпраця у сфері освіти. Посольство України в Китайській Народній Республіці. 2022. URL: <https://china.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/4965-spivprasya-v-galuzi-osviti> (дата перегляду: 20.02.2023).

14. Alper A. Exclusive: Russia's attack on Ukraine halts half of world's neon output for chips. Reuters. 2022. URL: <https://www.reuters.com/technology/exclusive-ukraine-halts-half-worlds-neon-output-chips-clouding-outlook-2022-03-11/> (дата перегляду: 16.02.2023).

15. 王毅阐述中方对当前乌克兰问题的五点立场/.2022-02-26. URL: https://www.mfa.gov.cn/wjbzhd/202202/t20220226_10645790.shtml (26.02.2023).

16. Best practice – No 8 – Intercultural dialogue – brochure. 31 December 2004. URL: https://ec.europa.eu/migrant-integration/library-document/best-practice-no-8-intercultural-dialogue-brochure_en (дата звернення: 31.12.2022).

17. The South China Morning Post's report. URL: <https://www.scmp.com/news/china/military/article/3139603/how-china-grew-buyer-major-arms-trade-player> (дата перегляду: 16.02.2023).

18. President Xi Jinping Meets with European Council President Charles Michel and European Commission President Ursula von der Leyen. 2022. 01 квітня.

URL: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/202204/t20220401_10663276.html (дата звернення: 26.02.2023).

19. Торівля та інвестиції. Посольство України в Китайській Народній Республіці. Державна служба статистики України. URL: <https://china.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/186-torgovelyno-jekonomichnespivrobitnict-vo-mizh-ukrajinoju-ta-kitajem/torgivlya-ta-investiciyi> (20.02.2023).

20. Academic Impact. United nations. URL: <https://www.un.org/en/academic-impact/inter-cultural-dialogue> (дата звернення: 31.12.2022).

21. Овсянкіна Л. А., Ковальчук Н. Д. Проблема діалогу у контексті глобальних процесів сучасності. Освітній дискурс: збірник наукових праць. 2020. №27. с. 7-16. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/35238/1/L_Ovsiankina_N_Kovalchuk_OD_27_IS_IPSP.pdf (дата перегляду: 31.12.2022).

22. KOF Globalisation Index. URL: <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html> (дата перегляду: 31.12.2022).

Korol S.

INTERCULTURAL DIALOGUE BETWEEN UKRAINE AND CHINA IN THE CONTEXT OF MODERN GLOBALIZATION PROCESSES

The development of intercultural dialogue with China today is of great importance for Ukraine, primarily in terms of the need to change the positioning of the Chinese state regarding the Russian-Ukrainian war of the 21st century. After Russia's large-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022 (and in 2014), China declares that it takes a neutral position, not helping Ukraine, and refraining from open support for Russia. At the same time, such a position poses significant threats to Ukraine due to the importance of China's influence in the eastern region, including on the Russian Federation. In addition, ordinary Chinese perceive Ukraine in the context of Russian narratives, so Ukraine needs to actively develop intercultural dialogue so that Chinese society understands the authenticity of the Ukrainian nation and its unconditional historical right to independence. These processes are currently taking place in Western societies, which are gradually beginning to perceive Ukrainians as a separate nation, distinguishing them from Russians. This process of global recognition of Ukrainian identity and strengthening of cooperation with China, which is necessary for Ukraine, requires today additional study of intercultural dialogue between countries in order to form promising directions of its development. Therefore, studying the issues of intercultural dialogue between Ukraine and

China in the context of modern globalization processes is relevant and requires comprehensive research.

Key words: *globalization, modern directions of development of intercultural dialogue in the context of Ukrainian-Chinese relations, modern understanding of the concept of intercultural dialogue, Ukrainian-Chinese relations.*

Кучменко Е. М

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя,
kuchmeh@yahoo.com
orcid.org/0000-0003-1311-4181

РОЛЬ МІФУ В РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

В основі будь-якої культури покладені історії, які ми називаємо міфами. Такі історії пояснюють та обґрунтовують картину світу, визначають наше місце у світобудові. Відповідно до розвитку цивілізації міфи, що її сформували, можуть відійти до забобонів або розваг, але навіть тоді вони не втрачають своєї внутрішньої привабливості. Міфологія несе в собі усю пристрасть і поетичність, на які тільки здатний розум людини. Міфологія, як ровесниця самої людської історії, є історично найдавнішою світоглядною формою людства, на самому порозі свого історичного існування. Будучи первісною світоглядною формою, міфологія виявилася єдиною формою існування суспільної свідомості й тому містила в собі в нерозчленованому, зародковому (синкретичному) вигляді всі наступні форми суспільної свідомості – релігію, мистецтво, науку, мораль та філософію. В цьому одне із її призначень – відбивати неоднозначність і протиріччя.

В статті висвітлюється значення міфологічної спадщини для вивчення історії людства, зокрема, історії культури. Досліджується процес еволюції, особливості міфологічного мислення.

Ключові слова: міфологія, релігія, мораль, духовна спадщина, історія культури, психологія особистості.

Вступ. В міру того, як крізь товщу ще по суті тваринної, інстинктивної психіки ледь починало жевріти світло інтелекту, як відрив ставав помітнішим і значнішим, людина з подивом відчула невимовний потяг сягнути за межі безпосередніх тваринних відправлень. Вона зачаровано і водночас з острахом спостерігала, як середовище перетворюється на розмаїтий світ, сама ж

людина, власне первісний колектив собі подібних (з поміж яких їй ще несила було виділити свою індивідуальність), перетворюється на своєрідне активне «ядро» зв'язків, стосунків, претензій і намірів щодо цього світу. Тому міфологія (від грец. *mifos* – слово, сказання) – первісна світоглядна форма, покликана забезпечити далеко не легкі вимоги існування людини на перших щаблях історичного буття.

Мета статті. Проаналізувати значення міфологічної спадщини для вивчення історії людства, зокрема, історії культури, дослідити процес її еволюції, особливості міфологічного мислення.

Виклад основного матеріалу. Будучи первісною світоглядною формою, міфологія виявилася єдиною формою існування суспільної свідомості й тому містила в собі в нерозчленованому, зародковому (синкретичному) вигляді всі наступні форми свідомості – релігію, мистецтво, науку, мораль та філософію. На перших ступенях людської історії ці риси належали лише первісному КОЛЕКТИВУ, а не індивідуальному ЙОГО членові. Вирваний з колективу, діючий окремо від нього, індивід був ще цілком твариною. Специфічні людські риси були притаманні йому лише у тій мірі, в якій він належав колективу, «розчинявся» у ньому (недаремно члени первісних колективів спершу не мали навіть індивідуальних імен, а звалися відповідно до приналежності тому чи іншому колективу – «син орла», «донька змії» тощо).

«Розмитість» якісних меж між індивідом і колективом знаходила світоглядне відображення у «розмитості» меж між образом і реальністю, думкою і дією, предметом і словом. Первісні люди уникали вимовляти назви страшних і лютих звірів, замінюючи їх алегоріями, побоюючись, що вимовлене слово (назва) автоматично призведе до появи реального звіра або іншої названої вимовленим йменням страшною істоти. Саме такі слова – алегорії трапляються, наприклад, у «Лісовій пісні» Лесі Українки [1] для позначення фантастичних істот – «Той, що в скалі сидить», «Той, що греблі рве» і т.п. До речі, сам міф для первісної свідомості був не словом-оповіддю, а словом-реальністю. Первісні люди не розповідали міфи, а колективно їх «переживали», «відтворювали» у колективних містеріях-діяннях. Саме такою (реально-діяльною, емоційно-життєвою) і була первісна міфологія, яка фактично ототожнювала образ-слово з самою реальністю. За визначенням М. Дерен міфи – це істина духу, яка виражена вимислом матерії. Як і поезія, міфологія дає можливість зрозуміти засобом метафори світ. Сюжети адаптуються та видозмінюються в залежності від контексту та того, хто його переказує. Міфи не бувають незаперечними і догматичними – їх можна

змінювати і тлумачити по-різному. У міфах будь-якого регіону земної кулі зустрічаються одні і тіж теми, які свідчать пробажання людини досягнути таємниці життя та смерті.

Що таке міфи? Це перш за все античні, біблійні та інші старовинні казки про створення світу і людини, а також розповіді про стародавніх, переважно грецьких і римських богів і героїв – поетичні, деколи химерні.

У світогляді знань європейської людини саме слово «міф» – грецьке за походженням і означає переказ, сказання. Античні міфи особливо збереглися у високохудожніх літературних пам'ятках які найбільш доступні і широко відомі багатьом читачам [2].

Дійсно, до XIX ст. в Європі були найбільш поширені лише античні міфи – розповіді древніх греків і римлян про своїх богів, героїв та інших фантастичних істот. Особливо широко відомі імена древніх богів і героїв, розповіді про них стали відомі з епохи Відродження (XV – XVI ст.), коли у європейців поживавився інтерес до античності [3].

Приблизно в цей же час в Європу проникають перші відомості про міфи арабів і американських індіанців, що було пов'язано з великими географічними відкриттями [4]. В суспільстві увійшли в моду імена античних богів і героїв в алегоричному змісті. Говорячи «Марс» мали на увазі війну; під «Венерою» розуміли любов, кохання; «Мінерва» – мудрість; «музи» – різноманітні види мови, увібравши в себе багато міфологічних образів.

В першій половині XIX ст. в науковій словообіг вводяться міфи широкого кола індоєвропейських народів (древніх індійців, іранців, германців, слов'ян) [2]. Послідовне виявлення міфів народів Америки, Африки, Океанії, Австралії показало, що міфологія на певній стадії історичного розвитку існувала практично в усіх народів світу.

Науковий підхід до вивчення світових релігій (християнства, ісламу, буддизму) показав, що і вони заповнені міфами.

Створювались літературні обробки міфів різних племен і народів, з'явилася значна наукова література, присвячена міфології окремих народів і регіонів світу; при цьому використовувались не тільки літературні джерела, що є результатом більш пізнього розвитку, чим первісна міфологія (наприклад, древньо-грецька «Ілліада; індійська «Рамаяна»; убрело-фінська «Калевала»), а й дані етнографії мовознавства.

Порівняльно-історичне вивчення широкого кола міфів дозволило встановити, що в міфів різних народів – при величезному їх різнобарв'ї – цілий ряд основних їх тем і мотивів повторюються. До числа самих стародавніх

найпримітивніших міфів належать, вірогідно, міфи про тварин. Самі елементарні міфи представляють собою лише абстрактне уявлення окремих ознак тварин. Глибоко архаїчні міфи про походження тварин від людей (таких міфів, наприклад, дуже багато у австралійців), або міфологічні уявлення про те, що люди колись були тваринами. Вони окреслені полемічними рисами. Міфи про перетворення людей на тварин і рослини відомі майже всім народам земної кулі. Широко відомі давньогрецькі міфи про гіацинт, нарцис, кипарис, лавровий лист (дівчинка-німфа Дафна), про павука Арахна та інші. Дуже давні міфи про походження сонця, місяця, зірок (солярні міфи, місячні міфи, астральні міфи). В одних міфах вони нерідко зображені людьми, які колись жили на Землі і з якоїсь причини піднялися на небо, в інших – створення сонця приписується якомусь надприродному чудовиську.

Центральну групу міфів, особливо у народів з розвинутою міфологічною системою, посідають міфи про походження світу, Землі (космогонічні міфи) і людини (антропологічні міфи). У культурно відсталих народів мало космогонічних міфів. Так, в австралійських міфах лише іноді зустрічається ідея про те, що земна поверхня колись мала інший вигляд, але питання, як виникла Земля, небо і таке інше – не виникало. Про походження людей говориться в багатьох австралійських міфах. Але мотиву творення тут немає: мова йде лише про перетворення тварин на людей. У народів порівняно культурних з'являються розвинуті космогонічні і антропологічні міфи. Дуже типові міфи про походження людей у полінезійців, північно-американських індіанців і народів Сходу і Середземномор'я. В цих міфах виділяються дві ідеї – ідеї творення і ідея розвитку. За одними міфологічними уявленнями (які будуються за ідеєю творення), світ створений якоюсь надприродною істотою – богом-творцем, деміургом, великим демоном тощо; за іншими (еволюційними) – світ поступово розвивався із деякого первісного безформного стану – хаосу, темряви, або з води, яйця та інше. Звично в космогонічні міфи вплітаються і теологічні судження – міфи про походження богів і антропологічні міфи – про походження людей. В числі широко відомих розповсюджених мотивів – міфи про чудесне народження, про походження смерті, порівняно пізніше виникли міфологічні уявлення про потойбічний світ, про долю. До космогонічних міфів можна віднести також і міфи, що зустрічаються лише на порівняно високій сходинці розвитку – есхатологічні міфи – розповіді – пророцтва «про кінець світу» (розвинуті есхатологічні міфи відомі у стародавніх майя і ацтеків, в іранській міфології, в християнстві, в германо-скандинавській, в талмудному іудаїзмі, в ісламі) [4].

Особливе і дуже важливе місце займають міфи про походження або введення тих чи інших культурних благ: здобуття вогню, виникнення ремесел, землеробства, а також встановленню серед людей певних соціальних інститутів, шлюбних правил, звичаїв і обрядів. Їх введення значно приписується культурним героям (в архаїчних міфах цей образ важко відокремити від міфологічного образу полемічних предків, в міфологічних системах різнокласових суспільств нерідко зливаються з образами богів, а також героїв історичних сказань [5].

До міфів про культурних героїв відносяться (загалом створюючи їх різновид) двійникові міфи (образ культурного героя так би мовити подвійний: два брати-близнюки, які наділені протилежними рисами: один добрий, другий злий: один робить все добре, вчить людей корисному, інший робить тільки шкоду) [2].

В міфології розвинених аграрних народів вагоме місце займають календарні міфи, символічно доносячи місячні цикли. Аграрний міф про вмираючого та воскреслого бога дуже добре відомий у міфології Стародавнього Сходу, хоча сама рання форма цього міфу зародилась ще на ґрунті первісного полювання (міф про вмираючого і воскреслого звіра). Так народились міфи про Осіріса (Стародавній Єгипет), Адоніса (Фінікія), Аттиса (Мала Азія), Діоніса (Фракія, Греція) та ін.

На ранніх стадіях розвитку міфи більш примітивні, короткі, елементарні за змістом, не мають суспільної фабули. Первісне суспільство було суспільством рутинним, тобто орієнтованим на традицію, постійне відтворення наявного стану речей. Зміни у ньому відбувалися настільки повільно, що практично залишалися непомітними протягом життя кількох поколінь. Звідси і практичні орієнтації морфологічного світогляду були спрямовані не на творчий пошук нових, більш досконалих форм і способів взаємовідношення з навколишнім світом, а на постійне відтворення традиційного (наявного) стану речей, який уявлявся єдиною можливим і тому гармонійним «порядком» буття. Цілком відповідали подібним світоглядним установкам міфологічні свідомості і притаманні їм часові уявлення: час тлумачиться тут як циклічний, а не лінійний за своєю суттю, тобто часовий плін уявлявся процесом нескінченного повторення того, що вже було. Пізніше, на порозі класового суспільства, поступово створюються складні міфи, різні за походженням міфологічні образи і мотиви переплітаються, міфи перетворюються в поширені розповіді, пов'язані одна з одною, створюючи цикли.

Таким чином, порівняльне вивчення міфів різних народів показало, що, по-перше, дуже схожі міфи існують у різних народів світу, в самих різних частинах планети, по-друге, вже саме коло тем, сюжетів, охоплених міфами – це питання про походження світу, людини, культурних благ, соціального походження, таємниці народження і смерті тощо – охоплює широке, буквально «глибоке» коло корінних питань світобудови. Міфологія виступає перед нами уже не як сума або система примітивних розповідей древніх. Яким би малопомітним не був процес розвитку на перших етапах історії людства, його темп неухильно зростав, і нарешті настав час, коли первісна колективність перестала бути єдиною важливою, «гармонійною» організацією людської життєдіяльності. Разом з тим втрачає свій сенс і первісна міфологія, яка стала нездатною світоглядно забезпечувати ефективне функціонування нових форм людського суспільства, яке розвинулося на руїнах первісного роду. Проте відмирання первісної міфології відбувалося як процес формування на основі елементів, що становили колись (ще в рамках міфології) синкретичну цілісність автономних форм суспільної свідомості. В нових умовах, звичайно, по-новому, ці форми продовжують виконувати світоглядні функції. У такій ролі виступають насамперед релігія та філософія [6]. Більш поглиблений підхід до цього феномену приводить до постановки проблеми, що ж таке міфологія? Відповідь не проста.

Не випадково сучасні дослідники до цих пір нерідко корінним чином мають розбіжності в поглядах на її сутність і природу. До того ж, до міфології, вивчаючи її в різних аспектах, по-різному підходять релігієзнавці, етнографи, філософи, літературознавці, лінгвісти, історики культури. Їх пошуки часто взаємодоповнюють одне одного.

Міфотворчість розглядається як найважливіше явище в культурній історії людства. В первісному суспільстві міфологія представляла основний спосіб сприйняття світу. Міф виражає світосприймання епохи його розвитку. Людині з самого раннього часу доводилось осмислювати навколишній світ. Міфологія виступає як найбільш рання, що відповідає древньому і особливо первісному суспільству, форма світосприймання, розуміння світу і самого себе первісною людиною. Але міфологія представляє собою дуже своєрідну систему фантастичних уявлень про навколишню природу і соціальну дійсність. Причини, з яких взагалі повинні були виникнути міфи (тобто, відповідь на питання, чому сприйняття світу первісною людиною повинно було прийняти таку своєрідну і чудернацьку форму, як міфотворчість),

треба, мабуть, шукати в особливостях мислення і культурно-історичному розвитку людства.

Міфологія в античному світі. Античний – слово латинське, що в перекладі означає «давній». У понятті «античний світ» поєднують Стародавню Грецію та Рим.

Антична література складається з двох літератур: давньогрецької та римської. Це літератури двох різних народів. Мови давньогрецька й латинська (якою написано безліч міфів світової культури) належать до різних мовних груп. Проте історія і культура Стародавньої Греції й Риму тісно пов'язані між собою.

Хронологічно антична література охоплює приблизно VIII ст. до н.е. – V ст. н.е., тобто понад тисячоліття. Зрозуміло, що протягом цього періоду відбувалися великі зміни в житті суспільства.

Чисельні пам'ятки античного мистецтва й літератури були знищені війнами, пожежами, завойовниками, але ті, що дійшли до нас, свідчать про людяність і художню майстерність античних митців. Їхні твори оспівують тираноборців, навчають радіти життю і незламності у горі.

Тепер немає народу, який би розмовляв давньогрецькою мовою або латинською. Давньогрецька мова вийшла з ужитку в V ст. н.е. Латинська ж дала початок цілій групі романських мов (французькій, італійській, іспанській, португальській, румунській, молдавській).

Хоча тепер давньогрецька й латинська мова мертві, твори, написані в Давній Греції і Римі, й досі дають поживу для розуму і серця.

Давньогрецька культура (під впливом якої розвивалась культура римська) багато в чому спрямовувала шляхи розвитку культури світової.

Греки були першовідкривачами в різних галузях науки, техніки і мистецтва. Не випадково освітяни обирали для навчальних закладів грецькі назви: ліцей, гімназія, академія, школа. Грецизми ми чуємо змалку, щодня: алфавіт, хрестоматія. Учні вивчають граматику, арифметику та інші розділи математики – геометрію, тригонометрію, вивчають фізику, історію, астрономію, біологію і не завжди усвідомлюють, скільки грецьких слів знають.

Християнська релігія, як відомо, послуговується грецьким словником: літургія, патріархія, Біблія, церква, схизма, анафема, лампада, ікона, дяк, псалом, кадило, монастир.

Людина цікавила греків всебічно. Що то є характер, екстаз, іронія, пафос? На всьому тому вони розумілися, а свою термінологію залишили у спадок. В мистецтві запозичення з грецької не менш вагомі – поезія, строфа,

ритм, гармонія, мелодія, риторика, лірика, пластика, кераміка, мозаїка, графіка, музика, епос, оркестр, комедія, трагедія, драма, гама, хор. Сучасні назви суспільних наук – переважно грецькі: філософія, етика, естетика, етнографія, економіка, логіка.

Отже, узагальнюючи все вищезазначене, ми можемо обґрунтувати головні етапи розвитку давньогрецької культури взагалі, і літератури зокрема – це архаїчний, класичний, елліністичний та римський.

Але зупинимося на архаїчному періоді, коли первіснообщинний лад поступово переходить в рабовласницьку державу. У цей період розвивається усна народна творчість, зокрема, міфологія.

Людина вперше усвідомлює себе у міфах. У поетичній скарбниці народів світу збереглися численні давньогрецькі міфи. Міф грецькою означає «слово». (Міф – буквально слово, а також мова, речення, казання, вісті, розповідь). Про що це слово? Про Всесвіт, явища природи, стосунки між людьми, історичні події, славетних героїв.

Міфи відбивали релігійні погляди, передували космографії та історії. За часів родового ладу, коли панував міфологічний світогляд, події, про які розповідали міфи, не сприймалися як фантастичні чи казкові.

У давній Елладі міф відрізняли від казки. Казками бавили дітей, до міфів ставилися серйозно. На перших щаблях цивілізації міфологія поєднувала в собі філософію, етику, історію суспільства, історію релігії, космографію, проте найближча була до поезії.

Поетичні образи стародавніх міфів увійшли до арсеналу світового мистецтва і широко вживаються в побуті – від назв планет і кораблів до крилатих виразів – «Ахіллесова п'ята», «Муки Тантала» тощо.

Людина, прагнучи збагнути незрозуміле, часто тлумачить невідоме за аналогією до знайомих фактів: що до чого подібне. У Грецьких міфах численний рід богів порядкує в світі. Родинні стосунки первісного колективу стародавні греки переносять на природу. Такими категоріями передусім оперує як *космогонія* (міфи про походження Всесвіту), як і *теогонія* (міфи про походження богів).

За міфічними уявленнями стародавніх греків, спочатку існував первісний Хаос – безмежна нічна безодня. Із Хаосу виникли Темрява і Світло, День і Ніч, Небо (Уран) і Земля (Гея), а також страхітливе підземне царство Тартар. Небо і Земля узяли шлюб (мотив, відомий багатьом релігіям). У Геї почали народжуватись сторукі чудовиська, кожне з яких мало 50 голів. Розлючений Уран кинув їх у надра Землі. Потім народилися одноокі велетні –

циклопи. Уран не пощадив і циклопів. Згодом з'явилися титани. З них найвідоміші Океан, що володів морями, і діти титана Япета – Атлант (він підтримує небесне сплетіння) та провидець Прометей.

У грецьких міфах абстрактні уявлення співіснують із конкретними образами та втілюються в них. Дітьми Урана були також: Мнемозіна – пам'ять, Феміда – справедливість, Кронос, якого ще за сивої давнини грецькі філософи ототожнювали з усе поглинаючим часом – Хроносом.

Уран боявся, що хтось із дітей відбере в нього владу, й через те збирався їх усіх знищити. Тоді Гея підмовила титанів повстати проти Урана. Кронос позбавив батька його статевої сили і став правити світом. Почався, буцімто, золотий вік. І знову повторюється драма поколінь. Як і Уран, Кронос не може уникнути долі, дарма що ковтає своїх дітей: Гестію, Деметру, Геру, Плутону, Посейдона та інших. Дружина Кроноса Рея спромоглася врятувати тільки останнього сина Зевса. А коли Зевс виріс, то подолав батька. Кроноса примусили вивернути всіх богів, що він їх проковтнув. «Час» повертає тих, кого пожер. За порадою праматері Землі Зевс звільнив сторуких велетнів і циклопів, які стали йому за спільників у боротьбі. Почалась гігантоманія – битва богів проти гігантів (згодом їх ототожнювали з титанами).

Із титанів тільки Прометей допомагав Зевсові, а потім невдячний переможець наказав прикувати Прометея до скелі за те, що той викрав у богів вогонь і передав його людям. Проте влада Зевса також не вічна.

Прометею відома таємниця загибелі Зевса. Циклічність і повторюваність явищ – це одне з перших узагальнень, зафіксоване в грецьких міфах, які створювались на зорі цивілізації.

Із перемогою Зевса почалась нова доба. Боги, що оселялись на горі Олімп, відтепер володіють світом. Наймогутніші дванадцять олімпійців: Зевс – цар богів і людей, Гера – його дружина – охоронниця шлюбу, Афіна – дочка Зевса – богиня мудрості та покровителька ремесла й науки, Посейдон – брат Зевса – бог моря, Аїд (інша назва Плутон) – бог царства мертвих, Афродіта – богиня краси і кохання, Арес – бог війни, Гефест – бог-коваль, Аполлон – бог світла і покровитель мистецтва, Деметра – богиня землеробства, Гермес – покровитель скотарства, Артеміда – богиня полювання.

Міфи складались протягом тисячоліть. У них можна знайти нашарування різних епох: віру в перевертнів, фетишизм (обожнювання речей), анімізм (тобто віру в те, що всіма явищами природи порядкують духи) тощо.

Еволюціонував міфологічний світогляд, міфи зазнавали змін. Афіну могли колись уявити совою або змією. Потім сова і змія стали вже тільки її атрибутами (невід'ємними ознаками). А сама богиня Афіна постає величною дівчиною-войовницею. На новому етапі грецькі боги вже уособлюються в образі прекрасних людей, хоча при нагоді можуть перетворюватись на звірів, птахів, на рослини, дощ, вогонь, хмари, на все те, що уособлювали колись, і саме в образі прекрасних людей успадкувала грецьких богів європейська культура.

Зовнішній і внутрішній антропоморфізм олімпійців забезпечив їм довге життя у мистецтві різних народів нової доби. Інколи в міфах ототожнюються кілька богів.

Наприклад, бог Сонця Геліос ототожнюється з Аполлоном, Артеміда – із Селеною, богиню місяця. Нестабільні також і функції богів. Бог скотарства Гермес став пізніше покровителем торгівлі, охоронцем мандрівників, винахідників, злодіїв, він же – провідник мертвих у підземне царство, він посилає людям сни.

Можна простежити логіку тих змін, хоча часом вони аналогічні або позначені діалектичними суперечностями. Боги часто втілюють протилежні якості: добро і зло, життя і смерть. Наприклад, Плутон – бог царства мертвих і бог багатства. Бог сонця Аполлон і живить, і вбиває, його стріли несуть смерть.

Міфи узагальнюють дуже широкі явища: земля – велетенське кладовище і праматір усякого життя, її надра – невичерпна скарбниця багатства. У кожного бога може бути безліч функцій, водночас різні боги можуть мати однакові функції. Так, наприклад, богиня полювання Артеміда, що втілює дівочу чистоту, допомагає жінкам під час пологів. Те ж саме робила Гера, за вдачею не схожа на Артемиду. Вісником богів був і Гермес, вістівницею – Ірида. Прагнення збудити плодючі сили природи пов'язане з культом богині Деметри, охоронниці рослин, а також із культом бога Діоніса.

Численні міфи відбивають спостереження людини за циклом розвитку рослин, над зміною пір року. Це міфи про вмираючих та воскреслих богів. Ось міф про дочку Деметри Персефону. Дівчину вкрав володар підземного царства Плутон. Проте щовесни вона повертається на землю – і природа відроджується. А потім Персефону знову зникає у чорній безодні, знову сумує її мати.

Ідею цього міфу дублює міф про прекрасного юнака Адоніса, убитого вепром. Адоніс напровесні повертається на землю у вигляді квітки. Цей

мотив відомий у багатьох міфах, які в картинах-символах зображують щорічне оживання та вмирання природи.

Міфи не були чимось застиглим, нерухомим. Так, наприклад, Плутон (або Плутос) спочатку був богом царства мертвих і богом багатства. Згодом ці функції розійшлись: Плутон став богом підземного царства (Аїду), а Плутос – богом багатства.

Продукт колективної творчості багатьох поколінь, міфи постійно трансформувались.

Аналізуючи міфи, можна бачити, як розвивалось суспільство. Міфи свідчать про такі істотні зміни у житті людства, як заміна матріархату патріархатом.

Вивчаючи міфи, можна простежити, як складались відносини між племенами. Так, скажімо, із Фракії прийшов покровитель виноградарів Діоніс. Довелося його «усиновити». З'являються міфи, за якими батьком Діоніса був Зевс. Міфи віддзеркалюють розвиток цивілізації. Колись богам приносили в жертву дітей. Агамемнон зарізав свою дочку на офіру богині Артеміді. Час вносить корективи у цей епізод: у пізніших варіантах міфу дівчину на жертвовному вівтарі в останню мить замінюють казкою.

Як класифікуються міфи? Найпопулярніший принцип – за змістом: міфи про виникнення світу, про подорож героїв на кораблі «Арго» до Колхіди, міфи про Троянську війну або цикл міфів про місто Фіви.

Міфи завжди пов'язані з конкретною місцевістю (Критом або Делосом, з Афінами чи Фівами). Міфи розповідали, як боги піклувались про місто, засновниками яких самі були, як допомагали своїм родичам на землі – люди бажали вести розповідь від якогось бога чи героя. Звідси численні, не завжди узгоджені між собою варіанти міфів.

Грецькі міфи систематизувалися та редагувалися поетами, невідомими й відомими. Гесіод на основі міфів написав «Теогонію» – поему про походження богів. Усі грецькі поети, що опрацьовували міфологічні сюжети, зробили внесок у цю справу. Коли розповідають про міфічних героїв, зазначають конкретні твори, за якими подається міф, бо в різних джерелах – різні версії. Високо цінуючи метафоричність поетичної мови, Аристотель проте вважав, що міф переінакшується не вільно: з дідів-прадідів зберігає міф історію і традиції, так би мовити консервує минуле.

Міфи, що відігравали виключну роль в античній культурі, складали суттєву, інтегральну частину старогрецької релігії. Еллінам у принципі було чужим поняття релігії одкровення, кодифікованої в повсюдно визнаних

священних книгах. Початкові релігійні уявлення розвивали поети і письменники, котрі надавали їм художньої форми, морального сенсу.

Міфи постійно супроводжували розвиток грецької літератури, даруючи їй протягом багатьох століть існування найважливіші мотиви. Особливо щедро користувалися міфологічною тематикою *епос*, *трагедія* і в значній мірі *лірика*. Зображення богів і героїв, ілюстрація міфологічних мотивів завжди були найважливішими темами живопису і культури. Наскільки Гомер і Гесіодсприяли визначенню особистості, рис, атрибутів і сфер діяльності окремих богів і героїв, настільки Фідій та його послідовники дали нам класичне бачення їх постав, надали їм визначених фізичних рис, змалювали одяг, навіть відбили характерні риси обличчя[8].

Деякі міфологічні мотиви мають моральне забарвлення, можуть містити також ілюзію суспільного і політичного життя, більшість міфологічних повістей засуджують кровозмішення, навіть невідоме (міф про Едипа), людські жертви та канібалізм (міф про Тезея і чудесне спасіння Фріокса та Іфігенії з жертвовного вівтаря), а також підступність злих жінок (міф про жінку Тезея – Федру, яка згубила пасинка, що відмовив їй у коханні).

Європа, доки не навчилась читати давньогрецькою мовою, знайомилась із грецькою міфологією за римськими джерелами. Іншим шляхом прийшли міфи Давньої Еллади на Русь.

Вплив античної міфології на слов'янський світ. Доба Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

Антична література відіграла незаперечну роль у ґенезі культури української. Плідний вплив її спостерігається протягом віків, починаючи з давніх давен.

За часів Київської Русі, зокрема у XI-XII століттях, зверталися переважно до грецьких джерел.

Цікаво, що ж читали читачі Русі про героїв давньогрецьких міфів?

Грецькі романи про Троянську війну, створені за доби пізньої античності, візантійські хроніки, в яких були відомості щодо міфології давніх греків, та інші твори.

За домонгольських часів на Русі були знані перекладені повісті, які містили перелік грецьких міфів, а також спробу їх критичної оцінки з позиції християнського віровчення: чи може бути, щоб справжній бог «творив прелюби», як робив Зевс, був вбивцею свого батька? За доби середньовіччя в країнах, де пануючою релігією було християнство, всю античну літературу

розглядали з позицій нового віровчення – обставина, яку завжди треба враховувати.

На Русі, починаючи з XIII століття, відомі були рукописні довідники (їх називали «Азбуковники»), які тлумачили, хто був хто з грецьких богів та міфологічних героїв [9].

Наприклад, Афінa – «жонка была во Еллинеях, философица, ее же еллины богинею почитаху». Або Калліопа – «есть едина от девяти мус... ижеумудряет творців прерасны книги составлять». Чи про кентавра: «Оно кентавр-зверь, от головы как человек, а от ног как осел, по-словенску-китаврас»...

Просвітницьке спрямування тогочасних «Азбуковників» можна порівняти із задачами сьогочасних словників з античної міфології щодо форми викладу, яка існувала давно. Так, у XVIII столітті поет В. Тредіаковський склав віршований перелік муз: «Клиа точны бытия в пам'ять предает, поя» – читаємо про музу історії.

Про музу еротичної поезії: «Эра та смычком, нотами скачет, так же й стихами». А муза астрономії охарактеризована В. Тредіаковським так: «Урания звезд предел знает свойство й раздел». Поети XX століття поновили форму «каталогів». Ось як схарактеризував ту саму Уранію Й. Бродський: «Муза точки в пространстве... Вичитания без остатка! Вичитали з меньшего больше, из человека – Время, получить в остатке – слова».

З усіх візантійських хронік, переклад яких зроблено на старослов'янську мову в домонгольський період, найбільшу увагу давньогрецьким міфам приділяє хроніка Малали. То був грекомовний письменник, що жив у Сирії у VI ст. н.е. Його хроніка увійшла в наш літопис.

Малала давав уявлення про найважливіші події грецьких міфів про родовід олімпійців, обставини їх народження, подвиги героїв тощо.

Розповідаючи міфи, Малала посилався на джерела: твори Гомера, Вергілія, – і не забував зауважити, хто з них «ближчий до істини».

Особливо цікавить Малалу, які з себе були герої міфів (Ахілл, Гектор, Паріс, Еней та інші): він сприймає їх як людей, що колись жили, і домислює їхні портрети. Переказує, наприклад, Малала міф про Федру – заміжню жінку, що спокушала байдужого до кохання юнака Іпполіта. Хроніст собі уявляє, що Федра була велика на зріст, а хлопець «телом бяше средний», Федра – «добротелесна», «долголика». Молодик же, на розсуд Малали, був «рекобрад» (на бороді мав рідке волосся), «пласко лик», «уостнат» (ротатий губань), короткоший та засмаглий. Середньовічний письменник наstownує

читача на думку: зовнішність і вдача людини – пов'язані. Вчені вважають, що стиль Малали вплинув на деякі твори староруського письменства, наприклад, на Галицький літопис (XIII ст.) та ін.

Русичі, як відомо, вважалися онуками Дажбога. Нагадаймо також, що за грецькими міфами Геліос – друга іпостась бога Аполлона, і культ так званого Аполлона Гіперборейського існував, можливо, на терені сучасної України. За античними джерелами, на північ від скіфів жили гіпербореї, опікувані Аполлоном-Геліосом. Нема підстав вважати, що то були праславяни.

З шедеврами еллінської літератури та мистецтва на Русі були знайомі здавна. Як розповідає літопис, князь Володимир Святославович 988 року завоював Корсунь (Херсонес), звідки привіз у Київ античну статую (вірогідно, якусь грецьку богиню) та скульптурну групу з чотирьох коней.

Герої грецьких міфів на Русі немов приймають нове підданство. Вони з'являються у прикладному мистецтві, у фольклорі, в літописах. Інколи вони зближуються з героями біблійними, інколи скидаються на казкових істот, відомих із слов'янської міфології та церковних апокрифів: кентавр (напівлюдина-напівкінь) перетворюється на кітовраса, а сирена (птах з обличчям жінки, чарівні співи якого мають згубну силу) – на птаха Сіріна. Сіріна та кентаврів зображали на речах хатнього вжитку (від середньовіччя до XX ст.), й у величних храмах: у Дмитрівському соборі у Володимирі XII ст.), Георгієвському соборі у Юр'єві-Польському (XIII ст.) тощо [9].

Тепер зображення кентаврів та сіренів сприймається як елемент декору, проте за часів Київської Русі (як дослідив Ф. І. Буслаєв) то були символи люті (кентаврострілець), спокусливості (жінка-птах) тощо.

У XV столітті жив книжник Євросин. Він переписував книжки для монастирських бібліотек, проте дуже любив літературу світську. Майже всі відомі у той час на Русі повість і романи переписані ним власноруч. У збірці Євросина знайдено унікальне оповідання про царя Соломона та Кітовраса. Цар запитує, що на світі миліше за все, «Воля», відповідає Кітоврас і виривається з тенет «на свою волю».

У нові часи з Кітоврасом порівнюватимуть Пушкіна: «Конь-Пушкин, закусивши удила, сей кетоврас, восславивший свободу». А у XX столітті з'явилося слово «кентавризм». Його вживають, маючи на увазі поєднання точних та гуманітарних наук.

Історія і міфи сприймалися, як і сприймаються, по-різному. На античні міфи посилялися і для підкріплення своєї думки, і для спростування чужої, вони слугували аргументами у дискусіях.

Міфологічні мотиви періоду бароко в українському мистецтві.

Антична література відіграла незаперечну роль в ґенезі культури української. Плідний вплив її спостерігається протягом віків, починаючи з давніх часів.

З кінця XVI, у XVII та у XVIII століттях напрямок розвитку мистецтва в Україні визначає барокове річище. Одна з характерних рис бароко полягає у тому, що це стиль репрезентований. Його розквіт у багатьох країнах збігається з добою формування національної свідомості. Урочистість, розкішні прикраси, пишність – чи не найяскравіші з його ознак. Щоб досягти бажаного ефекту, поети у творах, які писали на честь державців, полководців, можновладців, густо-рясно вживали міфологічні образи як символи, алегорії, емблеми [12].

Малярі та різьбярі, яким замовляли емблеми, спиралися на символіку християнсько-біблійну та греко-римську міфологію і часто поєднували їх, а письменники писали спеціальні вірші, що пояснювали зміст емблем: візуальне, тобто графічне зображення, було щільно пов'язане зі словом. І Симеон Полоцький, і Григорій Сковорода складали «емблематичні» поезії [8].

Посилання на героїв грецьких міфів звичайні у компліментарних віршах, які складали «на герб», «на клейнод». Наприклад, Даміан Наливайко у 1605 році у віршах «на герб... княжан Острозьких» згадує Аполлона, муз, Парнас, Тарасій Зелека у віршах «на клейнод Замойських» (приблизно 1631 р.) титулує їх «Марсо-быстрыми», «Фебо-ясными».

У «ляментах», плачах чи тренах, які писали на смерть знатної особи, небіжчика порівнювали з хоробрим Ахіллом чи мудрим Нестором [8].

Коли у Києві у 1622 році ховали гетьмана Петра Сагайдачного і відбувалась урочиста церемонія прощання народу з померлим, студенти декламували вірші «на жалостный погреб»: «если вихваляет Греция Нестора, Ахиллеса, Аякса, а Троя Гектора... пиди теж Россія Петра Сагадачного подасть людем»...

Невимушено поєднані образи слов'янської та давньоруської міфології у пам'ятках українського мистецтва, що дійшли до нас з XVI–XVII ст. Наприклад, художник Леонтій Тарасович, який у пейзажах відтворював види Києва, користується образами, запозиченими з грецьких міфів, трактуючи їх по-своєму (гравюра «Радість Дніпровських вод», 1695 р.). На першому плані – дніпровські хвилі, на обрії – силует міської забудови. Ліворуч, на пагорбі, сидить покровитель мистецтва Аполлон, супроти, на скелі, – крилатий кінь Пегас, а в Дніпрі – муза та дельфіни! Пригадаймо, що дельфін був

фірмовим знаком найвідоміших італійських друкарів доби Відродження – Альдів. Український художник, поселяючи дельфінів у Дніпрі, немов стверджує: Київ стане осередком високого мистецтва – друкарської справи.

В українській літературі з'являються урочисті вірші, присвячені величальним описам рідної природи. Вони теж пересипані іменами героїв давньогрецьких міфів. У «Похвалі Дніпрові» їх вважає за потрібне згадати Феофан Прокопович[8].

Тогочасні поети Симеон Полоцький та інші часто втілювали звичай, розповсюджений у сучасних університетах Америки, називати людей іменами богів, запозичених з грецьких міфів. Просвітницька діяльність інколи обумовлює характер їхніх поетичних творів. Школа ставила певні вимоги – і поети їх враховували. «Спудеї», зустрічаючи в поезіях Георгія Кониського або Григорія Сковороди імена Геракла, Ікара, Аполлона, Тантала, вміли робити широкі узагальнення і не потребували пояснень, чому у віршах на честь Богдана Хмельницького (1729 р.) Гнат Бузанівський порівнював його з Ахіллом.

Пегаси, гесперида, музи стали звичайними позначками. Автор «Історії русів» розповідає, як студенти Могилянської академії в 1744 р. влаштували на березі Дніпра для киян театралізовану процесію: на візку, що тягли коні, їхав старий Кий – засновник Києва. «Колесниця у нього була божеской фактон, а в нього впряжені два типи чеські крилаті коні, називаємі пегаси...». Символіка глядачам була зрозумілою.

І за доби бароко, і коли став панувати класицизм, герої давньогрецьких міфів не лишають творів українських митців. Композитор Дмитро Бортнянський пише опери «Анпігона» (1771 р.), «Алкід» (1778 р.), барокові статуї героїв грецьких міфів прикрасили 1751 року міську ратушу у Бучачі на Тернопільщині тощо [6].

У XIII – першій половині XIX століття гімназії, різні учбові заклади – університетські та академічні – можна сказати, готували майбутніх класицистів. Школа привчала вбачати в активному мистецтві взірць довершеності, а в образах античної міфології – алегорії, за допомогою яких можна розповісти про сучасні події, висловивши філософські думки та особисті почуття.

Повсякденно звертатимуться до грецьких міфів українські художники XVIII – XIX століть. Іван Мартос, скульптор, що народився в селі Ічня на

Чернігівщині й уславився як автор пам'ятника Мініну та Пожарському (Москва, 1818 р.) зробив для петергофських фонтанів статую Актеона (1801 р.) – мисливця, який стане гнаною твариною і буде роздертий собаками.

Чимало творів на сюжети грецьких міфів залишили Антон Лосенко, Василь Демут-Малиновський та інші художники, пов'язані з Україною. Герої грецьких міфів продовжують своє життя у шедеврах відомих у всьому світі класиків й у творах народних майстрів.

Живопис та поезія доби Відродження [4].

На Заході до грецької міфології особливо часто почали звертатись за доби Відродження – від поета Данте, творчістю якого починається доба, до Шекспіра – представника Пізнього Відродження.

Незалежно від того, до якої школи належав митець, які жанри вподобав, важко назвати художника доби Відродження, який би нехтував давньогрецькими міфами. Ботічеллі й Леонардо да Вінчі, Рафаель і Тиціан, навіть Пітер Брейгель, якого називають мужицькими, не обминали античних сюжетів.

Героїчні поривання і життя буденне з його звичайними турботами зіставляються в картині цього нідерландського багатодумного філософа-живописця («Падіння Ікара», Брюссель, Музей мистецтва).

У XVII – XVIII століттях, як і за доби попередньої, художники не просто захоплювались, вони осучаснювали грецькі міфи, мислили їх мовою. Це стосується Рубенса і Рембрандта, Ван Дейка й Пуссена, композиторів Глюка, Моцарта та багатьох письменників.

У середині XVIII століття (в 1764 р.) було надруковано «Історію стародавнього мистецтва» німецького вченого Вінкельмана, який проголосив античне мистецтво взірцем прекрасного.

Вінкельман орієнтувався на еллінське мистецтво класичної доби, якому на його думку, притаманні гармонія, доцільність, якість та благородна простота.

Погляди Вінкельмана знайшли відгук у творчості німецьких поетів, зокрема у Шиллера та Гете. На своєрідному зіткненні античної та християнської міфології побудована друга частина «Фауста» Гете.

Чимало балад на сюжети грецьких міфів написав Шиллер, який у кінці життя прийшов до висновку: світ буде врятовано Красою.

Ця теза вразила душу молодого Достоевського, який, правда, на відміну від Шиллера, не пов'язував ідеал Краси з античним мистецтвом, але

Гліб Успенський пов'язав: він написав оповідання «Выпрямила» – про потрясіння, яке пережив пригнічений злиднями та невдачами вчитель, що приїхав з Росії у Париж, де у Луврському музеї вперше побачив Статую Венери Мілоської.

Краса та її значення у житті людини – тема, що постійно дебатовалася мислителями – від середньовічних богословів до соціаліста-гуманіста Чернишевського та його послідовників.

У християнській літературі часто посиляються на слова шанованого на Русі ще з домонгольських часів Василя Великого: «Ураса – то є світло, порівняно з яким світло сонця – тор тьма».

Середньовічні письменники (православні і католики) виходили, як правило, з вчення давньогрецького філософа Платона про красу, зокрема з його «Банкету» (чого така назва? – мається на увазі банкет розумників, свято любоводів, розкоші думок, вечерея філософів).

Від Платона слово «краса» почали вживати як категорію філософську.

Фома Аквінський (XIII ст.), наприклад, слідом за Платоном вчив, що краса – різновид благодаті. Щодо фізиків та математиків – вони схильні розглядати істину як вищий ступінь краси. Так, у 1982 р. на науковому симпозіумі академік А. Мігдал доводив: якщо теорія «недостатньо красива», значить, вона «далека від істини». Тих самих поглядів додержувались інші вчені, наприклад А.Ландау.

У Давній Греції існував культ краси, з яким поєднується життєрадісне еллінське світосприйняття. «Радій» – таким словом вітались у Давній Греції – «Хайре».

На свята на честь бога сонця та мистецтва Аполлона вважалось злочином проти народу навіть думати (!) про щось сумне. Жреці закликали: «Звеселяймо серце! Не беріть у голову нічого поганого» – «Еуфемейте!».

Григорій Сковорода згодом сформулює свої максими: «Кто грусть по утробе носит завсегда, тот лежит во гробе... Ах, утеха і радость!... Прямая ты жизнь...».

Краса, істина і радість, за уявленням греків, – споріднені. Проте кожна епоха має свій ідеал краси.

У XIX ст. знову розгорається дискусія про природу краси. Посилялись на Платона, на Гегеля, на Достоевського, на отців церкви, проте кожна теза мала антитезу. Греки створюють культ краси. Це так. Але, за грецькими міфами, саме події, що пов'язані з царицею Єленою, привели до Троянської війни, загибелі Трої і смерті кращих з ахеїв та троянців. Формула «Краса

врятує світ» викликала захоплення Достоевського. Проте провідною темою багатьох його творів була тема занапащеної краси), яка нікого і нічого не врятувала. Платон, зіставляючи красу фізичну і духовну, віддавав перевагу духовній, та згодом з'явилися фанатики, які вимагали розчавити першу заради другої.

Міфологічні герої в полеміці класицизму та романтизму [8].

У XIX ст. почала точитися боротьба мистецьких напрямів класицизму та романтизму. Теоретики останнього прагнули передусім привернути увагу громадськості до історії вітчизняної. Однак, розглядаючи міф як джерело національної культури, як втілення загальнонародної мудрості, романтики домагалися знайти новий підхід і до міфології античної і не уникали її у власних творах(досить згадати «Прометея» Байрона, або «Звільненого Прометея» Шеллі).

Послуговуючись античними сюжетами, митці, ясна річ, завжди вкладали в них щось своє, наповнювали новим змістом. Для Г.Сковороди Нарцис (юнак, що вперше побачив своє відображення у воді) – це символ самопізнання людини.

Сучасник Сковороди, уродженець Глухова композитор Дмитро Бортнянський, музику якого виконували й у Венеції, і в Петербурзі, і в Києві, свої роздуми про молоду людину, що стоїть на роздоріжжі і мусить зробити вибір між принадами легкого життя і нелегким служінням добру, втілює у опері «Алкід».

Прометей Т.Шевченка невід'ємний від особистості Шевченка. Як сторінки щоденника сприймаються його малюнки на засланні: «Діоген у бочці», «Умираючий гладіатор», «Мілон Кротонський». Як відомо, майбутні художники, навчаючись у Петербурзі в Академії, виконували – «за програмою» – чимало робіт на античні сюжети.

Т. Шевченко повертається до античної тематики умудреним життям. Траплялось, що «силове поле» давньогрецьких міфів діяло на людину змалку і до останку, особливо на поетів і художників. Т. Шевченко відмічав, що муза сповила його, коли народився. Він писав: «А ти, прекрасная, святая, ти Феба молодая! Мене ти в пелену взяла і геть у поле однесла. І на могилі серед поля, Як тую волю на роздолі. Туманом сивим сповила. І колихала, і співала, і чари діяла... Моя порадонько святая!... Не покидай мене... Учи неможними устами Сказати правду... А як умру, моя святая! Моя ти мамо!... Положи – «в домовину»... («Муза», 1858 р.).

Останній передсмертний вірш Т. Шевченка рясніє іменами міфологічних істот: «А поки те, та се, та оне, – ходімо просто навпростець до ескулапа нарадець – чи не одурить він Харона і Парку-пряху?» – парафраз, який немов віддзеркалює помітку Тарасового названого батька – Івана Котляревського.

У другій половині XIX – на початку XX століття з'явилися теоретики мистецтва, які на відмінну від Вінкельмана почали віддавати перевагу грецькій архаїці перед шедеврами доби класичної. Вони закликали шукати у міфах первісне ядро, в мистецтві цінувати ірраціональне і зіставляли Аполлона та Діоніса, з іменами яких пов'язували протилежне світосприйняття та творчу методу. Ці теорії розробляли філософ Ф. Ніцше, письменник А. Мережковський та інші [9].

З'явилися терміни: аполлонійське начало, діонісійське начало. Поняття світлий розум, урівноважена вдача, бездоганність і довершеність пов'язували з аполлонійським началом. Діоніс, проголошений антиподом Аполлона, в усьому протистояв йому. Художників, відповідно, поділяли на тих, хто прагнув гармонії, доцільності, якості, і тих, хто ототожнював натхнення і так зване священне божевілля, вважав, що хаос – одвічний, а пристрасті – сильніші за розум і закони.

До сьогодні поети, філософи, політики, психологи користуються зіставленням Аполлона та Діоніса, з іменами яких пов'язують відповідно порядок і хаос, цивілізацію і варварство, еволюцію і революцію, обачливість і відчайдушність, поміркованість і шаленство, свободу та волю – цей ряд можна продовжити і залежно від обставин європейців вважати причетними до аполлонійства, слов'ян – до діонісійства.

Античні міфи в літературі та психології XX століття.

За кожної епохи в будь-якій країні образи античних, зокрема, грецьких міфів, потрапляючи до нового середовища, зазнають змін, трансформуються. Дуже виразно це позначається на літературі XX століття, коли до грецької міфології почали знову звертатись численні прозаїки, поети, драматурги. Тільки один перелік новітніх творів, в основі сюжету яких міфи Давньої Еллади, зайняв би кілька сторінок. Для численних поетів античні міфи були лінзою, крізь яку вони сприймали сьогодення.

У XX ст. художники наважилися поєднати свій метод з неокласицизмом і в такий спосіб намагалися розкрити потаємний сенс давньогрецьких міфів.

До міфів звертаються з різних нагод. Не поодинокі випадки, коли письменники вбачають у житті реальному варіації давно відомих з міфології схем. Стверджують, що міф дає можливість зіставити свій індивідуальний досвід з набутками людства, з моделями досвіду світового. Міф ототожнюють з матрицею: життя людини фіксується в матрицях мистецтва, також тлумачать міф як код, або всеосяжну формулу, вважають своєрідним ключем для розуміння не тільки минулого, але й сучасного та майбутнього, міфологізуючи дійсність, шукають у міфах так званий архетип.

Слово архетип – грецького походження (аналогі: прообраз, протомодель, віковичний взірєць). «Архе» у перекладі значить початок. Термін «архетип» увів у вжиток учень Фрейда, лікар-психіатр Карл Густав Юнг (1875-1961 рр.). Юнг пропонував своє пояснення збігу мотивів у міфах різних народів (які ніколи не спілкувалися), у релігійних сюжетах, поетичних творах [10].

На думку Юнга, у прадавні часи в первісній орді сформувався стереотип реакцій на певні життєві обставини, події, стосунки – архетип. Юнг вважав, що людина успадковує архетип від предків як рудимент чи реліктове почуття. Це модель до свідомого колективного світосприймання, спільна для одноплемінників, для нації, раси або людства.

У символах та образах архетип фіксує психічний стереотип, звичну поведінку, ментальність. Він незмінний і не підвладний контролю розуму. Теорія Юнга стала популярною, проте не загальноновизнаною.

Поету А. Белому належить спроба дати уявлення, як у підсвідомості окремої людини може виникнути передчуття міфологем. В автобіографічній повісті «Котик Летаєв» (1922 р.) він пише: «Мы возникли в морях. В нас мифы морей: «Матерей...». Поет намагається пригадати, як він народжувався: «Я одной головой еще в мир, ногами – в утробе; утроба связала мне ноги: й ощущаю себя – змееношем; й мысли мои – змееногие мифы».

У А. Белого йдеться про досвід, так би мовити, індивідуальний. Проте у ХХ столітті були спроби занурити читачів також у хвилі колективної (за Юнгом) до свідомості. Наприклад, фантазмагорії Івана Оганова «Пісня виноградаря восени» кубляться напівлюди-напівзвірі, прабоги давньогрецького Олімпу та сучасні селяни.

Сприймаючи міф як фіксовану схему, прибічники психологічної школи виходили із законів психології. Теоретики, що спираються на математичну логіку, керуються іншими поступами: кількість варіантів, що існуватимуть у

стосунках суспільних чи особистих, можна обчислити. Звідси, мовляв, і повторюваність.

Чому у мистецтві трапляються «блоки цитат», сказати важко, однак вони трапляються (зрозуміло, йдеться не про випадки плагіату) – у Біблії, наприклад, численні епізоди немов дублюють один одного. Або порівняймо грецький міф, середньовічну легенду та українську казку: правитель мусив постачати чудовиську (Мінотавру, чи змію, чи дракону), яке поїдає людей, своїх підданих. Герой (відповідно Тезей, або святий Георгій, або Кожум'яка, який жив у Києві, на Подолі) перемагає страховисько...

Що то є? Запозичення? Випадковий збіг? Однаковість мислення? Запрограмований стандарт? Архетип – кажуть прибічники К. Юнга, всеузагальнюючі символи – і на цьому наполягають учні сучасного філолога Ю.Лотмана, а послідовники давньогрецького філософа Платона згадують первісні незмінні ідеї[12].

Дискусії залишимо теоретикам, а для того, щоб унаочнити думку, як та сама схема може втілюватись у різноманітних творах, згадаймо, яка різниця між алгеброю та арифметикою: загальна формула та реальне начиння. Усім відомий міф про Сізіфа: Сізіф мусив викочувати на гору камінь, який знову падав долу. В. Шамалов зіставляє цей міф та повість Хемінгуея «Старий і море». Формула і сенс – схожі, але конкретика різна.

Розглядаючи міф як своєрідний конденсатор пам'яті, а міфологізацію як апробований спосіб поетичного узагальнення, звичайно, треба розуміти, що міфологізація не збігається з пошуками архетипу. Це поняття ширше. Щоправда, термін «міфологізація» вживають інколи так широко, що він перестає бути терміном: казка, метафора – все підпадає під «міфологізацію». Думку про спорідненість законів, за якими формується метафорична мова та міфи, висловив О. Потебня [13]. Її підхопили та перетлумачили поети (передусім символісти) [14]. Згодом деякі теоретики у кожному поетичному творі вбачають паростки і «потенцію» міфу.

То яка ж роль міфу у розвитку світової культури? Як і в часи Т.Г. Шевченка міфологія Давньої Еллади і сьогодні сприяє поетичному осмисленню сучасності. Незаперечні докази тому дає філософсько-пейзажна та соціально-політична лірика, драматургія та проза, оригінальні твори та переклади. Перекладаючи поета Рільке, Микола Бажан не випадково обирає численні його вірші, написані за давньогрецькими міфами, зокрема, вірш «Орфей, Еврідіка, Гермес». Поет описує пекло, куди спускається Орфей, щоб врятувати кохану: «Була це душ копальня дивовижна». Усюди юшилась і

струміла кров. Не маючи права озиратись, Орфей намагається почути хоч подих за своєю спиною, щоб переконатись: за ним йдуть.

«Здавалось іноді, що він вчуває кроки... Проте це тільки крок його лунав... та він собі сказав: «Вони ідуть!» [8].

Узагальнення, що містять образи давньогрецької міфології, глибокі і неосяжні. Поети часто розглядають міфи як втілення всього, що було, що є і що буде.

Здавен поети і філософи, зіставляючи науку і мистецтво, наголошували: естетична довершеність не залежить від того, коли жив художник – чи тисячу років тому, чи дві, чи вчора... Проте мистецтво і поезія не старіє й не змінюється. Слід звернутися до максимумів А. Ейнштейна стосовно науки і мистецтва, а саме те, що відкриття величних представників різних галузей науки кожний день можуть замінюватись іншими відкриттями. Але інша справа поезія. Твори дійсних поетів залишаються назавжди свіжими й вічно юними. Антична література, зокрема, міфологія, переконує нас в тому.

Минуле, сучасне і прийдешнє – не існує між ними прірви. Мистецтво і література – то є мітки, що поєднують усі часи і народи.

Наші сучасники і у XXI столітті читають давньогрецьких і римських письменників, твори яких і досі дають насолоду художню і збагачують нашу духовність. Як і тисячоліття тому, людей хвилюють проблеми, що порушують великі моралісти античності. Людяне в людині зберігається. Це запорука, що забезпечує зв'язок часів. Із цього приводу М. Рильський писав: «Є ланцюги, що їх не можна рвати, немов у тлі вен або артерій».

В наші дні релігійні міфи християнства, іудаїзму, ісламу та інших, нині існуючих релігій, широко використовуються церквою, різними соціальними і політичними силами для впровадження і підтримки релігійної свідомості. Але не тільки цим цінна міфологія для сучасності – це і величезний пласт культурного розвитку, через який пройшло усе людство і до нього слід відноситись як до найважливішого образу культурної історії.

Література

1. Українка Л. Лісова пісня. К.: Апріорі, 2021. 160с.
2. Антологія фольклор, міфи і легенди народів світу в шкільному курсі літератури/ автор-упорядник М.Чумарна. Львів: Світ, 2019. 128 с.
3. Сорока БояджиоглуЛ.Т. Повернення античної міфології у творах епохи Ренесансу. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія філологія. 2022. №54. С. 177-180.

4. Кучменко Е.М. Культурологія. Історія світової культури. Навч. посіб. К.: ІПК ДСЗУ, 2012. 464 с.
5. Рубель В.А. Історія цивілізацій доколумбової Америки. Київ: Либідь, 2005. 504 с.
6. Біблія (Огієнко) / Новий Заповіт. 1988. 988с.
7. Кун М. Легенди і міфи Давньої Греції. Київ: Видавництво Віват, 2021. 352 с.
8. Історія української літератури. Навч.посіб. Львів, Святогорєць, 2011. 568с.
9. Психологічна енциклопедія / [автор-упордник О. М. Степанов]. К.: Академвидав, 2006. 424с.
10. Цепкало Т.О. Міфологізм української поезії ХХ століття як об'єкт літературознавчого дискурсу. Modern researches in philological sciences: Collectivemonograph. Riga : Izdevnieciba «BaltijaPublishing», 2020. С.372-397.
11. Караменов М. І. Вплив учення К. Г. Юнга на мистецьку діяльність. Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. 2001. № 6. С. 55–57.
12. Кучменко Е. М. Духовна спадщина як багатогалузева система історико-культурологічної науки. Ніжин, 2023. 336 с.
13. Потебня А., Шевельов Ю. Мова, національність, денаціоналізація. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1992. С. 77–116.
14. Ковалів Ю. Українська поезія першої половини ХХ століття. Українська мова і література. 2000. Ч. 12(172). 40 с. (Бібліотека «Першого вересня»).

Kuchmenko E.

THE ROLE OF MYTH IN THE DEVELOPMENT OF WORLD CULTURE

The basis of any culture is laid by stories, which we call myths. Such stories explain and substantiate the picture of the world, determine our place in the universe. In accordance with the development of civilization, the myths that formed it can turn into superstitions or entertainment, but even then, they do not lose their inner appeal. Mythology carries within itself all the passion and poetry that only the human mind is capable of. Mythology, as a peer of human history itself, is historically the oldest worldview form of humanity, on the very threshold of its historical existence. Being a primitive worldview form, mythology turned out to be the only form of existence of social consciousness and therefore contained in itself in an undivided, embryonic (syncretic) form all subsequent forms of social consciousness – religion, art, science, morality and philosophy. In this, one of its purposes is to reflect ambiguity and contradiction.

The article highlights the importance of mythological heritage for the study of the history of humankind, in particular, the history of culture. The process of evolution, the features of mythological thinking are studied.

Key words: *mythology, religion, morality, spiritual heritage, cultural history.*

Лейберов О. О.

старший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету

імені Миколи Гоголя

lejberov@ukr.net

orcid.org/0000-0002-3846-747X

**СТАН ФІЗИЧНОГО ЗДОРОВ'Я ТА РІВЕНЬ ЗАХВОРЮВАНOSTІ
СТУДЕНТІВ НІЖИНСЬКОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ
(кінець XIX – 20-і рр. XX ст.)**

Стаття присвячена вивченню питань здоров'я та стану захворюваності серед студентів Ніжинської вищої школи у кінці XIX – на початку XX ст. На основі широкого кола архівних документів та спогадів колишніх студентів, автору вдалося створити широку картину, пов'язану із даною проблемою. Були досліджені фактори, що впливали на стан здоров'я студентського колективу, вивчена проблема харчування та її вплив на рівень захворюваності. Окремо досліджена та проаналізована статистика «студентських хвороб». Розглянуті конкретні заходи адміністрації інституту спрямовані на покращення ситуації у сфері охорони здоров'я у студентському колективі. Автор доходить до висновку, що ситуація, яка склалася у сфері охорони здоров'я та рівня захворюваності у стінах історико-філологічного інституту, була набагато кращою у порівнянні з деякими столичними та губерньськими закладами вищої освіти. Причина цього полягала у «інтернатному» типі навчального закладу, достатньо високому рівні надання медичної допомоги та постійному прагненні адміністрації закладу до покращення ситуації у даному напрямку.

Політичні зміни, що відбулись у країні на початку XX століття, суттєво змінили обличчя Ніжинської вищої школи. Натомість проблеми, які існували у сфері охорони студентського здоров'я, залишились та у перші роки радянської влади набули кризових проявів. Змінилась динаміка захворюваності у студентському колективі. На перший план вийшли хвороби, що були пов'язані з важкими умовами навчання, проживання та поганого харчування студентів (неврози, хвороби очей, шлунку та ротової порожнини). Разом з тим, автор дослідив діяльність адміністрації інституту,

що була спрямована на боротьбу з проблемами. Проаналізовані результати цих процесів.

Ключові слова: *Ніжинська вища школа, проблема історії студентського повсякдення, студентське фізичне здоров'я, харчування, рівень захворюваності, «інтернатний» тип навчального закладу, статистика «студентських хвороб», медична допомога.*

В останні роки у вітчизняній історичній науці знову поживався інтерес до дослідження історії вищої школи України. Світ побачила ціла низка монографій та наукових статей, у яких порушуються питання, пов'язані з історією діяльності та функціонування вищих навчальних закладів, що діяли на українських землях у складі Російської імперії у кінці XIX – на початку XX століття. Разом із тим, якщо столичним та найбільшим університетам, що діяли у центрах губерній, приділена значна увага, то заклади вищої освіти, які існували у провінційних містечках на периферії, виявилися «обділеними» увагою дослідників.

Одним із пріоритетних напрямків дослідження, безпосередньо пов'язаних із проблематикою вищої школи, є проблема історії студентського повсякдення. Це – один із сучасних напрямків історичних досліджень, що має величезні перспективи. У межах цього напрямку, дослідниками проводиться вивчення умов життя, навчання та відпочинку студентів. Об'єктами вивчення стають побут, умови навчання та проживання, раціон харчування, соціальна адаптація, стан здоров'я та рівень захворюваності у студентському середовищі, а також аналізуються та узагальнюються фактори, що впливають на становлення та формування свідомості особистості, її норм поведінки тощо. Об'єктами дослідження історії повсякденності стають ті особистості, які в історичному процесі залишаються «героями без імені», але саме вони є реальними творцями.

Історія Ніжинської вищої школи періоду кінця XIX – початку XX ст. до сих пір залишається не до кінця вивченою проблемою. Незважаючи на появу низки досліджень, історія Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (далі – ІФІН) та його «радянських» наступників значної уваги дослідників не отримала [1–3]. Окремої уваги заслуговує проблема стану здоров'я студентів ІФІН та Ніжинського Інституту Народної Освіти (далі – НІНО). У зв'язку з тим, що ця проблема не має власної історіографічної бази, основою нашого дослідження стали головним чином архівні документи й мемуари та спомини колишніх студентів Історико-філологічного

інституту. Поєднання документів офіційного характеру (із залученням значного масиву статистичних даних) із матеріалами особистого характеру, що носять значний вплив суб'єктивізму, дозволяє більш широко поглянути на проблему стану здоров'я студентів окремого закладу вищої школи в той чи інший історичний період, виокремити певні особливості та підкреслити загальні риси, з'ясувати вплив об'єктивних факторів на стан захворюваності у студентському середовищі, проаналізувати летальність захворювань, визначити, які адміністративні заходи запроваджувались для покращення загальної санітарно-гігієнічної ситуації, та оцінити їх ефективність.

Сучасна медицина серед причин, що впливають на якість навчання, у першу чергу, виділяє фактори середовища проживання та умов навчання. Серед таких медико-статистичних показників головними вважаються природно-кліматичні умови довкілля, що обумовлює акліматизацію організму, стартовий стан фізичного розвитку, з яким студенти вступають до закладу вищої освіти, інтенсифікація навчання (різке збільшення навчального навантаження у порівнянні з попереднім періодом навчання), адекватність харчування та захворюваність (поширеність хвороб, зареєстрованих у цій місцевості). Решта факторів (заняття фізкультурою та спортом, закаливання тощо), хоча і є дуже важливими, але дослідники відносять їх до групи другорядних.

Спробуємо проаналізувати виокремлені вище показники на прикладі студентів Історико-філологічного інституту князя Безбородька та НІНО в означений період.

Повітовий Ніжин кінця XIX – початку XX ст. залишався не індустріальним містечком глибокої провінції, тому фактори екологічного забруднення мало впливали на стан здоров'я населення. Разом із тим, як відмічала більшість колишніх студентів у своїх споминах, місцеві природно-кліматичні умови в певні пори року були вкрай несприятливими. «Весняні та дні пізньої осені, сирі, туманні, з мрякою, наводили тугу і зневіру», вони часто ставали причиною психічних розладів та депресій [2, с. 217]. Як свідчить більшість випускників, навчання в стінах ІФІН також не було занадто важким та обтяжливим для підготовленої людини. Документи офіційної статистики (відомості академічної успішності студентів) це підтверджують. Майже кожного року було кілька студентів (як правило 1-2 особи з першого курсу), що відраховувались «за неуспішність у навчанні». Зі старших курсів випадків відрахування за неуспіхи в навчанні нами не зафіксовано. Отже, на першому курсі відбувався своєрідний «природний відбір», і особи з недостатніми

знаннями та мотивацією для подальшого навчання на старші курси не проходили. Крім того, за всю історію існування ІФІН не було жодного випадку не складання випускних іспитів студентами через проблем з навчанням.

Відомий літературознавець та фольклорист В.В. Данилов (випускник ІФІН 1905 р.) згадував свій період навчання у гімназії при Історико-філологічному інституті: «Педагогіка» декого з викладачів викликала у мене ...найсильніший неврологічний головний біль. Щоб заглушити його, я буквально бився головою об стіну, поки інститутський фельдшер ... А.В. Соколов не давав мені фенацетину, який зробився відтоді моїм постійним супутником» [2., с.218]. Однак після вступу до інституту, як свідчив сам Данилов «постійні головні болі з часом пройшли... адже навчатися в ньому було легко й радісно» [2, с. 219]. Усе ж таки слід віддати належне тому, що більшість професорсько-викладацького складу інституту (на відміну від вчителів гімназії) не обтяжували студентів значними об'ємами нового матеріалу або домашнім завданням, мабуть, тому, у своїх споминах, більшість вихованців згадували своїх викладачів теплими словами.

Історик та педагог, випускник 1908 р., Леонт Іванович Пуцилов, у своїх споминах про навчання в Ніжині так описує фізичний стан вступників: «...хлопці всі були міцні, здорові...» [2, с. 304]. Це суб'єктивне оціночне судження знаходить своє підтвердження в архівних документах. З кінця ХІХ ст. обов'язковими документами, що подавався вступником під час зарахування до інституту, окрім атестату зрілості та метричного свідоцтва, стали медична довідка про стан здоров'я від лікаря та довідка від комісії з призовної ділянки, до якої була приписана особа. Крім того, засвідчення невідповідного стану здоров'я («худосочності») могло стати підставою для відмови до вступу. Хоча, як засвідчує Пуцилов, медичних оглядів в інституті, як при вступі, так і у профілактичних цілях, ніколи не проводилось [2, с. 304]. Обов'язкові профілактичні медогляди студентів протягом року стали нормою в інституті тільки після початку Першої світової війни, з 1914 р. [2, с. 417].

Не менш важливими показниками, що суттєво впливали на стан здоров'я та фізичний розвиток студентів, були побутові умови студентського навчання та проживання й особливості системи харчування.

Коли мова заходить про харчування студентів кін. ХІХ ст., в уяві багатьох пересічних читачів постають похмурі образи напівголодних «мучеників науки». Відомий дослідник історії вищої школи Російської імперії А.Є. Іванов писав: «... студент трішки голодує... після обіду, а решту часу – просто голодує». Такий образ «голодного студента» був створений на основі

багатьох літературних творів, написаних у цей період. Разом із тим, харчування та умови проживання у кожному вищому навчальному закладі мали свої особливості. Дослідник історії Ніжинської вищої школи П. Моціяка у своїй монографії серед «істотних переваг» студентів ІФІН називає гарні побутові умови: «...у наших кімнатах завжди було тепло, тому ми ніколи не страждали від холоду». Він звертає увагу на харчування студентів: «харчування студентів було більш, ніж достатнім: за обідом три поживні страви, вечеря м'ясна, багато квасу, а до чаю давалося по 10 грудочок цукру,» – писав випускник 1900-го року П. Єгоров [1, с. 25]. На думку автора, такі позитивні відгуки студентів були зумовлені, в першу чергу, інтернатною системою утримання, що діяла в ІФІН. Студенти перебували на повному державному забезпеченні, проживаючи у будівлі інституту та маючи тут «стіл». Навпаки, вищезгаданий Л. Пуцилов вкрай негативно відгукувався щодо питання студентського харчування, якому приділив цілий розділ у своїх споминах. «По суті, наше харчування було дворазовим, якщо не рахувати ранкового чаю з французькою булкою без масла, сиру чи ковбаси та вечірнього з тією ж булкою в половинному розмірі. За весь час перебування в Інституті ми ніколи не бачили ні масла, ні молока за нашим столом. Обід наш складався з трьох страв: борщу чи супу, м'ясної другої страви, яка найчастіше складалася з котлети з картопляним пюре або з іншим яким-небудь гарніром і третього – здебільшого невеликого тістечка, у два-три рази меншого, ніж подають тепер у нас. Борщ правда був смачний, наваристий, але без сметани, зате друге нікуди не годилося, бо в ньому зовсім не відчувалося масла, а можна було тільки сказати, що замість підливки була масляниста вода. На вечерю давали теж щось м'ясне і теж знежирене та несмачне, неситне. Звичайно, таке харчування за своєю калорійністю було зовсім незадовільним ... У недільні дні було «посилене» харчування: до столу подавали м'ясний бульйон з пиріжком, а на друге шмат гусака з яблуком. Не пам'ятаю, щоб стіл на Різдво або Великдень чимось відрізнявся... У цілому, наше харчування було одноманітним та не апетитним» [2, с. 308]. Навіть із цього критичного уривку можна зробити висновок, що харчувались студенти інституту все ж таки непогано. Крім того, у них була ще можливість купувати продукти у місті, хоча стипендії у 20–25 крб. на місяць на це у багатьох не вистачало. Студентське щоденне меню хоча і не вирізнялося гастрономічним вишуком, все ж таки було збалансованим та поживним. Аналіз щоденних меню студентів Інституту свідчить, що, окрім перерахованих Пуциловим страв, певне кулінарне різноманіття все ж таки

було присутнє: на перше подавали не лише борщ, а й супи з картоплею, рисом, локшиною, «корінням» або кислою капустою. Друга страва – це не лише самі м'ясні котлети, а й рибні зрази, яловичина фарширована, нирки під соусом, баранина, обов'язково з гарніром (різноманітні каші або картопля). Третя страва – сирники, пиріжки з листкового тіста з солодкою начинкою, вафлі, бісквіти. На вечерю, як правило, подавали бульйон, який іноді, по вихідним та святковим дням, замінювали на яблучні оладки. На харчування одного студента витрачалося від 4,5 до 7 крб. на день [4, арк. 1–26]. Можливо порції були замалими і не задовольняли потреби молодих зростаючих організмів або економ та працівники кухні потрошку підкрадали (Пуцилов повідомляє історію, що за економом таке водилось, а керівництво на це закривало очі), але, окрім пуциловських скарг, всі випускники у своїх споминах на харчування в інституті не скаржилися.

Усе, перераховане вище, суттєво впливало на стан здоров'я студентської молоді та обумовлювало поширеність захворювань. Автор багатьох книг, присвячених дослідженню проблеми студентської повсякденності у вищій школі Російської імперії, А. Є. Іванов, спираючись на результати студентських самопереписів зазначав: «У кінці XIX – на поч. XX ст. неблагополуччя зі здоров'ям відчували від 33 до 50% студентів». Дослідження, проведені у 1904 р. серед студентів університетів найбільших міст імперії доктором медицини, у майбутньому відомим українським дерматологом М. О. Членовим, дали наступні результати: «63,8 % опитаних оцінили свій загальний стан здоров'я як задовільний. Решта жалілися на різні хвороби: на сухоти хворіли 1,2 % студентів, хворобами шлунково-кишкового тракту страждали 6,8 %, на захворювання інших внутрішніх органів жалілися 3,5 %. Неврастенія та істерія були зафіксовані у 17,2 % опитаних, іншими захворюваннями нервової системи страждали 5, 5 % студентів». Таким чином більше 40 % студентів вважали себе схильними до тих чи інших захворювань. На основі отриманих у результаті опитувань студентів даних та звітних матеріалів лікарів вищих навчальних закладів, історики виділяють три основні види захворювань (так звана «студентська тріада»), які були розповсюджені у студентському середовищі того часу: хвороби органів травлення, органів дихання та венеричні хвороби. Окремо абсолютно всі дослідники звертали увагу на негативний фактор вживання алкоголю у студентському середовищі, виділяючи його в окреме захворювання (50,7 % всіх опитаних студентів палило, але вважалось, що паління не може заподіяти великої шкоди здоров'ю).

Оцінити стан здоров'я студентів Історико-філологічного інституту князя Безбородька та з'ясувати хвороби, якими вони хворіли у період з 1879 по 1910 рр., можна, виходячи з даної таблиці, складеної автором статті на основі річних звітів лікаря інституту І.М. Самойловича та інших архівних матеріалів.

Таблиця 1*

Стан захворюваності студентів Історико-філологічного інституту князя Безбородька у 1879–1910 рр.

	К-ть студентів в інституті	Хвороби											РАЗОМ
		Інфекційні	Органів травлення	Органів дихання ***	Системи кровообігу	Сечостатевої та венеричні	Нервової системи	Органів руху	Шкірні	Очей	Вушні	Травми	
Рік													
1879	60	10	60	42/1	3	17	15	12	15	7	-	2	183
1880	71	20	68	51/1	5	28	10	12	16	9	-	1	220
1881	73	16	30	32/2	10	24	6	11	10	5	-	1	145
1882	53	3	8	18	1	2	23	20	12	5	2	5	99
1885	60	12	28	17	1	2	17	16	4	4	1	2	104
1887	80	16/1	24	10	-	6	4	11	8	2	-	2	83
1893	60	9	8	38/1	1	11	16	10	5	1	1	1	101
1894	60	13	14	41	5	8	14	5	10	2	1	6	119
1896	79	13	24	9	3	18	5/1**	13	6	-	1	5	97
1897	84	20	31	12	1	11	18	12	3	0	0	1	109
1898	90	13	29	8/2	0	5	21	0	6	2	0	4	88
1900	83	25	10	9/2	2	0	16	0	5	1	0	1	67
1901	88	12	12	4/1	1	5	10	0	9	1	0	2	56
1902	86	15	9	4	0	6	9	3	1	0	0	0	47
1903	100	3	8	8/1	0	3	4	1	2	4	1	0	34
1905	96	1	5	9	8	0	2	2	0	0	1	0	22
1906	96	43	138	71/2	12	1	46	27	23	7	4	11	388
1907	99	86	577	65	30	6	136	34	85	41	15	51	1126
1909	97	147	475	130	30	7	95	115	53	85	46	211	1394
1910	97	141	534	135	38	1	40	83	70	62	36	55	1195

У таблиці позначені випадки захворювань студентів ІФІН, через риску жирним шрифтом позначені летальні випадки.

* Починаючи з 1911 року і надалі, аж до кінця існування ІФІН у річних звітах зникають відомості про стан здоров'я студентів та їх хвороби. Натомість з'являється казенна формула: «Поведінка та стан здоров'я студентів у зазначений рік були загалом задовільними».

** 16 листопада 1896 р. студент III курсу, словесного відділення Нифонт Тархов під час нападу меланхолії покінчив життя самогубством [5, арк. 19 зв.]. Наприкінці XIX ст. меланхолія (ендогенний психічний розлад) вважалася хворобою, саме тому, не зважаючи на вчинення Н. Тарховим самогубства, він був похований на Ніжинському Троїцькому кладовищі з дотриманням усіх церковних обрядів [6, арк. 20-20 зв.].

*** У таблицю не внесені дані про смерть у 1890 р. одного студента IV курсу від захворювання органів дихання (сухоти) [7, арк. 13 зв.].

Аналізуючи таблицю, звертаємо увагу на значне зростання кількості захворювань у 1907–1910 рр., але воно пов'язане зі зміною методики обчислення медико-статистичних показників. Якщо до цього у статистичні звіти потрапляли тільки випадки хвороб, що потребували стаціонарного лікування в інститутській лікарні або інших медичних установах, то після 1906 р. у звіти почали заносити будь-які звернення студентів до лікаря, не зважаючи на складність випадку та результати його лікування.

Вивчаючи дані, вміщені у таблиці, слід наголосити на тому, що вони зайвий раз підкреслюють правильність висновків дослідників, що були наведені вище. Хвороби органів травної системи займали перше місце серед усіх хвороб, якими хворіли студенти ІФІН. Як ми з'ясували раніше, причиною цього була система харчування студентів, що діяла в інституті. Судячи з лікарняних листків, що видавалися студентам для підтвердження пропусків занять, найпоширенішими хворобами були харчові отруєння, порушення обміну речовин, холецистит та панкреатит.

Серед хвороб органів дихання перше місце «належало» сухотам легень. Скорбота сухотна, перлинна хвороба, бугорчатка – все це назви туберкульозу легень (tuberculosis). Ця хвороба в кінці XIX століття була головною причиною смертності серед міського населення. Від туберкульозу помирало людей втричі більше ніж від холери та у п'ять разів більше, ніж від тифу.

Крім того студенти страждали від грипу (інфлюенца), бронхітів, пневмонії, бронхіальної астми та хронічної обструктивної хвороби легень. Саме на ці види захворювань припадав найбільший показник летальності. Коефіцієнт летальності випадків захворювань є одним із основних показників медичної статистики стану здоров'я. За нашими підрахунками, у

період, що досліджується (тобто за 31 рік) у ІФІН від різних хвороб померло 16 студентів. 31 серпня 1879 р. помер один студент 2 курсу, що перевівся з Санкт-Петербурзького інституту [8, арк. 16]. У 1880 р. помер студент 1 курсу Надєждін [9, арк. 38]. У 1881 р. померло одразу двоє студентів: студент 2 курсу Зверев від сухот та у листопаді студент 2 курсу Кротков Олексій. Останній тільки у 1880 р. перевівся з Санкт-Петербурзького інституту через хворобу. Лікарі радили йому перевестися в інший заклад «зважаючи на шкідливий вплив клімату С.-Петербургу на його здоров'я» [10, арк. 67]. У вересні 1887 р. від дифтерії помер студент 1 курсу Петро Козлов [11, арк. 19 зв.]. У 1890 р. від інфекційної хвороби помер студент 4 курсу [12, арк. 4]. У 1893 р. від сухот помирає студент 2 курсу Василь Попов [13, арк. 21]. У 1896 р.» пострілом з револьвера у голову позбавив себе життя студент 3 курсу Н. Тархов». Туберкульоз не щадив не лише студентів, а й викладачів. 11 жовтня 1897 р. помер від сухот ординарний професор А.М. Фогель, а трохи раніше (8 жовтня того ж року) від цієї ж хвороби помер секретар правління інституту Іван Антонович Левицький. [14, арк. 18 зв.-19].

Через два роки «5 січня 1898 р. помер від сухот студент 2 курсу Антон Верьовків-Шелюта, а 27 березня від тієї ж самої хвороби помер студент 3 курсу словесного відділення Олександр Шеманський» [15, арк. 6, 23]. У 1900 р. два випадки хвороби закінчились смертю:» Упродовж 2-го півріччя навчального року помирають студент 3 курсу від сухот та студент 4 курсу» [16, арк. 16 зв.]. Уже наступного року «студент 4 курсу [Дмитро Ілліч] Корман захворів вдома під час літніх вакацій і в інститут більше не повертався, а вдома помер у вересні» [17, арк. 14]. 4 квітня 1903 р. помирає студент 4 курсу Сергій Юр'єв [18, арк. 2 зв.]. Останні зафіксовані смертельні випадки серед студентів ІФІН сталися у 1906 р. У тому році померли студент 1 курсу (Олексій Кенський) та один студент 3 курсу [19, арк. 3]. Таким чином щорічні показники смертності від хвороб становили від 0 до 2,7 % (у 1881 р.), а, в цілому, за означений період він склав всього 0,99 %.

Третє місце у «студентській тріаді» посідали венеричні хвороби. У своїх споминах Л. Пуцилов, що за його зізнанням, неодноразово ними хворів у свої студентські роки, наголошував на тому, що випадки захворюваності венеричними хворобами хоч і не набули ознак епідемії, але були дуже розповсюджені серед студентів Інституту. «... Часто, коли студент отримував серйозну венеричну хвороб, не довіряючи нашому лікарю, звертався за кваліфікованою допомогою до Києва. А випадки таких захворювань були не поодинокими. Де молода, здорова людина могла задовольнити свої

природні фізіологічні потреби? Чи всі можуть подолати в собі фізичний потяг до жінки? Одним із найкращих засобів для цього є перенаправлення однієї пристрасті на іншу, зокрема – захоплення спортом, але в нас його не було. Задовольняти свої природні статеві інстинкти у старий буржуазний час можна було в офіційно узаконених установах, так званих «домах розпусти», де можливість зараження статевими хворобами зводилася до мінімуму завдяки лікарському контролю. Але користуватися цією можливістю було економічно недоступно для бідного студентства, і відкрито відвідувати ці лупанари стримував сором. До речі, у Ніжині таких будинків, здається, не було. Залишалась ще таємна проституція, яка дозволяла купувати жіноче тіло більш дешево, але вона не гарантувала від зараження...» [2, с. 305]. Дані статистики свідчать, що Пуцилов набагато перебільшував масштаби проблеми. Дійсно, у студентів ІФН були зафіксовані такі сечостатеві хвороби як цистит, простатит, пієлонефрит, а серед венеричних переважав сифіліс. Разом із тим, у період, про який пише Л. Пуцилов (1905–1908 рр.), захворюваність венеричними хворобами серед студентів була мінімальною і не доходила навіть до 1 %. Хоча у попередні роки цей показник іноді коливався на відмітці від 10 до 16 %. Щоб зменшити можливість захворювання «дурною хворобою», студенти намагалися мати у місті «постійну» дівчину або жінку, до якої за певну плату (від 50 коп. до 3 крб.) зверталися для задоволення своїх сексуальних потреб. Історик В.В. Дубровський, однокурсник майбутнього дипломата та академіка АН УРСР М.М. Петровського, згадував, як останній хвалився тим, що часто відвідує «... у місті якусь пишнотілу Марго» [3, с. 52].

Абсолютна більшість випускників історико-філологічного інституту, що залишили спогади про свої роки навчання у Ніжині, згадують свою участь у «студентських симпозіумах», які супроводжувались вживанням «легких» алкогольних напоїв (пиво та вино). «Дружба з Бахусом», як правило, проходила у місті, в трактирах або єврейських льохах («погребках»). На території та в приміщенні самого інституту вживати алкогольні напої заборонялось. І хоча поодинокі випадки траплялись, але алкоголізму серед студентів не було. Тільки у далекому 1873 р. тоді ще студент Юридичного Ліцею Микола Червінський» знаходячись у трактирі у нічний час у п'яному вигляді, буянив та образив лайкою поліцейського чиновника» [20, арк. 67]. Як свідчать матеріали особистої справи М. Червінського, він був виключений з Ліцею за станом здоров'я, адже після інциденту «... у наслідок частого пияцтва захворів білою гарячкою» [20, арк. 67 зв.]. Особливу пристрасть до

алкогольних напоїв проявляли студенти – колишні випускники духовних семінарій. «Пияцтво та відвідування домів розпусти – то були звичайні розваги багатьох колишніх «богословів» [3, с. 52]. У семінаріях адміністрація дивилась на таку поведінку майбутніх священників крізь пальці, багато чого їм дозволяючи. І, вступивши до інституту, багато з колишніх семінаристів не поспішало змінювати свої звички.

На останок слід додати, що в інституті існували «ще такі «дрібниці» як наявність штатного лікаря і лікарні для студентів» [1, с. 26]. Лікарня – одноповерхове приміщення у парку, тут була й аптека, й амбулаторія, й стаціонар на десять ліжок [2, с. 417]. За свідченнями колишніх вихованців інституту, як правило, у лікарні лікувались «легкі» хворі, лікування яких зводилось до призначення їм найнешкідливіх ліків. Решту часу хворі та фельдшер лікарні [вище згадуваний Архип Соколов] «менше займалися усілякими лікувальними процедурами, а більше розважалися розмовами, іноді погравали на балалайці чи гітарі, іноді співали, іноді пили вино, а найчастіше цілими днями просиджували за шахівницею» [2, с. 419–420].

Усі фінансові видатки на утримання лікарні, її медперсоналу, лікуванні хворих та поповненню запасів медикаментів повністю лежали на бюджеті Інституту. У 1881 р. на утримання лікарні було виділено значну суму в 1077 крб. 35 коп. [10, арк. 71]. Але з 1894 р. правління Інституту починає щорічно виділяти «на господарчі потреби, бібліотеку, канцелярію та лікарню 17400 крб.». На жаль, не можна точно сказати, яка сума з цих коштів йшла на забезпечення потреб саме лікарні. Однак ця «штатна» сума стане незмінною у продовж багатьох років, і буде щорічно повторюватися в усіх річних звітах аж до 1918 р. У тому році нарешті суми будуть переглянуті у бік збільшення і «на господарчі потреби...» виділено 32400 крб., з яких витрачено всього 23473 крб. 38 коп.) [21, арк. 9].

Позитивний вплив на стан здоров'я та самопочуття студентів могли здійснити спортивні заняття. Але, як зазначалось вище, «спорту в інституті не було». Навіть заняття з гімнастики, хоча й були заплановані за програмою, проводились не регулярно через відсутності штатної посади викладача. Іноді колишні офіцери у якості запрошених вчителів проводили заняття, але їх якість була дуже низькою, що відмічали самі вихованці інституту. Протягом певного часу ІФІН не мав навіть спеціального приміщення для проведення уроків фізичної підготовки. А коли на початку XX ст. одне з приміщень силами самих студентів було переобладнано під гімнастичну залу – її часто використовували не за призначенням. Під час бурхливих,

революційних подій 1905 р. зала використовувалась як місце для політичних зібрань та мітингів студентів [22, арк. 2]. Питання регулярних занять гімнастикою та спортом в інституті почало зрушуватися з місця тільки з 1913 р., коли новим директором інституту було призначено Й-Е. А. Леціуса. Він ввів заняття фізичної культури до студентського розкладу, активно залучав студентів до позаурочних занять спортом, під його керівництвом був розроблений проект будівництва нової спортивної зали. Однак всі починання були швидко згорнуті з початком Першої світової війни, а самого директора було звільнено під час однієї з чисельних германофобських компаній [23, с. 224–225].

Початок Першої світової війни спричинив кардинальні зміни у житті інституту. З серпня 1914 р. у його будівлі було відкрито земський шпиталь для поранених та хворих вояків російської армії. Частина студентів працювала в ньому в якості допоміжної фельдшерсько-санітарної обслуги. З весни 1917 р. в ньому почали лікувати й військовополонених австрійської армії, що перебували на сільськогосподарських роботах в економіях землевласників Ніжинського повіту. Шпиталь діяв до весни наступного 1918 р. [24]. Після цього інститут потрапив у шалений вир революційних подій та громадянської війни. Як зазначав дослідник історії Ніжинської вищої школи Петро Моціяка: «Військові формування всіх режимів фактично унеможливили нормальне функціонування Історико-філологічного інституту, безперервно займаючи для розквартирування під казарми та штаби... військовий постій в інституті призводив до значних матеріальних втрат через розграбування і прямий вандалізм до будівлі і майна» [1, с. 222–223]. Але навчальний процес у ІФІН продовжувався. Так наприклад, вже вищезгадані майбутні історики В. Дубровський та М. Петровський закінчили інститут у 1919 р. та отримали направлення для продовження навчання у Київському університеті. Тільки у кінці 1919 р. ситуація в Ніжині більш-менш стабілізувалась, коли у місті остаточно встановилась радянська влада. У планах більшовиків, що прийшли до влади, вищим навчальним закладам відводилась важлива роль у будівництві нового соціалістичного суспільства. Ще у середині 1918 р. народний комісар освіти РСФРР А.В. Луначарський наголошував на тому, що: «Нам потрібно створити на місці старої інтелігенції... нових людей, шляхом завоювання вузів». Ці ідеї були поширені не лише у партійному керівництві, а й знаходили підтримку на місцях. В.о. директора Ніжинського інституту професор П. В. Тихомиров висловлювався у подібному дусі: «Наука перестала експлуатуватися буржуазією, – стіна, що відокремлювала її від

пролетаріату, впала, і тепер від нас, товариші, залежить широкою хвилею влитися в двері цих інститутів, університетів та інших розсадників наукового знання. Ми ж, працівники наукового знання, можемо тільки вітати цю хвилю. Хай живе єднання трудового пролетаріату з наукою!» [1, с. 226]. Тому з цього часу розпочалась активна й послідовна робота з «пролетарізації» вищих навчальних закладів. «Пролетарізація» навчальних закладів передбачала ряд кроків, які повинні були корінним чином трансформувати стару систему вищої освіти. Вищі навчальні заклади «вичищались» від старих професорсько-викладацьких кадрів та студентів, що належали до т. з. «чуждого» елементу (тобто мали не пролетарське походження: діти інтелігентів, підприємців, священиків). Паралельно йшов процес масового набору до лав студентів «класово чистих» абітурієнтів (вихідців з сімей робітників та незаможних селян). Тут, окрім соціального походження вступників, велика увага приділялась їх політичній благонадійності та стану здоров'я. Процес формування «нових людей» вимагав, за словами одного з радянських функціонерів, «якісного студентського матеріалу». У жовтні 1920 року був проведений перший набір студентів до Ніжинського науково-педагогічного інституту (таку назву отримав реформований ІФН). Цей набір відрізнявся від попередніх «дореволюційних», тим, що значно зріс кількісно. Якщо у два перші десятиліття ХХ ст. кількість студентів інституту коливалась у межах 80 – 100 осіб («шести з лишком десятків», – за словами майбутнього ректора НІНО О.О Карпеко [3, с. 22]), то у 1920 р. на навчання прийшло кілька сотень осіб. По-друге, в інституті розпочалось змішане навчання чоловіків та жінок (до цього ІФН був виключно «чоловічим» навчальним закладом). Приймальна комісія у більшості абітурієнтів виявила незадовільний фізичний стан (але це не завадило абітурієнтам вступити у вуз). Він був наслідком пережитих лихоліть громадянської війни, голоду та епідемій інфекційних хвороб. Так студент П. Лаба у своїх документах, поданих для вступу, зазначав, що: «...хоча моя родина живе на селі, але сильно голодує...», крім того він повідомляв, що у роки громадянської війни перехворів «скарлатиною, дифтерією, віспою, іспанкою та тифом» [25, арк. 57]. Не дивно, що під час прийому до інституту 64 % студентів заявили, що вважають себе хворими людьми.

У 1920–1922 рр. медичні огляди студентів інституту не проводились. Частково це було зумовлено тим, що після смерті від тифу у 1920 р. беззмінного лікаря інституту І.М. Самойлович (працював в інституті з 1877 р.), вакансія більше року залишалась відкритою, а у 1921 р. через нестачу

коштів лікарня при інституті та аптека при ній були ліквідовані. При зарахуванні до навчального закладу приймальна медкомісія (періодично створювалась з лікарів, яких рекомендувала міська лікарня) формально проводила огляд абітурієнтів і констатувала відсутність у студентів тільки 14 хвороб, що були внесені до списку Наркомздраву як такі, що перешкоджали навчанню у вузі.

З 1923 року адміністрація інституту почала ставитися до проблеми здоров'я студентів значно уважніше. У вересні 1923 р. наказом ректора була створена медико-санітарна комісія у складі трьох студентів та лікаря П.А. Буштедта /голова/, до обов'язків якої входило «слідкування за загальним здоров'ям студентів, їх харчуванням та квартирним становищем», крім того ректор доручив комісії розробити проект анкети для медичного обстеження студентів [26, арк. 1]. Комісія анкету розробила, після чого всі медичні огляди проходили вже по розробленому «шаблону» (він виявився не досконалим, але все ж таки наступні медичні звіти набули чіткої, стандартизованої форми).

У жовтні того року був проведений перший загальний медогляд студентів, а в середині 1924 р. – повторний. Результати цього медогляду узагальнені та викладені у доповідній записці лікаря інституту на ім'я ректора НІНО М.І. Куїса від 19.07.1924 р. У звіті лікар повідомляв: «У 1923 р. медогляд охопив – 209 осіб, а у 1924 р. – 173 студентів робітничого факультету та факультету соціального виховання... на основі отриманих даних можна зробити наступні висновки відносно тих 173 осіб (98 чоловіків та 75 жінок): середній зріст чоловіків – 167,5 см., жінок – 157 см. Середня вага (на жовтень 1923 р.) чоловіків – 156 фунтів (63,88 кг), жінок – 141 фунт (57,74 кг). Середня вага (червень 1924 р.) чоловіків – 154 фунтів (63 кг), жінок – 132 фунта (54 кг)» [27, арк. 5]. У результаті проведення розрахунків лікар Буштедт констатував, що ззагальна втрата ваги у студентів-чоловіків, які проходили медогляд, склала 323,5 фунта, а у студенток – 535,75 фунтів. У цілому, втрата ваги серед студентів інституту склала доволі значну цифру – 859,25 фунтів (351,87 кг). Втрати у вазі були зафіксовані у 135 осіб – 71 чоловіків та 64 жінок (78 %). Таким чином середня втрата ваги у чоловіків склала 4,55 фунтів на одну особу, а у жінок – 8,37 фунти. Збільшення ваги було зафіксовано лише у 28 студентів (22 чол. та 6 жінок), що становило 15,5 %. Параметри окружності грудної клітини на видиху у чоловіків становили 88-90 см, а на глибокому вдиху – 93–94 см, у жінок – 79–80 см та 82–83 см відповідно. Така пильна увага до питання антропометричних даних студентів

була не лише констатацією наявної у студентському колективі ситуації, а й – даниною моді. У 1920-х рр. антропометричні виміри користувались великою популярністю, так як вважалось, що для розвитку фізично здорового та працездатного населення необхідне правильне використання засобів фізичної культури. Це тягло за собою потребу в обліку та оцінці ступеня фізичного розвитку окремих груп та індивідуумів. У цей час антропометрична лабораторія Державного центрального інституту фізичної культури (ДЦІФК) під керівництвом В.В. Гориневської провела обстеження студентів ДЦІФК, ряду спортивних шкіл та гуртків, результати яких були опубліковані у всесоюзній пресі й стали певним «еталоном» фізично гарно розвинутих чоловіків та жінок у віці від 19 до 25 років. Згідно цього «еталону» вага чоловіка повинна була становила 65,5 кг, а жінки – 58 кг, зріст – 170 та 158,6 см, ширина плечей – 36,66 та 33 см ...окружність грудної клітини – 90 і 82,9 см відповідно. [28, с. 91]. Таким чином, результати, отримані П. Бушtedтом, показали, що студенти Ніжинського ІНО хоча й поступалися столичним студентами по всім антропометричним показникам, але «відхилення від еталонної норми» були незначними.

Далі у звіті П. Бушtedт констатував: «У результаті медогляду виявилось, що харчування погіршилось у 45 осіб (18 студентів та 27 студенток), що становить 26 %».

На початок 20-х рр. на Україні, як і в цілому по всій території СРСР, продовольча проблема не була остаточно вирішена, тому студентство, як одна з найменш захищених соціальних категорій, потерпала від неї у першу чергу. У перші роки радянської влади в умовах гострої фінансової кризи стипендії, як правило, видавалися продовольчим пайком. За свідченнями сучасників у 1920–1921 рр. значна частина столичного студентства отримувала пайок, що складався з 0,5–1 фунту хліба на день, 1 фунту цукру, 5 фунтів оселедцю, 1 фунту солі, 5 фунтів крупи та 0,5 фунту олії на місяць. Але вже з наступного року кількість отримувачів пайків була значно обмежена. Їх стали отримувати тільки державні стипендіати (у переважній більшості це були члени партії та комсомольці). У провінційному Ніжині ситуація була ще гіршою. За споминами колишнього студента П.В. Одарченка: «Перший рік навчання в Ніжинському ІНО був для мене дуже тяжкий: мене простійно мучив голод, стипендія була дуже мала, складалась всього з кількох фунтів пшона...» [3, с. 76]. Інший студент О.Я. Безжан, що навчався у той самий час писав: «Отримували ми й стипендію (не всі) – на місяць: 1 пуд борошна (житнього), 2 фунти пшона та 1 пляшку олії» [3, с. 74].

Далі у звіті лікар Буштедт констатував: «Хвороби органів дихання були зафіксовані у 57 осіб (28 чол. та 29 жін.) – 32,94 %. Хвороби серця виявилися у 16 осіб (7 чол. та 9 жін.) – 9,24 %. У 17 студентів (7 чол. та 10 жін.) була виявлена короткозорість – 9,8 %. Венеричних хвороб при медичному огляді зафіксовано не було» [27, арк. 5 зв.]. Основний масив захворювань був зафіксований серед народжених у 1899–1908 рр. Студенти 1886–1896 років народження хворіли значно менше.

З наступного навчального року, окрім обов'язкових медичних оглядів, що відбувалися раз на півріччя, почали проводитися поточні огляди (як правило раз на три місяці) у окремих групах факультетів.

У черговому звіті медико-санітарної комісії за 1924/1925 навч. рік повідомлялось:» Комісією було проведено три медичні огляди та антропометричні виміри студентів (на початок року, в середині, та у кінці року /весною/). Результати роботи комісії у вигляді доповідних записок були направлені на розгляд адміністрації інституту. Комісія відмічала, що харчування студентів у студентській їдальні проводилось згідно норм харчування /по калорійності продуктів/. При обстеженні помешкань проживання студентів у гуртожитках, комісія зафіксувала, що на одну особу приходилось близько 2-х кубічних сажні житлової площі» (1 куб. сажень – 9, 7127 м³).

«Лікар інституту щоденно відвідував лежачих хворих у їх помешканнях, амбулаторним хворим був організований прийом у спеціально відведеному кабінеті в приміщенні інституту. Щоденних «звернень студентів до лікаря за «порадами» було в кількості 5-6; тих що залишалися у своїх помешканнях /пропускали заняття через хворобу/ 1-3 особи щоденно. Заразних випадків хворості, коли не рахувати 9 з коростою посеред студентів не було» [29, арк. 37]. (Короста – паразитарна дерматологічна хвороба, що виникає при проникненні в шкіру коростяного кліща. У 1921–1922 рр. захворювання коростою носило у колективі ніжинських студентів, характер епідемії. На це неодноразово скаржився ректор інституту у своїх звітах до керівництва місцевого Окрздрава. Але наведена мед-сан. комісією цифра свідчить про доволі успішні результати боротьби з цією недугою в інституті).

На початку року був виявлений один випадок «свіжого» захворювання на сифіліс (1 особа). «Хворий цей в той же час вибув з ІНО» [29, арк. 37]. Хворіли студенти «скоро-проходячих хворобами» горла, носа – ангінами, бронхітами та ревматичними простудними хворобами. Хвороби шлунково-кишкового каналу в більшості випадків були загострені на ґрунті попередніх катарів. На кінець року з'явилися захворювання нервової системи від

перевтоми та виснаження. /30 випадків/, які вимагали відпочинку та покращення харчування. Подібні захворювання в більшості випадків можна пов'язати з напруженою розумовою працею та неякісним, послабленим харчуванням, останнє відносилось головним чином до тих студентів, яким не призначили стипендію /т. з. своєкоштным/ [29, арк. 37 зв]. Підтвердження цього знаходимо у спогадах випускника НІНО І.Я. Павловського. Він згадував: «В останні місяці навчання, студенти нашого курсу напружено працювали над своїми «кандидатськими творами» (дипломними роботами)... що ставало причинами апатії, душевного спустошення та глибоких нервових зривів й призводило до відмови від будь-яких інших активних форм продуктивного життя (культурно-масової роботи)» [3, с. 63].

Далі у звіті комісія повідомляла: «Протягом часу з березня до червня 12 студентів перехворіло на малярію [29, арк. 37–37 зв.]. Лікування хініном позбавило «малярійників» від хворості. Протягом навчального року відомо про п'ять випадків захворювань тяжкими хворобами. Таких студентів було відправлено до окружних місцевих лікарень. У кінці навчального року на літній сезон 1 студента було надіслано на курорт, 3 в санаторій та 13 у будинки відпочинку. Померлих студентів у 1924/25 рр. не було» [29, арк. 37 зв.]. Таким чином медико-санітарна ситуація в інституті практично не вирізнялась від загальної по всій країні. У столичній газеті «Правда» від 4 червня 1924 р. в одній із статей знаходимо такий пасаж: «Зараз, мабуть, ви не зустрінете студента, який би не страждав катаром шлунку, бо приходить їсти всіляку погань. Після трьох років такого «навчання» та такого життя, держава отримує інвалідів, чахоточних неврастеників, які в тягар і собі, й іншим...» Його автором був не хто інший як Лацис, а він точно знав, про що писав.

Наступного навчального року, у середині січня 1925 р. було проведено черговий медичний огляд студентів робітничого факультету. З 134 осіб, що навчалися на факультеті на огляд з'явилося 120 [29, арк. 10 зв.]. На трьох курсах факультету виявилось: 9 осіб із захворюваннями легень, 15 осіб мали захворювання серця, у 47 студентів виявилися «зіпсовані зуби» (до речі, хвороби зубів та ротової порожнини у «пролетарського студентства» займали перше місце по кількості випадків звернень до лікаря), медогляд виявив 3 короткозорих та 3-х косооких студентів, 2 особи страждали на ревматизм, з іншими «фізичними хибами» було 3 особи (у двох були відсутні кисті правої руки, а у одного – ліва нога). Дві студентки виявилися вагітними [29, арк. 10 зв.].

У жовтні 1925 р. був проведений медичний огляд студентів факультету соціального виховання. Після його проведення інститутська медико-санітарна комісія зафіксувала наступні результати: з 202 студентів, що навчалися на факультеті, 44 особи не з'явилися на огляд.. Хвороби легень були зафіксовані у 24 студентів, у 20 студентів виявились захворювання серця, зіпсовані зуби були аж у 93 осіб, короткозорих – 6, з фізичними хібами – 5 осіб, вагітних – 3. Комісія констатувала, що зменшення у вазі було зафіксовано у 61 особи, а 63 студента навпаки, збільшили свою вагу [29, арк. 25].

У наступному 1925/1926 навчальному році медико-санітарна ситуація в інституті погіршилася. Це можна помітити, аналізуючи черговий звіт комісії за означений навчальний рік. [29, арк. 27-28]. У доповідній записці на ім'я ректора НІНО (грудень 1926 р.) лікар інституту повідомляв: «Студенти проходили медогляд та антропометричний вимір на початку навчального року та після зимової перерви. Навесні медогляд не проводився у зв'язку з тим, що у наших місцевих умовах не можна було достати ваги (!), але значна частина студентства (122 особи) була пропущена через лікарсько-контрольну комісію під час проведення курортної кампанії. Харчування в цьому навчальному році відступало від норм по калорійності продуктів харчування. Кубатура помешкань в інституті і часом самі помешкання (57 – темні з одним вікном, 58 – сирі із зіпсованими печами, 63 – теж саме) не відповідали вимогам гігієни (приходилось менше 2 ½ куб. на одну особу). Медико-санітарна ситуація порушувалась і навіть доходила до критичного стану: у кімнатах, де у найскрутніших умовах можна розмістити 7-9-10 осіб, уміщалося 12-15-17 осіб. Тому при поганому харчуванні, скупченості в інтернаті і відомому всім академ. навантаженні хворих було щоденно в середньому 7-10 осіб. [29, арк. 27]. Протягом року хворих студентів (амбулаторно) перебувало на курсах: робфак (робітничий факультет) 1 курс – 39, 2 курс – 61, 3 курс – 14, а разом – 114 осіб. На Ф.С.В. (факультет соціального виховання) – 1 курс – 29, 2 курс – 45, 3 курс – 18. Разом по факультету – 92 особи. Всього хворих студентів – 206 осіб» [29, арк. 27 зв]. Ліжкових хворих лікар відвідував вдома, а «амбулаторники» користувались допомогою окружної поліклініки. Для екстрених випадків використовувались медикаменти та перев'язочні матеріали. У студаптечці з ліками завжди було сутужно, бо за весь рік на аптечку відпущено профкомом тільки 20 крб. На допомогу студентству пішла окрстрахаса. Загальні хворі та важко хворі (21 особа) направлялися в місцеві лікарні. У переважній більшості студенти хворіли горловими хворобами – ангінами, бронхітами, запаленням легень,

плевритами, простудними хворобами, головною біллю та розладами шлунків. За останнім зведенням у студентів виявлено: туберкульоз – 21, хвороби органів кровообігу – 16, хвороби органів дихання (не туберкульозного характеру) – 50, хвороби органів харчування (так в документі) – 4, хвороб нервової системи (гострі випадки) – 4, хвороби нирок – 1, жіночих статевих органів – 2, хвороби органів руху – 1. Разом 101 випадок. Для тих студентів, хто був дуже ослаблений та мав зовсім погане харчування, був проведений курс уколів (глюкози), що були надані профкомом» [29, арк. 28].

Випадків хвороб заразного характеру (тиф) було 5. Хворіли на тиф ті студенти, що проживали на приватних квартирах. З них померло від тифу двоє. Від сухот померла одна особа. Хворих на коросту було 7 випадків. У другому півріччі, а особливо наприкінці року, пройшло масове виявлення випадків нервової хворості. Причиною було сильне загальне виснаження організму студентів, викликане перенавантаженням студентів академічною роботою, неналежним харчуванням та скупченістю студентів в інтернаті». У якості висновків комісія пропонувала керівництву НІНО «вжити заходів по зміні становища в інтернаті та студідальні, а також відпускати належні кошти на студаптечку» [29, арк. 28]. Розгляд питання про «зміни становища у студідальні» комісія винесла на своє окреме засідання. У результаті детального вивчення проблеми комісія констатувала:» Функціонувати їдальня почала з вересня 1925 року. З початку на постачанні було 150 чоловік. Але через деякий час на харчування записалось 200 студентів. Орендує їдальню громадянка Пфліге К.О. на таких умовах: кожен студент. Якщо він отримує повне харчування – сніданок, обід та вечерю повинен платити щомісяця 12 крб. 50 коп. Якщо студент харчується один раз на день, він повинен платити 7 крб. (на харчування одного студента-робфаківця у 1924 р. на місяць виділялось всього 8 крб.). За ці гроші студент щодня повинен одержувати $\frac{3}{4}$ фунта м'яса, $\frac{1}{2}$ ф. білого хліба. 1 ф. чорного, 16 золотників туку (золотник – одиниця вимірювання, що становить $\frac{1}{96}$ фунта – 4,265 г, тук – старовинна назва сала або жиру), 8 золотників цукру, а все останнє на смак, при чому, на вечерю буває чай, на сніданок смаженина чи юшка й обід з двох страв/ За звітний період помічалось незадоволення студентів їжею. Комісія вжила належні контролюючі заходи за якістю та кількістю продуктів. Наслідком цього контролю стало поліпшення харчування» [30, арк. 35]. Крім цього члени комісії відмітили «позитивні досягнення в галузі охайності» столів та підлоги у їдальні, суттєвого зменшення часу на прийом їжі з 1 1/2 год. до 25 хв. та закупівлі на 300 крб. тарілок, чашок, каструль та м'ясорубки. У

цілому, на думку комісії, харчування студентів в інституті знаходиться на належному рівні, хоча й потребує свого покращення (по калорійності, якості раціону, умовам обслуговування) [30, арк. 35 зв.]. Одним з агентів місцевого ОДПУ була зафіксована така приватна розмова: «Наша студентська їдальня не дає померти з голоду, але наїстися у ній дуже важко».

Останні зафіксовані медичні огляди були проведені у кінці 1926 та на початку 1927 років. Вони проводились серед студентів 1-го та 2-го курсу факультету соціального виховання і дали наступні результати (див. табл. 2):

Таблиця 2

**Стан захворюваності студентів 1 та 2-го курсів ФСВ НІНО
у 1926–1927 рр.**

Курси	Медогляд	К-ть студентів	Не зявилося	Хвороби легень	Хвороби серця	Зіпсовані зуби	Короткозорі	Вагітні	Фізичні вади	Збільшили вагу	Зменшили вагу
1-й	31.X.1926	82	11	10	5	27	3	1	-	-	-
	23.I.1927	82	20	8	5	27	3	-	-	28	20
2-й	31.X.1926	68	6	10	7	38	2	-	3	-	-
	23.I.1927	67	12	10	7	39	2	-	3	18	28

Посприяти укріпленню фізичного стану та здоров'я студентів могли б заняття фізкультурою та спортом. Але постанова республіканського Наркомпросу про запровадження до навчальних програм вищих навчальних закладів обов'язкових занять фізкультурою побачила світ тільки 3 серпня 1930 р. Заступник наркома освіти УСРР О.А. Полоцький скаржився: «... на незадовільність фізичного стану частини студентства, особливо з пролетарів, що прийшли вчитися з виробництва» тому для «уздоровлення праці й побуту пролетарського студентства, його фізичного розвитку й виховання, корегування учби (так у тексті документа) та даного виробництва, засвоєння військово-прикладних навичок та виховання властивостей бійця-командира РСЧА – ось ті основні задачі, що їх треба розв'язати через фізичну культуру, як обов'язкову дисципліну в кожному вищому навчальному закладі» [31, арк. 9]. Навіть такий необхідний елемент загартування й укріплення здоров'я

студентів, освітянським керівництвом запроваджувався виключно з утилітарних міркувань та з суттєвим запізненням.

Підсумовуючи вище викладене, необхідно відмітити, що досліджуваний нами період історії Ніжинської вищої школи охоплює майже півсторіччя. На цей часовий період припали кілька зовнішніх війн, що вела імперія із своїми сусідами, дві революції 1905 та 1917 рр. та громадянська війна, які кардинально змінили країну. За цей час вищий навчальний заклад у Ніжині пройшов кілька форм організаційної трансформації від виключно «чоловічого» історико-філологічного інституту до інституту народної освіти, де освіту здобували чоловіки та жінки разом. Незважаючи на всі зміни, що відбувалися в інституті, одним із пріоритетних питань, що хвилювало адміністрацію, було питання здоров'я студентського колективу, а з часом долучилось й студентське самоврядування (у радянський період). Адміністрація Історико-філологічного інституту приділяла належну увагу збереженню та покращенню стану здоров'я студентів. Для їх потреб в інституті існувала лікарня з аптекою, належним штатом лікарського та персоналу, що постійно обслуговує, у належній кількості, закуповувались медикаменти, на які з бюджету Інституту виділялися значні суми. Крім того, інститутським керівництвом, неодноразово порушувалось питання оздоровлення студентів, впровадження фізичної культури та занять спортом у студентському середовищі. Під кінець існування ІФІН профілактичні медичні огляди стали нормою, директором Інституту був розроблений проект будівництва нового спортивного залу на території Інституту. Разом з тим, студенти Інституту періодично хворіли, іноді їх захворювання призводили до летальних наслідків. Хоча, як засвідчує загальна статистика захворювань серед студентів вищих навчальних закладів Російської імперії, Ніжинський історико-філологічний інститут нічим особливим не вирізнявся на фоні столичних або губернських університетів. Студенти хворіли типовими для студентської молоді хворобами, причини яких були пов'язані із середовищем, режимом харчування та специфікою навчання та відпочинку.

У роки національно-визвольної революції та громадянської війни проблема охорони студентського здоров'я (з певних зрозумілих причин) відійшла на другий план. Разом з тим, одразу з встановленням та укріпленням нової влади, вона знову порушила цю проблему й намагалася, по можливості, її вирішувати. Погіршення матеріальних та фінансових можливостей змушувало більшовицьку владу все частіше вдаватися до командно-адміністративних заходів при розв'язанні складних питань. Роки воєнних

лихоліть значно підірвали здоров'я майбутніх студентів, більшість з них вже приходили на навчання хворими людьми. «Змінилось обличчя» хвороб «студентської тріади». Перше місце серед них продовжували займати шлункові хвороби. Це було обумовлено, в першу чергу, з нестачею продуктів харчування, постійним недоїданням та відсутністю вчасного лікування. Відсоток хвороб органів дихання значно зменшився, кількість летальних випадків від них також. Варто наголосити на тому, що на кінець 20-х рр. органам охорони здоров'я вдалося значно зменшити показники захворюваності серед студентів на ці хвороби. Третій компонент «тріади» – венеричні хвороби, практично не фіксувався. Це було пов'язано не зі зменшенням інтересу молоді до «статевого питання», а з банальною фізичною слабкістю. Деякі студенти зізнавались, що «на дівчат у них просто не має фізичних сил». Разом з тим, серед «радянського студентства» набули поширення хвороби очей, зубів та ротової порожнини, що було пов'язано з дефіцитом вітамінів та поганим харчуванням, масовими стали нервові зриви від перевтоми під час заліково-екзаменаційних сесій.

Нова влада намагалася всілякими засобами поліпшити медико-санітарне становище (покращення житлово-побутових умов навчання та проживання, організація літнього санаторно-курортного відпочинку, безкоштовного лікування, налагодження фізкультурно-спортивної роботи, проводився ряд заходів направлених на удосконалення системи громадського харчування тощо). Невдовзі все це принесло позитивні результати.

Вивчення проблеми студентського «здоров'я-нездоров'я» є не лише однією зі складових історії повсякдення, а й проливає світло на одне з питань історії Ніжинської вищої школи, що до сих пір не потрапляло в орбіту досліджень науковців і тому потребує свого подальшого вивчення дослідниками та краєзнавцями.

Література

1. Моціяка П.П. Ніжинський Історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2011. – 312 с.
2. Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів: мемуари: у 2-х т. / Уклад.: Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – Т. 1: 1820-2010. – 507 с.
3. Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів: мемуари: у 2-х т. / Уклад.: Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – Т. 2: 1920-1919. – 530 с.

4. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 2, спр. 46. «Розклад страв інституту по днях тижня за 1876-1878 рр.».

5. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 812.

6. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 627.

7. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 459.

8. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 145.

9. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 177.

10. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 219.

11. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 398.

12. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 459.

13. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 472.

14. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 874.

15. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 939.

16. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1078.

17. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1135.

18. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1244.

19. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1465.

20. ВДАЧОН, ф. 1104, оп. 1, спр. 222.

21. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2167.

22. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1317.

23. Лейберов О.О., Смалій К.М. «Фізичне виховання молоді, нарешті буде піднесено на необхідну висоту...» – проект відкриття гімнастичної зали в Ніжинському історико-філологічному Інституті князя Безбородька та його доля. *Література та культура Полісся*. Вип. 110, Серія «Філологічні науки». № 24 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2024. С. 215–228.

24. Лейберов О.О. «Признать общей повинностью для всех дело помощи больным и раненым воинам...» – організація та діяльність ніжинського загально-земського шпиталю у роки першої світової війни // *Перша світова війна в долях народів Європи та світу*: зб. наук статей / відп. редактор і упорядник В. М. Гладилін. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – 241 с. С. 81- 90.

25. ВДАЧОН, ф. 6121, оп. 1, смпр. 109.

26. ВДАЧОН, ф. 6121, оп. 1, спр. 41.

27. ВДАЧОН, ф. 6121, оп. 1, спр. 67.

28. Гориневская В.В. Пользование типовыми и ростовыми стандартами при оценке физического развития отдельных индивидуумов // *Физкультура в науч.-практ. освещении*: сб. тр. ГЦИФК. Л.: Практ. медицина, 1925.

29. ВДАЧОН, ф. 6121, оп. 1, спр. 86.

30. ВДАЧОН, ф. 6121, оп. 1, спр. 75.

31. ВДАЧОН, ф. 6121, оп. 1, спр. 1009.

THE STATE OF PHYSICAL HEALTH AND THE LEVEL OF MORBIDITY OF STUDENTS OF THE NIZHYN HIGHER SCHOOL (END OF THE 19TH – 20S OF THE 20TH CENTURY)

The article is devoted to the study of health issues and the state of morbidity among students of the Nizhyn Higher School at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. Based on a wide range of archival documents and memories of former students, the author managed to create a broad picture related to this problem. Factors affecting the health of the student body were studied, the problem of nutrition and its impact on the level of morbidity were studied. The statistics of «student diseases» were separately researched and analyzed. The considered specific measures of the institute's administration are aimed at improving the situation in the field of health care among the student body. The author come to the conclusion that the situation in the field of health care and the level of morbidity within the walls of the historical and philological institute was much better compared to some metropolitan and provincial institutions of higher education. The reason for this was the «boarding» type of educational institution, a sufficiently high level of medical care and the constant desire of the institution's administration to improve the situation in this area.

The political changes that took place in the country at the beginning of the 20th century significantly changed the face of the Nizhyn Higher School. Instead, the problems that existed in the field of student health protection remained and took on crisis manifestations in the first years of Soviet power. The dynamics of morbidity in the student body has changed. Diseases that were associated with the difficult conditions of study, accommodation and poor nutrition of students came to the fore (neurosis, diseases of the eyes, stomach and oral cavity). At the same time, the authors investigated the activities of the institute's administration, which was aimed at combating them. The results of these processes are analyzed.

Key words: *Nizhyn Higher School, the problem of the history of student everyday life. student physical health, nutrition, morbidity rate, «boarding» type of educational institution, statistics of «student diseases», medical care.*

Мартиненко В. В.

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

Ніжинського державного університету

імені Миколи Гоголя

martynenko1209@ukr.net

orcid.org/0000-0001-7534-8800

**САГА ПРО СЕКУНДИ, СПРЕСОВАНІ В РОКИ І ДЕСЯТИЛІТТЯ:
ЗІ СПОГАДІВ НІЖИНЦЯ СЕМЕНА ЧЕРВ'ЯКА**

В історичній науці значне місце посідають дослідження, які спрямовані на вивчення усної історії, що було відображенням своєрідного протесту проти «застиглої» академічної історії, заснованої на писемних джерелах. Усна історія у 1970 – 1990 рр. набула широкого поширення в історіографії. Її появі слугувала низка факторів: по-перше, актуалізацією проблематики, пов'язаної з «недавнім» минулим; по-друге, розвитком звукозаписної апаратури; по-третє, з методологічними пошуками у зарубіжній історіографії, що перебувала під впливом філософії екзистенціалізму, постмодернізму та традицій соціальної історії. Сучасна технологія збирання історичних джерел дозволила виокремити усну історію в самостійний науковий напрям. Американський дослідник А.Невінс, який першим увів у науковий обіг термін «усна історія», мав на увазі збирання та використання спогадів учасників історичних подій. В процесі подальшого розвитку цього напряму історичних досліджень цей термін тлумачився більш ширше, позначаючи як різні види усних свідчень про минуле, так і дослідження, що були проведені на їх основі.

Стаття-спогади присвячена українцю – моєму дідові Семену Черв'яку, котрий пережив голод 1932–1933 років, Другу світову війну, жахливі перевірки КДБ. Простежено увесь його життєвий шлях, з радощами та невдачами, втратами та здобутками, поневіряннями в концтаборах та успіхами на професійній ниві.

Ключові слова: усна історія як історичне джерело, стаття-спогади, голод, Друга світова війна, полон, Ніжинський педінститут, книга Пам'яті.

Вступ. Неабиякого актуального звучання в наші дні набула усна історія. Завдяки ній здійснюється фіксування суб'єктивного знання окремої людської особистості про епоху, в якій жила людина. Усна історія дозволяє зберегти свідчення безпосередніх учасників історичних подій, котрі в офіційних джерелах фігурують лише в якості статистичних одиниць, а часто і взагалі забуті [1].

Усна історія є одним із найдинамічніших та інноваційних методів дослідження минулого. Вона дозволяє поглянути на історичні події, явища чи процеси через призму особистого досвіду людей, які були безпосередніми учасниками або свідками. Цей підхід відіграє ключову роль у реконструкції історії, малодосліджених аспектів повсякденного життя, а також у розкритті тих граней історії, які часто залишаються поза межами письмових джерел чи офіційних наративів [2].

Усна історія своїм методичним інструментарієм намагається реконструювати колективні сліди та фрагменти пам'яті, залишені певними історичними подіями у свідомості тих чи інших дійових осіб. Головна цінність усних джерел полягає не в інформації про самі події минулого, а в тому, як вони позначаються на суспільній свідомості. Тому усна історія гостро ставить проблему виявлення прихованої інформації, що міститься в джерелі, дозволяє зафіксувати унікальну інформацію, яка не передається іншим шляхом. Якщо письмові джерела офіційного походження найчастіше відображають історію держави та її інститутів, то усні джерела звертаються до історії народу, дозволяють зробити це очима очевидців подій, що відбувалися. Усні джерела мають особливе значення при створенні локальних та регіональних досліджень, у вивченні питань традиційної культури та побуту народу, особистої історії та соціально-психологічних питань. Використання усних джерел дозволяє історичній науці як ставити і вивчати нові проблеми, так і збільшує її дослідні горизонти. Комунікативні можливості усної історії відкривають суттєвий потенціал інтеграції науки та освіти [3].

Усна історія як науковий напрямок уможливорює міждисциплінарну взаємодію, обмін методами та підходами, сформульованими в тих чи інших наукових галузях. У деяких галузях усна історія дозволяє як змінити кут зору, а й відкрити нові важливі напрями дослідження.

Особливістю усної історії є її унікальна здатність зберігати "живий голос" минулого, фіксуючи не лише факти, але й емоції, інтерпретації, символіку, яка відображає спосіб мислення та культуру епохи. Водночас,

метод усної історії викликає низку дискусій у науковому середовищі. Основні питання стосуються достовірності спогадів, впливу суб'єктивності оповідачів та інтерв'юєрів, а також методологічних і етичних викликів, пов'язаних зі збором і використанням таких даних [4].

У контексті українських реалій усна історія набуває особливого значення. Перехід від тоталітарного до демократичного суспільства сприяв активізації уваги до особистісного досвіду як цінного джерела для дослідження складних і травматичних сторінок минулого: Голодомору, репресій, війни, депортацій, опору радянському режиму та багатьох інших тем. Усна історія також сприяє формуванню історичної пам'яті та національної ідентичності, допомагаючи зберігати свідчення для наступних поколінь [5].

Актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю більш глибокого розуміння значення усної історії як джерела, інструменту та методу історичних досліджень. Незважаючи на значний інтерес до цього методу, багато його аспектів залишаються недостатньо висвітленими, особливо в українському контексті. Водночас глобальні зміни у сфері збереження культурної спадщини, технологічний прогрес у зборі та обробці даних, а також посилення уваги до голосів "невидимих" спільнот роблять тему дослідження ще більш важливою [6].

Метою роботи є аналіз усної історії через призму спогадів Семена Черв'яка (мого діда), висвітлення складних перипетій Другої світової війни, а саме особливостей Харківської наступальної операції 1942 року, поневіряння в концтаборах та повоєнних перевірок з боку державних спецорганів.

Дана історична розвідка – спогади мого діда, котрий пережив Голодомор 1932–1933 років, Другу світову війну, повернувся з полону, зазнав жорстоких перевірок органами КДБ, жив і працював в м. Ніжин Чернігівської області. Викладена вона від імені першої особи, зі збереженням мови її автора.

Початок життєвого шляху. Служба в Червоній Армії

В дитячі роки, що найбільше врізалось в пам'ять, так це голод 1932–1933 років. Голодувала не лише наша сім'я з шести чоловік, голодували майже всі жителі села. Не було ні хліба, ні картоплі, ніякої іншої продукції. Врятувала нашу сім'ю від голодної смерті корівка, яка давала трохи молока. А ще батькові, якимсь чудом, пощастило дістати мішок житнього борошна. Видно, виділила йому сільська рада, де він працював тоді секретарем. Так

мати з цього борошна варила молочну затираку. Весною, коли з'явилася лобода, щавель і інша зелень, мати варила борщ, а з листочків липи і барбарису, ухитрялась якось випікати так звані «жери мовчки», які заміняли нам хліб. Цілими днями я зі своїми однолітками підсаками ловили рибу на глинищах. Яка то була радість, коли іноді вдавалося щось впіймати і тоді борщ ставав смачнішим. А ще по-дитячому мріяв зробити лук і стріли для полювання на диких качок, яких тоді багато гніздилося в очереті нашої річки Остер. Та мрія ця так і не була здійснена.

Сестра Ольга, якій на той час було 19 років, працювала в колгоспному дитячому садочку і, бувало, приносила нам з Галькою (наймолодшою сестрою) маленький шматочок хліба, який видавали їй за роботу. Для нас це було великим святом.

Так ми з горем пополам дожили до хліба. Не всім пощастило поїсти хліба. Частина і дітей і дорослих померли голодною смертю, а були такі, що наївшись нового хліба захворіли і померли.

На цей же період припадає так звана суцільна колективізація, коли всіх силою змушували записуватися до колгоспу. Хто не хотів вступати до колгоспу, тих і всю їх сім'ю, зимою, викидали на вулицю, а в хаті виймали вікна і знімали двері, хоч це вважалося ініціативою місцевої влади. Люди чинили опір, бо для селянина було, явно незрозуміло, як йому жити без коней і інвентаря, як обробляти землю. Я пригадую, як наш батько, відвізши плуга, борону, воза і відвівши коней, прийшов додому, сів за стіл, поклав голову на руки і тяжко зажурився. Я переживав з ним. Мені не жаль було ні коней, ні воза, мені жаль було батька. А ще пригадую, як під час голоду, злодії викрадали у людей корів, забивали їх і поїдали. Цих злодіїв ловили, влаштовували над ними самосуд. Водили їх селом, повісивши їм коров'ячу голову, чи ногу на шию і страшенно били палицями. Це дозволялося місцевою владою.

Мені минуло вже тоді 15 років, коли в 1938 році, на відмінно закінчивши Адамівську семирічну школу, я став учнем 8-го класу Мринської середньої школи. Жив я у тітки Олени та у дядька Миколи в селі Селище, за 5 кілометрів від Мрина. Сім'я у дядька була велика (зі мною сім чоловік), хата маленька, старенька, під солом'яним дахом, перекособочена якась ніби похилилася від вітру, бо стояла вона, що називається на семи вітрах, на перехресті доріг. Статки були мізерні. Зараз прямо диву даєшся, як ми там поміщалися. В маленьких сінечках дядько тримав корову і свиней, бо не було хліва

Жили дуже бідно, але тоді якось про це не думалось. Дуже хотілося вчитися. І ми, сім хлопців і три дівчини, щодня міряли кілометри від дому до школи сосновим бором 5 кілометрів, і стільки ж зі школи додому тим же самим шляхом. Під час літніх канікул любив працювати в колгоспі. Коли був меншим і навчався в Адамівській школі, часто рубав кілочки для розвішування в клунях і повітках тютюну, якого до війни багато вирощували в нашому селі. Пізніше любив гребти сіно, гречку, овес і складати в копиці.

Непомітно пролетіли три роки навчання. В червні 1941 р. я одержав свідоцтво про середню освіту з добрими і відмінними оцінками. Здобути на той час середню освіту було неабиякою подією. Але радості великої не було. Почалася війна. А як хотілося вчитися далі.

Було оголошено загальну мобілізацію. Майже кожний день з піснями і гармошкою, криками і плачем жінок і дітей проводжали чоловіків в армію, на війну.

Чекав виклику у райвійськкомат і я, оскільки всі хто мав середню освіту були призовниками. Пригадую сам голова сільради Коваленко Р.П. приніс мені повістку з військкомату. З Адамівки я призивався один 1923 року народження, з середньою освітою. Це було 1-го вересня 1941 року. Сякі-такі проводи і нас (мене, і з Ведмедівки Семену Степана 1922 року народження) відвезли підводою до райвійськкомату в Носівку. Всіх призовників району райвійськкомат направив пішки до Ніжина, а звідти до Прилук. З Прилук до Чугуєва ми добиралися товарняками на відкритих платформах. На станції Рамадани Полтавської області ешелон бомбили фашисти. Але обійшлося більш-менш нормально. В Чугуєві нас обмундирували, зарахували в учебний батальйон 8-го запасного полку. Тут ми перебували кілька тижнів. Кожної ночі нас піднімали по тревозі, оскільки турбували фашистські літаки. В Чугуєві я зустрівся з Демченком Олексієм і Хоменком Яковом з Адамівки, вони були в кулеметній роті і їх відправили на фронт раніше з Чугуєва.

Коли наблизився фронт наші війська залишили Київ, нас евакуювали пішки аж у Сталінградську область село Сосновка, здається Камишинського району. Спочатку з метою маскування йшли по 50-70 км., а потім вдень. Дошкуляли холодні дощі, грязюка під ногами, голод. Назв всіх сіл через які ми йшли, я, звичайно, не пам'ятаю. Але запам'ятав село Шульгінка Ворошиловградської області Старобільського району, бо ми там жили тиждень чи два. І Святово запам'яталося своєю грязюкою, яка пудовими гирями тягнулася за ботинками.

Це була вже пізня осінь. Ставало все холодніше і холодніше, мели заметілі. Обабіч дороги валялись трупи замерзлих корів і овець, приметені снігом. Ставало моторошно. Плантації незібраного соняшника і кукурудзи. Коли ще йшли ночами колону зупинили в якомусь лісі. Ішов дощ, було мокро і темно, нічого не видно. Але пояснили, що відбувається засідання військового трибуналу. Судять якогось бабтиста, який відмовився взяти зброю. Вирок трибуналу один – розстріл. Згодом ми почули постріл, вирок виконано (для острашки і підтримки дисципліни в армії, щоб неповадно було іншим).

Пізніше, уже на фронті, я згадував цей суд. Розстріляли людину, яка за своїми релігійними переконаннями не хотіла брати до своїх рук зброю. А сотні солдат, які б хотіли мати б зброю і воювати з ворогом, беззбройних посилали на вірну загибель.

Як, я уже говорив, проходили по 50-70 км. за день. Дощі, вітри, холод, голод, грязюка, що ноги не витягнеш, а пізніше сніг і мороз. Було надзвичайно важко. Не додавав настрою і жарт, який ходив серед бійців: **«От піхота, так піхота, сто кілометрів пройшли – і ще охота»**. На ніч, на відпочинок, зупинялися в неопалюваних будинках, клубах, коморах, різних сараях. Одного разу пройшла чутка, що видаватимуть військове обмундирування. Справді, наступного дня, командир приніс суконні полоски-навушники, якими ми закривали вуха, щоб зовсім не повідмерзали. Оце і все зимове обмундирування. Шапок не було, були пілотки. Частенько ходили на неубрані плантації соняшнику, приметені снігом, зрізали величезні круги, вибивали зерна, сушили в печах і ласували ними.

В селі Сосновка ми пережили холодну зиму 1941 – 1942 років. По 5-7 чоловік жили в сім'ях колгоспників. Навчалися військовій справі, вивчали матеріальну частину різної зброї, зокрема гвинтівку СВТ, проводили навчальні стрільби, тактичні навчання, ходили в наряди. Я завжди був сумлінним, дисциплінованим бійцем. Одного разу, навіть, командир полку, який був присутній на ротних тактичних навчаннях, перед строєм роти, виніс мені і ще одному бійцеві з нашого взводу подяку за успішне подолання смуги перешкод і зразкову службу.

Ночами спали на підлозі «покотом», підстеливши під себе шинель і вкривалися тією ж самою шинелю, а під голову клали свій речовий мішок. І під час походу, і коли зупинялися в селі, неймовірно дошкуляв педикульоз, бо в тривалому поході ми не мали змоги боротися з ним.

В Сосновці командирами були: командир роти старший лейтенант Сморчков, старшина роти Валько, комвзводу лейтенант Брянцев, помковзводу старший сержант Коваль, командир відділення сержант Карнаєв. Коли нас відправляли до Воронежа (про це трохи нижче) всі ці командири залишилися в селі Сосновка. В Сосновці були залишені Самбур Дмитро, Компанець Володя з Мрина, Нужний Олексій з Лісних Хуторів. Їм було присвоєне звання «сержант» і згодом їх направили під Сталінград, де Компанець Володя загинув, Нужний Олексій був тяжко поранений і через деякий час після війни помер. Самбур, підполковник у відставці, після війни працював у Ніжинському військоматі і раптово помер у 1975 році. Броварець Микола з Мрина, тяжко захворів і ще до присвоєння звання помер в шпиталі. Самбур, Броварець, Компанець, навчалися разом зі мною в Мринській середній школі.

Весною, десь в березні 1942 року, нам присвоїли військове звання молодший сержант (один трикутник на петлиці) і поїздом перевезли у військовий табір біля Воронежа. Тут я зустрівся з Хлопчуром Гришею з Адамівки і Стеценком Іваном з Ведмедівки, які були фельдшерами. Жили в неопалюваних землянках (я тоді приморозив пальці ніг). Щоб зовсім не замерзли, через кожну годину, днювальний ходив і будив всіх солдат: «Перевернись». А 1-го травня 1942 року маршову роту, в якій був і я, відправлять на фронт, визволяти Україну.

Бойовий дух високий, адже йдемо визволяти рідну землю від ворога. Правда, бойовий дух дещо підупав, коли 10-го травня, коли нас беззбройних посилають в бій за визволення села Піщане Харківської області. Та бажання посадити на штики й багнети всіх фашистів, які б тільки з'явилися на нашому шляху, залишилось. Але, нажаль, не було ні гвинтівок, ні штиків до них.

В ніч перед самим наступом наш підрозділ зупинився в невеликому сосновому борі. Нам пояснили, що наступ почнеться о 4-й годині ранку; і сигналом до наступу будуть два постріли з гармати, яка знаходиться десь за нами. Тим часом нам видали солдатський пайок, хліб, оселедці і по сто грамів горілки.

Якраз пройшов теплий травневий дощик. Природа оживала, жила. Чудове, пахуче, настояне на соснових гілках повітря. Десь затьохкав свою пісню соловей. І хоча пісня «У лісі прифронтовому» з'явилася значно пізніше, кожен із нас вже тоді, в травні 1942 року, відчував її подих усім своїм еством, своїм серцем. Я подумав тоді: чого ви, дурненькі, сюди залетіли, ви ж вільні пташки, а тут вас можуть убити. А за 300-400 метрів, в селі Піщане,

яке, ми повинні були визволити, на нас молодих чатувала смерть. Дали нам великий цинковий ящик патронів, тільки не пояснили: як ними стріляти, коли нема гвинтівок.

О 4-й годині ранку, коли уже почало розвиднюватись, ми почули два постріли з гармати і пішли в наступ з ящиком патронів. Місцевість була відкрита, були готові окопи, бо тут раніше йшли бої і ми перебігали від окопу до окопу - наступами. Фашисти займали кращі позиції, бо село Піщане розташоване на пагорбі, і вони, як на долоні, бачили все що робиться в нас. Відкрили шалений вогонь з кулеметів і мінометів. Почали гинути наші солдати. Біля мене упав поранений в живіт, середнього віку червоноармієць, і коли, через деякий час підбігла медсестра, він був уже мертвий. Я добре запам'ятав цей епізод бо вперше побачив на власні очі, як гинуть люди на війні.

Запам'ятався мені інший епізод про те, як гинуть люди на війні, з іншого бою. Ми наступали високим, майже дозрілим житом. Ворога не видно було, але було чути його довгі і часті автоматні черги. Раптом перед нами вибухнула міна. Осколком міни був смертельно поранений молодий боець, родом, як потім вияснилося, з далекого Сибіру. І коли ми, нахилились до нього, то мене вразило те, що в розсіченій, осколком голові, якимось булькотів і хлипав ще живий закривавлений мозок. Хлопця не стало, а вдома його ще довго-довго чекатимуть рідні.

На війні люди гинуть не лише закривши своїм тілом амбразуру ворожого ДЗОТу, чи кинувшись з гранатами під гусениці ворожого танка. Вони значно частіше гинуть і в інших, далеко не героїчних, але, тим не менш, трагічних ситуаціях. Їх косять ворожі кулеметні і автоматні черги, масово гинуть вони під ворожими бомбами, мінами і снарядами, немало гине їх і у ворожому полоні.

Наступати далі не було ніякого сенсу, бійці залягли в окопах, ворог припинив стрілянину. Вночі нас перевели на інший участок фронту, і перекидали з одного місця на інше не один раз, де ми брали участь в таких же безрезультатних наступальних боях по звільненню сіл Непокрите, Веселе та інших. Жодного з цих сіл ми так і не звільнили. Тут не зайвим буде повторити уже сказане, дещо уточнити, доповнити.

Із спогадів рядового учасника Харківської операції в травні 1942 року: погляд, так би мовити, з середини і знизу

З 1 травня 1942 року, в складі 47 стрілецького полку, що тільки-но формувався, і ще не був повністю сформований 124 стрілецької дивізії 38-ї

армії, якою командував Кирило Семенович Москаленко, 19- річним юнаком я брав участь в Харківській наступальній операції. Правда, без ніякої зброї. Заспокоювали чи глузували: «зброю добудете в бою». Багато наших бійців загинуло в цих боях, а ще більше потрапило в оточення, а потім у фашистський полон. 124-та стрілецька дивізія і її 47-й стрілецький полк вели бої за звільнення сіл Піщане, Непокрите, Веселе, здається Краснокутського району Харківщини, в районі річок Малий Бурлук, Великий Бурлук, Стара Бабка.

Пам'ятаю ще назви сіл Андріївка, Михайлівка, Константинівка. Були ми і в Куп'янську, де нас двічі бомбили. Але жодного села тоді ми не звільнили. Через деякий час фашисти почали контрнаступ з участю великої кількості літаків і танків. Танки без ніяких перешкод підійшли до наших позицій і гусеницями почали давити просто в окопах наших бійців. Наші війська змушені були відступати, а точніше, панічно тікати. Не допомогли нам декілька пострілів з «Катюші», яка раптом з'явилася за річкою і так само раптово зникла. Але ці постріли з «Катюші» не завдали ніякої шкоди німецьким танкам, які на той час уже лазили по наших окопах, нищили піхоту. Вони продовжували наступати. За танками з автоматами в руках йшли солдати. Іншої військової техніки, крім згаданої, «Катюші» ми не бачили, її у нас не було. За в весь період перебування на фронті я лиш раз бачив, як наш червонокрилий яструбок з'явився над ворожими позиціями, строчив з кулемета, а потім відлетів. Тоді, як ворожі літаки бомбили і обстрілювали з кулеметів наші позиції не один раз. А іншим разом бачив наш підбитий танк Т-34 і обгорілий труп танкіста біля нього.

Негативні наслідки ми мали і через мовний бар'єр. Наші бійці – молоді хлопці, переважно з Середньої Азії і Кавказу, говорили різними мовами (російською не володіли), тому погано розуміли, а часто і зовсім не розуміли один-одного і командирів.

В учбовому батальйоні, під час тактичних навчань ми завжди наступали. Про оборонні бої, а тим більше про відступ, не було і мови. Бо воювати ми збиралися лише на території ворога, який посміє напасти на нашу землю. Всі наші навчальні наступальні операції завжди закінчувалися перемогою над ворогом і криками «ура!». Так, що до оборонних боїв, тим більше до відступу, ми були не готові. Відступали хто, як міг. Як у тій сумній пісні.

Співати я не співав, а думати думав, ковтаючи сльози, і про берези, яких багато росте у рідному селі, іноді – про карі очі, і весь час про

батьківський дім, який залишається під ворогом. Відступали невеликими, по 10-15 бійців, групами.

Пробивалися манівцями, полем, іноді орієнтуючись на схід, йшли дорогою, селом. Наша група йшла кілька діб (йшли вдень і вночі) без будь-якого перепочинку, і, коли обабіч дороги, трапився сарайчик, всі без ніяких попередніх домовленостей, прямо попадали біля нього, йти далі не було вже сил. Та не встигли закрити очі, як почули кулеметну стрілянину і побачили на дорозі кілька німецьких машин з солдатами на бортах, які мчали прямо на нас зі сходу. Тікати було нікуди, відстрілюватись нічим і німці тут же схопили нас. І було це на початку липня 1942 року на території вже Воронізької області.

Звичайно, не мені судити про причини провалу Харківської наступальної операції. Але те, що я там бачив і те, як все це відбувалося на нашому невеликому участку фронту, дає мені право говорити, що операція була підготовлена вкрай незадовільно. Ймовірно, командування, вирішило наступати за всяку ціну. Не було ніякої військової техніки, ні танків, ні літаків, ні гармат. Не було, навіть, гвинтівок у бійців. Та, здається, що хоч би гвинтівки й були, навряд чи це забезпечило б успіх. Військові підрозділи, не були видно повністю укомплектовані. Командирів і комісарів не було видно. Я пам'ятаю лише командира взводу молодшого лейтенанта молодого вірменина Авак'яна Аршека, який тільки-но закінчив училище. І коли командир 38 армії К.С.Москаленко в своїй книзі «На південно-західному напрямі» пише про якісь там успіхи 124 дивізії, можна уявити, що на інших ділянках фронту, було ще гірше. Недооцінили також можливостей і силу ворога, зокрема його можливості технікою воювати краще влітку ніж взимку. Наступальна операція перетворилася у відступальну. Результат операції, красномовно, говорить сам за себе. А ціна, незадовільно підготовленої операції, виявилася надто дорогою, відступали аж до Волги, втративши велику кількість живої сили і значну частину території.

В архівних документах я значусь таким, що загинув в бою. Там написано дослівно так: «Черв'як Семен Кирилович 1923 року народження, місце народження невідоме, загинув у бою 02.07.1942 року. Про це я дізнався задовго після війни, коли почали писати «Книгу пам'яті», та доля приготувала мені гірше – поневіряння в фашистських концтаборах, де смерть увесь час ходила поруч.

Полон. Муки фашистських концтаборів

Перший табір, в який нас загнали, як баранів в кошару, був розташований біля села Розсош Воронізької області. Табір і насправді нагадував кошару для худоби. Це була латка землі під відкритим небом, обнесена колючим дротом. Тримали нас там недовго. На другий чи третій день погнали до іншого табору, який знаходився на околиці Белгорода. Табір являв собою довжелезний будинок, без вікон і дверей, з великим двором, обнесеним колючим дротом в 2 ряди. Охороняли табір німецькі солдати, поліцаї з білими пов'язками на рукавах, і негідники з нашивками РОА на руках. Очевидно, для острашки, більшого залякування військовополонених, біля табору німці влаштували свого роду полігон, куди майже щодня привозили свої жертви, примушуючи їх копати на себе могили. Потім роздягали догола, ставили над ямою і вбивали. Настрій – гіршого не буває. Який може бути настрій у людини, яка потрапила у пастку, виходу з якої нема, а над нею висить загроза щомиті бути знищеною фізично.

Не давала спокою думка про втечу. Хотілося тікати, бігти світ за очі, аби не бачити всього цього кошмарного сьогодення. Але, як тікати, коли, навіть, при найменшій спробі чи за підозрою до втечі, тебе схоплять і притягнуть на полігон, примусять викопати для себе могилу, а потім роздягнуть і з великим, для себе задоволенням, уб'ють. А як же служать Рейху? Їсти нічого не давали, не давали навіть води.

Через день-два вишикували колону військовополонених і погнали, як ми потім дізналися, в Харків. Вдень була сильна спека, люди страждали від спраги, але пити не давали. І ось, коли колона рухалась, на узбіччі ми побачили маленьке озерце. Дехто кинувся до нього, але конвоїри тут же почали стріляти і трьох полонених убили. За що ви убили людей? Мало вам води було, гади?! Ми розпалилися ще більшою люттю від становища невільників, від безсилля щось вдіяти, коли, пройшовши кілька сотень метрів, побачили групу німецьких солдат біля іншого озера, ліворуч від дороги. Вони веселились, пили, жрали, кричали, горлали, борюкались один з одним, купалися в озері, загорали, одним словом, розважались. А як же, вони окупанти, загарбники, їм усе можна.

В Харкові, коли колона спускалася з косогору, гнітюче враження на мене справив величезний фашистський прапор з фашистською чорною свастикою посередині, який звисав з якогось стовпа, біля великого будинку, а з будинку виходили якісь молоді жінки, з білими пов'язками на рукавах. Це були ті, хто вже встиг стати на службу ворогові добровільно. Спустившись з

косогору, ми побачили перед собою величезні обшарпані цегляні будинки, обгорожені такою ж облупленою цегляною стіною і колючим дротом. Це був табір для військовополонених на Холодній Горі (раніше тут була в'язниця).

Всі фашистські концтабори за своїм зовнішнім виглядом і за своєю суттю, своїм призначенням, як дві краплі води були схожі один на одного. За зовнішніми ознаками це були обшарпані, напівзруйновані будівлі або дерев'яні бараки, обнесені, опутані колючим дротом, часто в декілька рядів (в 2-3 ряди).

А за суттю своєю це були місця для катування людей, знуцання над ними аж до повного фізичного знищення. Відрізнялися деякі з них хіба що витонченістю знуцань і катувань.

Тут відібрали у нас шинелі і зняли взуття. Коли прикладами і палками зштовхали нас у двір, ми побачили жахливу картину, ще страшнішу ніж у Белгороді. На подвір'ї скрізь сиділи, обпершись об стіни будинків, лежали і стояли худі, виснажені брудні полонені. Багато з них були поранені в бою. Лікувати їх ніхто і не думав. Рани крові точили і загнивались. Від них ішов густий сморід гнилі і горілого м'яса. Мухи роїлись над гнилими ранами, не давали спокою цим нещасним.

Як мучилися, чим годували полонених в цьому таборі правдиво описав О.Гончар в творі «Циклон». А годували супом з гнилої квасолі, іноді заправленим гнилими голландськими сирками. Ось чому завжди зверху плавали і черви і паростки з квасолі, схожі на них. Дехто мав якусь банку для супу, а багато хто і банки не мав. Тому доводилося одержувати суп або в пілотку або в якусь коробку чи торбину. В таборі на Холодній Горі я зустрівся з молодшим сержантом Макушенком Федором Семеновичем, з іншими невідомими мені бійцями з 47 полку. З Макушенком (він родом з Сумської області Ульяновський район) я служив в учбовому батальйоні 8 запасного полку в Сосновці, потім в 47 полку. Вони розповідали мені, що потрапили полон зразу того ж ранку як тільки фашисти почали наступ. Багато наших бійців подавили гусеницями, багато загинуло від залпів нашої «Катюші». Там ми і розстались, більше я з ними не зустрічався. Не зустрічався я ніде із командиром взводу молодшим лейтенантом Артеком Авак'яном, старшиною роти Сорокіним Костею, з якими розстались під час відступу. Вони поїхали верхи на конях, які трапилися на очі, а я пішов пішки, бо ніколи не їздив верхи на конях.

З Харкова переправили нас, забув уже, чи пішки чи машинами в Полтаву, в Красні казарми. Раніше тут стояла якась радянська кавалерійська частина. Тут було просторніше і дихалося трохи легше. Тут вперше за час перебування в полоні, дали нам по півбуханки хліба, який тут же був з'їдений. А взагалі, відчуття голоду не полишало мене ні на мить з самого початку і до кінця перебування в полоні, аж до звільнення. Все ж таки хотілося вирватися на волю. І ось, коли одного дня на подвір'я табору заїхало дві машини, щоб набрати людей на роботу, всі кинулися до них. Всіх забрати, звичайно, не змогли, але мені пощастило забратися в кузов. Привезли нас у село Глибока Балка Решетилівського району Полтавської області і помістили нас в приміщенні школи, яка була уже на той час переобладнана під табір. І двір, і будинок обнесені, опутані колючим дротом.

Працювали ми на дорозі, чистили її. Робота неважка, але мучила неволя. Хотілося повернутися додому. Ось вона домівка, поруч, але не пускають колючі дроти. І ось одного разу, коли ми працювали на дорозі, повз нас проходила якась жіночка з дитиною. Вона сказала, що іде з Донбасу в Чернігівську область. Мені вдалося непомітно для поліцаїв передати нею записку додому. Записку батьки одержали. Та коли батько з Галькою, молодшою моєю сестрою, з великими труднощами прийшли в Глибоку Балку, мене там уже не застали. Боляче було їм повертатися додому ні з чим. Від перебування в таборі села Глибока Балка в пам'яті залишилися ще такі випадки. Одного дня я написав записку на волю, в якій просив передати мені, якщо можна пару огірків і квасулі (фасолі). Хотілось зварити, як у нас кажуть, гурковий борщ чи розсольник. Записку поклав у невеличку торбочку, яка завжди була зі мною. І коли мимо табору проходило якесь дівча, я, непомітно для поліцая, який завжди стовбичив тут, передав торбиночку з запискою цій дівчині. На другий день з самого ранку я стояв біля дроту, чекав на неї. Вона дійсно принесла мені передачу, та коли передавала через дріт, поліцай помітив і зразу ж кинувся до мене за огорожу, схопив торбинку і мене разом з нею, і потяг на подвір'я, де стояли інші поліцаї і перекладач.

Найбільше репетував перекладач, німець з Поволжя, таке собі миршаве людиноподібне створіння, яке дуже погано володіло російською мовою, зате добре уміло лаятись, матюкатись, кричати, битися, щоб цим, очевидно, довести своє арійське походження, показати, що він є представник вищої, арійської раси, яка повинна панувати над іншими. Вони кинулись на мене бити й лупцювати, та заступився німецький солдат, високий кремезний чолов'яга. Він, очевидно, був у них за старшого. Почав

кричати на них. Що він кричав, я не второпавав, але вловив одне єдине відоме слово kinder (дитина). Що його спонукало стати на мій захист, не знаю. Можливо, мій жебрацький жалюгідний вигляд, можливо, він уявив собі на моєму місці свого сина, а може, розібрався в тому, що нема ніякої крамоли, якщо одна людина допомагає іншій людині, яка потрапила в біду. Не знаю, але я був дуже вдячний йому за те, що захистив мене від свавілля отих негідників.

А могли ж побити, та ще й дуже побити, як двома днями раніше побили Зінчука Федора з села Іржавець Носівського району. Він військовополонений, йому вдалося якось втекти з «кошари», переодягнутись у цивільний одяг. Тепер добирався додому. Та мав необачність піти цією дорогою, де ми працювали. Поліцаї помітили його, затримали. Зразу ж дали йому лопату, примусили працювати. Він працював цілий день, а коли вечором повернувся до табору, його викликали до себе і дуже побили. Повернувся він увесь побитий, з величезними синцями під очима і по всьому тілу, з вибитими зубами. Ми з ним рядом ночували, в класі на підлозі. Пізніше я його теж бачив в одному з німецьких концтаборів. За віком він був старший від мене.

Інший випадок трапився з німецьким солдатом, що був у охороні табору. Його, як і перекладача, ненавиділи полонені. Він щодня був п'яний. Завжди носив у кишені пляшку горілки і час від часу прикладався до неї, тому ніколи не вихмелявся, кричав, бився, штовхав прикладом гвинтівки в спину. І от одного разу, коли колона йшла на роботу, в одному дворі він побачив собаку. Хотів штовхнути її прикладом, та собака кинулася на нього. Ніхто з полонених не кинувся обороняти його від собаки. Навпаки, в душі всі були раді, так тобі і треба.

З Глибокої Балки нас вивезли до Полтави. Звідти ешеленом відправили до Німеччини. Позаганяли у вагони, вікна яких опутали колючим дротом, кинули у вагони два шматки лляної макухи на дорогу, позамикали вагони, поставили варту і відправили. У вагонах мучилися від голоду, без води, не було чим дихати. Вели таємні розмови про втечу. Виламати дошку у підлозі вагону і під час ходу поїзда вилізти в цю дірку. Але це були лише розмови. Тому що здійснити такий задум неможливо. Це була вірна гибель. А помирати нікому не хотілося. Одного дня поїзд зупинився, нас вивели з вагонів і напували, незрозумілого кольору і смаку, якоюсь рідиною – чи то чаєм, чи то супом. А біля котла, з якого повар наливав цю рідину, лежав або

ж померлий від голоду і спраги чи насправді спеціально убитий військовополонений (для острашки), щоб не сміли тікати.

Пересадили, здається, у інший поїзд і привезли табір (як говорили самі військовополонені) Освенцім. Такі ж брудні дерев'яні бараки, той же колючий дріт і охорона з собаками. Біля одного з бараків я побачив білі берізки, і це знову нагадало мені про рідний дім. Говорили, також, що нам будуть наколювати на руці шталагові номери, але чомусь цього не зробили. А наступного дня перевезли у інший табір, здається, у місто Дортмунд. Уже після війни, я дізнався, що татуїровку номерів військовополоненим робили тільки у таборі Освенцім. До речі, мій шталаговий номер 88317.

Не знаю чому, а нас велику групу військовополонених, розмістили не у бараках, можливо, там не було вже місця, а в наметах, які стояли тут же біля бараків. Нічого окрім соломи у них не було, і ми як свині заривалися у неї, бо ставало все холодніше і холодніше, наближалася рання осінь, а були ми в літньому обмундируванні і босі. Одного дня тим, хто був босий, видали взуття – величезні важкі дерев'яні колодки, які ми тягали потім як кайдани. Разом з парою колодок кожен одержував від солдата пару ударів палкою по спині.

Від тривалого такого нікчемного харчування я захворів на шлунок. Не міг їсти, не тільки супу з брюкви і любистку, а, навіть, так званого, хліба, в якому було більше дерев'яної тирси, ніж муки.

Одного разу, коли я вийшов із намету, побачив військовополоненого, який тримав у руках шинель. Він запропонував мені поміняти її на хліб. Я погодився, бо у мене назбиралось три пайки хліба. Але довго сперечалися: кому першому перекидати через дріт свій товар. Він, навіть, згорнув шинель і показав як він буде це робити. По своїй наївності я повірив йому, і перекинув хліб першим. І він з моїм хлібом і своєю шинеллю тут же зник за баракком. Шукай вітра в полі. Та я і не намагався його шукати, бо це було неможливо.

В цьому таборі одного разу я побачив таку сцену, про яку до війни можна було хіба що прочитати у книгах, як хазяї-капіталісти з великої черги безробітних вибирали собі в робітники фізично здорових, сильних, як тварин. Вони безсоромно і принизливо обмацували їх не лише своїм поглядом, а і руками, заглядали в зуби. Тепер же таку картину я бачив на власні очі. В табір заїхали пани-капіталісти (роботодавці), пикаті, як писав Т.Г.Шевченко, пузаті з товстими сигарами в зубах. Перед ними солдати вишикували велику колону роздягнених до пояса полонених. Вони по 2-3 підходили до панів і демонстрували свою силу, показували мускули.

Демонстрував свою силу, а вірніше свої моці, і я. Думав знайти свій порятунк від голодної смерті десь там на роботі. Та мій номер не пройшов. Коли я підходив до цих хазяїв, солдат, побачивши мої кістки, обтягнуті шкірою, з вигуком weg (геть) відштовхнув мене прикладом гвинтівки назад. Справді, навіщо їм такий дохід яга, яка з нього робота, тим більше, що вибір був величезний. Здоровіших і сильніших ставили в окрему колону, а слабких відправляли в бараки. Були й такі, що підходили до панів по 2-3 рази, дуже вже хотілося вирватися з цього пекла. Набравши потрібну їм кількість людей, вони посадили їх у вантажні машини і повезли. Була розмова, що на роботу в шахти.

Тепер я думав, що мені кінець, крематорій, хвороба прогресувала, нічого не їв, пив лише сиру холодну воду, якої в таборі не бракувало. Почали пухнути ноги, ще більше ослаб. Та от одного сонячного дня, коли я виліз із намету погрітися на сонці, на подвір'я в'їхала вантажівка і зупинилася біля нашого намету. Зразу ж пішов слух: набиратимуть на роботу. Куди, на яку роботу, ніхто не знав, та яке це мало значення, будь-куди, аби тільки подалі звідси. Бажаючих було багато. Хлопці атакували машину, але і мені допомогли забратися в кузов. І так нас привезли на деревообробну фабрику Купера. Коли ми злізли з машин і вишикувались на подвір'ї табору, нам піп-перекладач ламаною російською мовою пояснив, що це за фабрика, що вона знаходиться поряд з табором, що працювати ми будемо по 12 годин на добу з півгодинною перервою на обід, що працюватимемо в дві зміни (вдень і вночі), розповів, що житимемо ми в бараках, і про те як нас будуть годувати. А давали нам по 2 літри супу з брукви і нечищеної картоплі, по 100 грамів хліба і 10 грамів маргарину та якусь бурого кольору мало солодку рідину – чай. Це, звичайно, не йшло ні в яке порівняння з тим, що було раніше. Через тиждень-два я відчув себе краще, більш-менш нормально почав працювати шлунок, ноги почали відтухати.

На фабриці разом з нами працювали німці. Старший майстер, молодий високий німець з чорною пов'язкою на оці (говорили, що його поранили на фронті) прикріпив мене до німця, який працював біля круглої електропили, рівняв і відрізував певного розміру дошки. Я повинен був допомагати йому подавати довгі дошки і складати відрізані в вагонетки. Це був худий, невисокого зросту непривітний чоловік, який кульгав на одну ногу. Скільки я біля нього працював не почув від нього жодного слова (чи він був німий від природи). Ніколи не гляне, не посміхнеться. Я подаю йому і прибираю від нього, а він, нагнувшись, знай пиляє.

Пам'ятаю ще одного німця, який працював на фабриці, але в іншому цеху. Це був невисокого зросту, але повний чоловік років 50-ти. Якось він зайшов до нас в цех, поманив мене пальцем, запитав скільки мені років, поторгав мене за мускули, скрутно похитав головою, видно поспівчував, і на прощання зі свого котьолка вилив у мій свій суп. Велике вам спасибі. Пізніше ще декілька разів приносив мені суп.

Частенько вночі оголошували тривогу, бо налітали американські літаки. Німці бігли в сховище, а нас забирали в табір. Але фабрику ні разу не бомбили. Згодом мене перевели на іншу роботу: оббивати готовими дошками так звані щити – стінки збірних бараків. Робота також була неважкою. Коли стало холодніше (до речі, зими там не дуже холодні), нам видали верхній одяг – ношені-переношені солдатські кітелі. Мені дістався кітель світло-коричневого кольору. Такі я якось бачив на французьких військовополонених. На кожному кітелі, білою фарбою, вимальовані дві латинські літери, великого на всю спину розміру S.U (Soviet Union). Це для того, щоб не тікали. Але куди тікати, як тікати? Переважна частина німців, звичайно не всі, вороже ставилися до військовополонених, особливо радянських, бо вважали, що війну розпочали ми. Вони готові були впіймати любого втікача, і, якщо не розірвати тут же на місці, то в усякому разі, добряче побити і повернути в табір. Особливо старалися тут підлітки з загонів Гітлер-юнг, які часто марширували вулицями, горлопанили свої нацистські пісні і гасла на кшталт «Німеччина понад усе».

Одного разу комендант табору – рослий пихатий, носатий німець зайшов до нас в барак, зліз на стіл, щоб показати свою пиху, свою зверхність, ходив по цім столу і через перекладача наказав всім писати листи додому: чи зайнята територія чи ні – всім, всім, всім. «Сьогодні вона не зайнята, завтра буде зайнята», - викрикував він. Та пишіть, що живеться вам тут добре (gut). Написав і я листа додому. Хотілося, щоб, як і не повернусь додому, знали, де я загинув. Адреси підписав, по-німецьки, перекладач Вася з військовополонених. Мого листа одержали батьки. Шкодную тільки, що я його порвав, коли повернувся додому. Відповіді з дому я не одержав.

Без знущань не обходилося і в цьому таборі. То ні сіло, ні впало, як кажуть, серед ночі повиганяють палицями нас з бараків, а потім знову заганяють в бараки. Або, коли йдемо стомлені з роботи, солдату, який супроводжує, захотілося потішитись і він командує: Lig! Auf! Lig! Auf! Це треба кілька разів всім лягти і встати, лягти і встати. Часто примушували

ходити “гусячим кроком”. Це потрібно присісти, зігнувши ноги в колінах, і так на зігнутих ногах, пройти якусь там віддаль. Це надзвичайно важко, особливо, коли простоїш на ногах 12 годин підряд і гудуть ноги. Примушували співати і тоді, коли хотілося плакати. І одного разу, це було вже взимку 1943 року, коли поверталися з роботи, солдати примусили нас співати. Співали, звичайно, радянські пісні, і найчастіше «Широка страна моя родная». І от, коли цього разу з піснею ми підходили до табору, біля воріт ми побачили групу солдатів, які закричали нам припинити пісню. Над ворітьми ми побачили фашистський прапор з чорним крестом.

Це тоді під Сталінградом армія фельдмаршала Паулюса здалася в полон. Ми були дуже раді, хотілося продовжувати пісню, але співати ніхто не наважився. В цьому таборі перебувала і група військовополонених, яка працювала на заводі Упмаєра. За роботу, на фабриці Купера, нам виплачували і гроші, марки, випущені спеціально для військовополонених, не знаю з якою метою виплачували, адже за них не можна було нічого купити, а дійсні вони були лише в таборі військовополонених. Хлопці грали на них в «очко». Я всі свої марки віддав лікарю-хірургу на прізвище Комаров. Він з військовополонених. А заплатив я йому за те, що він поклав мене в «Revir», свого роду шпиталь, який знаходився в окремому бараці і там лежали хворі. Їх ніхто не лікував, бо не було ж ніяких ліків, а просто деякий час вони не ходили на роботу, та харчували їх трохи краще. В усякому разі суп варили з чищеної картоплі. В ревірі він зробив мені операцію, під наркозом, розрізав на шії якийсь нарив і операція була вдалою.

Десь в середині 1943 року нас перевели на роботу в шахту Мар'яна, в інший табір, який знаходився біля шахти в місті Імбенбюрен. Це була неглибока шахта і спускалися в неї і поверталися на поверхню у вагонетках. Залишати фабрику і переїжджати в інше місце не хотілося. Не тому, що тут усе було дуже добре, а тому, що ніякої надії і сподівань на краще не було. Та нас про це: хочемо ми чи не хочемо, ніхто і не питав. Власне, ніякого міста ми не бачили. Ми бачили лише бараки та примусову працю на фабриці чи шахті. Цього разу нас поселили в єдиному невеликому (оскільки нас було небагато, десь біля 30 чоловіків) бараці, який, як і скрізь, був оснований колючим дротом.

Знаходився барак недалеко від шахти. Біля бараку стояв невеликий будиночок, де жила охорона – чотири солдати і унтер-офіцер. Унтер-офіцер, як людина, подобався всім. Це був молодий білявий чоловік, видно веселої вдачі, ніколи ні на кого не кричав, завжди мугикав якісь свої пісеньки. Та й

взагалі, і солдати, і німці з якими ми працювали в шахті поводитися з нами більш-менш по-людськи. Шахта була теж невелика і неглибока (говорили глибиною всього 60 метрів). Спускались в шахту і повертались на поверхню у вагонетках, які не знаю, за допомогою якої тяги рухалися, може за допомогою коней. Бо коні працювали і в шахті. Правда, в шахті завжди було мокро і сиро.

Штейгер – це якесь начальство теж подобався військовополоненим. Безпосередньо в забої він не працював, лише організовував роботу і з'являвся в шахті іноді. Видно було, що його дуже поважали і шахтарі-німці. Ніколи він з ними не лаявся, а до нас, здавалося, що він не має ніякого відношення.

Мене прикріпили до двох німців, які працювали в забої, рубали вугілля. Одного з них звали Йосип. Худючий і на обличчі, і всім тілом. Обличчям своїм він мені чимось нагадував Гебельса – міністра пропаганди, яким його малювали наші карикатуристи. Як виявилось пізніше, це була порядна і з добрим серцем людина. Говорили, що в нього була велика сім'я – 8 дітей, але, видно, не бідувала. Це я суджу з того, що на роботу завжди він брав великі товсті бутерброди з вітчиною, ковбасою, з білого і чорного хліба. Іноді (та частенько) приносив бутерброд і для мене. Він багато кутив. Люлька ніколи не вибувала з нього з рота і навіть під час роботи. І тому, як плату за бутерброди, я віддавав свій тютюновий пайок йому. Він був дуже радий. Нам давали крупно нарізану махорку в пачках, де було написано по-німецьки „тільки для російських військовополонених”. Сам я не кутив, тому завів таку комерцію з Йосипом. І правильно зробив, бо харчувалися ми тут теж погано.

Одного разу заробив і я в унтер-офіцера півбуханки хліба. Але не за платочок, а за те, що помив у їх приміщенні підлогу. Я думав, що він забув про мою послугу, але, на другий день, він сам приніс мені півбуханки хліба в барак.

Кожного разу після роботи, ми милися під душем. Так що підтримували гігієну. А, з дозволу сказати, білизною нас забезпечили ще тоді, коли ми працювали на фабриці. Слідкували за порядком і чистотою і в бараці. Жили мирно і спокійно. Американські літаки не прилітали, тому ніяких тривог не оголошували. Правда, одного разу, серед білого дня, з'явився англійський літак. Німецькі зенітники відкрили по ньому шквальний вогонь. І один снаряд поцілив в нього, літак загорівся і почав падати.

Один пілот вистрибнув з парашутом і почав повільно спускатися на землю. Ми довго спостерігали, аж поки він не зник за деревами і будинками. Ми йому дуже співчували.

Тут я подружився з одним хлопцем, якого звали Миша Передерій, родом він був з Полтавської області, і лише на рік від мене старший. До полону він служив у морфлоті.

Мало-помалу, трохи, звикли з голодним існуванням, існували і працювали. Та в середині 1944 року ні сіло, ні впало, нас переводять в іншу шахту, в місто Пюсельбюрен. Як тільки нас сюди привезли, ми зразу відчували, що умови тут набагато гірші. Такі самі, як і скрізь, дерев'яні бараки, такий же самий колючий дріт. Але бараків було багато, бо працювала на шахті велика кількість полонених. В бараках було брудно, а найгірше дошкуляли клопи, яких тут була сила-силенна. Були вони скрізь: на стінах, на стелі, на підлозі, в двохярусних дерев'яних ліжках, в матрацах, набитих дерев'яною тирсою. Клопи не тільки не давали спати, вони не давали жити. Мучилися, терпіли. Знищити їх не було ніякої можливості, та й ніхто з ними не боровся.

І подвір'я, і бараки були чорні від вугільної пилуки, дихати було нічим. Сама шахта була велика, глибиною до 1000 метрів. Опускали в шахту і піднімали на поверхню ліфтом (кліттю). Працювали у дві зміни по 12 годин на добу. Сил нема, робота важка. Мене прикріпили до німця – бурильника. Ми повинні були важким буром, якого я насилу тримав у руках, до того ж він трястиме тебе як у лихоманці, бурити в камені дірки для вибухівки. Зривали каміння і ним закладали місце, з якого вибрали вугілля, щоб не впала стеля. Харчування теж було гіршим. Суп з брукви, іноді з добавкою любистку, якого я зовсім не міг їсти, давали по черпаку, грам 700, строго-настроного по карточках. Отримав суп, ставили штампик у карточці, і 150 грамів хліба з дерев'яною тирсою.

Під час роботи на цій шахті, одного разу, я тяжко захворів, піднялася температура. Мені хлопці порадили звернутися до медпункту, що знаходився в окремому бараці. В ньому було два ліжка для хворих. Тут же мешкав і лікар, середніх літ чоловік, з чорним чубом і чорними розумними очима. Він зміряв температуру, послушав, постукав і залишив мене у медпункті. А наступного дня, мене і ще кількох хворих, повів у шпиталь для полонених, який знаходився у місті. Солдат конвоїрував нас. Там зробили мені рентген і поклали на лікування. Лікування ніякого не було, але спокійна обстановка, відпочинок від шахти, задовільний санітарний стан та трохи краще харчування: шматочок хліба і шматочок маргарину, суп з чищеної картоплі і

чищеної брюкви, пюре картопляне з шматочком салату чи капусти зробили свою добру справу – через два тижні я піддужчав і мене знову направили на прокляту роботу в шахту.

Ще в шпиталі одного разу ми почули страшенний лемент в коридорі, лайку, крик «шваби», «шваби». Потім ми дізналися, що швабами називають, образливо, німців англійці. А кричав англійський пілот, літак якого збили німці, а він приземлився і потрапив у полон. Його смілива поведінка викликала в усіх нас повагу і симпатії до нього. Можливо, це був той самий пілот, за приземленням якого ми одного разу спостерігали і співчували йому. Можливо, бо німці тоді не так уже й часто збивали англійські літаки. Не чули ми й про подальшу його долю.

Уже після війни, тут у Ніжині, коли був студентом інституту, я випадково зустрівся з моїм лікарем. Ми познайомилися ближче. Це був Степаненко Геннадій Леонтійович, працював він тоді в лікарні. Ми подружилися, хоч він був на 10 років старший за мене. Часом він запрошував мене до себе до дому, та і жив він недалеко від нашого гуртожитку. Зараз його уже нема серед нас. Він був чудовою, доброю людиною. Пізніше він лікував мою матір і сестру Ольгу в лікарні.

На цій шахті ми працювали аж до визволення. Іноді приїздили офіцери з УПА, агітували українців вступати в цю армію, обіцяли сите харчування. Та ніхто з полонених не записався. І зараз, коли іноді чуєш розмови окремих депутатів у Верховній Раді про те, що вояки УПА боролися проти фашистських окупантів, просто диву даєшся. Чи могли німці створювати УПА, армію, яка боролася б проти них? Це ж безглуздзя, абсурд. Зрозуміло, що ця армія воювала проти Червоної Армії.

Тоді кожний знав, що врешті-решт, наступить кінець цьому рабству, цій каторжній роботі в шахті, цим знущанням і катуванням, цьому голодному існуванню.

Думалося про неминуче і скоріше уже визволення, адже війна наближалася до свого завершення. Єдина думка, яка весь час не давала спокою, єдине бажання – повернутися додому, живим чи мертвим, а не згоріти в печах крематорію і не пропасти безслідно. Особливо, ця думка і це бажання посилювалися, коли бачили, як майже кожного дня з бараків виносять по 2-3 трупи нещасних.

Що ж допомогло вижити в таких надзвичайно тяжких умовах? Так це мої молоді роки, моя загублена молодість. Адже було мені тоді лише 22 роки.

Звільнення з полону. Служба в Радянській Армії

А було це так. Хоч ніякої інформації про події на фронтах ми не мали, але серцем відчували, що закінчення війни наближається. Почастішали нальоти американської авіації на німецьку територію. То тут, то там, хоч і далеченько ще чулися розриви бомб. Одного разу прилетів американський літак і почав обстрілювати барак, де знаходилася охорона табору: одного офіцера було вбито, другого поранено. Настав час, коли німці почали евакуацію військовополонених. Одного дня нас вишикували в колону і під конвоєм відправили невідомо куди. Були розмови, що нас ведуть у місто Франкфурт-на-Майні для знищення в крематорії. Може й так, ми не знали. Вели нас вели, водили протягом кількох днів. І ось одного разу зупинилися ми на нічліг. Стомилися, поснули. А коли вранці прокинулися, то не побачили ніякого конвою. Вночі всі солдати повтікали. Господи, що тут творилося. Обнімалися, цілувалися, плакали і сміялись, а то просто стрибали і несамовито кричали: Свобода! Воля! Ура! Радості не було меж. З'явилася хоч невелика надія потрапити додому. Всі чудово розуміли, що звільнення стало можливим лише завдяки перемозі Радянської Армії в цій війні. Якось конячина, яка не зрозуміло, як опинилася тут і, ще півгодини тому, мирно паслася в траві, тепер була забита, облуплена, порубана на шматки, лежала у відрах, з яких стирчали копита, і котьолках, варилася. А ще через деякий час пригощали один одного цим варивом і кістками.

Тут же з'явилися свої командири, взяли команду на себе і почали командувати. Було вирішено невеликими групами рухатися у напрямку на схід. Так і рухались, поки не добрали до пересильного пункту, де американські солдати нагодували нас тушонкою, галетами, напоїли кавою. Тут ми жили декілька днів і через деякий час перевезли нас машинами зі своєї зони в зону радянську і зразу ж ми були зараховані рядовими солдатами Радянської армії. Я, гвардії рядовий, потрапив до 32 гвардійського стрілецького полку, який згодом був переформований в 46 гвардійський окремий батальйон, а потім в 50 гвардійський окремий батальйон. Серед командного складу запам'яталися прізвища командира батареї гвардії капітана Білкова, старшини гвардії старшини Салати В., начальника артилерії гвардії підполковника Панкіна, командира гармати гвардії старшого сержанта Розенберга.

Став артилеристом, гарматним номером 57 міліметрової гармати. Пізніше мене призначили писарем батареї, а ще пізніше писарем ПФС (продфуражний склад, начальник гвардії майор Федосов). В Радянській Армії служив з 1945 по 1947 роки. Спочатку в Німеччині, а потім у місті

Рибінськ Рязанської області. З армії я написав листа додому і був дуже радий, коли одержав листа від батька, в якому він писав, що всі живі і здорові.

Демобілізація березня 1947 року. Робота в Адамівській школі.

Навчання в Ніжинському педінституті

Весною 1947 року був демобілізований на основі Указу Президії Верховної Ради СРСР і після майже 7 літньої розлуки зустрівся з рідними. Яка це була радість і для мене і для них. Адже і в пісні співають: була війна, та ми прийшли, живими повернулися до рідного дому. Яке це щастя. Доля посміхнулася мені. За участь у Великій Вітчизняній війні мене було нагороджено медаллю «За победу над Германией в войне 1941–1945 гг.» лише в 1958 році, а пізніше іншими ювілейними медалями.

В 1947 році директор Адамівської семирічної школи Веремійченко Микола Микитович, чудова людина, запросив мене працювати секретарем школи. Звичайно, я з радістю погодився. Пізніше працював фізруком, бібліотекарем школи, учителем математики в 6 класі. Частенько учителі школи допомагали колгоспу збирати врожай – косили, молотили, іноді працювали ночами. Восени заготовляли паливо для школи, матеріал для ремонту шкільного приміщення.

В 1949 році доля посміхнулася мені вдруге. Успішно склавши вступні екзамени, я став студентом англійського факультету Ніжинського педінституту, а після його закінчення в 1953 році почав працювати вчителем англійської мови Ніжинської середньої жіночої школи №1. Тут я завдячую, директорів школи Усенко Євгенії Григорівні, яка прийняла мене у свій чудовий педагогічний колектив. Школа тоді гриміла на всю Україну. Вона була першою не лише за порядковим номером, а й високими успіхами в навчально-виховній роботі.

З великим бажанням працювати, і працювати якнайкраще, я розпочав свою педагогічну діяльність. Завжди сумлінно готувався до кожного уроку, з тим, щоб провести його цікаво і змістовно, викликати в учнів інтерес до предмета. Для цього використовував різні форми і методи роботи, застосовував багато наочних посібників, які сам і виготовляв, а пізніше ТЗН (технічні засоби навчання), які тільки-но почали вводити в школах. Особливо старанно готувався до проведення уроків образотворчого мистецтва. З учнями завжди поводився тактовно, з повагою, не кричав на них, не ображав. Може, через це, поза очі, учні одного класу називали мене «лагідний». Тихенько «лагідний» іде. Святим правилом для мене було не

карати учня двійкою, а допомагати йому, підбадьорити, змусити повірити в свої сили. За це і діти були вдячні, ставилися до мене, я відчував це, з повагою, а часто і самі учні про це говорили. З повагою ставився я до всіх вчителів, з якими доводилося працювати або зустрічатися. І вони платили мені тим же.

Окреме добре слово про Кирдан Ларису Серафимівну, цю розумну талановиту жінку з нашого колективу. Коли народила другого сина Андрійка, вона взяла мене кумом, а кумою Варьоху Ніну Антонівну, веселої і надзвичайно доброї душі людину. З великою повагою ставлюсь я до свого кума, Кирдана Едуарда Сергійовича за його чесність, порядність, світлий розум, організаторські здібності на роботі, за любов до мистецтва. Його скульптурні портрети і композиції, вирізані з дерева, вражають своєю витонченістю і майстерністю автора. Це справжні шедеври. Я щасливий, що маю таких кумів.

Завжди охоче виконував любе доручення, що стосувалося шкільної праці, громадської роботи (художнє оформлення кабінетів, коридору школи, учительської кімнати, художнє оформлення святкових колон тощо). Вчителі і учні школи частенько допомагали колгоспникам збирати урожай буряків, картоплі, кукурудзи.

Моя сумлінна праця була відзначена, хоч і не надто високими, але тим не менше, дорогими для мене нагородами – багатьма подяками дирекції з занесенням в трудову книжку, ювілейною медаллю «За доблесный труд в ознаменовании 100-летия со дня рождения В.И.Ленина» в 1974 році, нагрудним знаком «Победитель соцсоревнования», при виході на пенсію «Почетной грамотой городского отдела народного образования», «Грамотою обласного відділу народної освіти». Та найвищою нагородою для мене була повага учителів і учнів. Деякий час працював за сумісництвом, з погодинною оплатою, на природничому факультеті, а пізніше і на українському відділі філологічного факультету НДПІ ім. М.В.Гоголя.

Приємно згадати, що за період трудової діяльності я десять разів відпочивав в різних будинках відпочинку – в Пущі Водиці біля Києва, в Сосниці і Новгород-Сіверському на Десні, на Харківщині в будинках відпочинку «Веселий» та імені Орджонікідзе, на березі Чорного моря, в Очакові, в Чернігівському «Зеленому гаю».

В міру можливостей я завжди допомагав своєму дорогому батькові Черв'яку Кирилу Васильовичу (18.02.1886 - 13.08.1963), дорогій матері Черв'як Парасковії Петрівні (1889 – 29.11.1974), своїм старшим дорогим

сестрам Ользі (09.07.1914 – 16.04.1994) і Дуньці (23.02.1918 – 23.12.2001), яких на превеликий жаль, уже немає в живих, і молодшій дорогій сестрі Гальці 1926 року народження. Ми завжди жили мирно і дружно, ніколи не сварилися. І вони допомагали мені, велике їм спасибі за це.

Кожного літа я проводив свою відпустку в селі. Основним моїм завданням було: заготовити корові сіна на зиму. Корова – основна годувальниця сім'ї в будь-якому господарстві. Сама по собі косовиця для молодої людини не дуже важка та труднощі полягали в тому, що не було де косити сінокосів. В колгоспі давали норму трави, але цієї норми не вистачало. Тому майже все літо доводилось то тут, то там збирати цей корм – косити, там, де косити нема чого, по травинці витягувати з кущів у лісі, перекошувати кимсь уже покошену площу. Другим моїм не менш важливим завданням було помолотити ціпом те збіжжя, що виросло на городі: жито, ячмінь, просо. Іноді доводилось, допомагаючи сестрам, молоти в жорнах муку (борошно) на хліб, бо хліб випікали вдома, в магазинах його тоді не продавали. Зате, десь в середині серпня, коли закінчувалася відпустка і всі роботи було закінчено, з радістю і гордістю, з почуттям виконаного обов'язку, я повертався в школу, де починалась інша робота, розумова праця.

Непомітно, як один день, пролетіли 25 років роботи в школі, чверть віку. В 1978 році пішов на заслужений відпочинок. Думаю, що він таки заслужений. А роки, мов розсідлані коні, летять, летять, летять. І пролетіло вже 80! І став я найстаршим за віком серед чоловіків в будинку №19, що по вулиці Незалежності, і в нашому селі Адамівка, що в Носівському районі.

Підсумовуючи прожите і пережите, іншими словами, «свій закінчуючи шлях», хочу повторити народну мудрість: «життя прожити не поле перейти» і сказати, що я прожив своє життя не марно. Правда, 1941–1946 роки, найкращі молоді мої роки, були втраченими для мене роками, роками втрачених будь-яких надій і сподівань, але ж це не з моєї волі, не з моєї вини. Всі ж інші роки, прожиті на волі, а їх все-таки було чималенько, були не марними.

Ось така моя сповідь. Та кому вона потрібна і чи потрібна комусь взагалі? Думаю, що потрібна. Адже це не лише частина мого власного життя, а частинка – краплинка правдивої історії всього народу. Правдиву ж історію свого народу люди повинні пам'ятати і оберігати її від всякого роду фальсифікацій, перекручувань і переписувань, на догоду якомусь певному сьогоденню.

Перевірок дамоклів меч

Справді, багаторазові і безпідставні перевірки органами КДБ, як дамоклів меч, висіли наді мною і не давали спокійно жити і працювати протягом майже всього життя. А почалися вони ще під час служби в Радянській Армії, військовою контррозвідкою «Смерш». Не забував про мене і часто викликав у свій службовий кабінет працівник «Смершу» старший лейтенант Михеєв. Ті ж самі розмови, ті ж самі запитання, які набридли не лише мені, а, здавалося, і йому самому. Очевидно, все це робилося з єдиною метою – «впіймати на гачок». Можливо, минулого разу ти говорив щось не так. Продовжувалися і тоді, коли працював секретарем школи в Адамівці, і під час навчання в інституті, і під час роботи в Ніжині. В Ніжині, коли став студентом і працював у школі, мене перевіряв старший лейтенант КДБ Сокуренок, видно порядна і інтелігентна людина. Фізичної сили ніколи не приміняв.

Хоча одного разу при нашій розмові з Сокуренком, був присутній якийсь капітан КДБ, прізвища якого я не знаю, людина з нікчемними звірячими очима і перекошеним від злоби обличчям, кричав до Сокуренка «Дай йому в морду». За що? Тільки за те, що пройшов через пекло фашистського полону і залишився живим, не загинув у неволі. Я зненавидів його уже тоді, коли вперше побачив.

Приємне враження на мене справив і капітан, пізніше майор КДБ Пирогов, який нерідко був присутній на нашій розмові з Сокуренком. Він ніколи не встрявав у нашу розмову, а тільки сидів і слухав. Правда, одного разу, він попросив мене накреслити розміщення бараків в останньому таборі, що я з радістю зробив, наївно подумавши, що після цього припиняться знущання і катування над людиною. Та помилився. Не один і не два, а багато разів, доводилося писати пояснення про те, де і коли, за яких обставин потрапив в полон, в яких таборах перебував, де працював, з ким дружив. Навіть в особових листках по обліку кадрів, які заповнювалися при вступі на роботу, була спеціальна графа для таких відомостей. Перевірки дещо послабшали після смерті Сталіна, але не припинялися аж до 1970 року, коли уже, певно, всім стало ясно, що ніякої моєї провини перед країною нема. Після 1970 року ніхто більше мене не турбував. Та життя вже прожито, його не почнеш спочатку.

Ще 8 років, я спокійно і плідно працював у своїй рідній школі. А 1978 року скористався пільгою і пішов на пенсію (40% пенсії за віком). Коли мені виповнилося 60 років цю пенсію переоформили на пенсію за віком (120

радянських карбованців). Ця сума декілька разів змінювалася у бік зростання.

2005 року, в рік 60 річниці Перемоги у війні, мене нагородили ювілейною медаллю. Для мене це – найвища нагорода. І тому, що мені пощастило дожити до неї, і тому, що справедливість все-таки перемогла, восторжествувала.

1 серпня 2005 року слухав передачу «Пам'ять». Відрадно, що зараз почали говорити правду про людське ставлення окремих німців, які всупереч гітлерівській пропаганді, допомагали остарбайтерам і військовополоненим шматком хліба. А шматок хліба для нас – це було життя. Їх називають тепер тихими героями. В своїх спогадах, я згадую про двох таких німців. Особливо не забуду шахтаря, якого звали Йосип, який частенько давав мені бутерброд, а я в сою чергу, в знак вдячності, віддавав йому махорку. Другий німець – робітник деревообробної фабрики, на якій працювало багато військовополонених, навіть ім'я якого не було мені відоме, іноді давав мені трохи супу. Цих двох добрих людей я пам'ятав протягом усього свого життя.

На іншій шахті, в місті Пюсельбюрен, де працювали 1944 рік і аж до визволення в 1945 році, жодного такого тихого героя не знайшлось і ніхто не дав і шматочка хліба військовополоненим.

В одній із радіопередач «Пам'ять», що вийшла в ефір у травні 2006, розповідали про матір, 8 синів якої загинули на війні. Повернувся додому лише один її син з дев'яти, який побував у фашистському полоні. І тільки за це його так прийняли на рідній землі, що навіть рідна мати якось сказала: «Краще б ти, синку, не повертався».

16 квітня 2007 року, у все в тій же, радіопередачі «Пам'ять» я почув, що в «Книзі пам'яті» відкрита сторінка «Переможці», куди заносять імена учасників бойових дій, які не загинули ні на фронті, ні в полоні, а повернулися додому живими і вже вдома померли своєю смертю. Думаю, що тут і мені знайдеться місце...

Як резюме. Усна історія є важливим інструментом для поглибленого розуміння минулого. Вона доповнює традиційні методи історичних досліджень, зберігаючи унікальні особисті історії, які можуть бути втрачені без належного документування. Її значення особливо актуальне для дослідження складних і неоднозначних сторінок історії, зокрема в українському контексті, де усна історія допомагає зберігати пам'ять про ключові події та формувати національну ідентичність.

Головна цінність усних джерел полягає не в інформації про самі події минулого, а в тому, як вони позначаються на суспільній свідомості [7]. Тому усна історія гостро ставить проблему виявлення прихованої інформації, що міститься в джерелі. Усні джерела дозволяють зафіксувати унікальну інформацію, яка не передається іншим шляхом. Якщо письмові джерела офіційного походження найчастіше відображають історію держави та її інститутів, то усні джерела звертаються до історії народу, дозволяють зробити це очима очевидців подій, що відбувалися. Таким чином, минуле постає через світогляд рядових учасників історичного процесу. Ми маємо можливість зібрати думки рядових «творців історії», і тим самим зробити певний реальний крок до досягнення більш повного, всебічного знання про минуле.

Martynenko V.

A SAGA OF SECONDS COMPRESSED INTO YEARS AND DECADES: FROM THE MEMOIRS OF NIZHYNTSY SEMEN CHERVIK

In historical science, a significant place is occupied by research aimed at studying oral history, which was a reflection of a kind of protest against the «frozen» academic history based on written sources. Oral history in the 1970s – 1990s became widespread in historiography. Its emergence was facilitated by a number of factors: first, the actualization of issues related to the «recent» past; second, the development of sound recording equipment; third, methodological searches in foreign historiography, which was influenced by the philosophy of existentialism, postmodernism and the traditions of social history. Modern technology for collecting historical sources has allowed oral history to be isolated as an independent scientific direction. American researcher A. Nevins, who first introduced the term «oral history» into scientific circulation, meant the collection and use of memories of participants in historical events. In the process of further development of this area of historical research, this term was interpreted more broadly, denoting both various types of oral testimonies about the past and research conducted on their basis.

The article of recollections is dedicated to a Ukrainian – my grandfather, who survived the famine of 1932–1933, World War II, and the terrifying inspections of the KGB. It traces his entire life journey, marked by joys and setbacks, losses and achievements, hardships in concentration camps, and successes in his professional career.

Key words: oral history as a historical source, memoir article, Famine, World War II, captivity, Nizhyn Pedagogical Institute, Book of Memory.

Момот С. М.

бакалавр міжнародних відносин, суспільних комунікацій
та регіональних студій,
кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя,
stasmot@gmail.com
orcid.org/0009-0007-4250-3182

**ПАЛЕСТИНО-ІЗРАЇЛЬСЬКИЙ КОНФЛІКТ:
НАЦІОНАЛІСТИЧНО-РЕЛІГІЙНИЙ ХАРАКТЕР КОНФЛІКТУ
ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ДИПЛОМАТІЮ**

Конфлікт між арабами і євреями через Палестину почався ще до створення держави Ізраїль. Коріння конфлікту сягає періоду Британського мандата і навіть більш раннього періоду, коли становище євреїв в Османській імперії та Палестині визначалося ісламським релігійним правом, згідно з яким статус і права релігійних меншин були нижчими за мусульманські. Євреї тоді зазнавали всілякої дискримінації з боку місцевої влади, зосередженої в руках представників арабської знаті та з боку місцевого мусульманського населення. Таке становище не могло не залишити слід у відносинах двох народів.

Однією з важливих складових конфлікту є релігійні розбіжності, які глибоко вкоренилися в історії та культурі регіону. Палестинсько-ізраїльський конфлікт має свої коріння в давніх історичних подіях, пов'язаних з юдаїзмом, християнством та ісламом, що вплинули на формування національної свідомості та ідентичності обох сторін.

Незважаючи на багато ініціатив міжнародної спільноти, вирішення конфлікту на сьогоднішній день залишається складним і нагальним завданням.

Дипломатія відіграє важливу роль у вирішенні палестино-ізраїльського конфлікту, оскільки вона дозволяє сторонам зустрітися та обговорити свої позиції, виявити компроміси та знайти спільне рішення. Однак, на шляху до досягнення миру та стабільності у регіоні стоїть безліч викликів, таких як екстремізм, тероризм, територіальні претензії, політичні розбіжності та інші.

Ключові слова: історичні корені, близькосхідна криза, палестино-ізраїльський конфлікт, релігія, національна свідомість, дипломатія, міжкультурний діалог.

Вступ. Палестино-ізраїльський конфлікт протягом багатьох десятиліть залишається однією з найбільш вибухонебезпечних серед близькосхідних «гарячих точок», ескалація подій навколо якого будь-якої миті призводить до нової регіональної війни, а також істотно впливає на систему міжнародних відносин загалом.

Конфлікт між Палестиною і Ізраїлем почався де-юре після утворення держави Ізраїль і де-факто задовго до цього. Предметом даного дослідження є визначення витоків та його націоналістично-релігійне коріння між євреями та палестинцями і дипломатичні спроби вирішення конфлікту.

У світі, де складні політичні конфлікти змушують міжнародне співтовариство зосередитися на розв'язанні проблем миру та безпеки, дипломатія є невід'ємною складовою процесу вирішення міжнародних конфліктів. Кожен конфлікт має свої витoki, і відомо, що найскладніші конфлікти можуть виникати з релігійних, етнічних та територіальних причин.

Незважаючи на багато ініціатив міжнародної спільноти, вирішення конфлікту на сьогоднішній день залишається складним і нагальним завданням. У цьому контексті було запропоновано різні мирні ініціативи, такі як Женевська ініціатива і Кемп-Девідський процес, які мали на меті створення двох держав – Палестини та Ізраїлю – і вирішення розбіжностей між ними. Однак, незважаючи на ці ініціативи, процес мирного врегулювання конфлікту залишається складним і малоперспективним, оскільки на обидві сторони впливають різні політичні, економічні, соціальні та релігійні чинники.

Мета статті. Проаналізувати, із залучення історичних фактів, роль дипломатії у вирішенні палестино-ізраїльського конфлікту, оскільки вона дозволяє сторонам зустрітися та обговорити свої позиції, виявити компроміси та знайти спільне рішення.

Дана проблема, не дивлячись на те, що є доволі вивченою, особливо західними науковими центрами, потребує уваги через існування невирішених питань та важливості їх негайного вирішення із врахуванням перманентного їх загострення та військового протистояння, що і визначає її **актуальність**. Оскільки дипломатія, як така, не призвела до остаточного вирішення конфлікту, то актуальність теми диктується, також, і ревізією

найбільш перспективних мирних процесів, які не дали того результату, на який всі очікували.

Джерельну базу становлять праці зарубіжних науковців, які склали методологічну основу досліджень у сфері міжнародних відносин, а також у історіографічній та соціокультурній площинах Близькосхідної кризи.

Історіографії конфлікту приділено досить багато уваги. Найбільш важливими працями в цьому напрямку, зокрема у роботі над першопричинами конфлікту, є роботи ізраїльських та американських євреїв, таких як: Грібец Дж., Геребер Г., Рокеах Е., Сіван Е., Будейрі М, Горін М. Зокрема, Будейрі М. своєю працею «The Palestinians: Tensions between Nationalist and Religious Identities» досліджуючи розвиток націоналізму та націоналістичних рухів палестинців, робить величезний внесок у загальні поняття про витоки конфлікту, акцентуючи увагу на таких площинах як релігія та націоналізм.

У сфері міжнародних відносин та дипломатичної практики, найбільш вагомий внесок зробив У. Куандт. Своєю працею «Camp David: Peace making and Politics» робить вагомий внесок у розуміння дипломатичних ігор щодо вирішення конфлікту. Інший науковець на ім'я І. Фахмі зі своєю працею «Negotiating for Peace in the Middle East» взагалі поетапно розповідає про переговорний процес перших спроб вирішення конфлікту.

Не менш важливими для історіографії конфлікту є монографії першого прем'єр міністра Ізраїлю Б. Гуріона «My Talks with Arab Leaders», «Israel: A Personal History» та монографія президента США Дж. Картера «Keeping Faith: Memoirs of a President», які внесли вагомий внесок у дослідження переговорів між конфліктуючими сторонами з перших уст. Підписанню угод «ОСЛО-1» та «ОСЛО-2» передувала велика праця як політиків, так і дипломатів. Аналізуючи передумови, перебіг та наслідки перемовин, які відбувалися в Осло щодо цього конфлікту, можна чіткіше зрозуміти недоліки дипломатичних спроб його врегулювання.

Інша джерельна група представлена офіційними документами, такими як Кемп-Девідські угоди, резолюції ООН, мандат Ліги Націй, звіти комісій, офіційні листи президента Картера та інші; а також історичними картами та фотографіями. Особливо хочемо відмітити фотографію титульної сторінки газети 1920 року «Dosidishfolk», примірники якої збереглися лише у фізичному вигляді в американських архівах, але завдяки інтернету вдалося дістати фотографії цієї газети.

Найменша, але не менш важлива джерельна група представлена науковими статтями науково-дослідницьких центрів, таких як Stiftung Wissenschaft und Politik та Haaretz.

Виклад основного матеріалу.

Історичні витоки палестино-ізраїльського конфлікту з моменту ухвалення декларації Бальфура.

Завжди, коли постає питання вирішення конфлікту дипломатія має углибитися в корінь проблеми, на основі якої будувати дипломатичні рішення. Даний конфлікт не став виключенням, а навпаки переводить витоки конфлікту в абсолют, тим самим роблячи дипломатію формально безсилою перед загоєнням цієї болючої рани. На це є декілька причин, адже деякі мирні процеси відкидають навмисно чи ненавмисно вимоги конфліктуючих сторін, роблячи війну і бойові дії, як єдиний вихід вирішення суперечок. Тому, не просто потрібно, а необхідно чітко знати з чого все починалось. А почалося все 2 листопада 1917 року з декларації Бальфура.

Рівно за 5 днів до Більшовицької революції британський міністр закордонних справ лорд А. Бальфур підписав відому однойменну декларацію до лорда Волтера Ротшильда, представника британської єврейської громади, в якій говорилося наступне: «Уряд Його Величності зі схваленням розглядає питання про створення в Палестині національного осередка для єврейського народу і докладе всіх зусиль для сприяння та досягнення цієї мети; причому ясно мається на увазі, що не повинні здійснюватися ніякі дії, що можуть порушити цивільні та релігійні права існуючих неєврейських громад у Палестині або права і політичний статус, якими користуються євреї в будь-якій іншій країні».

Подібні ідеї, як створення єврейського національного дому чи єврейського осередку в Палестині, протягом наступних майже 5 років були схвалені рішенням Ліги Націй. Слід зазначити, що тодішня організація Ліги Націй мала куди більші повноваження, аніж сьогодення Організація Об'єднаних Націй, адже Ліга розглядалась, як такий собі прообраз майбутнього світового уряду, який передбачить та зможе запобігти майбутнім війнам після Першої Світової війни. 24 липня 1920 року Ліга Націй приймає рішення і видає Британській імперії мандат, тобто дозвіл і доручення, права і зобов'язання, на створення національного єврейського дому в Палестині. У цьому мандаті найбільш важливими є 2 перші статті, в яких йдеться про наступне: «Стаття 1: Обов'язковий мандатарій має всю повноту законодавчої та адміністративної влади, за винятком випадків, коли вона може

бути обмежена умовами цього мандата. Стаття 2: Обов'язковий мандатарій відповідає за створення в країні таких політичних, адміністративних та економічних умов, які забезпечать створення єврейського національного дому, як зазначено в преамбулі, і розвиток самоврядних інститутів, а також за охорону громадянських і релігійних прав усіх жителів Палестини, незалежно від раси та релігії» [1].

Саме ці дві умови, декларація Бальфура та прийнятий на її основі мандат Ліги Націй, положили фундамент політичним та правовим підставам на утворення єврейської держави на території Палестини.

Тепер маємо розібрати історичні аспекти конфлікту, які заважають дипломатичному врегулюванню. Зокрема, палестинська сторона завжди нагадує про власні арабські землі на території Палестини, тому маємо розібрати чи так це насправді і хто населяв ці землі, щоб у нас не виникало фальшивих вражень, що палестинський народ – це народ насильно вигнаний зі своїх земель.

З огляду на це виникає логічне питання, а чому Британська імперія взагалі має право ділити територію, яка належить якомусь народу? А відповідь досить проста і непохитна – це право завоювання. Тобто, Британія завоювавши цю територію і вирішувала що з нею робити. Тепер потрібно розібрати, що ж це була за територія. Ні, це не була територія якогось-небудь арабського народу чи арабської держави. До моменту ухвалення декларації Бальфура, на території Палестини не було ніякої арабської держави дуже давно. Тому, що рівно 400 років з 1517 до 1917 року, територія Палестини, від річки Йордан до Мертвого моря належала цілком і повністю Османській імперії.

На момент завершення Першої Світової війни Британська імперія створила адміністрацію окупованих територій, яка у 1919 році організувала комісію для перерахунку населення підмандатних територій, яка має назву Комісія «Кінг-Крейн»[2]. За результатами роботи цієї комісії ми маємо населення Палестини в розмірі 647,5 тис. осіб серед яких 515 тис. мусульман та 65 тис. євреїв.

Виникає цілком логічне питання, чому в першій графі пишеться слово «мусульмани». Відповідь досить проста, адже населення даної провінції (за часів Османської імперії Палестина була провінцією), до завоювання цієї території було арабське, але за 400 років перебування у складі Османської імперії це населення пережило отуречування, що цілком логічно, але головне відбувалось на зламі XIX-XX століть, коли Османська імперія

почала розвалюватись, а її землі захоплювати. У результаті з території Болгарії емігрувало, або втекло 780 тис. мусульман, з території Північного Кавказу 900 тис. мусульман, в основному це черкеси, з території Греції 815 тис. мусульман, з території Румунії 290 тис. мусульман, з території тодішньої Югославії 300 тис. мусульманського населення [3]. Стамбульська влада мала вирішити питання з величезною хвилею біженців і розселяла їх, якраз таки на території ніким не заселеної пустелі яка мала назву провінція Палестина. Тому на момент ухвалення декларації Бальфура населення Палестини, а саме мусульманська його частина вже була не лише арабською, а представляла собою велику суміш найрізноманітніших народів, які проповідують іслам.

Але є одне важливе і цікаве питання, чим можна пояснити ріст мусульманського населення в Палестині? Ріст єврейського населення не може викликати питань, адже після прийняття декларації Бальфура, розпочався стрімкий потік євреїв в Палестину. Кадри на яких зображено тодішнє становище арабських, уже на той момент мусульман Палестини можна називати арабським населенням, поселенців, чесно кажучи вражають, адже в таких умовах ні про який ріст населення мова йти не може, а тим паче пряме їх переселення з різних куточків світу. Відповідь знову ж таки проста. Це притаманно будь-яким міграційним процесам. Не слід забувати, що за тоненьким потоком єврейських переселенців, вслід за ним йшов великий потік єврейських грошей, адже за спинами переселенців у світі перебувало 14 млн. євреїв, які так чи інакше відправляли фінансову допомогу «першопроходцям», також не слід забувати про численні сіоністські фонди та організації. І логічно додуматись, що за великим потоком грошей, слідує і великий потік людей. Яскравим прикладом підтвердження цих слів може стати Росія. Столиця, якої будувалась не росіянами, а з припливом величезних коштів, умовних таджиків у Москві стало більше ніж росіян. Така ж схема була й з випадком великого росту населення. Скоріш за все росіяни її собі й запозичили. Приплив грошей і населення провокував розбудову міст та створення на цій основі робочих місць, що заохочувало людей приїжджати і працювати. Тель-Авів, наприклад, було збудоване з нуля. Тому ріст мусульманського населення це ніщо інше, як робоча міграція.

Іншим не менш важливим питанням являється уживання євреїв та арабів разом. Почнемо з того, що євреї та араби дуже давно жили разом, навіть нескінченно довго. Єврейські громади на арабському сході, зокрема

в Ємені, на аравійському півострові, були ще до виникнення ісламу. Відповідно, вони давно один одного знали, і загалом усі мусульмани абсолютно чітко розуміли, як саме треба жити разом із євреями: «Боріться з тими з людей Писання, які не вірять ні в Аллаха, ні в останній день, які не вважають забороненим те, що заборонили Аллах і його посланець, які не сповідують істинну релігію. Поки вони не стануть власноруч платити данину, залишаючись приниженими». Ось так написано у священному Корані, 9 сурі, 29 аяті, іноді це 29 вірш. Люди Писання це євреї та християни. Але ми зараз не про те, а ми про те, що треба робити з євреями, і перші праведні халіфи задали порядок, особистим прикладом показали, що це значить і як це має бути. У ті славні часи, коли правила праведні халіфи, тобто послідовники Мухаммеда, кожна людина по писанню, говоритимемо простіше, – євреї раз на рік мала особисто прийти до місцевого мусульманського правителя і вручити данину «джиз'я» – окремий податок, який накладався на людей Писання, який зовсім не замінював інші податки і платежі, авжеж ні. Це окрема плата за те, що ти живеш. Єврей повинен був принижено з поклоном вручити цю саму «джиз'ю» і отримати «ляпас» –, залишаючись таким чином приниженим.

Ну, загалом, минули століття, вогонь істинної віри згас у серцях мусульман і власноручне вручення «джиз'ї» з дорученням ляпаса замінилося в тих місцях на колективний податок, що стягувався з іудейської громади. Загалом, ляпас насправді річ така: втерся і далі пішов. Набагато гірше інше. Зрозуміло, що ось ці платники «джиз'ї» вони називалися «зіммі» [4]. Зрозуміло, що «зіммі» заборонялося мати зброю, але справа в іншому «зіммі» не міг звернутися до суду. Адже, суд створений для того, щоб розбирати суперечки між правовірними, а не вислуховувати скарги ось цих «унтерменшів». У результаті, якщо погані люди вдираються в дім до «зіммі», б'ють його, ґвалтують дружину і доньку, то він захиститься не міг, у нього немає зброї, і скаржитися нікому. Але що ж робити? Ну зауважте, оскільки Аллах велів дотримуватися справедливості, то передбачалося, що скривджений «зіммі» повинен знайти мусульманина, поскаржитися йому, розповісти все своє важке життя, а той вже від його імені піде в мусульманський суд і буде вирішувати, або не буде вирішувати, або ще якось вони там домовляться. Ось це здебільшого були численні за стільки століть способи нагадувати зіммі про те, хто вони є. Зокрема в Ємені, це країна на півдні аравійського півострова, одна з найбільш твердих країн по відношенню до віри, євреям навіть заборонялося їздити верхи на шляхетних тваринах, тобто на коні і верблюді, на віслиюкові можна, але якщо єврей їде на

віслюкові, а поряд іде мусульманин, єврей мав злізти з віслюка й нахилитися, щоб у жодному разі єврей не опинився вище за мусульманина. Зрозуміло, що не дозволялося будувати будинки вище, ніж будинки мусульман. І заборонялося виходити з дому під час дощу, тому що дощ зміє мерзенний піт і пил з ніг знехтуваного «зіммі» і дощова вода, ось цю гидоту піднесе до порогу будинка мусульманина [4].

Відповідно, коли серед людей, які в нескінченній низці поколінь були виховані саме в таких уявленнях про життя, саме такі уявлення про життя вони сприймали як встановлені всевишнім творцем світу. Коли ці люди бачили перед собою якихось нечуваних і незрозумілих «зіммі», які замість того, щоб зі страхом, пригнувшись, перебігати дорогу, роз'їжджають на якихось шайтан машинах і взагалі вважають себе тут владою, плюс до того вони ж ще «понаїхали» на землю, яка сотнями поколінь вважалась арабською. Це викликало абсолютно очевидну зрозумілу реакцію, особливо беручи до уваги крайні злидні та крайню бідність і невігластво арабських жителів цього регіону.

Крім того, як завжди, має місце людський фактор. Фактор буде представлений людиною на ім'я Мухаммад Амін аль Хусейні. Це найвищою мірою людина була муфтієм, тобто релігійним лідером мусульман, муфтії Єрусалимський, відвертий антисеміт. Який і організовував там усе те, що розпалило уже кроваві сутички між арабами та євреями. Зокрема, під його керівництвом почалось арабське повстання 1936-1939 років. Після початку 2 світової війни, англійці змусили його втекти, він втік з Єрусалима, переїхав в Багдад, а там у 1941 році під його керівництвом відбувався заколот, з метою захоплення влади, щоб Ірак перейшов під німецький контроль, а після поразки цього пронімецького заклоту в Іраку він переїхав в Берлін, удостоївся особистої аудієнції Гітлера, отримав від Гітлера допомогу 50000 рейхсмарок на місяць[5] (при тому що німецький фельдмаршал отримував 25000), на яку вів погромну антисемітську агітацію, використовуючи засоби масової інформації – радіо, а також вербував дивізії СС (13-а горна дивізія СС «Ханджар») із представників мусульманських народів і, виступаючи по радіо, конкретно закликав, зокрема, арабів: «Вставайте як один і боріться за ваші священні права, вбивайте євреїв скрізь, де ви тільки їх знайдете. Це угодно богу, історії та нашій релігії» [6]. Ось ця людина перебувала в Єрусалимі, ніхто її не чіпав, британська влада її не чіпала певний час і під впливом її погромної агітації, яка, звісно, дублювалася у всіх мечетях. Періодично щось відбувалося.

Перша хвиля насильства – це серпень 1929 року, коли почалися масові напади на євреїв по всій підмандатній Палестині, під час цих заворушень було вбито 133 євреїв і 116 арабів [7]. Слово погром, звичайно ж, не є новиною, але такі пропорції є великою новинкою. І найголовніше – це пропорція. Ось ці пропорції 133 вбитих євреїв і 116 убитих арабів однозначно свідчать про те, що на той час уже було створено Хагану – єврейську самооборону, озброєні загони, тому погром не вийшов, тобто, можливо, погромники сподівалися, що в них станеться погром, а замість погрому сталося, так би мовити, масове заворушення, серія маленьких таких битв, під час яких дісталось тим і іншим. Це була одна хвиля. Зокрема, під час єврейських погромів в Україні загинуло щонайменше 100 000 євреїв, а щонайбільше 300 000. Тому арабський погром, назвати погромом важкувато.

Британська влада не могла не відреагувати на заворушення. Щоб запобігти подібним інцидентам в майбутньому, мандатна влада оголосила про значні зміни у внутрішній політиці, і організувала ряд різних комісій, які мали виявити проблеми та запропонувати їх вирішення. Але їх результат лише поглиблював ненависть як арабів так і євреїв до британської влади. Британська комісія з розслідування під керівництвом сера В. Шау зібрала свідчення обох сторін. Надалі в Палестині також діяла комісія під керівництвом сера Х. Сімпсона, яка опублікувала свій звіт 1930 року. Основні рекомендації комісій були такими [8]:

- Обмежити єврейську імміграцію.
- Припинити практику купівлі арабської землі євреями.
- Створити палестинський законодавчий орган з арабською більшістю.
- Збільшити кількість мандатних збройних сил.
- Обмежити повноваження Сіоністської організації.

Наступна хвиля це 1936–39 рік. Вона в ізраїльській називається як арабське повстання 1936–39 років. Зрозуміло, що воно не безперервно 3 роки, а з перервами, окремими сплесками. Під час ось цих масових заворушень, нападів, і терористичних актів було вбито 400 євреїв, 200 англійців і 5000 арабів. Така цікава пропорція пояснюється дуже просто, майже всі вбиті араби були вбиті арабами, тобто після 1-го ж тижня місяців цих масових заворушень, банди арабських погромників зрозуміли, що туди не треба ходити, єврейські поселення зустрінуть свинцем, а потім вони почали рекетувати своїх багатих сусідів. Ну і відповідно, як будь-яка кримінальна банда боротися за контроль на даній території, з'ясовуючи, хто

тут рекетує дрібних торговців. Важливою подією всередині арабського повстання була організація комісії Піля та розуміння британцями, що їм це більше не треба і вони «умивають руки». Почалися розмови про розділ Палестини на дві держави, арабську і єврейську.

Справжній жах почався з приходом до влади Гітлера в Німеччині, цей жах особливо позначився після видання відповідного закону, яким євреїв поставили в становище людей другого сорту, а до прямого насильства перейшло восени 1938 року під час так званої «кришталевої ночі», потім почалась війна і почалося винищення людей спочатку сотнями тисяч, а потім мільйонами. І ось тут виникає цілком логічне питання, чому ж тільки 650 000 євреїв у Палестині, чому не 6 чи 8 мільйонів? Тепер підходимо до мабуть найтрагічнішого і найнезрозумілішого у всій цій історії підмандатної Палестини.

Як вже було зазначено вище, після організації ряду британських комісій, британський уряд досить швидко зрозумів, що він отримав валізу без ручки, і Британська влада почала шукати шляхи, як би позбутися своїх обов'язків та зобов'язань за мандатом. Для початку вони ввели квоти на єврейську еміграцію. Квоти ці то збільшувалися, то зменшувалися, в деякий час навіть повністю відмінялись [9]. Йшла боротьба за кожну людину. Періодично вони вводили обмеження на створення нових поселень, на придбання нерухомості євреями. Це загравання з арабами дійшло до того, що в 1938 році британський уряд вирішив розділити Палестину. Нарешті справа дійшла до 7 лютого 1939 року в Лондоні в палаці Сент-Джеймс де відбулася конференція, яка мала розв'язати питання: «як же усе-таки розв'язати та врегулювати питання й облаштувати Палестину?» За логікою мандатарій має запросити на конференцію тих, хто дав мандат – лігу націй, і з тими, для кого цей дім створюють, з єврейським агентством, яке англійці визнали уповноваженим представником єврейського населення. На конференцію покликали євреїв, покликали представника того самого муфтія аль-Хусейні, а також представників Трансйорданії, Єгипту, Іраку та Саудівської Аравії [10], ну, якщо появу там єгипетського представника якось можна зрозуміти, то до чого там Саудівська Аравія до палестинських справ, та й узагалі кого мала б цікавити думка Іраку та Трансйорданії, тобто 2 штучно нарізаних англійцями держави, що перебували у них під мандатним правлінням. Як не важко здогадатися, конференція закінчилася нічим.

Але її наслідком вважають ухвалення ще однієї «Білої книги». 18 березня 1939 року з'являється так звана «Біла книга» М. Дональда [11].

Це був міністр у справах колоній уряду і його королівської Величності Великої Британії. Відповідно до цього документа англійці, категорично відмовилися виконувати ті повноваження, ті доручення, які дала ліга націй. На найближчі 5 років було встановлено ліміт 75000 нових єврейських поселенців. За 5 років з розбивкою по роках щороку по 15000 і не більше. Після цього все. Після цього єврейська еміграція має просто припинитися. І ще через 5 років після цього там на цій території Палестини має бути проголошено якусь державу. Не важко здогадатися, хто б у цій державі був більшістю в цій ситуації. Це була відверта, нахабна і безцеремонна відмова від зобов'язань, які англійці отримали за мандатом. Після чого починається війна. Гітлерівська окупація Польщі. Починається вже повноцінний геноцид. Єврейське населення Польщі вбивають спочатку десятками тисяч, потім сотнями. Вбивають дітей, жінок, людей похилого віку. Убивають мільйонами. Англійці твердо стоять на позиції своєї білої книги і нікого не пускають. І що ж у цій ситуації треба робити? Відповіді не знайшов ніхто тоді. Відповіді ніхто не знайшов і зараз, маючи 70 років на роздуми. А що ж треба було робити? І чи був якийсь шанс переломити цю ситуацію?

У результаті в цій трагічній абсолютній безвихідній ситуації, спостерігаючи за тим, як у Європі єврейських побратимів вбивають сотнями, тисячами, мільйонами. Сіоністський рух, єврейські поселенці в Палестині намагалися щось робити. У зв'язку з цим стався розкол сіоністського руху. Це окрема велика тема, але був такий собі мейнстрим, була основна група, представлена ось тим згаданим єврейським агентством – це Б. Гуріон майбутній керівник держави, які вважали, що діалог з англійцями має продовжуватись. «Ми, звичайно ж, у ситуації війни, повинні бути союзниками англійців, коли Британія воює проти гітлерівської Німеччини. Ми повинні їм допомагати. Наші люди повинні воювати з вами в складі антигітлерівської коаліції. Наші підпільники мають боротися проти гітлерівських окупантів у Європі» [12]. Була врешті-решт навіть створена в Палестині єврейська бригада, яка реально воювала на італійському фронті. Тобто група Гуріона поставила за ціль залишатися лояльними для союзників англійців у цій війні, і сподіватися, що в них прокинеться совість. Була інша група менша в усіх відношеннях, очолювана В. Жаботинським, видатним чоловіком з Одеси. Прихильники Жаботинського називали себе ревізіоністами і вважали, що треба з англійцями боротися в дипломатичному плані і в плані диверсійному, в результаті під ідейним впливом Жаботинського виникла озброєна організація Іргун [13]. Після початку війни, ревізіоністи припинили боротьбу

проти англійців, тому відбувся ще один розкол. Після смерті Жаботинського у 1940 році від ревізіоністської меншини, відкололася ще одна крихітна групка, очолювана людиною, яку звали А. Штерн, який створив вже зовсім крихітну радикально-екстремістську організацію. Організацію, яка сказала, «Ні!», ми так не будемо, ми будемо воювати проти англійців, називалося це ЛЕХІ – це абревіатура «Лохамей Херут Ісраель», тобто «Борці за Свободу Ізраїлю». Англійці називали це формування «Бандою Штерна» [14]. Самі ЛЕХІ вважали за потрібне співпрацювати з німцями та італійцями проти англійців. Штерн писав: «До початку війни вся сіоністська політика йшла на поведучу Англії, як та захоче, так і буде. Єврейське агентство зі страхом і підлесливістю виконувало англійські накази. Воно перетворилося на мобілізаційний пункт чужої армії, замість того, щоб стати головним штабом єврейської армії. Така політика ґрунтується на одній лише убогій думці, що, оскільки араби відмовилися воювати на боці Англії, а євреї, навпаки, сповнені бойового духу і з радістю йдуть у бій, то Англія, перемігши, не залишиться у боргу і відплатить єврейському народові за заслуги. Просторікування про мирну конференцію, надії, що здійснюються після того, як демократична Англія заново перебудує світ, позбавлені будь-яких підстав. Останню і вирішальну відповідь може дати тільки єврейська зброя і єврейська сила» [15].

Під час організованого гітлерівцями геноциду загинули мільйони. За максимальними оцінками 6 мільйонів єврейського населення. А сіоністський рух, створений саме для того, щоб проголосити й організувати державу, притулок для євреїв, не зміг розв'язати головне завдання, яке перед ним стояло. Англійці продовжили в тому ж дусі, закінчилася війна і, як і раніше, англійські кораблі зупиняли кораблі, які везли єврейських іммігрантів до Палестини. Їх висаджували на островах і заганяли в концтабори. Була абсолютно феєрична історія корабля «Exodus». З єврейськими нелегальними репатріантами, яких зі стріляниною англійці зупинили, висадили в Європі, врешті-решт перевели цих людей, до табору для інтернованих осіб у Любеку, де в'язні концтаборів (серед яких були й нацистські ув'язнені) могли в сусідньому баракі споглядати своїх колишніх охоронців [16]. Зрештою, англійцям уся ця справа набридла. До того ж у Великобританії змінилася влада. Там уже після війни при владі були ліві лейбористи, і вони вирішили, що ця валіза без ручки їм набридла. Британія звернулася до Організації Об'єднаних Націй і заявила про те, що вона готова відмовитися від свого мандата. Настав 1947 рік, і організація об'єднаних націй ухвалила

те найзнаменитіше рішення, яке вважається рішенням про створення держави Ізраїль, та рішенням про остаточне вирішення єврейського питання в Палестині.

Націоналістично-релігійне коріння конфлікту. Незважаючи на те, що ізраїльсько-палестинський конфлікт – це насамперед політична суперечка між двома народами за спільну батьківщину, він має релігійні аспекти, які необхідно враховувати в будь-якій ефективній миротворчій стратегії. Мирний порядок денний не може бути монополією світських націоналістичних лідерів, оскільки такий підхід гарантує що палкі релігійні віруючі з усіх сторін будуть відчувати себе виключеними і загородженими дипломатичним процесом. До релігійних бойовиків потрібно звертатися їхньою власною символічною мовою; інакше вони продовжуватимуть саботувати будь-які миротворчі зусилля. Святі місця, в тому числі місто Єрусалим, на які претендують обидва народи, і більш глибокі проблеми, які підживлюють конфлікт, включаючи елементи національної ідентичності та мети, є питаннями трансцендентної цінності, які не можуть бути проігноровані політиками чи дипломатами. Як показує доля процесу Осло, миротворчість, яка передбачає лише політичні, військові та економічні домовленості, приречена на провал; лідери з обох сторін повинні брати до уваги почуття, настрої, прагнення і символічні образи, які мають ізраїльтяни і палестинці. У минулому питанні ми вже затронули аспект релігії в даному конфлікті. Тепер же потрібно заглибитися в корінь проблеми та визначити характер конфлікту, через дослідження націоналізації релігій та релігійного забарвлення національних ідей ворогуючих сторін.

Націоналізм» як «політична релігія», за Смітом, є релігією «священного спілкування людей». Сміт вважає арабо-ізраїльський конфлікт «найбільш нерозв'язним прикладом» цієї динаміки. Він стверджує, що «гіркоту цього конфлікту можна пояснити лише тоді, коли ми усвідомимо, що арабо-ізраїльський конфлікт включає в себе братовбивчу боротьбу між двома релігіями і релігійними громадами, як би вони не обгортали свою суперечку світською термінологією» [17]. Дійсно, наш приклад – ізраїльсько-палестинський конфлікт – є політичною, національною і територіальною суперечкою, проте він від самого початку забарвлений у сильні релігійні відтінки. За словами Сміта, «протягом усього палестинського конфлікту релігія відігравала провідну роль». Звернімося тепер до детального розгляду цього аргументу, щоб зрозуміти, як і чому арабо-ізраїльський конфлікт являє собою режим сильного релігійно-націоналістичного протистояння.

І сіоністсько-єврейський, і палестинський (мусульманський) національні рухи, незважаючи на їхню подекуди світську зовнішність, від самого початку ґрунтуються на інтерпретації релігійних традицій. З цієї причини варто заглибитися в самі національно-релігійні етоси, не в їхню історичність, а радше провести порівняльний аналіз того, як ці центральні етоси поступилися місцем сильному релігійно-раціоналістичному світогляду. Як уже згадувалося, релігія як така лежить в основі конфлікту в тому сенсі, що «перемога» в національно-політичній боротьбі потягне за собою і «теологічну» релігійну перемогу.

Така сильна релігійність є природним наслідком місця конфлікту – Святої Землі – колиски іудаїзму та християнства і третього найсвятішого місця в ісламі, історично явної арени зустрічі і зіткнення між «Заходом» та «ісламом», зануреної в пам'ять про хрестові походи 12-13 століть. Ця пам'ять породжує географічно-політично-теологічну конкуренцію. Таке змагання відображається в поняттях «Святої Землі», «Обітованої» для «обраного народу». Коли обидва рухи поділяють ці уявлення, національно-релігійне зіткнення стає неминучим, породжуючи динаміку ескалації, радикалізації та релігізації національного дискурсу в цілому, прокладаючи шлях для сильного релігійно націоналістичного руху з політичних і соціальних маргіналів.

Свята Земля священна для іудаїзму, християнства та ісламу, – це довга і вузька смуга землі, що простягається в цілому по осі південь-північ між долиною Араби і річкою Йордан на сході, через центральну гірську рівнину і східне узбережжя Середземного моря на заході. Сьогодні ця земля називається як Ізраїль, національна територія ізраїльських євреїв, так і Палестина, національна територія палестинських арабів, переважна більшість яких є мусульманами. Конфлікти, пов'язані зі священними місцями, створюють просторові платформи, на яких проявляється релігійна, етнічна, національна і політична напруженість, що робить такі конфлікти більш вразливими до насильства [18]. Це особливо актуально, коли йдеться про Святу Землю з її центральними, спільними та оспорюваними сакральними місцями. З цієї причини цілком природньо, що зіткнення між сіоністсько-єврейським і палестинсько-мусульманським національними рухами в певний момент набуває сильного національно-релігійного забарвлення, заснованого на понятті священних місць, території і святих об'єктів.

Що стосується ставлення до Святої Землі, то між сіоністсько-єврейським і палестинсько-мусульманським національно-релігійним духом обраності, заснованим на зв'язку певного народу, спільноти призначення, з обітованою і святою землею, існує вражаюча подібність. Тут маємо за мету розглянути історичне коріння сучасної та новітньої сіоністської та палестинської національної думки. Як ізраїльські, так і палестинські національно-релігійні історії, що розглядаються тут, містять етос божественної обраності, який призводить до дещо схожого конструювання національного нарративу та колективної пам'яті.

Як в ізраїльському, так і в палестинському випадку, одкровення Святого Письма і заснування (як ми тепер називаємо) релігії відбулося за межами Святої Землі (Синай/Мекка і Медина). І в сіоністсько-єврейському, і в палестинсько-мусульманському національно-релігійному етосі створення первісної політико-релігійної одиниці на Святій Землі почалося з переможної релігійної війни і військового завоювання (окупації), за яким послідував період заселення. Після завершення цього етапу формування настав період консолідації, зосередженої навколо певного центру. Цим центром в обох випадках було шанування Єрусалиму як Святого міста і піднесення його політичного значення. Явним вираженням цієї консолідації стало будівництво монументальних і центральних релігійних святинь у Святому місті – Юдейського Храму (10 століття до н.е.) та ісламського Купола Скелі і мечеті Аль-Акса – Аль-Харам а-Шаріф (7 століття н.е.), всі три були зведені на Священній Еспланаді Єрусалиму. Від тоді рай втрачено.

В обох історіях мешканців давніх теократій спіткала схожа доля: іноземні завоювання, руйнування, втрати та вигнання. У статті під назвою «Вихід» Бенедикт Андерсон цитує твердження лорда Актона про те, що «вигнання – це розплідник національності» [19]. Єврейський «період першого храму» закінчився з вавилонським завоюванням у 6 столітті до н.е., а «ранній ісламський період» – з приходом хрестоносців до Єрусалиму наприкінці 11 століття н.е. Іудаїзм – невелика релігія, викувана тисячоліттями існування в якості меншини в діаспорі. Іслам – світова релігія, яка була створена як частина імперії, що здебільшого була релігією правлячої влади. Незважаючи на ці разючі відмінності в досвіді, варто зазначити, що і єврейські, і мусульманські «вигнанці» зі Святої Землі перебували не лише в ситуації вимушеного переселення, а й включали в себе втрату політичного суверенітету перед іншими релігіями. Євреї та мусульмани розуміли вигнання як ідею і політичну ситуацію, яка згодом перетворилася на

колективний етос, хоча історичні факти доводять, що багато євреїв і арабів залишилися на окупованій землі після вавилонського, римського та завоювань хрестоносців.

Коротке ісламське «вигнання» з Палестини під час окупації перших хрестових походів, що тривало майже дев'яносто років (1099–1187 рр.), породило ідеал палестинської долі – захищати ісламські святині в Єрусалимі та благословенні землі навколо нього від іноземного захоплення. Сіонізм (і Британський мандат), таким чином, сприймався як ще один, сучасний хрестовий похід. Перше вавилонське єврейське вигнання також тривало близько 70 років у шостому столітті до нашої ери і закінчилося поверненням на Сіон та відбудовою Храму. Той факт, що перше вигнання було коротким і мало «щасливий кінець», вплинув на те, як сприймалося друге єврейське вигнання (римлянами). Воно також дало євреям рецепт того, як це вигнання має закінчитися. Цей досвід, як ми побачимо, також сформував єврейсько-сіоністський погляд на арабів. Так само і палестинський вихід 1948 року – Накба [20] – закріпився в цій свідомості вигнання, отримавши концептуальну, історичну і богословську глибину.

Ісламський правитель Тріполі на початку XII століття Фахр аль-Мульк ібн Аммар писав, що «франдж (тобто хрестоносці) [...] окупували всю Сирію і вигнали мусульман з цієї країни» [21]. У той же час, багато віруючих мусульман вважали вигнання релігійним обов'язком і були шоковані, коли зрозуміли, що «деякі мусульмани, «раби своєї любові до рідної землі», були готові прийняти життя на окупованій території», стверджуючи, що «немає ніякого виправдання перед Богом [...] для мусульманина залишатися в місті невір'я» [21], вказуючи, перш за все, на те, що деякі мусульмани залишилися на цій землі, щоб жити і молитися під владою християнських хрестоносців, тоді як інші сприймали вигнання як вимушену умову або політичну і релігійну необхідність. Мухаммад і перші мусульмани встановили модель добровільних вигнанців: перша імміграція до Абіссинії, а друга імміграція (аль-хіджра) до аль-Мадіни.

Сьогодні провідною гіпотезою серед юдаїстів є те, що єврейська концепція вигнання є радше сконструйованим міфом, ніж історичною реальністю повного примусового переміщення. Ізраїльський історик Ісраель Юваль демонструє, як єврейський міф про вигнання був сконструйований протягом перших століть після римського руйнування Другого Храму, вдягаючи друге руйнування в одяг першого, вавилонського вигнання: «Іншими словами, здається, що потрібний вираз – руйнування Дому,

спалення Храму, вигнання з землі – спочатку (в джерелах з Землі Ізраїлю) відносився до Першого Храму, а потім був застосований до Другого Храму [...]» в ретроспективі євреями у Вавилонії [22]. Юваль також звертається до сіоністського нарративу про кінець єврейського «вигнання» і стверджує, що «неможливо ігнорувати паралель між міфом про євреїв, вигнаних зі своєї історичної батьківщини, і протилежним міфом: про залишення землі палестинцями. Поширений сіоністський погляд представляє втечу палестинців зі своїх поселень у 1947–48 роках як «відхід». Це слово має моральні та політичні наслідки» [22].

Бен-Ціон Діну́р, історик, ортодоксальний рабин, сіоністський політик і перший міністр освіти Ізраїлю (від імені Мапаї, попередника Робітничої партії Ізраїлю), писав у своїй об'ємній праці «Ізраїль у вигнанні», що вигнання Ізраїлю по-справжньому почалося лише з арабським завоюванням Землі Ізраїлю в 637 році нашої ери [23]:

«До цього часу історія Ізраїлю була в основному історією народу, який проживає на своїй землі [...] процес витіснення народу з Землі [...] відбувався в основному через безперервне проникнення мешканців пустелі (= арабів) на Землю [...] вирішальною битвою у війні стала окупація Землі арабами, експропріація єврейських земель окупантами і створення нової національної більшості в Землі. З цієї причини ми починаємо тільки з цих часів період Ізраїлю у вигнанні».

Діну́р запропонував нову, повністю сіоністську історію, в якій не римляни, а араби окупували землю і відібрали її у євреїв. Очевидно, на цей погляд вплинула нова боротьба сіонізму проти арабів. Так само мусульманські, арабські та палестинські письменники розглядають новий палестинський вихід як втілення давньої єврейської окупації Святої Землі, а сучасних євреїв – як незмінне метаісторичне втілення євреїв, якими вони постають у Корані [24].

Як ісламське вигнання після окупації хрестоносцями, так і перше вигнання євреїв під владою вавилонян тривало менше ста років – проміжок часу, за який збереглася пам'ять безпосередніх свідків подій. В обох випадках за роки вигнання розвинулася культура туги за Єрусалимом. Відомий гімн у Псалмі 137 добре передає тугу євреїв за Єрусалимом під час першого вигнання: «Над річками Вавилонськими, там ми сиділи та й плакали, коли згадували про Сіона! Псалми 137:1». Ісламське вигнання з Єрусалиму за часів правління хрестоносців спричинило сплеск поширення «Заслуг Єрусалиму», раннього жанру ісламської літератури, який підніс

статус Єрусалиму в ісламі [25]. Ця ідеологічна та літературна консолідація навколо Єрусалиму сприяла військовій перемозі мусульман над християнцями. В обох випадках ця втрата, як ми знаємо сьогодні, була лише тимчасовою перервою. Євреї та мусульмани повернулися до втраченого Єрусалиму. Повернення їхніх осквернених святинь у місті символізувало відновлення їхнього політичного панування над Святою Землею в цілому. Таке повернення народу на свою землю сприймається як чудесна подія. Ведений божественним началом, обраний народ повертається всупереч усім обставинам на свою обітовану землю. Відновлення святинь в Єрусалимі та відновлення літургії в них символізує відновлення політичного правління і колишньої слави. Цей топос формує не лише внутрішні відносини між націоналізмом і релігією в кожному русі, але й впливає на характер зіткнення між євреями і арабами в національну епоху в сучасній Палестині та Ізраїлі, перетворюючи його на сильне національно-релігійне зіткнення.

Як і в кожному національному русі, існували ранні прояви сіоністського і палестинського націоналізму, свого роду протонаціоналізм, за десятиліття (іноді століття) до фактичного заснування національного руху як такого. В обох випадках провісники сіонізму і палестинського націоналізму мали релігійну природу.

Цікаво дослідити, як кожна сторона ставилася до виникнення протонаціональних рухів іншої сторони. Як показує аналіз Грібеца взаємного сприйняття в пізньоосманській Палестині, «категорії та інтерпретації були більш широкими, ніж дозволяла однобічна зосередженість на націоналізмі» [26]. Таке сприйняття збереглося в підмандатній Палестині під владою Великої Британії і за її межами, протягом 20-го і 21-го століть.

Лист лідера сіоністів Елієзера Рокеаха, надісланий у 1886 році Леону Пінскеру, відображає деякі з найбільш первісних сіоністських поглядів на арабських мешканців Палестини. Лист, відносно менш відоме джерело, демонструє ці релігійні протонаціональні почуття палестинців, як їх бачили сіоністсько-єврейські очі. Цей документ показує, що палестинський місцевий патріотизм того часу був занурений у релігійні почуття. У своєму листі Рокеах описує колективні почуття місцевих арабів, які вважали себе кращими за правлячу еліту турків-османів через свою історичну перевагу і старшинство в ісламі. За словами Рокеаха, араби Палестини «з комфортом схилиються до дотримання релігійної віри» [27]. З цієї причини, зазначає Рокеах, місцеві араби наслідують видатні єрусалимські родини, які є носіями

релігійного авторитету і вважаються прямими нащадками пророка Мухаммеда.

Це раннє сіоністське визнання того, що можна розглядати як палестинський протонаціоналізм, згодом перетворилося на набір складних нюансів, які значною мірою зосереджувалися на соціальному класі (що було переважним підходом гегемоністського соціалістичного сіоністського керівництва). Історик Хаїм Гербер зазначає, що «за винятком деяких загальних моментів, говорити загалом про сіоністські погляди» щодо палестинського націоналізму дещо складно і, можливо, оманливо, а тому «краще мати справу з окремими мислителями» [28]. Гербер зазначає, що Давид Бен-Гуріон, найвидатніший сіоністський політичний лідер, був також важливим сіоністсько-єврейським мислителем з питання палестинських арабів під час британського мандату. Він додає, що Бен-Гуріон мовчазно визнавав колективну ідентичність палестинців, але відкрито говорив про них як про «натовп, підбурюваний і розпалений вогнем релігії і фанатизму» [28]. Це свідоме применшення палестинського націоналізму, безсумнівно, слугувало політичній меті у відносинах з британцями.

Подібно до сіоністського керівництва Британського мандату, багато ізраїльських (сіоністських) істориків палестинців схильні до конструктивістського ставлення до палестинського націоналізму, не обов'язково застосовуючи подібні стандарти до інших національних рухів. Палестинський історик-модерніст М. Будейрі з Бірзейтського університету є цікавим прикладом палестинського конструктивістського погляду. На відміну від палестинської національної еліти, на думку Будейрі, більшість палестинців під час британського мандату мали не національну ідентичність, а суто релігійну. Саме тому, на думку Будейрі, еліта мобілізувала маси через іслам [29]. З цього стає очевидним експлуатація релігійної символіки. Очевидно, що обидва національні рухи несуть із собою традиційний релігійний багаж ідентичності, з якого розвинувся їхній сучасний націоналізм, який, відповідно, завжди був палкою в колеса щодо дипломатичного врегулювання.

Сіоністи використовували релігійні символи та зображення святих місць, таких як Вежа Давида і Стіна Плачу в Єрусалимі, а також Менора – явний єврейський символ у давнину – для мобілізації релігійних почуттів євреїв. Наприклад, заголовок на першій сторінці тижневика мовою їдиш «*Dos idishe folk*» від 30 квітня 1920 року читається як «Мрія, що здійснилася». Під заголовком зображено уявний малюнок масової процесії, в якій безліч людей прямує до Єрусалиму, а над ними, стоячи на пагорбі, Герцль,

засновник політичного сіонізму, тримає в руках аркуш – протокол Першого сіоністського конгресу, що відбувся в Базелі 1897 року. Єрусалим на малюнку зображений у нереалістичній манері, це уявне місто з вежами та мінаретами. У центрі міста височіє великий купол, майже напевно ісламський Купол Скелі, збудований у центрі Святої Еспланади, яку євреї називають Храмовою горою.

Палестинці-мусульмани використовували свій власний символічний релігійний багаж. Перш за все, мечеть Аль-Акса в Єрусалимі, яка дарує свою святість всій землі Палестини, стала символічним і фізичним центром палестинського націоналізму. Іншим прикладом є традиція щодо сподвижників Пророка Мухаммеда, які померли і були поховані в Палестині після участі в битвах і окупації землі візантійцями в сьомому столітті нашої ери разом з другим халіфом, Омаром ібн Аль-Хаттабом. Деякі з відомих родин Палестини вважають себе прямими нащадками цих сподвижників, пов'язуючи свою присутність на Святій Землі з періодом становлення ісламу в сьомому столітті.

З іншого боку, можна сказати, що не тільки сіоністський і палестинський націоналізм були забарвлені в релігійні кольори, але й їхня традиційна релігійна ідентичність отримала національне забарвлення, що їхня віковична релігія стала націоналізованою.

Дипломатія конфлікту: релігійний аспект. Багато коментаторів зазначають, або замовчують (з різних причин), що конфлікт навколо Ізраїлю та Палестини, по суті, не є релігійним. Проте релігійні традиції посилюються, щоб виправдати націоналістичні претензії та образи. Релігійна традиція, з її символами і вірністю, є фундаментальною для ідентичності як арабів, так і євреїв, навіть для тих, хто не визначає себе як традиційними або правовірними. А земля, на яку вони обидва претендують і яку люблять, зрештою, вважається «святою» для євреїв, християн і мусульман.

На відміну від багатьох ліберальних західних суспільств, єврейська та палестинська культури в Ізраїлі та Палестині не сприяють повному відокремленню релігії від держави. На всьому Близькому Сході релігія є суспільною справою, а не лише приватним заняттям. У цьому є свої плюси і мінуси. Навіть в Ізраїлі, чия культура є більш вестернізованою, ніж палестинське суспільство чи арабська культура загалом, релігійний вимір лежить на поверхні. Як єврейська держава, він є гібридом світських демократичних політичних норм, освічених плодів сучасності та стародавньої мудрості Синайського заповіту. Повернення євреїв до Ізраїлю створило нові умови, в

яких євреї можуть визначити, хто вони є, і, виходячи з цього саморозуміння, ставитися до християн і мусульман. Політичні потрясіння відволікають глибшу культурну і духовну енергію, яку євреї і палестинці могли б інвестувати в національне відродження.

Змішання релігії та силової політики розбещує обидві ці сфери. Покликання на ім'я Бога для виправдання шкоди іншим спотворює все святе. Але затяжні конфлікти завжди породжували це духовне забруднення, яке посилюється політичним насильством. Проблемні елементи різних авраамічних традицій підливають масла у вогонь.

Оскільки небезпека націоналістичної релігії є значною, багато політичних аналітиків і теоретиків вирішення конфліктів розглядають релігію як негативний фактор у суспільстві. Тому вони виступають за виключення релігійних лідерів з будь-якого миротворчого процесу. Але для Ізраїлю та Палестини, як і для будь-кого іншого, така доктринерська позиція ризикує втратити позитивний внесок релігійних миротворців.

Деякі експерти в галузі трансформації конфліктів стверджують, що релігійні елементи повинні бути включені в теорію і практику зцілення міжнародних суперечок. Рабин Марк Гопін у своїй книзі «Священна війна, священний мир» наводить переконливі докази на користь цієї позиції. Він стверджує, що для досягнення справжнього примирення в ізраїльсько-палестинському контексті миротворці повинні використовувати ресурси як іудаїзму, так і ісламу (оскільки євреї та мусульмани становлять дві більшості) [30].

Процес Осло зазнав невдачі частково через те, що це був світський мирний план, нав'язаний світськими лідерами Святій Землі, де великі і впливові меншини як євреїв, так і палестинців мотивовані глибокими релігійними переконаннями. Спонсорована США ініціатива «дорожньої карти», започаткована навесні 2003 року, зазнала тієї ж долі, адже її спонсори не взяли до уваги духовні потреби обох народів. Для того, щоб мирний план отримав підтримку тих, хто виступає проти будь-яких компромісів, він повинен чітко включати релігійний вимір, заснований на священних символах і духовно резонансних діях. Адже існують незагоєні рани, які потребують духовного, а не лише політичного лікування: виселення і позбавлення власності палестинців у 1948 році (Накба) та євреїв з арабських країн після цього; серія арабо-ізраїльських війн, що охоплюють півстоліття; тривала, жорстока і принизлива окупація палестинської території з 1967 року; триваюче насильство проти цивільного населення; небажання обох сторін

сприймати іншу націю як легітимного суверенного сусіда; взаємна дегуманізація, посилена страхом, гнівом і скорботою. Релігійну патологію, що виникла внаслідок цього, необхідно усунути, якщо ми хочемо, щоб політична угода була міцною.

Чи може духовенство перешкоджати переговорам і політичним компромісам? Для цього воно повинно мати політичну владу самостійно або в результаті політичних альянсів з іншими силами, що об'єднують спільні інтереси. Популярність релігійних партій є результатом проникності кордонів між національними, світськими цінностями та релігійними, сакральними цінностями. Тому релігійні партії можуть відносно легко об'єднуватися зі світськими партіями в політичні альянси, тим самим збільшуючи свою відносну владу. Виборчий процес і система формування урядових коаліцій в Ізраїлі дають релігійним партіям вирішальну владу. Що стосується Палестинської автономії, то ХАМАС є правлячим органом у секторі Газа з 2007 року і має можливість перешкоджати виконанню будь-якої угоди, яка не відповідає його цінностям.

Важко оцінити, якою мірою релігійні цінності впливають на тих, хто приймає рішення в політичній сфері, але розглянемо на конкретних прикладах з історії виборів у Ізраїлі. По-перше, релігійні цінності щодо територіальних питань проникли у свідомість широкої громадськості. По-друге, світський чи релігійний характер ізраїльського суспільства є складним питанням. Опитування Інституту Гутмана 2008 року показало, що більшість ізраїльських євреїв (51%) визначають себе як світські; 30% – як традиційні (12% – традиційно-релігійні); 10% – як релігійні; і 9% – як Харедим [31]. Опитування Центрального статистичного бюро, однак, показало, що 83% євреїв в Ізраїлі принаймні мінімально дотримуються релігійних традицій. З палестинського боку, опитування Фафо (Інститут прикладних міжнародних досліджень), проведене в 1992-94 роках серед палестинських жителів Західного берега річки Йордан і сектора Газа, виявило відносно низький рівень (20-25%) тих, хто визначає себе як «світських» [32]. Релігія є фундаментальним аспектом мусульманських суспільств, у тому числі палестинського, який впливає на всі сфери життя мусульман і не може бути відокремлений від держави.

Третім аспектом релігійно-світської дуальності є політичний вплив представників «релігійного бар'єру» на вирішення конфлікту. Ізраїль має, з одного боку, уряд, який є переважно світським. Відсоток релігійних членів Кнесету становить 25%, і вони розподілені між різними політичними партіями. З іншого боку, релігійні партії мають велику вагу в уряді, а отже,

їхня позиція має вагу, особливо позиція партії ШАС (11 місць у Кнесеті на виборах 2022 року). За часів уряду Ольмерта і під час коаліційних переговорів між ШАСом і лідером Кадіми Ципі Лівні в листопаді 2008 року, ШАС поставив свою подальшу участь в уряді в залежність від відсутності переговорів з палестинцями щодо Єрусалиму. Такою була їхня позиція і в 2009 році (і навіть сьогодні). На виборах 2009 року ШАС, більшість виборців якого є ортодоксами та харедим, був важливим гравцем у коаліційному уряді; після цих виборів він змінив свої внутрішні орієнтири, вступив до Всесвітньої сіоністської організації та приєднався до Всесвітнього руху «Лікуд» [33]. Ідеологічна радикалізація ШАСу щодо питань конфлікту відбулася частково через те, що значна частина виборців ШАСу сьогодні проживає в поселеннях на Західному березі річки Йордан [33], а також, очевидно, через те, що релігійна, традиційна і сефардська громадськість займає праві позиції, зумовлені релігійними цінностями та етнічними уявленнями. Звідси випливає, що вплив ідеологічних релігійних гравців набагато більший, ніж їхня відносна сила через політичну систему формування коаліцій, яка практикується в Ізраїлі. Звідси також випливає, що економічні інтереси (дешеве і доступне житло за межами «зеленої лінії») сприяють зміні політичних та ідеологічних позицій серед харедимського населення.

З палестинського боку, ХАМАС отримав посаду голови уряду палестинської єдності. Після силового захоплення сектору Газа, ХАМАС сьогодні має достатньо влади, щоб визначати політичний порядок денний на тих територіях, які він контролює. Опитування, проведене Міжнародним інститутом миру у вересні 2009 року, показало, що 45% палестинців висловили підтримку ФАТХу, на противагу лише 24%, які підтримували ХАМАС, і що 52% підтримують Абу Мазена на посаді президента, 22% підтримують Ісмаїла Ханію, а решта не визначилися. Опитування також показало, що 55% палестинців підтримують рішення про існування двох держав, але їхні конкретні відповіді щодо цього рішення вказують на суттєвий розрив між палестинською та ізраїльською позиціями з питань Єрусалиму і біженців [33].

Релігійні діячі, коли вони входять до складу сил безпеки, здатні впливати на політичний процес. З палестинського боку, військові сили в секторі Газа повністю перебувають під контролем ХАМАС, тоді як нинішній апарат безпеки на Західному березі річки Йордан знаходиться під контролем ФАТХ. В Ізраїлі кількість представників релігійного сіонізму в бойових підрозділах ЦАХАЛу, на командних посадах, серед особового складу і у військовому

рабинаті дійсно невелика, але помітно зростає, а частка націоналістично-релігійних бійців в елітних підрозділах ЦАХАЛу більша, ніж серед населення в цілому. У 1999 році в Генеральному штабі був один генерал-майор і п'ять бригадних генералів з релігійної громади (з 40 в ЦАХАЛі) [34]. Під час операції «Литий свинець» (грудень 2008 – січень 2009) ця націоналістично-релігійна група виділялася серед бійців, так само як і мотиваційний вплив військового «рабинату», представники якого використовували радикальний релігійний дискурс, звертаючись до солдатів на полі бою [34]. Це лише один приклад зростаючого впливу національної релігії на конфлікт. Можна також згадати більше 70 хесдерських ієшиватів [35], в яких 10 тисяч студентів з національно-релігійного руху служать в ЦАХАЛі в кожному випускному класі. Студенти просякнуті радикальною інтерпретацією релігійних і сіоністських цінностей, а деякі з їхніх рабинів навіть висловили співчуття тим, хто відмовляється виконувати накази про звільнення поселень.

Впливовість релігійних представників в ізраїльсько-палестинському конфлікті не є однозначною і може змінюватися. Хоча релігійні партії (зокрема, ШАС) є важливим наріжним каменем у формуванні урядових коаліцій, незрозуміло, наскільки сильним «бар'єром» вони є для мирної угоди. Дорон і Розенталь стверджують [36], що політичні партії, які представляють поселенців (крайні праві), не змогли «перехилити шальки терезів» коаліцій, а отже, їхня політична влада, як правило, не давала їм змоги переорієнтувати політику і ресурси на свої власні цілі. Проте ці дослідники не брали до уваги всі релігійні партії та їхніх прихильників, які відіграють вирішальну «гойдалку» в ізраїльській політиці. Минулі опитування громадської думки виявили явну більшість ізраїльських євреїв, які підтримують укладення мирної угоди з палестинцями на основі формули «дві держави для двох народів», надаючи тим самим лідерам свободу для переговорів. Ерозія єврейської більшості, яка підтримувала домовленості з палестинцями, що знайшло своє відображення в результатах виборів до Кнесету 2009 року, була зумовлена не «релігійними» чинниками, а насамперед міркуваннями безпеки і втратою довіри до намірів палестинської сторони (розкол всередині Палестинської автономії, продовження терористичних актів з Гази і невпевненість у здатності палестинців виконувати угоду в разі її підписання). Проте незабаром після виборів Беньямін Нетаньягу був змушений прийняти формулу двох держав під тиском президента США. З палестинського боку, президент Палестинської автономії мав значну свободу маневру під час процесу в Аннаполісі у 2008 році. Релігійні рухи не

перешкоджають процесу переговорів, але не можна відкидати можливість того, що релігійні цінності вплинуть як на результат переговорів, так і на шанси реалізації угоди, якщо і коли сторони її досягнуть.

Релігійні екстремісти можуть зірвати політичні переговори і компромісні процеси за допомогою провокацій і тероризму, а також, у крайніх випадках, політичних вбивств. Яскравими прикладами політичного вбивства на релігійному та ідеологічному підґрунті в контексті політичного компромісу є вбивство президента Єгипту Анвара Садата в 1981 році джихадистською групою, що діяла на основі релігійного маніфесту, а також вбивство прем'єр-міністра Ізраїлю Іцхака Рабина в 1995 році ортодоксальним релігійним діячем, який діяв на основі релігійного декрету («закон переслідувача», що дозволяє позасудові вбивства), наданого йому рабинами [37].

Другим типом насильства, що використовується для підриву політичних переговорів, є тероризм, мотивований релігійною ідеологією, і, зокрема, напади на священні символи ідентичності та святі місця. Приклади включають наступне: численні дії Хамасу та Ісламського джихаду, включаючи вбивство учнів єшиви в Хевроні, коли вони виходили з молитви (1980), і кривавий напад на єшиву Меркас Ха-Рав в Єрусалимі в 2008 році; план Єврейського підпілля підірвати Купол Сकेлі та мечеть Аль-Акса у 1980-х роках (який отримав дозвіл трьох рабинів); напад на Ісламський коледж у Хевроні у 1986 році; вбивство прихожан мечеті Ібрагімі (мусульманська церква у печері Патріархів) у Хевроні у лютому 1994 року. Ці акти посилюють ворожість до іншої сторони і серед поміркованих, що є джерелом їхнього негативного впливу на вирішення конфлікту. Тероризм призводить до закликів до помсти і актів помсти з обох сторін.

Релігійні лідери також втручаються в політичний процес через індоктринацію військових з обох сторін. З палестинського боку, захист Аль-Акси є невід'ємним активом ФАТХу, а не лише ісламських рухів. З ізраїльського боку релігійне втручання виражається у закликах вищого духовенства до солдатів ЦАХАЛу, особливо національно-релігійних, відмовитися від військових наказів звільнити поселенців. Ці заклики викликали контрреакцію поміркованих релігійних лідерів, які заявили, що рабинам не слід підкорятися як авторитетам у державних справах.

Висновки. Релігійний фанатизм з боку окремих осіб і груп може загострити конфлікт і призвести до ескалації насильства. Так само сенсаційні терористичні акти, спрямовані на символи релігії та ідентичності, а також політичні вбивства поміркованих лідерів ідейними релігійними

екстремістами сприяють затягуванню переговорних процесів і, навіть, можуть зірвати досягнення компромісу.

Коріння конфлікту сягає задовго до створення держави Ізраїль, коли євреї-сіоністи почали іммігрувати до Палестини, яка тоді перебувала під контролем Османської імперії. Їх метою було створення єврейської батьківщини на території, яка також була священною для палестинців, що жили там протягом століть. Це призвело до довгої історії напруженості, насильства і конфліктів, які тривають і донині. Обидві сторони використовують націоналістично-релігійні корені конфлікту, зокрема релігійні вірування і наративи для виправдання своїх претензій на землю.

Ці вірування та наративи глибоко вкорінені в культурній, соціальній та політичній структурі обох суспільств і відіграють значну роль в увічненні конфлікту. Викликом для дипломатії є: відсутність довіри між сторонами, політична нестабільність і триваюче насильство, що роблять перспективи дипломатичного врегулювання палестино-ізраїльської кризи невизначеними.

Тим не менш, важливо продовжувати вивчати і підтримувати дипломатичні зусилля, які сприяють діалогу, компромісу і взаєморозумінню між ізраїльтянами і палестинцями, щоб досягти тривалого миру в регіоні.

Література

1. Ліга Націй: Мандат для Палестини, 24 липня 1922 року, дата звернення 16.02.2023 р., посилання на інтернет-ресурс: <https://sourcebooks.fordham.edu/mod/1922mandate.asp>
2. Комісія «Кінг-Крейн», дата звернення 18.02.2023 р., посилання на інтернет-ресурс: https://en.wikipedia.org/wiki/King–Crane_Commission#cite_note-14
3. Heper, Metin; Criss, Bilge (2009). Historical Dictionary of Turkey. Scarecrow Press. ISBN 978-0810860650.
4. Бат Йеор. «Зимми»: християне и евреи под властью ислама / архівна копія – <https://web.archive.org/web/20120928143350/http://istor.99k.org/mir8.htm>
5. SAM ROBERTS. Declassified Papers Show U.S. Recruited Ex-Nazis / URL: https://www.nytimes.com/2010/12/12/us/12holocaust.html?partner=rss&emc=rs&_r=0
6. Мальцев В. А. Исламский проект Третьего рейха // НГ-Религии. — 11.11.2009.
7. Протоколи 17-ї (позачергової) сесії постійної мандатної комісії Ліги Націй, 3-21 червня 1930 року / архівна версія протоколу – <https://web.archive.org/web/20070310192225/http://domino.un.org/unispal.nsf/0/5f21f8a1ca578a57052566120067f658?OpenDocument>
8. Звіт комісії Сімпсона – <https://web.archive.org/web/20140810170235/http://unispal.un.org/UNISPAL.NSF/0/E3ED8720F8707C9385256D19004F057C>

9. Текст документу «Біла книга» 1922 року, яка видалась під наглядом Черчилля і яка ввела обмеження на репатріацію євреїв та інші обмеження, дата звернення 27.03.2023, посилання на інтернет-ресурс: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/brwh1922.asp
10. Сент-Джеймська конференція, дата звернення 27.02.2023, посилання на інтернет-ресурс: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-st-james-conference>
11. Текст «Білої книги» МакДональда 1938 року, дата звернення 27.02.2023, посилання на інтернет-ресурс: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/brwh1939.asp
12. «Бен-Гуріон. Держава за будь-яку ціну», Том Сегев, 2020 р.
13. Сіоністи-ревізійністи, дата звернення 27.02.2023, посилання на інтернет-ресурс: <https://eleven.co.il/zionism/parties-institutions/13824/>
14. «the Stern Gang» A Dictionary of World History. Oxford University Press, 2000. Oxford Reference Online
15. ЭмануэльКац. АврагамШтерн – Яир // ЛеХИ. Борцы за свободу Израиля. – Тель-Авив: Мидраша Леумит.
16. Корабель «Ексокус», дата звернення 27.02.2023, URL: https://web.archive.org/web/20180929000147/http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20433.pdf
17. «Theories Of Nationalism» Anthony D. Smith, 1971, с. 15-24
18. HASSNER, Ron. War on Sacred Grounds. Ithaca: Cornell University Press. 2009.
19. ANDERSON, Benedict. «Exodus,» Critical Inquiry. 1994, vol.20
20. Khoury, Elias. For Israelis, an Anniversary. For Palestinians, a Nakba. The New York Times, 2008. Дата звернення: 9 березня 2023, посилання на ресурс: <https://www.nytimes.com/2008/05/18/opinion/18khoury.html>
21. MAALOUF, Amin. The Crusades Through Arab Eyes. New York : Schocken Books. 1984, с. 57, с. 15
22. YUVAL, Israel Jacob. «The Myth of the Jewish Exile from the Land of Israel: A Demonstration of Irenic Scholarship,» Common Knowledge. 2006, vol.12 no. 1, с. 16–33.
23. DINUR, Ben-Zion. Yiśra'el baġwlah [Israel in Exile]. Tel Aviv : Dvir. 1962.
24. Ronald L. NETTLER and Suha TAJI-FAROUKI (eds.). Muslim-Jewish Encounters, Intellectual Traditions and Modern Politics. Amsterdam : Harwood. 1998
25. SIVAN, Emanuel. «The Beginnings of the Fada'il al-Quds Literature,» Israel Oriental Studies. 1971, vol.1, с. 263–271
26. GRIBETZ, Jonathan Marc. Defining Neighbors: Religion, Race, and the Early Zionist-Arab Encounter. Princeton : Princeton University Press. 2014.
27. ROKEACH, Eliezer and Alter DRUYANOV. «Miktabw šel rŋqeah Ipiynsqer kd niysan hatrm»w [Letter from Rokeach to Pinsker 29.04.1886]» ĳtbiym Itwldwt ħibat šiywn wyiśwb 'ereš yiśra'el [Writings on the history of Hibbat Zion (love of Zion) and the settlement of Eretz Israel]. 1886, с. 760–770.
28. GERBER, Haim. Remembering and Imagining Palestine: Identity and Nationalism from the Crusades to the Present. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2008.

29. BUDEIRI, Musa. «The Palestinians: Tensions between Nationalist and Religious Identities» in James JANKOWSKI and Israel GERSHONI (eds.). *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*. New York : Columbia University Press. 1997, pp. 191–206.
30. Gopin, Marc. *Holy War, Holy Peace: How Religion Can Bring Peace to the Middle East*. New York: Oxford University Press, 2002
31. Israeli Secularism in the Guttman Center Polls 1990 – 2008, February 23, 2008, дата звернення: 11 березня 2023 року, URL: <https://en.idi.org.il/articles/9947>
32. Heiberg, M. & Øvensen, G. (1992). «Palestinian Society in Gaza, West Bank and Arab Jerusalem: A Survey of Living Conditions. Forskningsstiftelsen Fafo 1993, 1994.» URL: http://almashriq.hiof.no/general/300/320/327/fafo/reports/FAFO151/9_4.html
33. Haaretz, 19 January 2010; Avirma Golan, «It's Not Ishai,» Haaretz, 10 June 2009; Haaretz, 24 September 2009
34. Cohen, S. (2002). «The Scroll or the Sword? Dilemmas of Religion and Military Service in Israel in the 1990s.» In N. Horowitz (ed.), *Religion and Nationalism in Israel and the Middle East*. Tel Aviv: Am Oved and the Yitzhak Rabin Center for Israel Studies, c. 235-253 (Hebrew).
35. Інформація про «Хесдерські Ієшивати», дата звернення: 12 березня 2023, посилання на ресурс: <https://www.kipa.co.il/חדשות/1104145-נחשפים-המספרים-ודדשות/בישראל-הגדולות-ההסדר-ישיבות-עשר>
36. Doron, G. & Rosenthal, M. (2009). «Two-Way Barriers: The Impact of the 'Administered Territories' on Internal Israeli Politics.» In E. Lavie (ed.), *Forty Years of Rule over the Territories: Effects on the State of Israel*. Tel Aviv: Tami Steinmetz Center for Peace Research, Tel Aviv University, c. 63-78 (Hebrew).
37. Karpin, M. & Friedman, I. (1999). *Murder in the Name of God: The Plot to Kill Yitzhak Rabin*. Tel Aviv: Zmora Bitan (Hebrew).; Sheleg, Y. (2006). *To Incline After a Multitude? Positions of Israel's Rabbis on Democracy*. Jerusalem: Israel Democracy Institute (Hebrew).; Ben-Yehuda, N. (2004). «The Way to A Halachic State: Theocratic Political Extremism in Israel.» In M. Berkowitz (ed.), *Nationalism, Zionism and Ethnic Mobilization of the Jews in 1900 and Beyond*. Leiden: Brill.

Momot S.

THE PALESTINIAN-ISRAELI CONFLICT: THE NATIONALIST-RELIGIOUS NATURE OF THE CONFLICT AND ITS IMPACT ON DIPLOMACY

The conflict between Arabs and Jews over Palestine began before the creation of the state of Israel. The roots of the conflict go back to the period of the British Mandate and even earlier, when the position of Jews in the Ottoman Empire and

Palestine was determined by Islamic religious law, according to which the status and rights of religious minorities were inferior to those of Muslims. Jews were then subjected to all kinds of discrimination by local authorities concentrated in the hands of representatives of the Arab nobility and by the local Muslim population. This situation could not but leave a mark on the relations between the two peoples.

One of the important components of the conflict is religious differences that are deeply rooted in the history and culture of the region. The Palestinian-Israeli conflict has its roots in ancient historical events related to Judaism, Christianity, and Islam, which influenced the formation of national consciousness and identity on both sides.

Despite many initiatives by the international community, conflict resolution remains a complex and urgent task today.

Diplomacy plays an important role in resolving the Israeli-Palestinian conflict, as it allows the parties to meet and discuss their positions, identify compromises and find a common solution. However, there are many challenges on the way to achieving peace and stability in the region, such as extremism, terrorism, territorial claims, political differences, and others.

Key words: *historical roots of the Middle East crisis, the Palestinian-Israeli conflict, religion, national consciousness, diplomacy, intercultural dialogue.*

Прудько В. О.

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
prudkoslava@gmail.com
orcid.org/0009-0006-9300-9910

**ПЕРЕКЛАДИ ДЖЕРЕЛ З АНТИЧНОЇ ІСТОРІЇ РИМУ
ТА ЇХ КОМЕНТАРІ НІЖИНСЬКИМИ ВЧЕНИМИ**

У даній науковій роботі автор досліджує вивчення античних джерел та їх переклад такими визначними вченими ніжинського вузу як: І. Г. Турцевич, А. М. Фогель, Р. А. Фохт, Г. Е. Зенгер.

Метою даної роботи є дослідження античних джерел на базі історичної спадщини викладачів історико-філологічного інституту князя Безбородька. Об'єктом даного дослідження є наукові праці Ніжинських дослідників античної історії Риму.

Предметом дослідження є переклади джерел та їх коментарі ніжинськими вченими.

Хронологічними межами дослідження даної роботи є друга половина ХІХ – початок ХХ століття, так як саме на цей час припадає діяльність вище вказаних дослідників.

Робота містить огляд переважної більшості писемних пам'яток з античної римської історії, які підлягали перекладу, або ж коментуванню чи критиці, викладачами Ніжинської вищої школи.

Ключові слова: античні джерела, Рим, Ніжинська вища школа.

Вступ. Об'єктивне вивчення історії, стає можливим лише при максимальному залученню всіх доступних досліднику джерел з тієї чи іншої проблеми. При вивченні історії дослідники повинні пам'ятати, що одним із ключових видів історичних джерел є писемні. Дані, що містяться в писемних джерелах, відрізняються глибиною і багатогранністю, перевершуючи за змістом інші джерела, а також дають змогу відчувати особисту позицію автора.

Дослідник, що не спирається не враховує повноту джерельної бази закриває собі шлях до розуміння походження, а отже і значення відомостей, якими він користується. Ця обставина досить давно визнана в європейському античностізнавстві, де завданням дослідників античної історії є вивчення та пояснення античних текстів, а не апіорне їх прийняття чи спростування.

Тема даного дослідження не втрачає актуальності і в наш час, оскільки творча спадщина ніжинських науковців все ще залишається мало дослідженою сторінкою в історії навчального закладу. Особливий інтерес викликають праці вчених, що можуть використовуватися сучасними викладачами та студентами в якості писемних джерел під час вивчення курсу античної історії Риму. Перш за все це пояснюється тим, що викладачі того часу працювали з оригіналами першоджерел, а це в свою чергу підвищує наукову цінність їх праць.

У даній статті подано огляд античних джерел та їх переклад такими визначними вченими ніжинського вузу як: І. Г. Турцевич, А. М. Фогель, Р. А. Фохт, Г. Е. Зенгер. На превеликий жаль, ми не маємо в достатній мірі літератури, в якій би були відображені всі моменти пов'язані з даною темою. На даний час ми маємо змогу ознайомитися лише з науковими працями Г.В. Самойленка та О.Г. Самойленка, Л.Б. Гранатович, Р.А. Дудки, що розкривають лише загальні процеси дослідницької діяльності ніжинських вчених. В ході з'ясування особливостей умов праці ніжинських науковців, значне місце посідає робота Г.В. Самойленка та О.Г. Самойленка «Ніжинська вища школа: сторінки історії», в якій подано історію Ніжинської вищої школи від часу її заснування до сьогодення. Окремим розділом автори даного дослідження роблять огляд історичних особливостей історико-філологічного інституту князя Безбородька (1875–1920 рр.). Зокрема вони згадують основні події життя та діяльності й вчених, праці яких ми досліджуємо в даній роботі.

³⁷Слід відзначити, що зачне полегшення при вивченні даної теми ми відчуваємо завдяки праці Лариси Гранатович: «Викладачі Ніжинської вищої школи 1820-1920 рр.». Цінність даної праці полягає в тому, що в ній подаються короткі біографічні відомості про вищевказаних вчених, а також перелік їхніх праць, що знаходяться у фондах бібліотеки. Р.А. Дудка у своїй статті «Проблеми античної культури в працях ніжинських учених кінця ХІХ – початку ХХ століття», подає загальний опис педагогічної та наукової

³⁷ Самойленко Г. В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа : сторінки історії. – Ніжин. – 2005. – С.119.

діяльності окремих ніжинських викладачів.³⁸ В цій статті вказано ті головні проблеми з історії античного Риму, на які звертали увагу ніжинські науковці. Цікавою є наукова розвідка О.Г. Самойленка «Спадщина істориків Ніжинської вищої школи в історіографії XIX-XX століття».³⁹ Автор даної статті говорить про те, що на сьогоднішній день досліджень, у яких розкриваються світоглядні позиції, методологічні засади та наукові інтереси ніжинських істориків, досить мало і стосуються вони лише окремих представників Ніжинської вищої школи. Саме тому тема даного дослідження є актуальною в наш час.

Отже, метою даної роботи є дослідження античних джерел на базі історичної спадщини викладачів історико-філологічного інституту князя Безбородька.

Відповідно до мети в даному науковому дослідженні визначено такі завдання:

- вивчити життєвий шлях І. Г. Турцевича, А. М. Фогеля, Р. А. Фохта, Г. Е. Зенгера,
- проаналізувати наукову спадщину вищезазначених ніжинських викладачів;
- встановити наукову цінність перекладів античних джерел та коментарів до них;
- визначити основні методи роботи дослідників.

Об'єктом даного дослідження є наукові праці Ніжинських дослідників античної історії Риму.

Предметом дослідження є переклади джерел та їх коментарі ніжинськими вченими.

Хронологічними межами дослідження даної роботи є друга половина XIX – початок XX століття, так як саме на цей час припадає діяльність вищевказаних дослідників.

Виклад основного матеріалу: Найбільш відомим дослідником писемних пам'яток історії античного римського суспільства, який залишив помітний слід в історії нашого вузу є І.Г. Турцевич. Зокрема, в даній науковій роботі ми розглянемо такі його праці як «Панегирик Риму Элия Аристида. Греческий текст с русским переводом», «К Тациту» та «Древние рассказы о

³⁸ Дудка Р.А. Проблеми античної культури а працях ніжинських учених кінця XIX – початку XX століття // Література та культура Полісся. – 2006. – Вип.13. – С. 174-181.

³⁹ Самойленко О.Г. Спадщина істориків Ніжинської вищої школи в історіографії XIX-XX століття // Література та культура Полісся. – 2000. – Вип.14. – С. 131-147.

вдове». Перед тим, як розпочати аналіз творів дослідника античності з'ясуємо його певні біографічні відомості.

Іван Григорович Турцевич народився в родині священника 4 квітня 1856 році в селі Суховичах Річинського повіта Мінської губернії. Спочатку він навчався в Мозирській гімназії протягом семи років, а потім у Шавельській, що належала до Ковенської губернії. Після завершення курсу навчання в гімназії, у 1874 році І.Г. Турцевич вступив до історико-філологічного інституту в Санкт-Петербурзі, з якого через рік, у зв'язку з хворобою, перевівся у недавно відкритий, тоді, історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині. Після закінчення історико-філологічного інституту в Ніжині, у 1879 році, працював вчителем давніх мов у першій Київській гімназії. Там він працював до 1892 року. За цей час І.Г. Турцевич двічі побував у закордонних відрядженнях з науковою метою. Вперше у 1879-1880 роках – в Італії, а вдруге у 1889-1890 роках – в Німеччині, зокрема в м. Бонн, Франції, Італії та Греції. Там він переважно вивчав латинську мову та знайомився з римськими старожитностями. Окрім того під час роботи в Києві І.Г. Турцевич був членом спілки Нестора-літописця і Київської спілки класичної філології та педагогіки, в останній з 1890 року, був членом ради. З листопада 1892 року почав працювати в званні екстраординарного професора в історико-філологічному інституті князя Безбородька при кафедрі римської словесності. З сімнадцятого листопада 1903 року йому присвоєно звання ординарного професора. Звільнився за власним бажанням по вислугі років першого липня 1909 року. Після цього отримав звання дійсного статського радника з відзнакою, першого січня 1910 року.⁴⁰

Отож Турцевич викладав студентам і одночасно досліджував римську мову та літературу. Від самого початку своєї наукової роботи, ще в Києві, І.Г. Турцевич заявив про себе, як дослідник з надзвичайно критичним і скрупульозним підходом до предмету дослідження.

Загалом І.Г. Турцевич перебуваючи у Ніжині з 1892 по 1917 рік, стовідсотково реалізував свій соціальний потенціал, який тільки можна було задовольнити в повітовому місті.

Одним з ряду досліджень І.Г. Турцевича було вивчення та переклад панегірика місту Риму, написаного Елієм Арістидом. На час здійснення перекладу, твори Елія Арістида на території Російської імперії були майже

⁴⁰ Турцевич И.Г. // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. С.64-65.

невідомі. Взагалі відомостей про цього автора було мало – хіба що в словниках.

Цікавість до здійснення перекладу «Панегірика Риму» Елія Арістиди І.Г. Турцевич пояснює не його високими якостями як літературного твору, а перш за все як історичну цінність. Це була вимога суспільства, а панегірик м. Риму є взагалі єдиним що зберігся. Ще одним цікавим моментом, що привернув увагу дослідника стала мова, якою було написано панегірик – грецька, а не як би того було слід очікувати – латинська.

І.Г. Турцевич вказує, що вже існують коментарі до панегірика здійснені західно-європейськими дослідниками, але вони містять неточності, там, де їх менше всього можна очікувати. На підтвердження цього наводить ряд прикладів за текстом.⁴¹

Панегірик Риму Арістиди без сумніву мав значний інтерес за своїм змістом. Проте, його розуміння та трактування складало певні труднощі навіть перед спеціалістами. Причина цього перш за все полягала в тому, що текст Панегірика зберігся з пропусками та неточностями.

По цій причині, переклад здійснений І.Г. Турцевичом у 1895 році було лише проголошено на засіданні історико-філологічного зібрання при інституті кн. Безбородька. Сам же переклад видано не було. Натомість прийнято рішення подати читачам як грецький текст панегірика так і ґрунтовний коментар та доповнення до нього.

Те, що панегірик був написаний грецькою мовою, не викликав ніякого здивування, адже Елій Арістид був греком за походженням.

Ознайомившись з текстом панегірика можна зазначити його цінність як описового джерела. В даному творі здійснено спробу висвітлити всі аспекти як суспільно-політичного так і економічного становища Риму та й імперії взагалі.

Ще одним цінним моментом панегірика є спроби автора подати порівняльний аналіз «еволюції управління» на прикладі Персії та грецьких міст.⁴²

Дане джерело було б доцільно використовувати не лише при вивченні історії Римської імперії, а й під час розгляду відповідних тем з курсу історії

⁴¹ Турцевич И.Г. Панегирик Риму Элия – Аристиды. Греческий текст с русским переводом, введением, комментариями приложениями. // Изв. Ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1907. – Т. 23. С. 3.

⁴² Турцевич И.Г. Панегирик Риму Элия – Аристиды. Греческий текст с русским переводом, введением, комментариями приложениями. // Изв. Ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1907. Т.23. С. 4.

політичних та правових вчень. Перш за все, матеріал поданий у панегірику розкриває особливості політичного устрою вказаних держав, а також містить велику кількість інформациї про особливості ведення дипломатичних відносин з різними країнами.

Наступним структурним компонентом панегірика є звернення до імператора. В давніх римлян був поширений звичай привітань імператорів.

Аналізуючи твори Плінія молодшого, І.Г. Турцевич приходить до думки про те, що це був звичай, який наслідувало ряд міст, а виявлялося це в делегуванні депутатів до імператора. Іноді депутатів не делегували, обмежуючись надсиланням самого тексту привітання.

Найбільше привітань надходило до імператорів час їх становлення при владі. З цього приводу в багатьох містах намісництв влаштовувалися й масові святкування.

Як приклад І.Г. Турцевич наводить текст привітання мовою оригіналу, міста Асс до імператора Гая Калігули. Разом з привітанням з нагоди початку правління було вміщено й присягу на вірність імператору від ассійців.⁴³

Таким чином депутати міст присягали за свої міста в присутності намісника провінції. Деякі ж міста пересилали тексти присяги імператору.

І.Г. Турцевич аналізує й імператорські рескрипти, в тому числі й знайдений в 1895 році, рескрипт Нерона місту Родосу. Зокрема в цьому документі йдеться мова про те, що жителі о. Родоса принесли жертви богам на честь імператора та його родини. Сам же імператор висловив їм свою прихильність.

Розглядаючи аналіз депутацій, можна прийти до висновку про те, що самі депутації були формою не лише привітань імператора, а й низкою певних прохань та пропозицій на користь міста, що їх надсилало.

Самі ж депутації можна об'єднати в певні категорії: вітальні, співчуття, подяки.

Аналізуючи привітання імператорам, І.Г. Турцевич повідомляє, що привітання часто доповнювалися щедрими дарами. Крім цього як намісництва, так і міста провінцій надсилали імператору відомості про різні рідкісні явища, які на їх думку могли привернути увагу імператора.⁴⁴ Такі відомості

⁴³Турцевич И.Г. Обращение к императору провинциальных сеймов, городских и других обществ в первые три века римской империи // Изв. Ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1900. – Т. – 18. С. – 14.

⁴⁴Там само. – С. – 22

привертали велику увагу імператорів, а всі ці події та явища піддавалися різноманітним трактуванням і розцінювались як знаки подані богами.

Наступним об'єктом цього дослідження І.Г. Турцевича є такі джерела, як похвальні листи імператорам, в яких зокрема йде мова про діяльність римських провінційних властей та інших осіб. Вчений подає вичерпний зміст багатьох таких текстів. Частіше всього такі листи використовувались на слуханнях судових процесів проти службовців. З цієї праці дослідника студенти можуть взяти інформацію і про особливості судових засідань, і про становище в римських провінціях.

Дослідник користується текстами та поясненнями до них Тацита, в свою чергу роблячи власні висновки. Так, наприклад, Тацит нічого не говорить про становище міст, коли провадилися імператорські заборони на написання представниками провінцій листів до імператора, проте, І.Г. Турцевич аналізуючи тексти припускає, що ця заборона поширювалась і на міста.⁴⁵

Після приходу до влади наступника імператора позиція стосовно даних повідомлень змінювалася так вони або ж ігнорувалися, або ж дозволялися. Головний же зміст, що в них вкладався був частіше всього проханням залишити ту чи іншу особу на займаній посаді.

Таким чином з наведених повідомлень видно, що похвальні листи провінційного населення стосовно римської провінційної влади, надсилалися на початку імперії – імператору та сенату, а пізніше тільки імператору. Цей звичай існував при імперії досить довгий час. Чиновники могли його відмінити, але не робили цього. Здійснювали тільки певні обмеження. Імператори взагалі піклувалися про благоустрій провінцій і бажали, щоб голос населення доходив до них.⁴⁶

Відзиви про римську владу звичайно не завжди відповідали істині. Але населення в цьому праві могло виявити до себе довіру й увагу з боку керівників держави.

На думку І.Г. Турцевича, похвальні тексти мали досить велике значення в тогочасному римському суспільстві. Так як наявність такої похвали із зазначенням імені свідчило про те, що сам імператор знає про існування

⁴⁵Турцевич И.Г. Обращение к императору провинциальных сеймов, городских и других обществ в первые три века римской империи // Изв. Ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1900. – Т. – 18. С. – 24.

⁴⁶Там само. – С. – 25.

такої особи, а це досить часто спрягло зростанню особистого становища в державному апараті.⁴⁷

Наступною писемною пам'яткою з історії античного Риму, в науковому доробку І.Г. Турцевича є його дослідження під назвою – «К Тациту».

У 1885 році в колах західно-європейських дослідників античної історії Риму зростає увага до творів Тацита. І.Г. Турцевич також досліджує дані джерела з історії стародавнього Риму. Подає ґрунтовну критику з дослівним розбором текстів. Як наслідок з'явилося оригінальне трактування окремих рядків з праць Тацита, що стосуються історії міста Дафни, його звичаїв, устрою.⁴⁸

«Древие рассказы о вдове» давніх поетів Евмолна, Петронія, та Тація – це ще одна писемна пам'ятка, прокоментована І.Г. Турцевичом, яку ми беремо до уваги при написанні цієї наукової роботи.

Досліджуючи давні оповіді про вдову, І.Г. Турцевич використовує тексти оригіналу за четвертим виданням Бюхелера і сам тут же цитує уривки творів Евмолна.⁴⁹

Дослідник зупинив свій вибір на цій оповіді тому, що побачив у ній досить вдалий поетичний задум, а саме різку сатиру, майже карикатуру того, що дійсно зустрічалося в житті тодішніх римлян. Це оповідання має досить довгу історію. Дослідник вказує, що цей твір використовувався як джерело ідей бачень Лафонтеня, казки Вольтера «Zadig».

Головне ж завдання, яке ставить перед собою І.Г. Турцевич, полягає у визначенні, по можливості, де і коли виник цей твір та навести приклади давніх його варіантів.

Перш за все вчений подає один з варіантів тексту за Федром. Очевидним стає той факт, що розповідь у Федра не приурочена до відомого місця. Також подано оповіді із збірника казок Езопа, письменника II-III століть Еліана. В наведених оповідях відображено риси грецького побуту, а саме поховання небіжчика в підземному склепі. На основі цього І. Г. Турцевич приходить до висновку про те, що першопочатково ці та подібні оповіді

⁴⁷ Турцевич И.Г. Обращение к императору провинциальных сеймов, городских и других обществ в первые три века римской империи // Изв. Ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1900. – Т. – 18. С. 58.

⁴⁸ Турцевич И.Г. К Тациту // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1908. – №12. Отд.классич. филологии. С. 532-538.

⁴⁹ Турцевич И.Г. Древние рассказы о вдове[исследуется античный рассказ об эфесской вдове] // Сб. Ист. – филол. О-ва при ин-те кн. Безбородко в Нежине. – 1909. Т 6. Отд. 2.- С – 5.

виникли у греків, наприклад в Малій Азії, а вже звідти зчасом, поширилися й на Захід. Можливим видається той факт, що мова йде про так зване мілетське оповідання, або ж подібне йому. Веселі та пікантні мілетські оповідання поширював у II ст. до н.е. Арістид із Мілету. Вже в I столітті до н.е. вони були перекладені на латинську мову.

Цінність даної праці І.Г. Турцевича полягає в тому, що окрім літературного розбору подається й сам переклад даних оповідань з поясненнями до нього.

Проаналізувавши тексти про вдову Петронія та Тація, автор підтверджує тезу висловлену раніше, про існування першоджерела. Пояснення ґрунтується на тому, що тон і колорит оповідань один і той же.⁵⁰

Для визначення часу та місця написання першопочаткового оповідання про вдову І.Г. Турцевич здійснює детальний розбір обряду розп'яття на хресті, що відображений в оповіді. Таким чином дослідник в повній мірі досяг завдання, що ставив перед собою – здійснив аналіз декількох варіантів оповідання, обґрунтував місце походження твору, яким була, на його думку, Мала Азія.

Цінність даної праці І.Г. Турцевича полягає в тому, що окрім літературного розбору подається й сам переклад даних оповідань з поясненнями до нього.

Наступним представником плеяди Ніжинських дослідників античної римської історії, зокрема її писемних пам'яток, праці якого проаналізовані в цій роботі є А.М. Фогель.

А.М. Фогель народився в 1852 році у Валкському повіті Ліфляндської губернії, де його батько займався сільським господарством. Після смерті батька в десятилітньому віці Андрій був прийнятий на виховання рідним дядьком, А. Брутанном, який був тоді інспектором міського училища в Юр'єві. Після навчання в гімназії в 1869 році А.М. Фогель вступив до Петербурзького історико-філологічного інституту. На старших курсах він спеціально займався класичною філологією виключно під керівництвом Л.А. Міллера та А.К. Наука. Після завершення навчання в 1873 році А.М. Фогель був призначений вчителем Петербурзької Ларинської гімназії. Так як А.М. Фогель закінчив Петербурзький інститут з відзнакою і подавав надії як молодий філолог, його за рішенням конференції інституту було

⁵⁰ Турцевич И.Г. Древние рассказы о вдове[исследуется античный рассказ об эфесской вдове] // Сб. Ист. – филол. О-ва при ин-те кн. Безбородко в Нежине. – 1909. Т 6. Отд. 2.- С – 17.

відправлено за кордон для подальшого вивчення класичної філології. Відповідно до вказаної інструкції А.М. Фогель навчався в Лейпцигу, де слухав лекції Річля, Ланге, Г. Курціуса, та інших професорів. Деякий час викладав російську мову у російській семінарії, що працювала при Лейпцизькому університеті.⁵¹

Після повернення в Росію в 1876 році, А.М. Фогель був призначений наставником та викладачем латинської мови в історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині. У 1883 році А.М. Фогель став виконуючим обов'язки екстраординарного професора по кафедрі римської словесності. у 1887 році, склав іспит на ступінь магістра і захистив дисертацію. У 1888 році А.М. Фогель був затверджений екстраординарним професором. Також він виконував і інші обов'язки, а саме: в 1876-77 роках бібліотекаря; у 1888-89 – члена правління, а в 1886, 1889, 1892 – тричі підряд обирався рішенням конференції інституту на посаду вченого секретаря. Від даної посади А.М. Фогель відмовився у 1895 році за станом здоров'я. Тяжка хвороба поступово підточувала сили відомого викладача інституту. А. М. Фогель переносив її з великою мужністю, так лише за декілька днів до смерті, він перестав читати лекції. Як зазначали його колеги, А.М. Фогель був спеціалістом високого ґатунку в межах свого предмету.⁵²

Однією з праць А.М. Фогеля, на якій ми пропонуємо зупинитися є його дослідження під назвою – «О контамации», в якій аналізуються твори Теренція та спосіб їх написання.

У результаті довготривалих роздумів А.М. Фогель приходить до думки про те, що у Теренція – представника давньоримської комедії, дієслово «contaminare» виражає поняття поєднання між собою декількох речей, а «contaminaretabulas», означає поєднувати декілька грецьких комедій в одну латинську.⁵³

У своїх дослідженнях А.М. Фогель приходить до висновків, що контамація проходила двома шляхами. Перший з них полягав у тому, що римські поети створювали свої комедії на основі поєднання двох грецьких

⁵¹Фогель А.М. //Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. 1875-1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. С.64

⁵² Фогель А.М. //Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. 1875-1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. С.65.

⁵³ Фогель А.М. О контамации // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1882. – №4. Отд.классич. филологии. – С. – 184

комедій, які були близькі за сюжетом. Так вчинив і Терцій, пишучи комедію «Адріан».

Другий спосіб полягав у простій компіляції грецьких комедій, коли бралось дві й більше комедій і просто поєднувалися певні їх частини. Головне завдання римського автора нової п'єси полягало в найбільш вдалому органічному поєднанні частин різних п'єс, щоб вони доповнювали одна одну й створювали один цілий твір.⁵⁴

Власними ж оригінальними творами римських авторів визнавалися тільки ті п'єси, які відображали сцени життя виключно римського суспільства.

Досить цікавим для нашої наукової роботи є наступний науковий доробок А.М. Фогеля – «Vergiliana». В цьому дослідженні А.М. Фогель аналізує твір Вергілія «Енеїда». Особливу увагу автор звертає на перекладі одного з віршів твору, Сервієм, який подає три варіанти перекладу в жодному з яких особисто сам не впевнений остаточно. Перш за все коментар цього вірша цікавий для нас тим, що розкриває мотиви поведінки Юнони по відношенню до троянців.

Так, у відповіді музи, до якої звертається Вергілій, з метою з'ясувати мотивацію поведінки Юнони, відмічені факти приниження останньої як дружини та жінки – мотиви особистісного характеру. У другій же частині повідомлення музи, йдеться про те, що Юнона намагалася сприяти зростанню Карфанена, який зрештою мав підкорити весь світ. Проте, Юнона не могла нічого вдіяти з долею Карфагена, який в майбутньому мав зазнати поразки з боку нащадків троянців. Саме на основі цього Юнона мстить троянцям. Цей мотив позбавлений будь-якого особистісного характеру. Тут Юнона зображена не як дружина, і як жінка, а як цариця богів, яка гадала, що має право керувати долями смертних.⁵⁵

Таким чином А.М. Фогель приходять до висновку, що Юнона зіткнулася з долею, яка не залежить від неї. А це й стало першопричиною гніву на весь троянський народ.

Як висновок по даній праці дослідника античної літератури, можна сказати про те, що читаючи цей твір Вергілія, можна скористатися коментарем А.М. Фогеля, що в значній мірі полегшить розуміння античної міфології.⁵⁶ Студенти ж, скориставшись в свою чергу цією працею, відкриють для

⁵⁴ Там само. – С. – 186

⁵⁵ Фогель А.М. Вергилиана // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1884. №5. – С. – 20

⁵⁶ Там само. – С. – 25

себе особливості світогляду притаманні античному суспільству, зокрема поетам цього часу.

Ще однією працею А.М. Фогеля, яку ми використовуємо для написання наукової роботи є «Несколько заметок к критике текста XXX книги Ливия».

Аналізуючи сам текст Лівія й коментарі до нього західних дослідників, А.М. Фогель робить висновки про те, що оповіді рукописів є такими, що не потребують вставок зроблених Валерієм Максимом, тому текст можна читати таким, який зберігся.

З самої ж XXX книги Лівія ми дізнаємося про міри покарання для римських воїнів. Та про інші аспекти з історії римського війська. Так зокрема тут подано інформацію про те, що найтяжчим покаранням для воїнів діючої армії було таврування. Більш тяжкими були покарання для перебіжчиків та зрадників, як правило – це була смерть.⁵⁷

До числа Ніжинських викладачів, що цікавилися писемними пам'ятками римської цивілізації належить і Р.А. Фохт. Р.А. Фохт народився дев'ятого січня 1834 року в місті Гейтгані в Саксонському королівстві. При хрещенні отримав ім'я Іоан Рихард Георгій. До тринадцяти років виховувався вдома, частково у домашніх вчителів, частково у міському училищі. Весною 1847 року Р.А. Фохта віддали до школи в місто Гримм. Це була закрита гімназія з чотирма вищими класами, якою керував тоді відомий коментатор Софокла, Едуард Вундер. За його порадою, весною 1852 року Р.А. Фохт відправився до Ерлангенського університету, де вивчав богослов'я та філологію. Також він там відвідував лекції богословів Деліга й Гофмана, філологів Негельсбаха та Раумера, філософа Гайдера. Також перебуваючи в цьому навчальному закладі Р.А. Фохт приймав участь у філологічних семінарах Негельсбаха та Дьодерлейна.

Восени 1853 року Р.А. Фохт перевівся до Лейпцігського університету, де пробув до кінця 1856 року. В Лейпцигу він відвідував королівську філологічну семінарію та слухав лекції Ніча, Вестермана, Клоца та філологів Фріче, Овербека та інших викладачів. Склавши державний іспит восени 1856 року, Р.А. Фохт отримав ступінь кандидата філології, а потім і ступінь доктора філософії. У 1857 році відбуваючи пробний рік в Гриммі, в закритій гімназії, він займався у трьох класах трактуванням Лукіана, Корнелія, Непота та бачень Федра. Після закінчення терміну випробування, Р.А. Фохт вступив

⁵⁷ Фогель А.М. Несколько заметок к критике текста XXX книги Ливия.// Журн. Мин-ва нар. Просв. –1889 №11. – С.1-12

у інститут директора Краузе, в Дрездені, де викладав німецьку та давні мови, а в наступному році був переведений в Циттаву, де викладав ті ж предмети та французьку мову. У 1860 році Р.А. Фохт був запрошений на роботу в Петербурзьке училище при церкві святої Анни, де й викладав давні мови п'ятнадцять років. Паралельно з цією роботою Р.А. Фохт декілька років працював у імператорський публічній бібліотеці, а з осені 1867 року був призначений наставником студентів у Петербурзький історико-філологічний інститут. У 1871 році Р.А. Фохт отримав ступінь доктора філософії Гельсінгфорського університету, після захисту дисертації. У 1874 році Р.А. Фохт звільнився з посади викладача в училищі святої Анни і працював ще рік на займаній посаді в Петербурзькому історико-філологічному інституті. В наступному 1875-1876 навчальному році Р.А. Фохт призначений ординарним професором римської словесності у нещодавно відкритий інститут князя Безбородька в Ніжині. На посаді професора інституту Р.А. Фохт пропрацював шістнадцять років, а в 1892 році залишив займану посаду й пішов на заслужений відпочинок.⁵⁸

У фондах нашої бібліотеки відсутня більшість праць вченого, тому однією з не багатьох праць цього дослідника, що залучена до даного дослідження, є – «Речь Цицерона о назначении Кнея Помпея полководцем»

Аналізуючи цю промову Цицерона, Р.А. Фохт перш за все вказує на те, що саме ця промова є найбільш вдалою в розумінні сприйняття та коментування її тексту.⁵⁹ Окрім того, предмет цієї промови, на думку дослідника, та й взагалі є досить цікавим та важливим. Так як з одного боку в ній йде мова про Мітрідата – найнебезпечнішого ворога Риму після Ганібала, а з іншого боку в ній йдеться про визначного громадянина, в римській імперії, що займав великі посади. Значний наголос на важливості вивчення цього твору студентами Р.А. Фохт робить виходячи з вдалої риторичної побудови промови. Так, окрім того, що вивчаючи її буде з'ясовано основний зміст тексту, про призначення Гнея Помпея на посаду полководця, студенти ознайомляться й з основами риторики давніх римлян. Так зокрема, Р.А. Фохт вказує на те, що в даній промові є всі ті частини на які, за

⁵⁸ Фохт Р.А. // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. 1875-1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. С.67-68.

⁵⁹ Фохт Р.А. Рец. на «Речь Цицерона о назначении Кнея Помпея полководцем». С объяснениями Августа Гофмана(СПб., 1869) // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1869.№7. отд 3. С. – 671.

правилами риторики, має поділятися ораторський твір.⁶⁰ Ще одним позитивним моментом на користь даної промови є те, що вона не переобтяжена різною інформацією, а чітко висловлює позицію та думки з приводу даної проблеми. Це в значній мірі сприяє більш кращому її розумінню. Доведення необхідності війни викладені чітко й зрозуміло. Загалом дане дослідження Р.А. Фохта є чудовою методичною рекомендацією як викладачу, так і студентам, що знайомляться з твором Цицерона. Цінність дослідження Р.А. Фохта полягає і в тому, що він, на відміну від ряду інших коментаторів творів Цицерона, наприклад Гофмана, звертає увагу на примітки до рукопису, у яких міститься досить багато важливої інформації. Таким чином, сам твір Цицерона є досить чітким та зручним для розуміння, а використання приміток до нього несе в собі ще й неабияку інформаційну цінність.⁶¹ Використовуючи дану працю, студенти можуть знайти інформацію, про військові здобутки Гнея Помпея.

З поміж ряду досліджень Р.А. Фохта значну увагу привертає його коментар до тусуланських розмов Цицерона. Аналіз цього твору Р.А. Фохт подає в двох своїх дослідженнях. Так у своєму дослідженні «Логическая связь мыслей в первой книге Тускуланских бесед Цицерона», Р.А. Фохт зазначає, що предметом обговорення в цих розмовах є питання, що стосуються особливостей становлення та місця античної римської літератури.⁶²

В цій статті, Р.А. Фохт зазначав, що як і будь-яке інше писемне джерело, воно піддане чотирьом критеріям оцінювання: граматичному, історичному, логічному та естетичному.⁶³ Відповідно до цього в своєму дослідженні, Р.А. Фохт зазначає, що перші два критерії опрацьовані в повній мірі, але ще два – логічний і естетичний мають ряд суперечностей. Така ситуація є зрозумілою по відношенню до естетичного критерію, який у філософському творі перебуває на другому місці, а от логічний зв'язок думок в такій книзі є дійсно найважливішим. Р.А. Фохт вказує на те, що коментування змісту тексту подається у вигляді заголовків, які в змозі ознайомити читача в певній мірі з тим, про які проблеми йдеться в книзі. Стосовно існуючих спроб пояснити даний твір Цицерона, Р.А. Фохт говорить, що зв'язок між окремими думками мало прослідковується, а ті

⁶⁰ Там само. – С. – 673

⁶¹ Там само. – С. – 679

⁶² Фохт Р.А. Логическая связь мыслей в первой книге «Тускуланских бесед» Цицерона // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1875. №11 отд класич. Филологии. – С. – 43

⁶³ Там само. – С. – 44

логічні прийоми, що лежать в основі доведень, залишаються осторонь по відношенню до проблемних місць твору. Важливим моментом є відзначений Р.А. Фохтом недолік існуючих коментарів, що полягає в розходженні думок коментаторів. Перш за все це пояснюється тим, що кожен з них до кінця не проаналізувавши текст оригіналу, повибирав фрази, які видалися йому за основні, а решту підлаштував під них. Тобто, дослідник вбачає суттєвий суб'єктивізм у попередніх коментаторів праць Цицерона. Виходячи з цього Р.А. Фохт приходить до думки про те, що не зайвим буде детальніше вивчити логічні зв'язки думок в обох книгах Цицерона про тускуланські розмови. Метою такого дослідження є не критичний аналіз текстів Цицерона, а доповнення поданого читачеві матеріалу іншими думками визначного римського мислителя.⁶⁴ Далі в своїй праці Р.А. Фохт робить детальний розбір самого твору, коментуючи його за текстом оригіналу, найбільш проблемні питання. Так він з'ясовує причини, та мотиви написання такого твору, розкриває зміст самого твору. Зокрема, він говорить про те, що поезія з початку свого становлення в Римі не привертала великої уваги з боку значної частини населення, а тому їй не надавали належного значення й самі римські поети.⁶⁵

В ході детального аналізу твору Цицерона Р.А. Фохт встановлює логічний зв'язок в його переході від римської поезії до римської філософії. Так це пояснюється тим фактом, що римлянам вдавалося ставити перероблені грецькі вистави краще або принаймні не гірше, ніж те виходило в самих греків. Тому у Цицерона з'являється думка про те, що римляни мають перевершити греків і в трактуванні філософських ідей.

Піддаючи детальному розбору тексти тускуланських розмов Цицерона, Р.А. Фохт наголошує на основних проблемах, що цікавили Цицерона – смерть, біль та шлях до його подолання, спростування того, що смерть це зло. Подальший розвиток цієї думки Цицерона ми знаходимо в іншому науковому доробку Р.А. Фохта – О связи мыслей во второй книге «Тускуланских бесед» Цицерона.⁶⁶

Р.А. Фохт зазначав, що на самому початку цієї книги Цицерон вказує на необхідність вивчення філософії. На думку Цицерона навіть не великий

⁶⁴Фохт Р.А. Логическая связь мыслей в первой книге «Тускуланских бесед» Цицерона // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1875.№11 отд класич. Филологии. – С. – 49

⁶⁵ Там само. – С. – 52

⁶⁶Фохт Р.А. О связи мыслей во второй книге «Тускуланских бесед» Цицерона // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1879.№12 отд класич. Филологии. – С. – 422

розділ філософії може бути досить корисним. Цю тезу він доводить користю розмови про смерть. Саме в цьому місці прослідковується логічний зв'язок з першою книгою розмов. Так, зокрема, Цицерон говорить, що ця розмова знищує страх перед смертю, а також сприяє звільненню душі від страху взагалі. Проаналізувавши увесь ланцюжок логічних доводів Цицерона, Р.А. Фохт зазначає про те, що філософ прагне показати людям шлях до спокою в особистому житті.⁶⁷

Таким чином, на думку Р.А. Фохта зміст перших двох думок Цицерона зводиться до того, що необхідно займатися філософією так як це заняття є найкраще за всі інші. Продовжуючи встановлювати логічний зв'язок з першою книгою тускуланських розмов, виявляються й інші причини, що сприяли написанню Цицероном філософської книги. Так, перш за все головною серед них була спроба перенести грецький досвід на римський лад. Відповідно до розбору Р.А. Фохтом тексту розмов стає зрозумілим той факт, що Цицерон визначав у якості рушія розвитку філософії у греків – існування суперечностей у трактуванні різних ідей. Таким чином звідси логічно випливає наступне твердження Цицерона: для того, щоб у Римській імперії розвивалася своя власна філософська думка, необхідна наявність існування таких же суперечностей серед римських філософів.⁶⁸

Цікавим моментом є те, що Р.А. Фохт у цій своїй праці подає приклади коментарів інших дослідників, до того ж обґрунтовано їх критикує. Найбільш чітко це прослідковується при розборі трактування Цицероном загальних особливостей грецької філософії та грецьких філософських шкіл. Складність цього місця полягає в тому, що поряд з грецькими школами, Цицерон говорить і про новостворені, подібні до останніх, школи в Римі.

Не проходить поза увагою Р.А. Фохта ще один ланцюг думок Цицерона, що складається з його розуміння ідей стосовно смерті, зла, болю та доброчинності. Далі вчений встановив логічне розуміння поняття доброчинності за Цицероном, яке включає в себе мужність, терпіння та волю.⁶⁹ Особливо дослідник звертає увагу на логіку побудови Цицероном твердження про те, як доброчинність має перемагати біль. Так, зокрема Цицерон пояснює, яким чином більш легкому перенесенню болю сприяє

⁶⁷Фохт Р.А. О связи мыслей во второй книге «Тускуланских бесед» Цицерона // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1879.№12 отд класич. Филологии. – С. – 424.

⁶⁸ Там само. – С. – 429.

⁶⁹Фохт Р.А. О связи мыслей во второй книге «Тускуланских бесед» Цицерона // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1879.№12 отд класич. Филологии. – С. – 431

розумний погляд на нього. Залишивши осторонь питання чи є біль злом, та протиставивши позиції стоїків своє переконання про те, що біль є стерпним злом, Цицерон стверджує, що з цим болем потрібно боротися. В якості прикладу, він говорить про гладіаторів, які звичні до перенесення фізичного болю. Як наслідок розбору цих ідей Цицерона, Р.А. Фохт стверджує ту думку, що мужність є основною складовою доброчинності у викладених поглядах давньоримського філософа.⁷⁰ Дослідивши ці логічні ланцюжки тверджень, перед Р.А. Фохтом постає питання, чому Цицерон ставить перед собою завдання довести, що біль потрібно витримувати. Відповідь на це запитання є не простою але, очевидно, її слід сприймати так, що питання про способи перенесення болю стане тільки тоді актуальним, коли обов'язок переносити біль буде поза сумнівом. Продовжуючи встановлення логічного зв'язку думок, висловлених Цицероном, у своєму творі, Р.А. Фохт вказує на те, що філософ визнає за сором невміння стримувати в собі відчуття болю, а перенесення його є не лише не протиприродним, а й таким, що цілком відповідає природнім умовам існування людини. Яким би складним не видався цей матеріал, Р.А. Фохт встановив і наступний порядок думки Цицерона. Прослідковуючи подальшу думку Цицерона, Р.А. Фохт стверджує, що переконання в соромі від невміння витримувати біль є лише першим кроком на шляху до розумного підходу до болю. Як подальший же крок в §47 книги другої тускуланських розмов, Цицерон вказує на вміння людини віддавати собі накази та виконувати їх. Власне цю думку він і розвиває до кінця цього параграфа.

Для того, щоб зміст всієї книги був більш зрозумілим, Р.А. Фохт у кінці коментаря наводить перелік тем окремих частин. Досить позитивним моментом є те, що поряд із зазначенням порядкового номеру та короткої назви частини Р.А. Фохт в декількох словах говорить про її зміст. Це в свою чергу в значній мірі полегшує сприйняття всього коментаря до тускуланських розмов Цицерона.⁷¹

Таким чином, читаючи пояснення тускуланських розмов Цицерона, студенти не тільки знайдуть інформацію, що стосується становлення філософської думки в Римській імперії, а й дізнаються про зміст поглядів філософа на проблеми, що завжди найбільше цікавили людство.

⁷⁰ Там само. – С. – 433

⁷¹Фохт Р.А. О связи мыслей во второй книге «Тускуланских бесед» Цицерона // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1879.№12 отд класич. Филологии. – С. – 438

Підводячи підсумок наукових доробків Р.А. Фохта, слід вказати, що це був дійсно ґрунтовний дослідник писемних джерел з античної історії Риму, особливо праць Цицерона.

Григорій Едуардович Зенгер – дослідник римської історії. Народився Г.Е. Зенгер 13 березня 1853 року в так званому штабі лейб-гвардії драгунського полку в Новгородський губернії. Освіту здобував у пажському корпусі. У лютому 1868 року залишив корпус. У серпні 1870 року він вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. У студентські роки Г.Е. Зенгер займався вивченням римської словесності та римської історії.

Після закінчення університету зі ступенем кандидата 1 жовтня 1874 року, Г.Е. Зенгер був призначений викладачем давніх мов у п'яту Петербурзьку гімназію, а потім постановою ради Петербурзького університету від 13 січня 1875 року залишений при тому ж університеті для отримання професорського звання по кафедрі загальної історії. Бажаючи повністю присвятити своє життя науковій роботі Г.Е. Зенгер, відповідно до заяви, був звільнений від викладацької діяльності в гімназії. Пізніше відправився до Берліну, де протягом трьох семестрів відвідував лекції професорів Момзена, Е. Курціуса, А. Кірхгофа, С. Ницша, В.Ватенбаха. Найбільше враження на Г.Е. Зенгер справили лекції Момзена по римській епіграфіці та по римському державному праву.

Після захисту роботи «*Provenialelegend*» з області римських старожитностей епохи принципату, Г.Е. Зенгера було обрано конференцією історико-філологічного інституту князя Безбородька і утверджено в званні виконуючого обов'язки екстра-ординарного професора загальної історії з 1 липня 1877 року. Окрім того, Г.Е. Зенгер був також бібліотекарем інституту з 10 вересня 1877 року по 1 квітня 1880 року та вченим секретарем конференції інституту з 31 серпня 1881 року по 10 травня 1883 року. Будучи професором інституту, Г.Е. Зенгер читав курси по римській історії та римським старожитностям, середньовічну історію та нову історію. У 1883 році, перебуваючи в науковому відрядженні за кордоном, Г.Е. Зенгер працював у римських бібліотеках – Ватиканській, Барберсинській, Ангеліки, де порівняв цілий ряд рукописів Горація і Овідія.⁷²

Робота в історико-філологічному інституті князя Безбородька, на наш погляд, становила одну з найбільш яскравих сторінок в науковому житті

⁷²Зенгер Г.Э. // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. 1875-1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. С.27.

Г.Е. Зенгера. Тут розпочалася його професорська діяльність, тут він формувався як викладач, тут врешті решт, були написані перші його наукові праці, що вийшли друком в «Известиях института».

Після складання магістерського іспиту на історико-філологічному факультеті при університеті святого Володимира, Г.Е. Зенгер перувся у Варшавський університет, де був призначений виконуючим обов'язки доцента, спочатку по кафедрі загальної історії, з 1 серпня 1885 року, а потім по кафедрі римської словесності, з 8 травня 1886 року.

Після захисту в Києві дисертації на тему: «Критические комментарии к некоторым спорным текстам Горация», Г.Е. Зенгеру було присвоєно ступінь магістра римської словесності. В ступені доктора римської словесності він був затверджений указом Московського університету, без написання дисертації, 31 січня 1894 року. Екстра-ординарним професором став 25 лютого 1887 року, ординарним – 7 квітня 1894 року.

Після виборів на історико-філологічному факультеті Варшавського університету, призначений деканом, з вісімнадцятого січня 1896 року. Виконував обов'язки ректора Варшавського університету з 23 січня 1896 року по 20 серпня 1896 року і з 22 квітня 1897 по 10 травня того ж року. Був призначений ректором імперського Варшавського університету 10 травня 1897 року, відповідно до заяви, був звільнений з посади ректора 20 серпня 1899 року. А 13 березня 1900 року був призначений попечителем Варшавського навчального округу.⁷³ Ознайомившись з відомостями, що стуються біографії вченого, ми розуміємо, що це був вчений світового масштабу, який залишив у науці яскравий слід.

Перед тим як розпочати свій коментар до ряду творів Горация, Г.Е. Зенгер подає загальну характеристику розбору його творів у колах західноєвропейських дослідників. Цікавим моментом є те, що він скептично ставиться до існуючих коментарів і робить спробу подати власний. Така, на перший погляд, самовпевненість є насправді цілком виправданою. Перш за все це можна пояснити тим, що досить тривалий час Г.Е. Зенгер навчався за кордоном, зокрема у Німеччині. Звідси прослідковується його чудова обізнаність у наукових доробках та поглядах західноєвропейських дослідників. Наступним не менш важливим моментом у цьому ж відношенні є й те, що Г.Е. Зенгер, особисто, працював у римських бібліотеках над текстами Горация та Овідія. На думку ж самого Г.Е. Зенгера: «Лутший способ почитать

⁷³Зенгер Г.Э. // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. 1875-1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. С.29-30.

пам'ять великих умов состоит в серьезном изучении их произведений и в приминении к ним таких самых приемов критики, образцы которой они-же нам и представляют».⁷⁴

У даній науковій роботі ми розглядаємо працю Г.Е. Зенгера «Рецензия на избранные оды и эподы Горация». Не зважаючи на те, що Г.Е. Зенгер не поділяв думки багатьох дослідників творчості Горация, цю свою працю, він розпочинає з того, що високо підносить значення існуючого коментаря Лукіана Міллера до творів Горация. Перш за все він наголошує на їх цінності в якості навчального матеріалу для студентів. Проте на самому початку дослідження Міллера, Г.Е. Зенгер виявляє неточності. Нагадаємо, що Г.Е. Зенгер добре знався на творах Горация так як безпосередньо працював з текстами оригіналу в римських бібліотеках у 1883 році.

Так у вступі Г.Е. Зенгер вказує на не точне трактування Міллером тексту Горация, що стосується його військової служби та подальшої роботи в якості писаря. Г.Е. Зенгер доводить, що пояснення того місця де говориться про те, що Гораций був писцем є невірним. Це місце слід розуміти на думку Г.Е. Зенгера так, що Гораций був швидше за все секретарем у якогось квестора, можливо навіть, купив собі цю посаду.⁷⁵

При подальшому аналізі коментаря Міллера, до праць Горация, Г.Е. Зенгер детально пояснює найбільш складні в розумінні, на його думку, місця. Так він намагається встановити чітку логічну лінію в думках висловлених Горациєм.

У відповідності до особливостей проведеної Г.Е. Зенгером роботи, в даному дослідженні чітко прослідковується той момент, що дослідник ставиться до текстів оригіналів творів Горация з більшою довірою, на відміну від Міллера. Проте таку думку не слід розцінювати як прояв суб'єктивізму при проведенні дослідження, скоріш за все, це є раціональне коментування творів. Це пояснюється тим, що при визначенні точного змісту творів Горация, Г.Е. Зенгер користувався не тільки самими його творами, а й творами інших мислителів того часу, в яких знаходив схожі звороти при висловленні їх думок. Саме спів ставляючи їх Г.Е. Зенгер досяг у певній мірі найбільш прийнятного трактування творів Горация.

Окрім того, Г.Е. Зенгер критикує деякі примітки до коментарів творів Горация Л.Міллера, в цій же праці ми знаходимо й значну кількість власних

⁷⁴Зенгер Г.Э. Несколько поправок к тексту Горация // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1878. – Т.2. – Неофиц. Отд. С. – 71

⁷⁵ Там само. – С. – 74

коментарів до даних творів. Таким чином, результатом цього дослідження стало усунення ряду непорозумінь, виявлених у одах та еподах Горація, а це в свою чергу має досить суттєве значення при їх вивченні.⁷⁶

Досить значне місце в творчому доробку Г.Е. Зенгера посідають переклади давніх текстів. Так ми маємо змогу скористатися достатньою кількістю. Більшість з них вміщена у журналі під назвою «Филологические обозрения» за 1893-1900 роки видання. Так зокрема, тут ми можемо ознайомитися з творами Клавдія, Салюстія, Лівія, Марциала, Горація та інших давньоримських письменників. Також значна частина коментованих Г.Е. Зенгером текстів видавалася в збірнику «Варшавские университетские известия», в них зокрема дослідник прокоментував певні твори античних римських письменників.

Загалом протягом своєї наукової діяльності Г.Е. Зенгер здійснив досить значний внесок у переклад та коментування писемних джерел з античної історії Риму.

В даній науковій роботі, ми робимо наголос на тому, що всі наведені коментарі чи переклади мають важливе значення при вивченні проблем, що стосуються античної історії Риму. Не дивлячись на те, що всі дослідники були в першу чергу філологами, їхні переклади й коментарі античних джерел, поза сумнівом є унікальними для сучасних студентів істориків та філологів.

Саме тут вони можуть почерпнути важливу інформацію і про життя діячів античності: Цицерона, Горація, познайомитися з окремими їхніми творами та важливими ідеями. Крім того, з праць Турцевича постає загальна картина міського життя часів імперії. Паралельно ми констатували певні соціальні проблеми римлян, як от становище жінок.

Таким чином, завдяки зазначеній роботі ніжинських викладачів, ми маємо можливість користуватися цілою низкою якісних перекладів та коментарів римських творів.

Висновки. Після написання даної наукової роботи ми можемо зробити ряд висновків. Так у відповідності до першого завдання роботи ми з'ясували основні етапи, що стосуються життєвого та дослідницького шляху І.Г. Турцевича, А.М. Фогеля, Р.А. Фохта та Г.Е. Зенгера. Для цього було опрацьовано низку необхідних матеріалів. Зокрема це архівні спарви, словники,

⁷⁶Зенгер Г.Э. Несколько поправок к тексту Горация // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1878. – Т.2. – Неофиц. Отд. С. – 78.

збірки «Известия истоико-филологического института», в яких подається інформація про викладачів та вихованців нашого навчального закладу.

Зробивши огляд біографічних відомостей, що стосуються вчених, праці яких ми аналізуємо в даній роботі, можна вказати певні моменти, що були притаманні всім їм.

✓ По-перше більшість з них здобували вищу освіту в Санкт-Петербурзькому історико-філологічному інституті. Виключення становить лише І.Г. Турцевич, який після року навчання перевівся з Санкт-Петербурзького інституту до Ніжинського, у зв'язку з погіршенням стану здоров'я.

✓ Переважна більшість з них продовжували освіту за кордоном, де мали можливість слухати лекції і, відповідно, переймати передовий на той час досвід у вивченні давніх писемних пам'яток у загально визнаних науковців;

✓ Важливим моментом є й те, що всі дослідники мали можливість користуватися текстами античних римських авторів у закордонних бібліотеках, зокрема, римських.

✓ Дані викладачі були філологами, а саме знавцями давньогрецької мови та латині, однак паралельно вивчали й історичні проблеми. Тому більшість джерел, які вони досліджували – античні літературні твори.

Відповідно до другого завдання даної наукової роботи, здійснено аналіз наукової спадщини ніжинських дослідників античності.

На наш погляд найвагомішим дослідником римських джерел в зазначений період був І.Г. Турцевич. Зокрема ми робимо наголос на його перекладі та коментарях до панегірика місту Риму. Слід вказати про те, що це єдиний панегірик Риму що зберігся до нашого часу, тому він є досить цінним джерелом.

Стосовно праць А.М. Фогеля, слід сказати, що майже всі вони присвячені вивченню літературних писемних пам'яток римлян. Так зокрема яскравим прикладом цього є його коментар до «Енеїди» Вергілія.

Праці Р.А. Фохта несуть в собі певний філософський зміст і розкривають в значній мірі особливості формування античного світогляду. Значне місце в його творчому доробку належить коментарям до тускуланських розмов Цицерона. Інша ж його праця, яку ми також розглядаємо як писемну пам'ятку античної історії Риму – це промова Цицерона про призначення Гнея Помпея полководцем, сповнена історичним матеріалом, що особливо цікаво для нас як істориків.

Досить значне місце в творчому доробку Г.Е. Зенгера посідають переклади давніх текстів. Так ми маємо змогу скористатися достатньою їх кількістю. Більшість з них вміщена у журналі під назвою «Филологические обозрения» за 1893-1900 роки видання. Так зокрема, тут ми можемо ознайомитися з творами Клавдія, Салюстія, Лівія, Марціала, Горація та інших давньоримських письменників.

Третім завданням даної наукової роботи було встановлення наукової цінності перекладів античних джерел та коментарів до них. Слід відзначити те, що всі джерела, використані дослідниками були піддані трьом стадіям критики:

- Зовнішній, коли відбувалось точне прочитання тексту, очищення його від вставок та фальсифікацій, визначення походження джерела, його авторства;
- внутрішній, а саме співвіднесення автора з часом, який він описує, виявлення його світогляду;
- синтезу результатів перших двох критик, а точніше виявлення генеалогічного зв'язку джерел, співставлення джерел за ступенем їх достовірності та точності.

Саме на підставі таких тверджень можна сказати, що дослідження ніжинських науковців є досить вагомими при вивченні античної історії.

Стосовно методів роботи науковців, слід вказати на те, що вони були зумовлені специфікою самих писемних джерел. Тому для їх розбору та тлумачення найчастіше використовувався філологічний метод. Даний метод роботи полягав у тому, що на основі праць давніх авторів та праць їх сучасників встановлювалися певні закономірності тогочасного написання творів. На основі цього співставлення дослідники не тільки встановлювали точне значення давніх текстів, а ще й визначали головний зміст, який вкладали в ці тексти їх автори.

З даного дослідження стає очевидним і те, що ніжинські науковці, працюючи з писемними джерелами античності, дотримувались таких основних принципів роботи:

- ✓ аналізу джерел інформації;
- ✓ опори на попередню традицію вивчення;
- ✓ розгляду об'єкта, що вивчається, в контексті сучасної йому історичної дійсності.

Використання студентами матеріалів наведених в даній науковій роботі сприятиме формуванню в них найбільш достовірного розуміння

писемних пам'яток, що висвітлюють особливості ряду проблем з античної історії Риму.

На жаль, ми сучасні історики, не знаємо давні мови, що значно ускладнює наш доступ до джерельної бази, тому на нашу думку, є потреба відновити викладання класичних мов в університетах на належному рівні.

Отже, ніжинські дослідники були визначними перекладачами та дослідниками античних джерел і зробили гідний внесок, розширивши базу античних джерел, для кращого розуміння античної історії.

Література

1. Філія ЧОДА у м. Ніжині. – ф. – 1105. – оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 169.
2. ФЧОДА у м. Ніжині. – Ф. 1105. – оп.1. – Спр. 17. – Арк. 9.
3. ФЧОДА у м. Ніжині. – ф. 11.05. – оп. 1. – Спр. 12.83. – Арк. 99.
4. ФЧОДА у м. Ніжині. – ф. 11.05. – оп. 2. – спр. 32.30. – Арк. 29.
5. ФЧОДА у м. Ніжині. – ф. – 1105. – оп.1. – Спр. – 1086. – Арк. 88
6. ФЧОДА у м. Ніжині. – ф. – 1105. – оп.1. – Спр. – 1467. – Арк. 30.
7. Зенгер Г.Е. Несколько поправок к тексту Горация // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1878. – Т.2. – Неофиц. Отд. – С.69-140.
8. Зенгер Г.Е. Рецензия на «Избранные оды и эподы Горация» // Журнал мин-ва нар. просв. – 1883. – № 12. – критика и библиография. – С.369-415.
9. Зенгер Г.Е. К Клавдиану // Филол. Обозрения. 1893. – Т.5. – кн. 1. – С.57-61; кн. 2 – С.133-139.
10. Зенгер Г.Е. К Марциалу // Там же. – Т.6. – Кн. 1. – Отд.1. – С.55-57.
11. Зенгер Г.Е. Заметки к латинським текстам // там же 1894. Т.7. – Кн.1 – Отд.1. – С.133-137; Кн.2. – С.245-246; 1901. – Т.20. – Кн.1. – Отд.1. – С.17-20.
12. Зенгер Г.Е. К Салюстию // Там же. – Т.6. – Отд.1. – С.31-32.
13. Зенгер Г.Е. К Тибулу // Там же – С.19-30.
14. Зенгер Г.Е. К Ливию // Филол. Обозрения. 1896. – Т.10. – Кн.1. – отд.1. – С.49-53.
15. Турцевич И.Г. Панегирик Риму Элия – Аристида. Греческий текст с русским переводом, введением, комментариими приложениями. Вып.1. – Нежин. – 1907. 59с. То же: Изв. Ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1907.Т.23. С.1-IV, 1-59
16. Турцевич И.Г. Весталка в аду // Гермес. Науч. – попул. вести. антич. Мира. – 1908№14 С378-379.
17. Турцевич И.Г. К Тациту // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1908. – №12. Отд.классич. филологии. С.532-538
18. Турцевич И.Г. Древние рассказы о вдове[исследуется античный рассказ об эфесской вдове] // Сб. Ист. – филол. О-ва при ин-те кн. Безбородко в Нежине. – 1909. Т 6. Отд. 2.- С.1-41.

19. Турцевич И.Г. Обращения к императору провинциальных сеймов, городских и других обществ в первые три века римской империи. Приложение // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1900. – Т.18. – С.3-37; 1901. – Т.19. – С.5-59.

20. Турцевич И.Г. Филологические этюды и заметки // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1906. – Т.22. – С.1-32.

21. Фогель А.М. Метрические заметки (к Теренцию) // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1882. №4 отд. Классич. Филологии.

22. Фогель А.М. Вергилиана // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1884. №5 С.18-27.

23. Фогель А.М. Несколько заметок к критике текста XXX книги Ливия. // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1889 №11 С.1-12

24. Фохт Р.А. Рец. на «Жизнеописания славнейших полководцев» Корнелия Непота. критич и грамматич. Прим. А. кубарева Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1867. – №8. – отд.3. – с.669-691

25. Фохт Р.А. критическое замечание к «К Тускуланским беседам» Цицерона // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1875. №8 отд. класич. Филологии. С86-88.

26. Фохт Р.А. Логическая связь мыслей в первой книге «Тускуланских бесед» Цицерона // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1875. №11 отд. класич. Филологии. С.41-66.

27. Фохт Р.А. О связи мыслей во второй книге «Тускуланских бесед» Цицерона // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1879. №12 отд класич. Филологии. С.421-439.

28. Фохт Р.А. Речь М. Тулия Цицерона о консульских провинциях Изв. Ист.-филол ин-та кН. Безбородко в Нежине. – 1879. Т.3 неофиц. Отд. С.1-41.

29. Фохт Р.А. Рец. на «Речь Цицерона о назначении Кнея Помпея полководцем». С объяснениями Августа Гофмана (СПб. 1869) // Журн. Мин-ва нар. Просв. – 1869. №7. отд. 3. С669-691.

Монографії та журнальні статті

30. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции: Учеб. пособие / В.И. Кузищин (ред.). – СПб. : Алетейя, 2000. – 608с.

31. Гранатович Л.В. Викладачі Ніжинської вищої школи 1820-1920. історіографічний показник. Ч.1. – Ніжин. – 1998.

32. Дудка Р.А. Проблеми античної культури а працях ніжинських учених кінця ХІХ – початку ХХ століття // Література та культура Полісся. – 2006. – Вип.13. – С.174-181.

33. Зозуля С.Ю. Роль провінціалізму у долі професора І. Г. Турцевича // Література та культура Полісся. – 2002. – Вип.18. – С.82-92.

34. Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. 1875-1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900.

35. Історичне джерелознавство. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К. – Либідь. – 2002.

36. Кривобок О. Григорій Зенгер та Петро Люперсолський як автори навчального плану історичного відділення Ніжинського історико-філологічного інституту 1882 // Наукові записки психолого-педагогічних наук. – 2005. – №1. – 174-175.

37. Методична розробка до вивчення термінології історичного джерелознавства та археографії в курсі «джерелознавство вітчизняної історії». – видавництво. – ДДУ – 1992.

38. Преподаватели и воспитанники. 1875-1900 гг. // Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. – 1913. – С. 82.

39. Преподаватели и воспитанники. 1901-1912 гг. // Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. – 1913. – С. 64.

40. Самойленко О.Г. Розвиток історичної науки в Ніжині в XIX – 1-й чверті XX століття // Література та культура Полісся. – 1995. – Вип. 6. – С. 90-107.

41. Самойленко О.Г. Спадщина істориків Ніжинської вищої школи в історіографії XIX-XX століття // Література та культура Полісся. – 2000. Вип.14. – С.131-147.

42. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа. 1820-1995. – Ніжин : НДПІ., 1995. – 105 с.

43. Самойленко Г.В. Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин. – 2005.

Prudko V.

TRANSLATIONS OF SOURCES ON THE ANCIENT HISTORY OF ROME AND THEIR COMMENTARIES BY NIZHYN SCHOLARS

An objective study of history is only possible with the maximum use of all sources available to the researcher on a particular issue. When studying history, researchers should keep in mind that one of the key types of historical sources is written. The data contained in written sources are distinguished by their depth and versatility, surpassing other sources in terms of content, and also allow us to feel the author's personal position.

In this research paper, the author examines the study of ancient sources and their translation by such prominent scholars of the Nizhyn University as: I.G. Turtsevykh, A.M. Vogel, R.A. Focht, G.E. Senger.

The purpose of this work is to study ancient sources based on the historical heritage of the teachers of the Prince Bezborodko Institute of History and Philology.

The object of this study is the scientific works of Nizhyn researchers of the ancient history of Rome.

The subject of the study is translations of sources and their commentaries by Nizhyn scholars.

The chronological boundaries of the study are the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, since this is the period of activity of the above-mentioned researchers.

To summarize the work, it should be noted that it contains an overview of the vast majority of written monuments on ancient Roman history that were subject to translation, or commentary or criticism, by the teachers of the Nizhyn Higher School.

Key words: *ancient sources, Rome, Nizhyn Higher School.*

Сапегін М. Л.

аспірант Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя
maksymsapehin@gmail.com
orcid.org/0009-0008-9261-1437

**ПОНЯТТЯ ДЕМОКРАТІЇ: АТРАКТОРИ ТА ПАТЕРНИ У
ФОРМУВАННІ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА**

Дана робота присвячена аналізу атракторів та патернів, що впливають на формування демократичного суспільства, з акцентом на теорії, підходи та методи дослідження. Формування демократії є складним процесом, що залежить від взаємодії культурних, історичних і економічних факторів. Культурні атрактори включають політичну культуру, релігійні та ідеологічні погляди, а також рівень освіти і освіченості населення, які детермінують соціальні норми і цінності, що підтримують демократичні інститути. Історичні атрактори охоплюють правову культуру та революційні рухи, у деяких випадках колоніальну спадщину, вони формують історичний контекст для розвитку демократії. Економічні атрактори включають рівень економічного розвитку, економічну нерівність та роль середнього класу, що впливають на стабільність і стійкість демократичних інститутів. Важливим атрактором економічної культури є генерація та економічна утилізація знань у вигляді наукоємних артефактів. Також було розглянуто теоретичні підходи до формування демократії, такі як теорії модернізації, культурної еволюції, інституціоналізму, транзитології, економічні та конфліктні теорії. Розглянуто методи дослідження, що включають кількісні і якісні методи, порівняльний аналіз, експериментальні підходи та міждисциплінарні методи. Приведено оцінки України згідно коефіцієнту Freedom House. Індекси «політичні права» та «громадянські свободи» становлять 21/40

та 28/60 одиниць відповідно. Показники «відсоток демократії» та «оцінку демократії» становить 40,48/100 та 3,43/7 одиниць відповідно. В Україні відмічається перехідний або гібридний режим, тобто демократичні процеси знаходяться на етапі активного розвитку та формування. Розуміння цих атракторів і патернів дозволяє глибше осмислити динаміку демократичних процесів та розробити стратегії для зміцнення демократичних інститутів у сучасній незалежній Україні.

Ключові слова: *Українське суспільство, формування демократії, демократичне суспільство, теорії демократії.*

Вступ. Генезис демократичного суспільства є складним, нелінійним процесом, що охоплює широкий спектр культурних, історичних і економічних чинників та каузальні взаємозв'язки між ними. У даному процесі його становлення важливе значення відіграють атрактори та патерни розвитку, які визначають напрямок і динаміку демократичних метаморфозів. Атрактор – поняття з синергетики, яке можна визначити як центр, що спрямовує розвиток системи. Існують різні типи атракторів, прості атрактори забезпечують можливості реалізації прямолінійних сценаріїв розвитку. Дивні атрактори навпаки, траєкторія розвитку системи є дуже складною, з значною кількістю біфуркацій та відхилень. Формування демократичного суспільства базується на основі історичного контексту, екзогенних та ендегенних соціально-політичних процесів, що зазвичай обумовлено дією дивних атракторів. У контексті даного дослідження це сукупність факторів, що впливають на формування і стабільність демократичних інститутів. Патерни відображають закономірності та тренди, що спостерігаються в процесі демократизації.

Культурні атрактори, такі як політична культура, релігійні та ідеологічні погляди, рівень освіти, визначають соціальні норми і цінності, що підтримують демократичні інститути і процеси. Не менш важливими є економічні атрактори, такі як рівень економічного розвитку, економічна нерівність та роль середнього класу, безпосередньо впливають на стабільність і стійкість

демократичних інститутів. У період формування постіндустріального суспільства важливу роль у демократизації суспільства відіграють процеси генерації та промислової реалізації знань у наукоємних продуктах і послугах.

Для глибокого розуміння цих процесів важливо враховувати теоретичні підходи, такі як теорії модернізації, культурної еволюції, інституціоналізму, транзитології, а також економічні та конфліктні теорії.

Деякі аспекти даного проблемного поля знаходять своє відображення у працях таких вітчизняних та закордонних дослідників: Beetham D., Bell D., Crouch C., Hanson R., Herron D., Norris P., Thomassen L., Андрійчук Т., Бабкіна О., Бистрицький Є., Водянніков О., Воронова І., Гантінгтон С., Горбулін В., Данильян О., Івановський В., Інглхарт Р., Вельцельд К., Ключник Р., Култаєва М., Куницький М., Латигіна Н., Рудакевич О. та інші. Історичний аналіз атракторів та патернів є ключовим для розробки ефективних стратегій зміцнення демократичних інститутів і просування демократичних цінностей у сучасній незалежній Україні.

Мета статті. Дослідити та проаналізувати генезис демократичного суспільства, їх культурно-історичний та суспільно-політичний чинники спираючись на методологічний інструментарій, включаючи кількісні та якісні методи, порівняльний аналіз, експериментальні підходи і міждисциплінарні дослідження, які дозволяють детально вивчити, як ці фактори взаємодіють і формують демократичні суспільства.

Виклад основного матеріалу.

Становлення та еволюція поняття демократії, сучасні характеристики. Становлення поняття демократії – це процес, що має багатовікову історію та розвиток, який відбувався у різних суспільствах і культурах. Демократія, як політична система, базується на ідеях народовладдя, свободи, рівності та участі громадян у прийнятті рішень. Розглянемо історію становлення та еволюцію поняття демократії у різні історичні період.

¹Зародження поняття демократії у період античності. Поняття «демократія» (від грец. «демос» – народ, «кратос» – влада) виникло у стародавніх Афінах у V столітті до н.е. У цей період були створені перші демократичні інституції, такі як Народні збори (еклесія) та Рада п'ятисот, де кожен вільний чоловік-громадянин міг брати участь у політичних рішеннях. Афінська демократія була безпосередньою, громадяни самі голосували за закони та рішення, без посередництва представників. Вона була обмежена, оскільки жінки, раби та іноземці не мали права голосу. Цікаво, що у більшості країн світу збереглися тенденції відсутності права участі у політичних процесах для іноземців. Демократія вважалася формою правління, яка могла легко перетворитися на охлократію через відсутність представництва та механізмів стримувань та противаги.^{2 3}

Пригнічення демократичних процесів у період середньовіччя. У період Середньовіччя (V–XV ст.) у Європі демократія майже зникає як політична система. Домінували феодальні монархії, де влада зосереджувалась у руках королів та феодалів. Роль релігійних ідей також вплинула на розвиток демократичних концепцій, наприклад, ідея «Божого права» королів, яка протиставлялася більш секулярним уявленням про суспільний договір. Ідея про необмежену владу монарха та церковного апарату з часом привела до формування агресивного репресивного апарату, інквізиції, яка під виглядом «Божественної волі» зайнялася знищенням неугодних монарху та церкви. Жертвами інквізиції ставали не тільки злочинці, але й вчені та громадські діячі, які могли кинути виклик владі та церковним догматам. Наука та філософія сприймалися як служниці богослов'я. Проте, певні залишки демократичних практик з'являлися в міських комунальних радах, гільдіях і середньовічних парламентах, де представники певних груп могли брати участь у прийнятті рішень.⁴

У «Новий час», період просвітництва та революцій процеси демократизації почали відновлюватися, чому сприяли низка революцій.

¹ Ключник Р. М. Еволюція концепту демократії в політичній думці: ретроспективний аналіз. *Політикус*. 2018 Вип. 1. С. 14-18.

² Куницький М. П. Розвиток демократії: поняття та проблеми виміру. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. Вип. 33. С. 102–106.

³ Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави: монографія. Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. 216 с.

⁴ Ткачук А., Ткачук О. Що таке демократія? Знати, розуміти, застосовувати. Київ : ТОВ «Юстон», 2020. 96 с.

У XVII-XVIII століттях ідеї демократії отримали новий поштовх завдяки працям філософів «Просвітництва», таких як Джон Локк, Шарль Монтеск'є та Жан-Жак Руссо. Вони висунули ідеї народного суверенітету, прав людини та поділу влади, що стали основою для сучасної демократії. Саме на базисі гуманізму нового часу і спостерігається формування протодемократичних інститутів. Важливими етапами в становленні демократії стали Англійська революція (1642–1651), Американська революція (1775–1783) та Французька революція (1789–1799). Ці події призвели до утворення перших конституційних демократій, що заклали принципи поділу влади, народного представництва та захисту прав і свобод громадян. На противагу античній прямій демократії, з'являється концепція представницької демократії, де громадяни обирають своїх представників для прийняття політичних рішень. Ця форма демократії стала основою для нових державних утворень, таких як США після Американської революції.⁵

XIX–XX століття важливий етап еволюції представницької демократії. Протягом XIX століття демократичні рухи поширюються по всій Європі та Америці, закликаючи до більшого представництва, виборчого права та участі у політичних процесах. Важливими віхами цього періоду стали боротьба за права жінок, заборона рабства та розвиток робітничих рухів. У XX столітті після Першої та Другої світових воєн, демократичні системи стали переважати в Європі, Північній Америці та інших частинах світу. Створення ООН, ухвалення Загальної декларації прав людини (1948) та утвердження ідей прав людини закріпили концепції демократії на міжнародному рівні.⁶

Сьогодні демократія постійно змінюється і стикається з новими викликами, такими як глобалізація, розвиток інформаційних технологій, криза традиційних політичних інститутів, зростання популізму та авторитаризму. Проте основні принципи демократії – свобода, рівність, участь громадян – залишаються важливими для підтримки та розвитку демократичних суспільств.

Таким чином, поняття демократії має глибокі історичні корені, що охоплюють багатий спектр політичних і соціальних змін. Становлення демократії як ідеї та політичної системи триває й сьогодні, відбиваючи динаміку суспільного розвитку та еволюцію політичної думки. Таким чином, процес

⁵ Доморослий В.І. Основи демократії: навч. пос. Умань ВВЦ «Візаві». 2021. 158 с.

⁶ Култаєва М. Демократія і філософія: політичний заповіт К. Ясперса і виклики сьогодення. *Філософська думка*. 2016. № 5. С. 94–104.

демократизації різних суспільств та культур відбувається асинхронно та неоднорідно, що обумовлено локальними соціокультурними та економічними умовами.⁷

У деяких випадках, подібно до середньовіччя відбувається репресії, що спрямовані на утримання при владі диктатур та квазіеліт. Також відмічаються псевдodemократичні режими, подібний існує наприклад у росії, де влада диктатора проходить легітимізацію через проведення плебісциту.

У своєму ґенезі (з IX ст. до сьогодення) Україна пережила декілька кризових періодів, таких як «Дев'яності», «Помаранчева революція», «Революція гідності», «гібридна війна» тощо. На сьогодні Україна переживає важливий етап свого демократичного та цивілізаційного розвитку. Після повномасштабного вторгнення російської федерації під питанням опинилося саме існування української державності. Військові дії продовжуються, але вже зараз зрозуміло, орієнтація суспільства на демократичні цінності є атрактором, що забезпечує можливість існування незалежної України.

Ми розглянули основні історичні етапи становлення демократії як такої. Пропонуємо детальніше зупинитися на характері сучасної демократії, визначити її основні риси.

Сучасне поняття демократії у XXI столітті значно відрізняється від її класичних форм і характеризується новими рисами, що відображають динамічні зміни в політичному, соціальному та технологічному середовищах. Демократія залишається системою управління, заснованою на принципах народовладдя, прав людини та верховенства права, але її форма і функції постійно змінюються.

Ліберальна основа. Сучасна демократія базується на ліберальних принципах, таких як верховенство права, поділ, захист основних прав і свобод людини. Ці принципи забезпечують баланс між свободою індивіда і владою держави, запобігаючи зловживанням та авторитаризму.⁸

Представницький характер з елементами прямої демократії. У більшості демократичних держав громадяни обирають своїх представників, які приймають політичні рішення від їхнього імені. Однак, зростає роль елементів прямої демократії, таких як референдуми, громадські ініціативи

⁷ Шкурат І. В. Генезис поняття «демократія» в контексті глобалізаційних процесів: теоретико-методичний аспект. Інвестиції: практика та досвід. 2020. №5-6. С. 96-100.

⁸ Thomassen L. Hegemony, populism and democracy: Laclau and Mouffe today. *Revista Española de Ciencia Política*. 2016. Vol. 40. P. 161–176

та петиції, що дають змогу громадянам безпосередньо впливати на важливі питання.⁹

Партисипативна демократія. Зростає значення партисипативної демократії, де громадяни мають можливість активно залучатися до політичного процесу на різних рівнях – від місцевих до національних. Це може включати громадські слухання, консультації, обговорення та інші форми залучення, що сприяють кращому розумінню суспільних потреб і підвищенню легітимності політичних рішень.¹⁰

Деліберативна демократія. Важливою рисою сучасної демократії є ідея деліберативної демократії, яка передбачає, що рішення мають ухвалюватися після відкритого, прозорого обговорення та аргументованого діалогу між громадянами та їхніми представниками. Деліберативні механізми, такі як громадські форуми та панелі громадян, сприяють кращому прийняттю рішень і врахуванню різноманітних точок зору. Цікава обставина пов'язана з існуванням так званих відкритих суспільств у яких забезпечуються рівні права і свободи на базі деліберативної демократії.¹¹¹²

Цифрова демократія. Цифрові технології значно впливають на сучасну демократію, дозволяючи громадянам брати участь у політичному процесі за допомогою інтернет-платформ, соціальних мереж, онлайн-петицій та електронного голосування. Це створює нові можливості для участі, але також породжує виклики, пов'язані з безпекою, конфіденційністю даних та дезінформацією.^{13 14}

Захист прав людини та меншин. Сучасна демократія приділяє особливу увагу захисту прав людини та прав меншин, що включає боротьбу з дискримінацією, захист рівних можливостей, свободу вираження поглядів, релігійні права та право на культурну ідентичність. Демократія передбачає інклюзивність, що означає врахування інтересів усіх груп суспільства.

⁹Бистрицький Є. Демократія і публічний дискурс. *Філософська думка*. 2019. № 6. С. 46-63.

¹⁰ Печевська Г. М. Історичні етапи формування правових засад безпосередньої демократії в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. №1. С. 17-20.

¹¹ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1 / перекл. з англ. О. Коваленка. Київ: Основи, 1994. 444 с.

¹² Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). Київ : Логос, 2006. 368 с.

¹³ Чепульченко Т. О., Ярош І. С. Еволюція демократії в Україні. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. №1(63). С. 34-37.

¹⁴ Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку : кол. монографія / за ред. В. Г. Воронкової. Запоріжжя : ЗДІА, 2017. 282 с.

Соціальна відповідальність та інклюзивність. Демократія XXI століття все частіше розглядається через призму соціальної відповідальності, з акцентом на забезпеченні соціальної справедливості, рівності доступу до ресурсів, охорони здоров'я, освіти і роботи. Поняття демократії розширюється, щоб охоплювати економічні та соціальні права, такі як право на гідний рівень життя та соціальне забезпечення.¹⁵

Глобальний контекст і міжнародна співпраця. Сучасна демократія розвивається в умовах глобалізації, що передбачає взаємозалежність держав і потребу у міжнародній співпраці для вирішення глобальних проблем, таких як зміна клімату, мир і безпека, міграція, права людини. Це також впливає на внутрішньодержавні демократичні процеси та визначення пріоритетів.¹⁶

Виклики і загрози демократії. Сучасне поняття демократії включає в себе розуміння викликів, з якими вона стикається: популізм, авторитаризм, дезінформація, криза довіри до традиційних політичних інститутів та вплив корпорацій і груп інтересів на політику. У відповідь на ці загрози демократія має еволюціонувати, щоб зберегти свої основні цінності та забезпечити ефективне управління. Демократія XXI століття є динамічною системою, що постійно адаптується до змін у суспільстві, економіці, технологіях та міжнародних відносинах. Вона потребує відкритості до реформ і нових підходів, щоб залишатися актуальною і дієвою.¹⁷

Аналіз теорій та підходів до формування демократичних суспільств, методи дослідження. Розглянувши етапи становлення та розвитку демократії, та її сучасні характеристики, буде актуально звернути увагу на аналіз теорій та підходів, що розкривають сутність процесів її формування. Аналіз теорій і підходів до формування демократичних суспільств вимагає розгляду різних концептуальних рамок і методологічних інструментів, які використовуються для розуміння того, як демократія розвивається і функціонує в різних контекстах. Демократичні суспільства є складними соціальними

¹⁵Воронова І. В. Демократія, право, моральність: співвідношення у сучасних умовах. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право.* 2017. Вип. 23. С. 27-30.

¹⁶ Лозовицький О. Глобальні демократичні процеси як основа цивілізаційного самовизначення сучасних держав. *Наукові записки ІПіУНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.* 2018. Випуск 2(94) С. 300-311.

¹⁷Куницький М.П. Виклики і перспективи розвитку сучасної демократії. *Політикус.* №2. 2021. 37-40. DOI<https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-2.6>

системами, і їхнє формування залежить від багатьох факторів, включаючи політичні, економічні, соціальні та культурні умови.

Теорія модернізації. Теорія модернізації стверджує, що демократія є результатом економічного розвитку, соціальної мобільності та культурної зміни. Згідно з цією теорією, демократичні інститути найбільш імовірно розвиваються у суспільствах з високим рівнем економічного розвитку, освіченості, урбанізації та зростання середнього класу. Модернізація приводить до структурних змін, таких як розвиток індустрії, ринкової економіки, секуляризації та диференціації соціальних ролей, що стимулюють вимоги до демократичного правління.¹⁸

Теорія модернізації часто піддається критиці за детермінізм та універсалізм, оскільки вона передбачає, що демократія є кінцевим пунктом для всіх суспільств, які пройдуть через аналогічні етапи розвитку. Відмітимо, що в процесі антропосоціогенезу можливі тупикові варіанти розвитку соціальних систем. Таким чином, не всі суспільства можуть з часом стати демократичними, на даному етапі розвитку суспільства взагалі не зрозуміло, чи є демократія найбільш прогресивною, але вона максимально враховує інтереси окремих індивідів.

Теорія культурної еволюції. Ця теорія наголошує на значенні культурних цінностей, ідеологій і норм у формуванні та підтримці демократичних суспільств. Вона підкреслює, що культура має вирішальне значення для прийняття ідей демократії та її інститутів. Демократичні суспільства формуються в умовах, де цінності, такі як свобода, рівність, толерантність і громадянська активність, є глибоко укоріненими. Також ця теорія підкреслює роль громадянського суспільства та незалежних медіа в підтримці демократії. Основні положення теорії знаходять своє відображення у праці Рональда Інглхарта та Крістіана Вельцельда «Модернізація, культурні зміни та демократія: послідовність людського розвитку».¹⁹

Теорія культурної еволюції часто критикується за культурний детермінізм та надмірний акцент на внутрішніх факторах, без належного врахування екзогенних впливів. І дійсно, ендогенні державні соціальні та політичні

¹⁸ Данильян О.Г. Концепція модернізації як теоретична модель розвитку посттоталітарних країн. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2007. №13. С. 61-71.

¹⁹ Інглхарт Р., Вельцельд К. Модернізація, культурні зміни та демократія: послідовність людського розвитку: веб-сайт. URL: https://www.researchgate.net/publication/230557603_Modernization_Cultural_Change_and_Democracy_The_Human_Development_Sequence (Дата звернення 10.09.2024).

процеси не відбуваються у вакуумі, держава занурена в складну систему міжнародних відносин, де постійно відбувається жорстока економічна боротьба. Всі ці процеси активно впливають на внутрішні процеси, становлення демократії не є виключенням.

Інституціональний підхід. Інституціоналізм фокусується на важливості політичних інститутів (конституцій, законодавчих органів, судів) у розвитку та стабілізації демократичних суспільств. Відповідно до цієї теорії, демократичні процеси по перше залежать від ефективного функціонування державних інститутів і політичних органів. Створення стабільних і прозорих політичних інститутів забезпечує верховенство права, поділ влади та захист прав громадян. Держава, яка має ефективні та інклюзивні інститути, здатна краще підтримувати демократичні принципи і запобігати автократичним тенденціям.

Критики інституціонального підходу зазначають, що він може недооцінювати роль суспільних рухів, політичної волі та економічних факторів, а також може спрощувати динаміку взаємодії між інституціями та суспільством. Основні положення теорії знаходять своє відображення у праці Піппі Норріс «Електоральне інженерство: Виборчі правила та політична поведінка».²⁰

Теорія демократичного транзиту. Теорія транзиту досліджує процеси переходу від авторитарних режимів до демократичних, зосереджуючись на шляхах, які ведуть до демократизації, і факторах, що впливають на успішність або провал демократичних змін. Демократичні транзити можуть бути викликані внутрішніми чинниками (політична еліта, громадянське суспільство, рухи за права людини) та зовнішніми чинниками (міжнародна допомога, дипломатичний тиск). Успіх транзиту залежить від здатності політичних акторів до компромісу, готовності еліт поступитися частиною влади та наявності сприятливих інституційних рамок. Основні положення теорії відобразив Самуель Філіпс Гантінгтон у праці «Зіткнення цивілізацій та перебудова світового порядку».^{21 22}

²⁰ Norris P. Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 375 p.

²¹ Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій та перебудова світового порядку. URL: <https://msuweb.montclair.edu/~lebelp/1993SamuelPHuntingtonTheClashOfCivilizationsAndTheRemakingofWorldOrder.pdf> (Дата звернення 13.09.2024).

²² Коповець Р. Теоретико-методичні засади дослідження демократичних транзитів. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. Студії. 2018. Вип. 21. С. 115-120.

Теорія демократичного транзиту часто піддається критиці за надмірну фіксацію на початкових етапах демократизації, без глибокого аналізу подальшої стабілізації та консолідації демократії. Варто відмітити, що можливий не тільки транзит до демократії але й регрес, від демократії до тоталітарних режимів. Дані аспекти висвітлені у праці Фрідріха фон Хайека «Шлях до рабства», важливо не забувати, що можливий регресивний розвиток.²³

Економічні теорії демократії. Економічні теорії демократії (наприклад, теорія раціонального вибору) підкреслюють вплив економічних чинників на формування демократичних суспільств. Вони розглядають демократію як результат колективного вибору, що залежить від економічних інтересів різних соціальних груп. Демократія найімовірніше розвивається в суспільствах із розвиненою ринковою економікою, низьким рівнем економічної нерівності та стабільною середньою класовою базою. Економічне зростання сприяє стабілізації демократії, оскільки зменшує ризики соціальних конфліктів і підвищує рівень добробуту. Є. Даунс у своїй праці «Економічна теорія демократії» один з перших порушив проблему співвідношення економіки та політики в умовах демократії.²⁴

Економічні теорії демократії часто критикуються за редукціонізм, оскільки вони можуть зводити складні політичні процеси до економічних чинників, недооцінюючи роль політичної культури, громадянського суспільства і цінностей.

Конфліктні теорії демократії. Цей підхід наголошує, що демократія розвивається через конфлікт і боротьбу різних суспільних груп за владу та ресурси. Відповідно до цієї теорії, демократичні зміни є результатом суспільної напруги, протестів, революцій та соціальних рухів. Демократичні суспільства формуються в умовах соціального конфлікту, який сприяє мобілізації громадян, змушує владу йти на поступки та відкриває можливості для політичних реформ.

²³Хайек Ф. Дорога до рабства. URL: https://ctheory.sitehost.iu.edu/-img/Hayek_The_Road_to_Serfdom.pdf (Дата звернення 08.08.2024).

²⁴ Івановський В. В. Економічна демократія: сутність та сучасні виклики. *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри*: 3б. матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. Івано-Франківськ, 2022. С. 121-126.

Окремі аспекти конфліктогенного характеру демократичного розвитку проаналізували: Бабкіна О., Бекешкіна В., Воронов І., Діденко Н., Нижник Н., Пірен М., Ребкало В., Herron D., Hanson R. та інші.²⁵

Конфліктні теорії іноді критикуються за надмірний акцент на боротьбі та революційних процесах, недооцінюючи значення поступових реформ, політичного діалогу та компромісу. Антагоністом конфліктної теорії демократії є консенсусна модель демократії, що розроблена у працях Ардена Лейпхарта зокрема «Демократія в багатоскладових суспільствах», «Демократії: типи мажоритарного і консенсусного правління в двадцять одній країні». В даній моделі також присутній конфлікт як основа демократичних процесів, але головною умовою прогресивного розвитку демократії є консенсус між різними суб'єктами суспільно-політичних відносин.^{26,27}

Розглянувши підходи до формування демократичних суспільств, актуально звернути увагу на методи їх дослідження. Оскільки саме вони визначають можливості збору та аналізу інформації.

Кількісні методи. Використовують статистичні дані для вивчення різних аспектів демократії, таких як рівень виборчої участі, дотримання прав людини, економічний розвиток тощо. Вони включають опитування, аналіз даних, регресійний аналіз, індекси демократії. Цікавим у даному контексті є індекс FreedomHouse, що присвоює певні оцінки та статуси свободи 210 країнам і територіям. Індекс враховує багато параметрів наприклад свобода інтернету, статус демократії та інші.²⁸

На сайті можна ознайомитися з політичною картою світу, та переглянути оцінки певної держави, оскільки індекс динамічний то показники перераховуються щорічно. Розглянемо на прикладі України категорію «глобальна свобода», до якої належать «політичні права» та «громадянські свободи» забезпечуються на 21/40 та 28/60 одиниць відповідно, загальна оцінка 49/100 одиниць. У минулому році даний показник становив 50/100

²⁵ Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства. *Персонал*. 2007. № 2. С. 18-24.

²⁶ Herron D. R. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. *American Political Science Review*, 1985. 79(3), 876-877. <https://doi.org/10.2307/1956899>

²⁷ Hanson R. L. Democracy in Multicultural Societies and Multinational Settings. веб-сайт. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-662-03622-8_7 (Дата звернення 11.08.2024).

²⁸ Freedom House. веб-сайт. URL: <https://freedomhouse.org/> (Дата звернення 20.09.2024).

одиниць, регрес показника обумовлений військовими діями. Показник «статус демократії», що містить «відсоток демократії» та «оцінку демократії» становить 40,48/100 та 3,43/7 одиниць відповідно, що становить 40/100 одиниць, на одиницю більше показників минулого року 39/100. В Україні відмічається перехідний або гібридний режим, тобто демократичні процеси знаходяться на етапі активного розвитку та формування.

Варто відмітити, що у російській федерації категорія «глобальна свобода» включаючи «політичні права» та «громадянські свободи» забезпечуються на 04/40 та 9/60 одиниць відповідно, загальна оцінка 16/100 одиниць. Показник «статус демократії», що містить «відсоток демократії» та «оцінку демократії» становить 1,19/100 та 1,07/7 одиниць відповідно, та становить 01/100 одиниць. В російській федерації відмічається консолідований авторитарний режим. Такі негативні показники у російській федерації обумовлені систематичним порушенням базових прав людини, нехтуванням засад демократії та терористичними діями на території України.²⁹

Economist Intelligence Unit – це аналітичний підрозділ журналу «The Economist», що надає економічні дослідження, аналітику та прогнози. EIU спеціалізується на економічних та політичних дослідженнях різних країн і регіонів, створюючи індекси, звіти та рекомендації для урядів, компаній та міжнародних організацій. Інформація на сайті постійно оновлюється і відображає динамічні зміни. Діяльність Economist Intelligence Unit охоплює аналіз глобальних економічних тенденцій, політичної стабільності, ринків і ризиків для бізнесу. Даний підрозділ спеціалізується на оцінці рентабельності капіталовкладень у різні регіони, економічний атрактор надзвичайно важливий у процесі формування демократичного суспільства.³⁰

Якісні методи. Якісні методи дослідження демократії включають різноманітні підходи, які дозволяють глибше зрозуміти політичні процеси, соціальні явища та культурні контексти. Основними з них є:

1. Кейс-стаді. Глибоке вивчення конкретних випадків, таких як окремі країни чи виборчі кампанії, що дозволяє виявити особливості демократичного розвитку.
2. Інтерв'ю. Збір даних через бесіди з експертами, політиками, активістами та громадянами для отримання їхніх поглядів та досвіду.

²⁹Freedommap. веб-сайт. URL:<https://freedomhouse.org/explore-the-map?type=nit&year=2024> (Дата звернення 20.09.2024).

³⁰ Economist Intelligence Unit. веб-сайт. URL: <https://www.eiu.com/n/> (Дата звернення 10.09.2024).

3. Фокус-групи. Дискусії з невеликими групами людей, які дозволяють виявити різні точки зору щодо політичних питань і участі в демократичних процесах.
4. Контент-аналіз. Вивчення медіа, політичних документів, програм партій та інших текстів для аналізу, як представлено демократичні ідеї та практики.
5. Спостереження. Аналіз виборчих процесів, публічних заходів та діяльності політичних інститутів, що дозволяє вивчити, як працюють демократичні механізми на практиці.

Ці методи дозволяють дослідникам отримати якісні дані, що підкреслюють складність та багатогранність демократії в різних контекстах.³¹

Порівняльний аналіз. Порівнює різні країни або регіони, щоб виявити загальні тенденції, фактори успіху чи провалу демократії. Наприклад, аналіз демократичних транзитів у Східній Європі після 1989 року або в арабському світі після 2011 року. Фактично Україна також знаходиться на стадії транзиту, переходячи від радянського тоталітарного режиму до відкритого суспільства, тому порівняльний аналіз у даному аспекті є перспективним. Порівняння надає можливість побудови дорожньої карти.³²

Експериментальні методи. Використання експериментів для вивчення політичної поведінки, наприклад, впливу інформаційних кампаній на виборчу активність або ставлення до демократії. Дані методи відмінно реалізуються при наявності необхідного комп'ютерного забезпечення, оскільки досліджувані процеси є надзвичайно складними.³³ Варто відмітити, що експериментальний метод має ряд недоліків, у таких експериментах зазвичай беруть участь малі групи людей, процеси, що піддаються дослідженню складні та нелінійні, тому деталізація має дещо розмитий характер.

Міждисциплінарні підходи. Поєднання різних дисциплін (політології, соціології, історії, економіки) для комплексного аналізу демократії, що дозволяє враховувати різноманітні фактори впливу на її формування і розвиток. До таких відноситься і синергетичний підхід в рамках якого на

³¹ Поставойтенко А. С. Методологічні підходи до демократії. *Політикус*. 2017. №2. С 110-114.

³² Куницький М.П., Чорнобай О.В. Теоретичні підходи до демократії у сучасному контексті: порівняльна перспектива. *Політикус*. 2023. №5. С. 7-13.

³³ Андрійчук Т. Вимірювання демократії: теоретичні та емпіричні підходи. *Політичний менеджмент*. 2012. №3. С. 3-11.

основі даних різних методів дослідження розробляється модель відкритої системи з нелінійним розвитком. Даний підхід забезпечує широкі можливості прогнозування розвитку системи у точках біфуркації при дії різних атракторів.³⁴

Аналіз теорій та підходів до формування демократичних суспільств дозволяє глибше розуміти процеси демократизації, їхні рушійні сили та можливі виклики. Різні теорії пропонують різні погляди на те, як і чому демократія розвивається, а комбінація кількісних і якісних методів дослідження дозволяє отримати більш повне уявлення про динаміку демократичних перетворень у сучасному світі.

Атрактори та патерни розвитку демократичного суспільства: культурні, історичні, економічні.

Атрактори і патерни розвитку демократичного суспільства – це основні чинники та закономірності, які впливають на формування, еволюцію та стабільність демократії в різних країнах. У сучасних дослідженнях розвитку демократії особлива увага приділяється вивченню атракторів (приваблюючих точок або факторів, що впливають на динамічні процеси) та патернів (закономірностей) розвитку, які можна класифікувати за культурними, історичними та економічними критеріями.

Культурні атрактори відіграють важливу роль у розвитку демократичних суспільств, оскільки вони визначають норми, цінності та соціальні установки, які підтримують або перешкоджають демократичному процесу. Давайте детальніше розглянемо основні культурні атрактори та патерни. До основних **культурних атракторів** належать політична культура, релігійні та ідеологічні погляди та рівень освіти.

Політична культура. Політична культура як культурний атрактор – це сукупність політичних цінностей, переконань, норм та моделей поведінки, що впливають на функціонування політичної системи та формують взаємодію між владою й суспільством. Вона відіграє роль атрактора, адже впорядковує політичні процеси та спрямовує дії учасників політичного життя. В Україні політична культура відзначається низкою ключових характеристик:

- Плюралізм і цінності демократії. Після здобуття незалежності у 1991 році в Україні почав формуватися демократичний політичний режим,

³⁴ Постовойтенко А. С. Методологічні підходи до демократії. *Політикус*. 2017. №2. С 110-114.

що стимулював розвиток плюралізму думок, зростання громадянської активності та підтримку демократичних норм.

- Високий рівень політичної участі. В українському суспільстві традиційно високий рівень залученості громадян до політичних процесів, особливо через акції протесту та громадські рухи. Масові громадські акції, як-от Майдани, стали важливим елементом політичної культури.

- Українці демонструють відносно низьку довіру до формальних політичних інститутів (парламенту, уряду), але водночас велика частина населення підтримує діяльність громадських організацій та волонтерського руху, які грають важливу роль у формуванні суспільної думки.

- Політична ідентичність і регіональні відмінності. Українське суспільство характеризується певною поляризацією у політичних поглядах через історичні, мовні та культурні відмінності між регіонами (схід і захід країни). Проте після початку війни з Росією у 2014 році спостерігається поступове зростання національної єдності.

- Геополітична орієнтація. Значна частина населення прагне до інтеграції з європейськими та західними структурами (ЄС, НАТО), що стало ще більш вираженим після російської агресії.

Таким чином, політична культура України є складним культурним атрактором, який впорядковує політичні процеси, спрямовує розвиток демократичних цінностей та формує унікальний національний досвід.³⁵³⁶

Релігійні та ідеологічні погляди. Суспільства з релігійною терпимістю, плюралізмом думок і світоглядним різноманіттям частіше розвивають демократичні інститути. Натомість релігійні або ідеологічні монокультури можуть перешкоджати демократизації. Отримання Україною «Томосу» про автокефалію є важливою історичною подією, що знаменує здобуття Українською православною церквою незалежності від Московського патріархату. Ця подія відбулася 6 січня 2019 року, коли Вселенський патріарх Варфоломій надав «Томос» про автокефалію новоствореній Православній церкві України (ПЦУ). Це рішення підтвердило канонічну незалежність ПЦУ та стало кульмінацією багаторічних зусиль українського духовенства та суспільства щодо релігійної незалежності. Ця подія мала як релігійне, так і політичне значення. Релігійно вона зміцнила національну ідентичність

³⁵Мелеганіч Г., Дорошевич Р. Особливості формування політичної культури в Україні. *Регіональні студії*. 2017. Вип. 10. С. 49-52.

³⁶Берега С. Особливості політичної культури як частина загальної культури суспільства: сучасні виміри. *Часопис Київського університету права*. 2009. №4. С. 15-19.

України, відокремивши її від російського церковного впливу. Політично це стало важливим кроком у контексті протистояння російській агресії та підкреслення незалежності української держави.³⁷

Рівень освіти. Рівень освіти як культурний атрактор відіграє ключову роль у формуванні культурних цінностей, соціальних норм і економічного розвитку суспільства. Освіта впливає на світогляд, поведінку та перспективи громадян, сприяючи стабілізації та розвитку суспільства. В Україні рівень освіти як культурний атрактор можна охарактеризувати такими аспектами:

- Традиція високої освітньої культури. Україна має глибокі освітні традиції, які сягають часів Києво-Могилянської академії. Історично освіта в Україні сприймалася як важливий чинник саморозвитку та соціальної мобільності.

- Високий рівень загальної грамотності. В Україні традиційно високий рівень загальної освіти. Система освіти забезпечує базову грамотність для більшості населення, що сприяє формуванню громадян, здатних до участі в політичних і соціальних процесах.

- Сильна вища освіта та академічні традиції. Українська вища освіта, особливо в галузі технічних і природничих наук, має значні досягнення. Українські університети випускають конкурентоздатних фахівців, які успішно працюють як у країні, так і за її межами.

- Інновації та інтеграція до європейського простору. Освітня реформа та інтеграція до європейського освітнього простору (зокрема, впровадження Болонської системи) сприяли модернізації освіти в Україні. Це відкриває можливості для участі в міжнародних наукових проєктах і обміні досвідом.

- Виклики та нерівність. Попри досягнення, існують проблеми з якістю освіти, нерівним доступом до неї в різних регіонах країни та недостатнім фінансуванням. Ці виклики можуть обмежувати розвиток потенціалу суспільства.

Загалом, освіта в Україні виступає потужним культурним атрактором, який визначає напрямок соціального розвитку, сприяє формуванню національної ідентичності та впливає на якість людського капіталу, необхідного для економічного зростання та соціальних змін.³⁸

³⁷Лопушинський І.П. Томос про автокефалію Православної Церкви України: новий етап розвитку державно-церковних відносин. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2019. №2(21). С. 77-85.

³⁸Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України. Київ : Педагогічна думка. 2016. 448 с.

До основних **культурних патернів** належать:

Поширення демократичних цінностей. У суспільствах із високим рівнем громадянської освіти та поширенням демократичних цінностей розвивається стабільна демократія. У контексті історії України даний патерн реалізується з часів зародження держави. Важливими віхами у поширенні демократичних цінностей у новітній історії стали: прийняття Конституції, «Помаранчева революція», «Революція Гідності».

Інклюзивність і рівність. Тенденція до більшої інклюзивності та соціальної рівності сприяє розвитку демократичних суспільств. У таких суспільствах меншість і маргіналізовані групи мають можливість впливати на політичний процес.³⁹

Історичні атрактори та патерни формують контекст, у якому розвиваються демократичні суспільства. Вони включають як конкретні події, так і довгострокові історичні процеси, що впливають на політичний устрій та культуру суспільства. Розглянемо основні культурні атрактори та патерни.

До основних **історичних атракторів** належать:

Колоніальна спадщина. Колишні колонії з більш інклюзивними та демократичними адміністративними практиками (як у деяких британських колоніях) частіше зберігають демократичні інститути після здобуття незалежності, ніж колонії з авторитарними режимами. Перебування України у складі радянського союзу, можна трактувати як негативний фактор для розвитку процесів демократизації. Процеси соціальної інерції можуть проявлятися доволі тривалі періоди часу.

Національні революції та рухи за незалежність. Революції, які боролися за політичні права, свободи та рівність (наприклад, Французька революція або боротьба за незалежність у Латинській Америці), створюють умови для розвитку демократичних інститутів. Національні революції та рухи за незалежність в Україні відображають багатовікову боротьбу українського народу за збереження своєї ідентичності, культури та державності. Від часів козацьких повстань і створення Гетьманщини до національно-визвольної боротьби початку 20-го століття, а також «Помаранчевої революції» та «Революції Гідності», українці прагнули утвердити власну державу. Кожен з цих етапів підсилював прагнення до незалежності, що врешті-решт

³⁹ Латигіна Н. А. Демократія: реалії versus утопії : монографія. Київ : Вид. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. 400 с.

призвело до проголошення незалежності України у 1991 році та подальших зусиль із захисту суверенітету й територіальної цілісності країни.⁴⁰

Історична правова культура. Країни з історично міцними правовими традиціями (наприклад, Велика Британія або США) мають більшу схильність до розвитку демократії, оскільки вже мають усталені практики верховенства права.⁴¹ Такий детермінізм справедливий і для країн бувшого радянського союзу, але з протилежною тенденцією. Хоча так склалося, що в цих країнах процеси демократизації підтримувалися «демократичними донорами» зокрема США.

До основних **історичних патернів** належать:

Континуїтет демократичних інститутів. Історична спадкоємність демократичних практик та інститутів збільшує шанси на довгострокову стабільність демократії. Демократичні інститути з великим історичним досвідом мають більше шансів бути стійкими до криз.

Реакція на автократичне правління. У багатьох країнах демократія з'являється як реакція на попередній досвід авторитарного правління або диктатури, що формує прагнення суспільства до свобод та демократичних змін. Економічні атрактори та патерни також мають важливий вплив на становлення і розвиток демократії. Вони формують матеріальну основу демократичних суспільств і впливають на їхню соціально-політичну стабільність.

До основних **економічних атракторів** належать:

Рівень економічного розвитку. Країни з високим рівнем економічного розвитку та розвиненою ринковою економікою мають більше шансів на становлення та збереження демократичних інститутів. Економічне зростання сприяє зниженню соціальної напруги, підвищує рівень добробуту громадян і сприяє більшій стабільності політичної системи.

Економічна нерівність. Низький рівень економічної нерівності є позитивним атрактором для демократії. Висока економічна нерівність часто призводить до соціальних конфліктів, зменшення довіри до демократичних інститутів і збільшує ризик популізму та авторитарних тенденцій.

Роль середнього класу. Сильний і впливовий середній клас є важливим економічним атрактором для демократії, оскільки він виступає за стабільність, законність і відповідальне управління. Середній клас в Україні

⁴⁰Бевз Т. «Українська революція» у науковому дискурсі: суперечності оцінок і висновків. Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. НАН України. 2018. Вип. 5-6(91-92) С. 68-80.

⁴¹Рудакевич О. Політична культура як об'єкт дослідження в умовах національного відродження. *Політичний менеджмент*. 2012. №3(54). С. 127-134.

відіграє ключову роль у забезпеченні економічної стабільності, розвитку демократії та формуванні громадянського суспільства. Його представники є важливими учасниками ринку праці та споживчого попиту, стимулюючи внутрішній економічний розвиток. Вони часто займаються підприємницькою діяльністю, інвестують у нові бізнеси, створюють робочі місця і сприяють розвитку малого та середнього бізнесу. Крім того, середній клас є носієм демократичних цінностей, підтримуючи політичні та соціальні реформи, спрямовані на підвищення рівня життя, верховенство права та захист громадянських свобод.⁴² Розвиток потужного прошарку середнього класу є одним з пріоритетних напрямків соціальної та економічної політики у найближчий час та післявоєнні роки.

Формування суспільства знань. Поняття суспільство знань розглядається різними дослідниками в різних контекстах. М.М. Ведмедев відмічає, що в англomовній літературі для опису відповідних феноменів використовується декілька виразів, що варіюють в змістовому навантаженні. Вираз «information society» вказує на інформаційну і технічну природу сучасного суспільства. Звороти «knowledge society», «knowledge-based society», «knowledgeable society» «knowledge-value society» вказує на факт стрімкого зростання ролі знань в соціумі. Автор звертає увагу на те, що у перекладі дані поняття трактують як «інформаційне суспільство». Важливими є дві обставини. Сама наявність знань не є ознакою до зарахування суспільства до KBS: необхідно їх генерувати. А інша – KBS повинні домінувати наукові знання. За даним критерієм жодне з існуючих суспільств не можна віднести до категорії KBS. На даний момент Україна імпортує необхідні знання та технології для забезпечення економічного розвитку.⁴³

До основних економічних патернів належать:

Зростання середнього класу і демократичних вимог. Зростання середнього класу в країнах з ринковою економікою корелює з вимогами до підзвітності уряду, боротьби з корупцією та розширення політичних прав. Формування та зростання середнього класу базується на розвитку малого та середнього бізнесу. Наприкінці XX століття в Україні домінувала форма «дикого накопичення капіталу», що привело до формування олігархату. Початок XXI століття виявився більш сприятливим для розвитку малого та

⁴²Черенко Л.М. Український середній клас у новому тисячолітті: тенденції та перспективи. Демографія та соціальна економіка. 2020. №4(42). С. 71-92.

⁴³Ведмедев М.М. Теоретичне знання в ресурсному вимірі. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2011. №1(3). С. 3-10.

середнього бізнесу, тобто прошарок середнього класу дещо збільшився. Нажаль після повномасштабного вторгнення знову відмічається регрес середнього класу.

Економічна стабільність як основа демократії. Економічна стабільність створює умови для політичної стабільності та забезпечує підтримку демократичних інститутів. Нажаль про економічну стабільність в сучасній Україні говорити важко, все через воєнні дії та знищення об'єктів інфраструктури.

Використання знань як ресурсу. Це патерн реалізації сучасної промисловості. Наука перетворюється в потужну виробничу силу, головним детермінантом розвитку якої є «knowledge-based economy» тобто економіка яка базується на використанні знань. Існує не просто зв'язок «наука – технологія». Все це занурено в середовище власницьких, вартісних, суб'єктивно-ціннісних, інвестиційних, мотиваційних, юридичних процесів. Саме КВЕ, а не технології сама по собі стає двигуном когнітивно-інформаційних трансформацій суспільства.⁴⁴

Взаємодія атракторів та патернів. Демократичні суспільства розвиваються через складну взаємодію культурних, історичних та економічних атракторів і патернів. Наприклад, економічне зростання може сприяти формуванню сильного середнього класу, який підтримує демократичні зміни, тоді як позитивні культурні атрактори підсилюють цей процес. Водночас, негативні атрактори, такі як економічна нерівність або слабкі інститути, можуть ставити під загрозу демократичні процеси, незважаючи на наявність інших сприятливих факторів. Тісні взаємозв'язки між елементами політичної системи при правильному підході дають можливість при мінімальних впливах вийти в зону позитивної атракції. На теренах України склалася наступна ситуація, при отриманні незалежності у дев'яності роки розвиток реалізовувався у напрямку кримінально-тіньового атрактора, що обумовлено силами соціальної інерції та відсутністю радянського репресивного апарату, який до того подавляв кримінальні структури. В двохтисячних за рахунок закордонних інвестицій та розвитку малого і середнього бізнесу, почалася переорієнтація на прогресивний соціально-демократичний атрактор.

⁴⁴Ведмедєв М.М. Технонаука як релевантна інфраструктура суспільства знання. *Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Лівів: «Львівська фундація суспільних наук», 2018. С. 9-1

Висновки. Аналіз атракторів і патернів розвитку демократичних суспільств дозволяє зрозуміти, які фактори найбільше впливають на формування демократії і як вони взаємодіють між собою. Вивчення цих процесів допомагає виявити умови, за яких демократія має шанси на успішний розвиток і стабільність, а також дозволяє краще зрозуміти, як подолати потенційні загрози для демократичного розвитку.

Розвиток демократії є складним нелінійним процесом, що залежить від взаємодії культурних, історичних і економічних атракторів. Аналіз різних теорій та підходів до формування демократичних суспільств вказує, що демократія розвивається через динамічну взаємодію між екзогенними та ендегенними чинниками. Причому роль екзогенних чинників може бути домінантною по відношенню до суспільства. Процес становлення демократії фактично і надає атрибути суб'єктності, формуючи внутрішній центр організації системи.

Культурні фактори, такі як політична культура, релігійні та ідеологічні погляди, рівень освіти і освіченості, відіграють важливу роль у підтримці демократичних цінностей і громадянської активності. Історичні чинники, включаючи колоніальну спадщину, революційні рухи і правову культуру, створюють умови для виникнення та підтримки демократії, тоді як економічні фактори, такі як рівень розвитку, економічна нерівність та сила середнього класу, визначають стабільність та стійкість демократичних інститутів. Без суспільної підтримки, жодні політичні інститути не можуть функціонувати. Історія має багато прикладів тоталітарних систем та деспотичних імперій, які рано чи пізно розпадалися, оскільки правлячі квазіеліти не мали народної підтримки, а права і свободи обмежувалися потужним репресивним апаратом.

Таким чином, становлення і розвиток демократичних суспільств відбувається під впливом атракторів – факторів, що сприяють демократичному розвитку, – та патернів, що формують закономірності цього процесу. Розуміння цих механізмів дозволяє ідентифікувати ключові умови для успішної демократизації, виявити загрози для демократії, а також сприяє розробці ефективних стратегій для зміцнення демократичних інститутів і цінностей у сучасному світі загалом та незалежній Україні зокрема.

Література

1. Ключник Р. М. Еволюція концепту демократії в політичній думці: ретроспективний аналіз. *Політикус*. 2018 Вип. 1. С. 14-18.

2. Куницький М. П. Розвиток демократії: поняття та проблеми виміру. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. Вип. 33. С. 102-106. DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1045>
3. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави: Монографія. Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. 216 с.
4. Ткачук А., Ткачук О. Що таке демократія? Знати, розуміти, застосовувати. Київ : ТОВ «Юстон», 2020. 96 с.
5. Доморослий В.І. Основи демократії: навч. пос. Умань ВВЦ «Візаві». 2021. 158 с.
6. Култаєва М. Демократія і філософія: політичний заповіт К. Ясперса і виклики сьогодення. *Філософська думка*. 2016. № 5. С. 94–104.
7. Шкурат І. В. Генезис поняття «демократія» в контексті глобалізаційних процесів: теоретико-методичний аспект. Інвестиції: практика та досвід. 2020. №5-6. С. 96-100.
8. Thomassen L. Hegemony, populism and democracy: Laclau and Mouffe today. *Revista Española de Ciencia Política*. 2016. Vol. 40. P. 161–176
9. Бистрицький Є. Демократія і публічний дискурс. *Філософська думка*. 2019. № 6. С. 46-63.
10. Печевська Г. М. Історичні етапи формування правових засад безпосередньої демократії в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. №1. С. 17-20.
11. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1 / перекл. з англ. О. Коваленка. Київ: Основи, 1994. 444 с.
12. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). Київ : Логос, 2006. 368 с.
13. Чепульченко Т. О., Ярош І. С. Еволюція демократії в Україні. Держава та регіони. Серія: Право. 2019. №1(63). С. 34-37.
14. Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку : кол. монографія / за ред. В. Г. Воронкової. Запоріжжя : ЗДІА, 2017. 282 с.
15. Воронова І. В. Демократія, право, моральність: співвідношення у сучасних умовах. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право. 2017. Вип. 23. С. 27-30.
16. Лозовицький О. Глобальні демократичні процеси як основа цивілізаційного самовизначення сучасних держав. Наукові записки ІПіУНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2018. Випуск 2(94) С. 300-311.
17. Куницький М.П. Виклики і перспективи розвитку сучасної демократії. Політикус. №2. 2021. 37-40. DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-2.6>

18. Данильян О.Г. Концепція модернізації як теоретична модель розвитку посттоталітарних країн. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2007. №13. С. 61-71.
19. Інглхарт Р., Вельцельд К. Модернізація, культурні зміни та демократія: послідовність людського розвитку: веб-сайт. URL: https://www.researchgate.net/publication/230557603_Modernization_Cultural_Change_and_Democracy_The_Human_Development_Sequence (Дата звернення 10.09.2024).
20. Norris P. Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 375 p.
21. Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій та перебудова світового порядку. URL: <https://msuweb.montclair.edu/~lebel/p/1993SamuelPHuntingtonTheClashOfCivilizationsAndTheRemakingofWorldOrder.pdf> (Дата звернення 13.09.2024).
22. Коповець Р. Теоретико-методичні засади дослідження демократичних транзитів. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2018. Вип. 21. С. 115-120.
23. Хайек Ф. Дорога до рабства. URL: https://ctheory.siteshost.iu.edu/img/-Hayek_The_Road_to_Serfdom.pdf (Дата звернення 08.08.2024).
24. Івановський В. В. Економічна демократія: сутність та сучасні виклики. Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри: зб. матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. Івано-Франківськ, 2022. С. 121-126.
25. Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства. Персонал. 2007. № 2. С. 18-24.
26. Herron D. R. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. American Political Science Review, 1985. 79(3), 876-877. <https://doi.org/10.2307/1956899>
27. Hanson R. L. Democracy in Multicultural Societies and Multinational Settings. веб-сайт. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-662-03622-8_7 (Дата звернення 11.08.2024).
28. Freedom House. веб-сайт. URL: <https://freedomhouse.org/> (Дата звернення 20.09.2024).
29. Freedom map. веб-сайт. URL: <https://freedomhouse.org/explore-the-map?type=nit&year=2024> (Дата звернення 20.09.2024).
30. Economist Intelligence Unit. веб-сайт. URL: <https://www.eiu.com/n/> (Дата звернення 10.09.2024).
31. Постовойтенко А. С. Методологічні підходи до демократії. Політикус. 2017. №2. С 110-114.
32. Куницький М.П., Чорнобай О.В. Теоретичні підходи до демократії у сучасному контексті: порівняльна перспектива. Політикус. 2023. №5. С. 7-13.

33. Андрійчук Т. Вимірювання демократії: теоретичні та емпіричні підходи. Політичний менеджмент. 2012. №3. С. 3-11.
34. Постовойтенко А. С. Методологічні підходи до демократії. Політикус. 2017. №2. С 110-114.
35. Мелеганич Г., Дорошевич Р. Особливості формування політичної культури в Україні. Регіональні студії. 2017. Вип. 10. С. 49-52.
36. Береза С. Особливості політичної культури як частина загальної культури суспільства: сучасні виміри. Часопис Київського університету права. 2009. №4. С. 15-19.
37. Лопушинський І.П. Томос про автокефалію Православної Церкви України: новий етап розвитку державно-церковних відносин. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2019. №2(21). С. 77-85.
38. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України. Київ : Педагогічна думка. 2016. 448 с.
39. Латигіна Н. А. Демократія: реалії versus утопії : монографія. Київ : Вид. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. 400 с.
40. Бевз Т. «Українська революція» у науковому дискурсі: суперечності оцінок і висновків. Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. НАН України. 2018. Вип. 5-6(91-92) С. 68-80.
41. Рудакевич О. Політична культура як об'єкт дослідження в умовах національного відродження. Політичний менеджмент. 2012. №3(54). С. 127-134.
42. Черенько Л.М. Український середній клас у новому тисячолітті: тенденції та перспективи. Демографія та соціальна економіка. 2020. №4(42). С. 71-92.
43. Ведмедев М.М. Теоретичне знання в ресурсному вимірі. Філософія науки: традиції та інновації. 2011. №1(3). С. 3-10.
44. Ведмедєв М.М. Технонаука як релевантна інфраструктура суспільства знання. Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Львів: «Львівська фундація суспільних наук», 2018. С. 9-13.

Sapehin M.

THE CONCEPT OF DEMOCRACY: ATTRACTORS AND PATTERNS IN THE FORMATION OF A DEMOCRATIC SOCIETY

This section is dedicated to the analysis of attractors and patterns that influence the formation of democratic society, with a focus on theories, approaches, and research methods. The formation of democracy is a complex process that depends on the interaction of cultural, historical, and economic factors. Cultural

attractors include political culture, religious and ideological views, as well as the level of education and literacy among the population, which determine the social norms and values supporting democratic institutions. Historical attractors encompass legal culture and revolutionary movements, and in some cases, colonial legacies, shaping the historical context for the development of democracy. Economic attractors include the level of economic development, economic inequality, and the role of the middle class, which affect the stability and resilience of democratic institutions. An important economic cultural attractor is the generation and economic utilization of knowledge in the form of high-tech artifacts. Theoretical approaches to the formation of democracy, such as modernization theory, cultural evolution theory, institutionalism, transitology, economic and conflict theories, have also been examined. Research methods discussed include quantitative and qualitative methods, comparative analysis, experimental approaches, and interdisciplinary methods. Ukraine's ratings according to the Freedom House index are presented. The political rights and civil liberties scores are 21/40 and 28/60, respectively. The democracy percentage and democracy score indicators are 40.48/100 and 3.43/7, respectively. Ukraine is noted to have a transitional or hybrid regime, meaning that democratic processes are in an active stage of development and formation. Understanding these attractors and patterns allows for a deeper understanding of the dynamics of democratic processes and the development of strategies to strengthen democratic institutions in contemporary independent Ukraine.

Key words: *Ukrainian society, democracy formation, democratic society, theories of democracy.*

Школьник Р. С.

бакалавр міжнародних відносин, суспільних комунікацій
та регіональних студій,
кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
ruslanshkolnik@ukr.net
orcid.org/0009-0002-0019-1348

**СИСТЕМА МІЖНАРОДНОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В ЕПОХУ
ГІБРИДНИХ ВІЙН ТА ПРОКСИ-КОНФЛІКТІВ**

Створення зброї масового ураження, а саме ядерної, повністю змінило питання міжнародної безпеки та такого феномену як війна.

Наприкінці XX століття, з розпадом біполярної системи, питання національної безпеки стало тісно пов'язуватися з міжнародною безпекою. Створення нових концепцій всеосяжної міжнародної безпеки у 1980-х роках показувало, що вчення про цю частину міжнародних відносин розвивається з величезною швидкістю. Виходячи із реалій сьогодення, наука та методи аналізу дають зрозуміти, що підтримання національної безпеки неможливе лише військовими засобами, навіть, якщо ці засоби надзвичайно потужні.

Говорячи про міжнародну безпеку, науковці мають на увазі – підтримання та відновлення миру, запобігання війнам та військовим конфліктам.

Творення політики глобальної безпеки неможливе без задіяння більшості суб'єктів міжнародних відносин. Саме поняття «глобальної безпеки», як елементу міжнародної безпеки, є відносно новим. Вперше проблема глобальної безпеки, в контексті наукового знання, постала в середині XX ст., на сучасному етапі це самостійна структура в міжнародних відносинах що торкається загальних проблем. Політика глобальної безпеки може бути спрямована на різні сфери життя і може виявлятися на різних часових та просторових рівнях.

Єдиної концепції міжнародної безпеки ні в історії, ні в теорії міжнародних відносин немає. Можна відзначати класифікацію, види безпеки (регіональна, екологічна, глобальна, національна та ін.). Їх об'єднує те, що кожен з них має витоки як історичні так і нормативно-правові.

В роботі зазначено, що «глобальна безпека» включає і «національну безпеку», і розглядається в контексті міжнародної безпеки, що це безпека всього світу, яка має систему та методiku захисту загроз світового масштабу.

***Ключові слова:** міжнародні відносини, міжнародна та національна безпека, гібридні війни, проксі-конфлікти.*

Вступ. В сучасному світі, міжнародні відносини стикаються зі значними викликами, які породжують нові форми загроз та конфліктів. В даній роботі міжнародна та національна безпека в епоху гібридних війн та проксі-конфліктів розглядається як основна проблема міжнародних відносин в контексті сучасних глобальних загроз та війни, яку веде, також, Російська Федерація проти України. Для розкриття вищезазначеної проблеми пропонується звертатися до різних теоретичних концепцій і моделей, які сприяють глибшому розумінню міжнародної та національної безпеки в контексті гібридних війн та проксі-конфліктів. Саме такий підхід дозволить дослідникові пропонувати нові підходи та розробляти концептуальні рамки для аналізу цих явищ.

Мета статті. Дослідити, основні проблеми міжнародної та національної безпеки в контексті сучасних загроз, теоретичну складову проблем, роботу міжнародних та регіональних безпекових організацій і проблеми національної безпеки окремих країн в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Зростання гібридних війн та проксі-конфліктів стало **актуальною проблемою** для міжнародної та національної безпеки. Ці нові типи конфліктів поєднують у собі як військові, так і невійськові методи, включаючи кібератаки, дезінформацію, хакерські атаки, гібридну пропаганду та економічний тиск.

Дослідження даної проблеми є актуальним з кількох причин.

По-перше, ці конфлікти глибоко впливають на політичну стабільність, економічний розвиток та соціальну безпеку країн та регіонів. Вони породжують загрози для національного суверенітету, територіальної цілісності та глобальної безпеки.

По-друге, зростання ролі гібридних війн та проксі-конфліктів ставить під сумнів традиційні засади міжнародного права, включаючи принципи недоторканості територіальної цілісності та ненасильницького вирішення конфліктів, що створює необхідність перегляду та адаптації існуючих норм міжнародного права до нових викликів та загроз.

По-третє, розуміння причин та наслідків гібридних війн та проксі-конфліктів є ключовим для розробки ефективних стратегій та політик з метою забезпечення національної та міжнародної безпеки. Дослідження цієї теми дозволить виявити уразливість та недоліки існуючих систем безпеки, а також розробити рекомендації для покращення превентивних та реагувальних заходів.

Крім того, зростання значення кіберпростору та цифрової сфери в сучасному світі ставить питання щодо кібербезпеки та захисту національної інфраструктури. Гібридні війни та проксі-конфлікти використовують кібератаки як ефективний інструмент для досягнення своїх цілей. Вивчення цієї проблеми допоможе розробити стратегії кібербезпеки та захисту, а також забезпечити стійкість країн та організацій до кіберзагроз.

Особливо це є актуально для України. Починаючи з 2014 року Російська Федерація веде гібридну війну проти України. Тому автором даної роботи розглядаються аспекти системи національної безпеки України в сфері протидії гібридним загрозам та передбачення проксі-конфліктів, опрацьовуються актуальні проблеми для України та безпеки в регіоні.

Дослідження вищезазначених проблем сприятиме кращому розумінню стратегії, політики та міжнародного співробітництва, безпеки та миру в сучасному глобальному просторі.

Ця проблема відбита у працях численних вітчизняних та зарубіжних дослідників, серед яких необхідно відмітити працю Брежнєвої Т. В. «Стійкість як ключовий елемент колективної оборони НАТО» [37], в якій розкрито проблему щодо єдності в самій структурі НАТО. Також розглядаються методи, які застосовує альянс щодо протистояння гібридним загрозам в контексті колективної безпеки загалом, та окремо європейського регіону. В монографії Д. Паламарчука «Національна безпека» [41] висвітленні майже всі елементи національної безпеки, її структура, функції, а основне, це вразливі місця системи національної безпеки перед новітніми формами агресії, такі як гібридні війни та проксі-конфлікти. В науковій праці «Україна у системі міжнародної безпеки» за редакцією Власюка О. С. [46], висвітлюється саме проблема України як суб'єкта міжнародної безпеки, яка активно бореться з гібридними загрозами, наводиться приклади, що характеризують проблему гібридних війн та проксі-конфліктів як загрози для системи міжнародної та регіональної безпеки в цілому, а також. досліджуються методи та практики удосконалення національної безпеки України в цій сфері. Праця Мамфорд Е. «Proxy Warfare» [56], присвячена дослідженню самого явища гібридних

війн, методів ведення та застосування, але, також, наводяться приклади протидії таким загрозам. Дослідження Прабхакаран П. «National Security: Imperatives And Challenges» [57], присвячено сучасній системі національної безпеки. Особливо цікавими є визначення, щодо викликів для цієї системи, вказується, що гібридні війни та проксі-конфлікти є одними з основних загроз сучасності і боротьба з ними є складним процесом, який потребує як стратегічного, так і оперативного концепту, та багатьох інших.

Проте, слід відмітити, що окремі аспекти зазначеної проблеми залишаються дещо недостатньо висвітленими в науковій літературі, а саме, епоха гібридних війн та проксі-конфліктів залишається ще недостатньо дослідженими.

Основна увага в даній роботі приділяється не лише аналізу проблем міжнародної та національної безпеки, але й їхньому впливу на регіональну та глобальну стабільність. Цей аспект дослідження є новаторським і сприяє більш глибокому розумінню залежності цих процесів та необхідності спільних зусиль у їхньому врегулюванні.

Системи національної безпеки країн-членів НАТО при протидії гібридній агресії.

Організація Північноатлантичного договору завжди мала вагому роль у забезпеченні безпеки, переважно в Європі. Явно очевидним є той факт, що з моменту свого заснування до кінця холодної війни головним завданням, яке стояло перед Північноатлантичним альянсом, було стримування Радянського Союзу. Однак після закінчення холодної війни, НАТО почало проходити трансформацію відповідно до нових викликів, що постали.

Безсумнівно, більшість держав-учасниць Північноатлантичного договору мали власні інтереси в продовженні існування цього військово-політичного блоку. Наприклад, для Сполучених Штатів Америки НАТО виявився ефективним засобом участі у забезпеченні безпеки європейських країн. Розпад такої потужної країни, як Радянський Союз, кардинально змінив баланс сил у Європі. В таких умовах американський істеблішмент не міг дозволити собі відмовитися від платформи впливу на процес забезпечення безпеки на європейському континенті. З свого боку, країни Західної Європи очевидно розглядали НАТО як гаранта безпеки в період політичних перетворень.

Динамічний характер загроз безпеці та еволюція стратегій ведення війни примусили європейські країни переглянути свої системи національної

безпеки. Гібридна агресія, що включає різноманітні військові тактики, кібервійну, кампанії дезінформації та підривну діяльність, представляє собою складний виклик, на який потрібно реагувати комплексно. Усвідомлюючи потребу в спільних діях, європейські країни використовують рамки співпраці в межах НАТО для посилення своїх систем національної безпеки та зміцнення своєї здатності ефективно протистояти гібридній агресії.

З метою вдосконалення колективної і національної стійкості, НАТО застосовує широке коло інструментів, одним з яких є проведення регулярних оцінювань. Оцінювання є необхідними для визначення галузей, в яких було досягнуто поступу, поряд із викликами, що належить розв'язати. Із ухваленням у 2022 році аналізу стійкості за поточний рік, у рамках НАТО розпочато новий цикл планування і огляду у галузі стійкості. В Аналізі наведено оцінку стану колективної стійкості загалом в Альянсі, а також викладено здобутки щодо виконання вимог у семи базових галузях. Виходячи з висновків Аналізу, розроблятимуться заходи, спрямовані на усунення виявлених недоліків і вдосконалення стійкості на рівні Альянсу [2].

Доктрина колективної оборони НАТО, яка ґрунтується на засадах спільної оборони, є важливою платформою для європейських країн у вирішенні спільних проблем безпеки. Стаття 5 Альянсу, яка закріплює принцип нападу на одного члена як напад на всіх, є невід'ємною частиною доктрини колективної оборони НАТО. У боротьбі з гібридною агресією НАТО створює основу для координації, обміну розвідувальною інформацією та спільного оперативного планування між державами-членами, забезпечуючи єдину відповідь на гібридні загрози.

В офіційних документах щодо діяльності НАТО згадуються «кризи», а саме таке визначення може підпадати під гібридні загрози, тому в деяких джерелах під «кризами» потрібно розуміти саме гібридний конфлікт на ранніх етапах.

Запобігання і врегулювання криз є одним із трьох основоположних завдань НАТО. У Стратегічній концепції від 2022 року наголошується, що держави – члени Альянсу поділяють зацікавленість у тому, щоб сприяти стабільності і разом розв'язувати конфлікти за допомогою НАТО. Альянс готовий запобігати і реагувати на кризи у разі, якщо ті можуть потенційно позначатися на безпеці його членів. Запобігання кризам – це реалістичний спосіб сприяння стабільності і безпеці Альянсу. НАТО віддана виконанню завдання із запобігання кризам, зокрема, шляхом запровадження програм підготовки і розбудови потенціалу, завдяки яким держави-партнери стають

більш вправними, безпечнішими і краще підготовленими реагувати на кризи, як у своїх країнах, так і за кордоном. На рахунку НАТО десятиріччя здобутків у галузі розбудови оборонних установ і розвитку потенціалу спільно з партнерами, як по сусідству з НАТО, так і більш віддаленими. Спроможності і досвід НАТО у галузі врегулювання криз є унікальними й охоплюють координацію, проведення, підтримку і забезпечення багатонаціональних операцій із врегулювання криз [2].

У сучасних безпекових умовах актуальність забезпечення стійкості НАТО настільки зросла, що дедалі частіше пропонується розглядати її як окремий напрям діяльності Альянсу на додаток до колективної оборони, кризового менеджменту та співробітництва у сфері безпеки [33].

Визнаючи мінливий ландшафт безпеки, НАТО адаптувала свої стратегії для ефективної відповіді на гібридну агресію. Альянс посилив свої можливості, інтегрувавши кіберзахист, інформаційні операції та підвищення стійкості до свого оборонного планування. Ініціатива НАТО «Посилена передова присутність» (eFP), наприклад, розгортає багатонаціональні бойові групи в країнах-членах Східної Європи для забезпечення стримування та реагування на гібридні загрози.

Європейські країни розробили комплексні рамки політики, які відповідають цілям НАТО та вирішують складні питання гібридної агресії. Ці рамки підкреслюють інтеграцію військових, дипломатичних, економічних та інформаційних інструментів для забезпечення національної безпеки. Вони також підкреслюють важливість міжвідомчої координації, співпраці з НАТО та співпраці з іншими європейськими партнерами для підвищення стійкості та можливостей реагування.

Враховуючи значну роль кібероперацій у гібридній агресії, європейські країни надають пріоритет розробці надійних заходів кібербезпеки. Системи національної безпеки створили спеціалізовані підрозділи кіберзахисту, покращили механізми обміну інформацією та збільшили інвестиції в дослідження та розробки для ефективної боротьби з кіберзагрозами. Співпраця в рамках НАТО сприяє обміну найкращими практиками та гармонізації стандартів кібербезпеки в європейських країнах.

Одним із найбільш уразливих місць НАТО вважається кіберпростір. Стрімкий розвиток інформаційних технологій значно ускладнює роботу спецслужб та інших державних органів щодо захисту від кібератак, а також вимагає постійного пошуку нових засобів захисту елементів військової та

цивільної інфраструктури. З метою вирішення цієї проблеми у рамках НАТО вжито наступних заходів:

- Створені команди кіберреагування;
- підписано Меморандум про порозуміння між Альянсом і окремими його країнами-членами щодо забезпечення захищених підключень для обміну інформацією і врегулювання криз;
- Центр передового досвіду з кіберзахисту НАТО активізував діяльність у напрямку розвитку спеціальних можливостей щодо протидії шкідливим програмам та підготовки фахівців відповідного рівня;
- Налагоджується співпраця між Альянсом і малими та середніми компаніями-розробниками кібертехнологій, які часто найбільш інноваційній сфері;
- у ході саміту НАТО у Варшаві був підписаний документ під назвою «Зобов'язання щодо кіберзахисту», згідно з яким країни-члени Альянсу підтвердили курс на розвиток сил і засобів з метою зміцнення загальної стійкості організації [7].

Побудова стійкості суспільства та протидія кампаніям з дезінформації є ключовими компонентами систем національної безпеки європейських країн. Інвестуючи в освіту, кампанії з підвищення обізнаності громадськості та програми медіаграмотності, ці країни прагнуть пом'якшити вплив гібридних загроз на громадську думку. В рамках НАТО стратегічні комунікаційні зусилля спрямовані на протидію дезінформації, сприяння прозорості та зміцнення довіри громадськості до демократичних інститутів.

Враховуючи те, що Вашингтон протягом багатьох років активно підтримує ідею про те, що НАТО має залишатися головним консультативним форумом у питаннях безпеки серед союзників (тобто і в питаннях європейської безпеки), і протидіє будь-яким політичним рішенням, які можуть завдати шкоди альянсу, Європейсько-американське співробітництво у сфері протидії гібридним загро-зам та підвищення рівня національної безпеки в цьому секторі неминуче зводиться насамперед до союзницьких відносин у рамках Північноатлантичного договору.

У контексті реалізації «Плану дій НАТО щодо забезпечення готовності» ще у грудні 2015 р. міністри закордонних справ країн Альянсу ухвалили нову Стратегію реагування на прояви гібридної війни, основні положення якої передбачають:

- удосконалення обміну розвідувальними даними і механізмів раннього попередження для прогнозування і фіксування гібридної воєнної діяльності (передусім, з боку РФ);

- використання державними та недержавними суб'єктами у протистоянні гібридним загрозам широкомасштабних і тісно поєднаних між собою традиційних та нетрадиційних засобів, відкритої та прихованої військової сили, воєнізованих формувань та заходів цивільного характеру;

- розроблення набору показників раннього попередження для опрацювання різних варіантів реагування на кризові ситуації;

- можливість прийняття Північноатлантичною радою НАТО рішення про приведення у дію статті 5 Вашингтонського договору для протидії гібридній війні у рамках колективної оборони;

- продовження ефективної співпраці та координації зі своїми партнерами та відповідними міжнародними організаціями (зокрема, ЄС), відповідно до домовленостей, спрямованих на протидію гібридній війні [8].

Щодо співпраці між НАТО та ЄС можна сказати, що вона перебуває на етапі розвитку, але відомі приклади спільних дій. Наприклад, Європейський Союз та НАТО одночасно впроваджували концепцію сил швидкого реагування. У межах ЄС були створені так звані бойові групи, які склалися з 1500 осіб, а в рамках Північноатлантичного альянсу – сили реагування НАТО. Ще одним наочним прикладом є досвід обох організацій у Дарфурі (Судані). Однак, замість об'єднання зусиль, діяльність ЄС та НАТО супроводжувалась дублюванням функцій та політичною конкуренцією. Іншими словами, різне бачення ролі цих організацій виконання певних завдань заважає розкриттю потенціалу тісної взаємодії між ЄС та НАТО.

Але, процес співпраці між цими двома організаціями ускладнюються іншими факторами. По-перше, не всі члени Європейського Союзу мають членство в Північноатлантичному альянсі. Звичайно, більшість з таких країн можуть брати активну участь в обговоренні питань забезпечення європейської безпеки в рамках офіційних зустрічей на різних рівнях та постійно діючих структур, створених для здійснення активної співпраці між ЄС та НАТО. Проте деякі з цих країн, зокрема Мальта та Кіпр, просто позбавлені можливості брати активну участь у процесі забезпечення безпеки на Європейському континенті. Справа в тому, що ці країни приєдналися до ЄС у 2004 році і не мають угод про обмін секретною документацією з НАТО. Так, представники цих країн беруть участь в обговореннях з питань безпеки на неофіційних зустрічах, але варто визнати, що такий стан справ не є ідеальним [5].

Підсумовуючи, системи національної безпеки європейських країн, засновані на їхньому співробітництві в рамках НАТО, є вирішальними у протидії гібридній агресії. Завдяки механізмам колективного захисту, комплексній політиці, надійним заходам кібербезпеки та стратегічним комунікаційним зусиллям європейські країни розробили стійкі та адаптивні системи для протидії викликам, пов'язаним з гібридними загрозами. Інтеграція ресурсів, досвіду та розвідки в рамках НАТО зміцнює їхню готовність і покращує їхню колективну відповідь на гібридну агресію, захищаючи їхню національну безпеку та сприяючи регіональній стабільності.

Системи національної безпеки позаблокових країн при протидії гібридній агресії.

Міжнародні організації і союзи держав, які згадувалися вище, погоджуються з тим, що розбудова національної безпеки в секторі протидії гібридній агресії є сферою відповідальності держав, які мають самостійно визначати цілі й пріоритети на цьому напрямі. Нині держави використовують різні практики у сфері забезпечення національної безпеки, що зумовлено відмінностями їхніх національних інтересів, умов та особливостей розвитку [21].

У світі, що стає все більш сприятливий до глобалізації, системи національної безпеки країн, що не приєдналися до блоків та альянсів, стикаються з унікальними викликами під час протидії гібридній агресії. Гібридна агресія означає поєднання звичайних і нетрадиційних методів, які використовуються державними та недержавними суб'єктами для підриву суверенітету та стабільності нації-мішені. Позаблокові країни, які зберігають нейтральну позицію в глобальній динаміці сил і альянсах, часто виявляються вразливими до гібридної агресії через обмежений військовий потенціал і залежність від міжнародного співробітництва.

Дослідження специфіки формування державної політики щодо забезпечення національної безпеки та стійкості в умовах гібридних війн та проксі-конфліктів, а також аналіз особливостей створення відповідних систем у різних країнах, таких як Індія, Фінляндія (до вступу в НАТО), Сінгапур, Австрія, Швейцарія, Швеція, Нова Зеландія, Ірландія, Австралія, Нова Зеландія, Велика Британія, Нідерланди, Японія та інші, дозволило виявити низку спільних рис і відмінностей у цих процесах.

Індія, як видатна позаблокова країна, розробила надійну систему національної безпеки для протидії гібридній агресії. Країна стикається зі складним середовищем безпеки, яке характеризується загрозами, починаючи від транскордонного тероризму до кібервійни. Індійська доктрина національної безпеки надає пріоритет багатовимірному підходу, який об'єднує

військові, дипломатичні, економічні та технологічні аспекти. Наприклад, Індія створила комплексну розвідувальну мережу для виявлення та реагування на гібридні загрози в режимі реального часу, використовуючи як людський інтелект, так і передові технології спостереження.

Щоб протистояти гібридній агресії, Індія зосередилася на посиленні своїх кіберспроможностей. Країна інвестувала в розробку надійної інфраструктури кібербезпеки для захисту критично важливих інформаційних мереж від кібератак. Індія також бере активну участь у двосторонніх і багатосторонніх партнерствах для покращення обміну інформацією та співпраці у протидії гібридним загрозам. Крім того, зусилля Індії з оборонної модернізації зосереджені на розробці передових технологій і систем спостереження для виявлення та нейтралізації нетрадиційних загроз.

Приклад протистояння гібридній агресії Індія має в результаті довготривалого конфлікту з Пакистаном.

Витоки конфлікту сягають ще 1947 року, коли князівство Дžамму і Кашмір ділили між Індією і Пакистаном. Більшість колишньої британської території відійшла до Індії. Проблема полягала в тому, що її населяли здебільшого мусульмани, які тяжіли до Ісламабаду, але тодішній очільник Кашміру був індуїстом і приєднав князівство до Індії. З того часу етнічні та релігійні конфлікти тут не вщухають [12].

Щодо гібридної складової конфлікту то тут вона проявляється найбільш точно. Повномасштабно воюють поки що кібер-війська. Хакери з Пакистану атакували майже сотню урядових сайтів та критично важливі системи інфраструктури Індії. Індія не забарилась з відповіддю – її кібер-солдати завдали аналогічної атаки по сусідній країні. Поки що особливих втрат, принаймні, так твердять чиновники обох країн, всі ці атаки не завдали. Але факт залишається фактом. До того ж вони заявляють про елементи гібридної війни – поряд з атаками хакерів відбувся сплеск активності тролів в інтернет-просторі: у соцмережах та на сайтах новин з'явилися різноманітні і суперечливі повідомлення про атаки, бої, колосальні втрати, відставки політичних та військових керівників. Обидві країни явно вивчали досвід російсько-української війни, коли дії військових на фронті завжди координуються з діями бото-ферм в інтернет-просторі та супроводжуються потужною медіа-кампанією. Покищо конфлікт зайшов у стадію загострення, обидві сторони «грають м'язами», але разом з цим демонструють готовність сісти за стіл переговорів. Коли і чим закінчиться чергове загострення у штаті Дžамму і Кашмір, поки прогнозувати важко [12].

Фінляндія, країна яка до 2023 року була позаблоковою, сформулювала комплексну систему національної безпеки, яка ефективно протидіяла гібридній агресії. Як сусід Росії, Фінляндія стикається з унікальними проблемами через складну геополітичну динаміку в регіоні. Стратегія безпеки Фінляндії поєднує стримування, стійкість і співпрацю як ключові елементи протидії гібридним загрозам.

Авжеж, у зв'язку з вступом країни в НАТО система національної безпеки буде змінюватися, буде йти інтеграція елементів протидії гібридній агресії в сторону координації з Альянсом, але до вступу Фінляндія приділила значну увагу заходам із підвищення стійкості, щоб пом'якшити вплив гібридної агресії. Це включає в себе розробку надійної системи стійкості суспільства, яка передбачає співпрацю між урядовими установами, організаціями приватного сектору та громадянським суспільством. Фінляндія також інвестувала у вдосконалення своїх можливостей кібербезпеки для захисту критичної інфраструктури від кібервтрутень. Активна участь країни в міжнародних організаціях, таких як Європейський Союз і НАТО, наприклад програма «Партнерство заради миру», дозволяє їй користуватися перевагами механізмів і в колективній безпеці та платформ обміну інформацією.

Ще у 2016 році Комітет національної безпеки в уряді Фінляндії оновив список дій, які він вважає загрозливими та ймовірними методами гібридної війни. Раніше фінські військові традиційно вважали найбільшими загрозами національній безпеці тероризм і війну з іншими країнами [18].

Сінгапур, позаблокова країна, розташована в геополітично нестабільному регіоні, розробила комплексну систему національної безпеки для протидії гібридній агресії. Визнаючи взаємопов'язаний характер гібридних загроз, підхід Сінгапуру до безпеки поєднує військове стримування, ефективне управління та стратегічне партнерство.

Сінгапур інвестував значні кошти в можливості збору та аналізу розвідувальних даних, щоб швидко виявляти гібридні загрози та реагувати на них. Країна також розробила передові заходи кібербезпеки для захисту критичної інфраструктури, боротьби з кампаніями дезінформації та забезпечення цілісності інформаційних мереж. Сінгапур бере активну участь у регіональних форумах з питань безпеки та військових навчаннях, щоб покращити оперативну сумісність зі своїми партнерами та обмінятися передовим досвідом у протидії гібридній агресії.

Наприклад, Сінгапур та Україна співпрацюють в сфері кібербезпеки, ще у 2018 році Міністр внутрішніх справ України Арсен Аваков та віце-

прем'єр-міністр з питань нацбезпеки Сінгапуру ТеоЧіХін домовилися про співпрацю між кіберполіцейськими двох країн. Також Аваков повідомив, що провів зустріч із міністром внутрішніх справ Сінгапуру Касівісванатаном Шанмугамом, в ході якої були обговорені спільні гібридні загрози у сучасному світі та досягнуто домовленості про спеціальну співпрацю підрозділів кіберполіції [17].

Географічне розташування та політичний ландшафт **Австрії** роблять її сприйнятливою до тактики гібридної війни. Розташована в серці Європи, Австрія є важливим транзитним вузлом і мостом між Західною та Східною Європою. Її історичні та культурні зв'язки з різними сусідніми країнами роблять країну вразливою до кампаній впливу та дезінформації, спрямованих на використання розбіжностей у суспільстві. Крім того, залежність Австрії від критичної інфраструктури та її статус фінансового центру роблять її потенційною мішенню для кібератак та економічного примусу.

Безпекова політика Австрії базується на Стратегії національної безпеки, яка була прийнята в 2013 році. Її основною метою є забезпечення суверенітету та територіальної цілісності держави, надання допомоги з боку військових інституцій цивільній владі та участь в кризовому врегулюванні закордоном в рамках миротворчих операцій. Міграційна криза та близькість до Балкан (одного з основних коридорів руху мігрантів-біженців до Європи) вимагає від Австрії підвищеної уваги до контролю за національними кордонами, а в умовах протистояння нетрадиційним методам війни, країна має більше уваги приділяти цьому питанню [38].

Оборонна стратегія **Швейцарії** окреслюється низкою документів 2016 року. У травні 2017 року в контексті визначення актуальних загроз була оприлюднена доповідь швейцарської розвідки. В серпні парламент країни схвалив нову доповідь, в якій визначались пріоритети національної безпекової та оборонної політики. У порівнянні з попереднім документом, датованим 2010 роком, підвищена увага приділяється погіршенню відносин Росії та Заходу внаслідок гібридної війни, зростанню російського військового потенціалу, посиленню терористичної та кіберзагроз, міграційній кризі в Європі, розвитку технологій гібридних війн. В доповіді підкреслюється, що сучасні загрози стали різноманітнішими та менш передбачуваними. Найактуальнішою проблемою для Швейцарії залишається міграційна криза. У цьому контексті деякі політики наголошують на необхідності зміни пріоритетів при формуванні безпекової політики на користь підтримки поліцейських та прикордонних сил, а не армії. Ще одним важливим

завданням в сфері національної безпеки є виявлення серед населення країни прибічників терористичних угруповань та боротьба з вербувальниками терористів. Пряма терористична загроза Швейцарії знаходиться на низькому рівні, оскільки країна не є пріоритетною ціллю джихадистів. Російська агресивна політика теж напряду не загрожує Швейцарії, втім її вплив на міжнародне середовище представляє довготривалий вимір стратегічного оточення держави. Швейцарські експерти вважають, що наслідки конфронтації РФ та Заходу залишатимуться актуальними протягом десятиліть. Основним завданням швейцарських збройних сил визначається оборона території держави та обмежена участь в миротворчих операціях [38].

Швеція, країна, відома своєю відданістю нейтралітету, стикається з серйозними проблемами у підтримці національної безпеки в епоху, позначену поширеністю гібридної війни. Прецедент той самий, що і з Фінляндією, а саме вступ в НАТО, тому тут будуть розглядатися, саме аспекти національної безпеки Швеції в позаблоковому стані.

Гібридні загрози також займають важливе місце в порядку денному безпеки в Швеції. Країна наражається на загрози сірої зони породжені недержавними та державними суб'єктами, пов'язані, наприклад, із діяльністю впливу салафітів/джихадистів, кампанії з дезінформації, кібератаки та операції економічного впливу. У результаті країна поступово почала покращувати свої можливості соціальної стійкості. У 2018 році Швеція призначила свого першого спеціального уповноваженого з питань протидії гібридним загрозам у Міністерстві закордонних справ. Завдання уповноваженого полягають у координації діяльності МЗС щодо гібридної агресії, аналізуючи наслідки середовища гібридних загроз для зовнішньої політики та політики безпеки, представлення Швеції в міжнародному співробітництві та обговоренні питань протидії гібридним загрозам, а також є частиною внутрішньодержавної координації з метою розуміння та протидії гібридним загрозам (Löjdquist, 2019). Інші країни, як-от Фінляндія, зробили подібні кроки. Ці дії є важливими, оскільки вони допомагають координувати дії у відповідь і подолати розбіжності, особливо коли технології гібридних загроз за визначенням створені для того, щоб ускладнити скоординовані контрзаходи. Наприклад, шведське дослідницьке співтовариство також отримало підтримку у проведенні політичних досліджень, аналізу і спостережень щодо гібридних загроз. Тут ключовим є створення Центру досліджень асиметричних загроз (CATS) у складі Центру соціальної безпеки Національного

університету оборони (CATS, 2021). Як ключовий елемент у протидії гібридним загрозам дослідницька спільнота відіграє важливу роль у підвищенні обізнаності та підтримці заснованих на знаннях прийняття рішення в цій сфері [45].

Позаблокові країни стикаються з особливими проблемами під час протидії гібридній агресії через свою нейтральну позицію та обмежений військовий потенціал. Однак за допомогою комплексних систем національної безпеки ці країни можуть ефективно боротися з багатовимірною природою гібридних загроз. Використовуючи розвідувальні мережі, покращуючи можливості кібербезпеки, зміцнюючи стійкість і залучаючись до стратегічних партнерств, країни, що не входять у блоки, можуть розробити надійний захист для оборони своїх інтересів національної безпеки у все більш складному та взаємопов'язаному світі.

Засоби та інструменти протидії гібридній агресії та запобігання проксі-конфлікту в структурі національної безпеки України.

Очевидним є той факт, що сьогодні, в епоху глобальних викликів і загроз, світ переживає новий етап геополітичного протиборства між провідними країнами світу за ресурси, комунікації, ринки збуту, розширення сфер впливу та інше. Можна з упевненістю сказати, що Україна зразка 2013–2014 років не була готова до викликів гібридної війни, оскільки отримані внаслідок розпаду СРСР у 1991 році можливості рік за роком Україна втрачала, не маючи рішучості покінути із радянським минулим, передусім у сфері державного управління. Все це призвело до зависання в певному «пострадянському вакуумі». Така нерішучість призвела до того, що в Україні за допомогою агентів впливу, тобто певних маніпуляторів, у науковій та блогосфері стали поширюватися різноманітні інтерпретації концепції «failedstate», в якій усіляко із застосуванням маніпулятивних технологій обґрунтовується неможливість реалізації Україною свого суверенітету, і фактично готувалась наукова та теоретична база для доведення факту неспроможності України та української політичної нації мати власну незалежну та суверенну соборну державу. Тому будь-які анексії та паради суверенітетів або сепаратизмів трактуються як природна відповідь на неспроможність державної влади України управляти всією країною, задовольняти національні інтереси, а не потреб окремих осіб з числа олігархату [32].

Все це призвело до того, що у 2014 році проти України був застосований метод гібридної війни з боку Російської Федерації. Ця боротьба триває і на сьогоднішній день [32].

Гібридна агресія та проксі-конфлікти створюють значні виклики національній безпеці, вимагаючи ефективних засобів та інструментів протидії таким загрозам. Україна, розташована на геополітичному роздоріжжі, стикалася з численними випадками гібридної агресії за останні роки.

Після аналізу російської гібридної агресії (з 2014 року до сьогодні) можна дійти висновку, що вона є гібридною за своїм характером і змішаною за діями, технікою та методами, зміною ролі цивільного населення, місцевих громадських рухів і політичних організацій та перетворення їх на активних учасників вимушеного протистояння.

Перш ніж загострювати увагу на конкретних викликах, які стоять перед Україною, треба дати визначення даних понять, та описати їх структурні елементи. Законодавче визначення поняття національної безпеки наводиться у однойменному Законі України «Про Національну безпеку України», за яким під даним терміном розуміють захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Тобто ми можемо побачити, що національна безпека України є багатокомпонентним та багатоаспектним поняттям, і для її активної практичної реалізації повинні тісно співпрацювати майже всі внутрішні та зовнішні державні системи [52].

Однак, важливою складовою російсько-української гібридної війни є не лише використання Російською Федерацією військової стратегії зі знищення української державності, але й систематичне руйнування політичних інститутів України. Це створює загрозу для національної безпеки країни. Більше того, Росія активно проникала в українські владні структури та активно здійснювала політику рекрутчини в армії та спецслужбах.

Говорячи про самі методи, інструменти та рекомендації, щодо покращення системи національної безпеки, зараз будуть наведені конкретні приклади секторів національної безпеки які можуть бути зв'язані з відбиванням гібридної агресії.

Покращення служб зовнішньої розвідки і ситуаційна обізнаність.

Україна визнає критичну роль розвідки та ситуаційної обізнаності у протидії гібридній агресії. Посилення розвідувальних можливостей, у тому числі розвідувальних мереж, сигнальної розвідки та розвідки на основі

відкритих джерел (OSINT), дозволяє своєчасно виявляти та оцінювати гібридні загрози. Відстежуючи дії супротивників, аналізуючи їхні наміри та виявляючи вразливі місця, Україна може активно реагувати на потенційні гібридні атаки чи «тригери» проксі-конфлікту.

При своєчасному розкритті планів підготовки гібридної війни з метою протидії формується відповідна довгострокова військово-політична стратегія, створюється **спеціальний національний (коаліційний) орган для координації зусиль розвідки** на всіх рівнях, від стратегічного до тактичного, виробляються принципові підходи щодо ефективного та прихованого використання сил спеціальних операцій і нанесення ударів високоточною зброєю. Ретельно визначаються райони, які можуть бути охоплені гібридною війною, попередньо вивчаються всі їх характеристики. При плануванні та організації розвідки важливо розуміти, що в сучасних умовах перемога у війні не обов'язково полягає в повному розгромі збройних сил протилежної сторони, в їх фактичному знищенні або взятті в полон, окупації або встановленні тотального контролю над територією противника. Сенс гібридної війни полягає в дезінтеграції військового організму держави-жертви агресії, в руйнуванні основних елементів державної влади, в досягненні тотального контролю над свідомістю населення, що вимагає наявності централізованої системи протидії цьому виду конфлікту. Синергетичний ефект застосування гібридних загроз обумовлює їх особливу небезпеку для всієї системи забезпечення національної безпеки країни, що вимагає своєчасного розкриття загроз розвідкою на основі науково обґрунтованого прогнозування сенсу і цілей дій противника, визначення сил та засобів гібридної агресії, об'єктів впливу загроз. Головне завдання полягає у своєчасному розкритті підготовчих заходів супротивника по розв'язуванню гібридної агресії, комплексу гібридних загроз, які планується використати для підривання безпеки країни. Успішне рішення головної задачі опирається на комплекс розвідувальних завдань, що стоять перед усіма видами розвідки і контррозвідки. Завдання охоплюють сфери діяльності супротивника, в яких формуються стратегії підривних дій, створюються необхідні ресурси, встановлюються канали зв'язку і взаємодії. Загальна цільова установка по руйнуванню держави-жертви агресії розробляється і узгоджується країною-агресором на рівні урядових органів, керівництва транснаціональних корпорацій, фінансово-банківських структур, окремих впливових осіб. Тому, важливим завданням розвідки є добування планів дій країни-агресора з

дестабілізації адміністративно-політичної, соціально-економічної і культурно-світоглядної сфер, які передбачають створення на території країни-жертви розподілених мережових структур з високою мірою самостійності і здатністю до самосинхронізації, каналів їх забезпечення: фінансових, матеріально-технічних, інформаційних, кадрових, створення складів зброї, боєприпасів, засобів зв'язку, підбирання місць для підготовки бойовиків тощо. Також важливим завданням розвідки є виявлення умов підготовки спецоперацій противника, спрямованих на прискорення процесів розвалу держави і замаскованих під дипломатичні демарші, економічні санкції, інформаційні «вкидання», диверсійні акти проти важливих об'єктів [16].

Створення Україною Спільного розвідувального центру у 2019 році покращило координацію розвідки та співпрацю між різними силовими відомствами. Цей централізований розвідувальний центр покращує обізнаність про ситуацію в країні, забезпечуючи більш ефективну відповідь на гібридні загрози.

Окреме питання це діяльність російських розвідувальних служб на території України, яка має на меті діяти відразу по декількох напрямках, це і збір інформації з обмеженим доступом, вербування місцевого населення, підривна діяльність. Дієво протидіяти цьому можна буде коли Служба безпеки України трансформується у виключно контртерористичний та контррозвідувальний орган, по прикладу хоча би британської MI5, яка займається виключно 3 функціями: боротьба з тероризмом, шпіонажем та розповсюдженням зброї масового ураження. Таким чином цілком слушною є ідея виведення зі складу СБУ підрозділу «К» (Головне управління боротьби з корупцією та організованою злочинністю), з передачею повноважень даного відділу ДБР, Національній поліції чи новоствореному Бюро економічної безпеки. Це зменшить кількість кадрів, фінансування, та сфокусує СБУ дійсно на нагальних проблемах, а не на питаннях господарських злочинів [52].

Кібербезпека та інформаційні операції.

Гібридна агресія часто включає кіберпростір та інформаційні операції для маніпулювання громадською думкою, поширення дезінформації та порушення критичної інфраструктури. Україна визнає важливість надійних заходів кібербезпеки та активних інформаційних операцій для протидії гібридним загрозам.

Використання кіберпростору як виміру асиметричної агресії є явищем порівняно новим і менш опрацьованим з точки зору розуміння рівня загроз

та можливої протидії. Як відзначає Д. Дубов, начальник відділу інформаційної безпеки та розвитку інформаційного суспільства Національного інституту стратегічних досліджень, дискусія щодо сприйняття природи кібератак та відповідей на них почалася в 2010-2011 роках. У 2011 році був прийнятий документ «Талліннське керівництво із застосування міжнародного законодавства у кіберсфері», а в 2012 році НАТО визнало кіберпростір новим театром воєнних дій. Однак у практичній площині реагування є досить проблематичним, оскільки важко довести причетність конкретних країни чи груп до здійснення атак [9].

Передовсім, як відзначають експерти, активність російських спецслужб у кіберпросторі України до 2013 року не була відчутною. Водночас уже був відомий досвід здійснення Росією кібератак проти Естонії та Грузії. А в 2013 році українські спеціалісти почали фіксувати низку АРТ-атак, спрямованих на збір таємної інформації чи інформації з обмеженим доступом. У більшості атак аргументовано підозрюються російські спецслужби та контрольовані ними хакерські спільноти [31].

Створення в Україні Національного координаційного центру кібербезпеки (NC4) у 2017 році посилило здатність країни захищатися від кібератак. NC4 співпрацює з міжнародними партнерами та розробляє комплексні стратегії кібербезпеки для захисту критичної інфраструктури, державних систем і даних громадян.

На даний момент потрібно більше зосереджувати увагу на: підвищення захищеності критичної інформаційної інфраструктури та стійкості її функціонування, розвиток механізмів виявлення та попередження кіберзагроз та ліквідації наслідків їх прояву, підвищення захищеності громадян та територій від наслідків надзвичайних ситуацій, спричинених інформаційно-технічним чи військовим впливом на об'єкти критичної інформаційної інфраструктури. Певна річ, захист критичних галузей, які функціонують на базі широко розповсюджених інформаційних систем, наприклад телекомунікацій або охорони здоров'я, також має приділятися значна увага, але, на нашу думку, сучасні засоби забезпечення кібербезпеки при грамотному їх використанні здатні значно знизити ризики, що виходять від самих різних загроз: починаючи від звичайних шкідливих програм і до складних таргетованих атак. У промислових інформаційних системах ці методи просто непридатні через безліч причин [40].

Зміцнення стійкості та соціальної згуртованості.

Розвиток стійкості в суспільстві має вирішальне значення для протидії гібридній агресії та запобігання конфліктам, пов'язаним з іншими. Україна

зосереджується на посиленні суспільної згуртованості, просуванні демократичних цінностей і протидії кампаніям дезінформації, які спрямовані на використання розбіжностей.

Після окупації Криму та агресії РФ на Сході України виникли нові виклики в сфері захисту прав і свобод людини. Експерти вказують, що сьогодні ключовими проблемними факторами у цій сфері є окупація, військові дії і гальмування реформ. Вони пов'язані зі «зневагою до верховенства права та прав людини, популізмом, який породжує політичну корупцію та безвідповідальність влади, заперечення великих груп політиків та громадських активістів, що складні проблеми можна вирішити простими шляхами, зокрема, за рахунок застосування сили і примусу» [3].

В Україні відзначаються прояви таких гібридних впливів, як використання квазі-громадських організацій, медіа та соціальних мереж для дестабілізації міжнародних відносин, експлуатація теми політики пам'яті та соціокультурних питань. Наприклад, у травні 2017 року в деяких регіонах було розгорнуто зовнішню рекламну кампанію «Опозиційного блоку» з провокативними гаслами, які стимулювали ескалацію конфліктів: «Требуем остановить репрессии и наступление нацизма», «Требуем прекратить войну» тощо. В червні 2016 року повідомлялося про намагання створення Бессарабської народної республіки [10].

У російських ЗМІ активно висвітлюється ситуація в сфері міжрелігійних відносин, зокрема, переходи громад з УПЦ МП до УПЦ КП подаються як факти порушення прав вірних УПЦ МП. Експерти фіксували випадки таких гібридних впливів, як поширення чуток про загрозу закриття і спалення храмів УПЦ МП (зокрема, в Білгороді-Дністровському Одеської області), що несло конфліктні ризики. В травні 2017 року заявляли, що УПЦ МП готує свої статuti за зразками Російської православної церкви, згідно з якими єпархіальні управління отримали б право контролю за всім життям і діяльністю релігійних організацій. Негативний резонанс в УПЦ МП викликали законопроекти №4128 та №4511 [11].

Український уряд, організації громадянського суспільства та навчальні заклади співпрацюють, щоб підвищити обізнаність про гібридні загрози, дезінформацію та важливість критичного мислення. Освітні програми та громадські кампанії сприяють медіаграмотності та громадянській активності, зміцнюючи стійкість суспільства проти тактики гібридної війни.

Боротьба за молодь в контексті згуртованості, вона є дуже важливою. Тому що старше покоління, воно вже є зі своїми сформованими якимись

думками, сформованими позиціями. Є великий спектр, який ми вже не згуртуємо ніколи. Згуртовувати треба тих, кого ще можливо згуртувати [13].

Покращення сектору правоохоронної системи в контексті гібридної агресії.

Гібридна агресія ставить перед націями складні виклики, долаючи традиційні кордони війни та безпеки. Щоб подолати цю багатогранну загрозу, уряди повинні зосередитися на зміцненні своїх правоохоронних систем. У цьому розділі підкреслюється важливість посилення правоохоронного сектору в ширшому контексті гібридної війни.

Тривалий час правоохоронна система поступово деградувала, перетворюючись на каральний орган у руках авторитарного й низькоморального керівництва. До служби в правоохоронних органах потягнулися люди, які планували власне збагачення саме за рахунок використання свого службового становища. Загальна ситуація в державі не сприяла тому, щоб у рядах правоохоронної системи затримувалися професійні, компетентні, моральні і відповідальні кадри. Низький рівень фінансового та матеріально-технічного забезпечення спонукав правоохоронців до пошуку додаткових заробітків, що призводило до процвітання корупції, «кришування», сприяння незаконній діяльності. Корумпованість силових відомств більшість (56,8%) українських експертів назвали першим за важливістю фактором для початку агресії Росії проти України [15].

Важливе значення у втраті правоохоронними органами здатності протистояти гібридним загрозам мало проникнення агентури держави-агресора до системи правопорядку та безпеки держави. Зокрема, за свідченням голови СБУ у 2006-2010 роках Валентина Наливайченка, «Альфа» й інші підрозділи СБУ станом на лютий 2014 року були інфільтровані російською ідеологією та агентурою настільки, що до кінця квітня 2014 року були переконані – Росія не агресор, а росіяни є братами. Тому в Криму вірними присязі залишилися близько 30% співробітників СБУ [19].

У світлі унікальних характеристик гібридної агресії правоохоронні органи повинні надати пріоритет розробці спеціалізованих навчальних програм. Ці програми мають бути зосереджені на покращенні розуміння концепцій, тактики та методів гібридної війни серед персоналу правоохоронних органів. Ці знання дозволять їм виявляти гібридні загрози в межах своєї юрисдикції та ефективно реагувати на них.

Проблема вдосконалення державного управління правоохоронними органами в умовах гібридної війни ще недостатньо досліджена і потребує

більш детального вивчення та обговорення. Протистояти гібридним загрозам Україна зможе лише кардинально реформувавши власну систему правоохоронних органів у напрямку посилення можливості як вертикальної координації дій усіх правоохоронних структур так і горизонтальних зв'язків між ними. Модернізація механізмів державного управління правоохоронними органами на сучасному етапі розвитку держави має проводитись поетапно, з урахуванням вимог сьогоденності та міжнародного досвіду. На першому етапі необхідно затвердження концепції реформи правоохоронних органів, із визначенням періодів та термінів, потрібних ресурсів, індикаторів та критеріїв оцінювання результатів. На другому етапі необхідно прийняття загального закону про правоохоронні органи, розроблення законодавчої бази у відповідності вимогам цього закону, зокрема відповідних положень про роботу правоохоронних органів. На третьому етапі має відбутися реалізація реформи. Вдосконалення системи державного управління правоохоронними органами в цих умовах має бути спрямоване на забезпечення керівництва ним як цілісною системою, що побудована на наступних принципах: чіткої регламентації діяльності кожного правоохоронного органу з метою уникнення дублюючих та непритаманних функцій; налагодження співробітництва та ефективних стратегічних комунікацій між правоохоронними органами; застосуванні адаптивних стратегій управління, які передбачають залучення незалежних експертних організацій; залучення громадянського суспільства до прийняття найбільш важливих стратегічних рішень з питань забезпечення внутрішньої безпеки, співпраця з населенням та місцевими громадами; суттєвого підвищення рівня професійності та відповідальності працівників, що підвищуватиме довіру суспільства до правоохоронної системи; забезпечення необхідного рівня фінансового, матеріально-технічного та соціального забезпечення працівників, що гарантує їм гідне місце і роль у суспільстві. У результаті реформування правоохоронна система має перетворитися на суспільно-орієнтовану структуру, побудовану на сервісній моделі діяльності органів правопорядку, позбавитися репресивних функцій та бути орієнтованою на вирішення проблем населення в рамках загальноновизнаного у світі підходу партнерських відносин. Загальний успіх у протидії гібридній війні буде залежати від здатності правоохоронних органів продемонструвати населенню держави та у першу чергу – окупованих районів, переваги української моделі розвитку з ефективною системою верховенства права, високими соціальними та демократичними стандартами, ефективним державним управлінням. Таким

чином, новими функціями правоохоронних органів у сучасних умовах мають стати оновлена діяльність задля забезпечення цілісності та стабільності держави, а також захист від новітніх загроз та здатність до реагування на новітні виклики [37].

Еволюція характеру гібридної агресії вимагає постійного вдосконалення правоохоронного сектору. Зосереджуючись на навчанні, зборі та аналізі розвідданих, технологічному прогресі та міжнародній співпраці, уряд України може посилити свою здатність ефективно протистояти гібридним загрозам. Зміцнення правоохоронної системи є життєво важливим для захисту національної безпеки, збереження стійкості суспільства та збереження верховенства права перед обличчям гібридної агресії.

Протидія гібридній агресії та запобігання проксі-конфліктам є першочерговими для національної безпеки України. Покращуючи можливості розвідки, зміцнюючи кібербезпеку, сприяючи стійкості суспільства та покращення сектору правоохоронної системи, Україна прагне пом'якшити вплив тактики гібридної війни. Ці засоби та інструменти разом із постійною адаптацією та інноваціями сприятимуть збереженню суверенітету, стабільності та національної безпеки України перед обличчям гібридних загроз, що розвиваються.

Підсумовуючи викладений матеріал, ера гібридних воєн і проксі-конфліктів створює значні виклики для систем національної безпеки в усьому світі. Ці виклики включають швидкий розвиток технологій, складність гібридних загроз і потребу в покращенні координації та співпраці між державами. Розширення можливостей розвідки, інвестиції в передові технології, сприяння міжнародній співпраці та розробка комплексних стратегій є важливими для систем національної безпеки задля ефективної протидії гібридній агресії та запобігання проксі-конфліктам. Вирішуючи ці основні проблеми, країни можуть підвищити свою стійкість, захистити свій суверенітет і захистити свою національну безпеку перед обличчям загроз, що розвиваються, розвивалися і будуть розвиватися.

Висновки. В даній статті автор розглянув проблеми міжнародної та національної безпеки в епоху гібридних війн та проксі-конфліктів. Дослідження зосереджувалися на теоретичних та практичних аспектах цих проблем, а також на оцінці та аналізі використаних досліджень.

Щодо теоретичних аспектів, було розглянуто концепцію гібридних війн та їх вплив на міжнародну та національну безпеку. Зазначено, що гібридні війни характеризуються поєднанням військових та невійськових методів

ведення конфлікту, таких як інформаційна війна, кібератаки, фінансовий тиск та інші. Висвітлено важливість адаптації національних систем безпеки, на прикладі позаблокових держав та України, до нових загроз та необхідність розвитку міжнародного співробітництва для протидії гібридним загрозам.

У практичній частині були проаналізовані дослідження, які звертаються до проблеми гібридних війн та проксі-конфліктів. Виявлено, що багато досліджень фокусуються на ролі кібербезпеки та інформаційної війни в контексті гібридних загроз. Висвітлено значення обміну розвідувальною інформацією та співпраці між державами в контексті протидії гібридним загрозам.

Оцінюючи використані дослідження, слід зазначити їх значний внесок у розуміння проблеми гібридних війн та проксі-конфліктів. Вони надали необхідні теоретичні засади та підходи до практичних досліджень, які можуть бути використані для розвитку стратегій та політик безпеки на національному та міжнародному рівнях.

Однак, варто відзначити, що деякі аспекти проблеми міжнародної та національної безпеки в епоху гібридних війн та проксі-конфліктів залишаються недостатньо дослідженими. Наприклад, важливо дослідити більш детально вплив економічних факторів та економічної залежності на безпеку держав, а також роль громадської думки та медіа в контексті гібридних загроз.

З метою вирішення розглянутих у роботі проблем, висновки та пропозиції включають наступні пункти:

1. Посилення міжнародного співробітництва: З метою ефективної протидії гібридним загрозам, важливо розвивати міжнародне співробітництво та обмін інформацією між державами. Вироблення спільних стратегій та механізмів координації може покращити здатність держав протидіяти гібридним загрозам.
2. Розвиток кібербезпеки та захисту інформації: У зв'язку з ростом кіберзагроз та інформаційної війни, необхідно залучати більше ресурсів до розвитку кібербезпеки та захисту інформації. Це включає покращення технічних засобів захисту, підвищення кваліфікації фахівців та розробку політик та норм, спрямованих на протидію кіберзагрозам.
3. Розширення області досліджень: Необхідно залучати більше ресурсів та зусиль для дослідження та розуміння проблеми гібридних війн та проксі-конфліктів. Це може включати проведення

більш детального аналізу економічних аспектів безпеки, розробку стратегій ефективної комунікації та управління громадською думкою, а також вивчення впливу новітніх технологій, таких як штучний інтелект та кіберфізичні системи, на безпеку.

4. Збалансований підхід до безпеки: Важливо підходити до питання безпеки в комплексному та збалансованому способі. Це означає поєднання військових та невійськових засобів протидії загрозам, залучення дипломатичних та політичних інструментів, зміцнення резервів та розвиток регіональних та міжнародних механізмів колективної безпеки.
5. Виховання свідомих громадян: Покращення безпеки також потребує виховання свідомих громадян, які здатні розпізнавати гібридні загрози та вчасно реагувати на них. Це може включати освіту населення про безпекові ризики, розвиток медійної грамотності та посилення критичного мислення.

У цілому, проблеми міжнародної та національної безпеки в епоху гібридних війн та проксі-конфліктів є складними та багатограними. Вирішення цих проблем вимагає збільшення співробітництва, розвитку кібербезпеки, розширення області досліджень та застосування збалансованого підходу до безпеки. Ініціативи на національному та міжнародному рівнях, спрямовані на цільову боротьбу з гібридними загрозами, можуть сприяти поліпшенню ситуації

Одним із ключових висновків роботи є те, що загрози, пов'язані з гібридними війнами та проксі-конфліктами, не обмежуються територією окремих країн чи регіонів. Вони мають глобальний характер і вимагають спільних зусиль та міжнародної координації для ефективного протидії. Створення міжнародних механізмів співробітництва, обмін досвідом та розвідувальною інформацією стануть ключовими елементами у формуванні колективної безпеки.

У контексті розглянутих проблем, необхідно звернути увагу на необхідність більш широкого дослідження економічних аспектів безпеки. Гібридні війни та проксі-конфлікти мають значний вплив на економічну стійкість держав, зокрема через залежність від енергетичних ресурсів, міжнародну торгівлю та фінансову систему. Детальне дослідження цих аспектів може допомогти в розробці стратегій зменшення ризиків та підвищення економічної стійкості в умовах гібридних загроз.

Крім того, важливо звернути увагу на роль громадської думки та медіа в контексті гібридних війн та проксі-конфліктів. Зловживання медійним простором та маніпуляція громадською думкою можуть стати ефективними інструментами в руках акторів, що здійснюють гібридні атаки. Посилення медійної грамотності та розвиток стратегій ефективної комунікації можуть зменшити вразливість суспільства перед гібридними загрозами.

Загалом, у цій роботі автор проаналізував проблеми міжнародної та національної безпеки в епоху гібридних війн та проксі-конфліктів. Результати досліджень свідчать про серйозні загрози, з якими зіткнулися сучасні держави та міжнародна система в цілому. Висновки вказують на необхідність змін у підходах до безпеки, як на теоретичному, так і на практичному рівні.

Література

Офіційні документи

1. Визначення агресії: резолюція від 14.12.1974. № 995_001-74. – Режим доступу: https://zakononline.com.ua/documents/show/169633_169633
2. Щорічний звіт Генерального секретаря за 2022 рік. Офіційна інтернет-сторінка НАТО. 21 березня 2023. – Режим доступу: https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_212795.htm?selectedLocale=uk#sg4
3. Права людини в Україні 2016. / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Режим доступу: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/HumanRight2016-sokr_web.pdf
4. Статут ООН. Департамент громадської інформації ООН. Київ. – Режим доступу: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
5. Щорічна доповідь за 2002 рік щодо діяльності ОБСЄ. Відень. 2003. ОБСЄ.
6. Final Report on the Meaning of Armed Conflict in International Law. The Hague Conference (2010). Use of Force. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.ila-%20hq.org/download.cfm/docid/2176DC63-%20D268%E2%80%93934133%E2%80%93938989A664754F9F87%20\(Last%20accessed:%2030.09.2016\)](http://www.ila-%20hq.org/download.cfm/docid/2176DC63-%20D268%E2%80%93934133%E2%80%93938989A664754F9F87%20(Last%20accessed:%2030.09.2016)).
7. North Atlantic Treaty Organization. Cyber Defence Pledge. – Режим доступу: https://www.nato.int/cps/su/natohq/official_texts_133177.htm
8. North Atlantic Treaty Organization. Warsaw Summit Communiqué, 9.7.2016. – Режим доступу: https://www.nato.int/%20cps/en/natohq/official_texts_133169.htm

Матеріали ЗМІ

9. Військова відповідь на кібератаки Кремля? І так, і ні. [Електронний ресурс]. Укрінформ. – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/2251563-vijskova-vidpovid-nakiberataki-kremla-i-tak-i-ni.html>
10. Голова СБУ пояснив, навіщо ФСБ знадобилось обмінюватись сепаратистів з Одеси. [Електронний ресурс]/»5 канал». – Режим доступу: <https://www.5.ua/suspilstvo/holova-sbu-poiasnyvnavishcho-fsb-znadobylos-obminiuvaty-separatystiv-z-odesy-117784.html>
11. Десятки тисяч віруючих підписали звернення до Верховної Ради. [Електронний ресурс]/ УПЦ МП. – Режим доступу: <http://news.church.ua/2017/05/15/desyatki-tisyach-viruyuchix-pidpisalizvernennya-do-verhovnoji-radi/>
12. Індія-Пакистан: ядерної війни поки немає, в розпалі гібридна. Інформаційне агентство «Український інтерес». 04.03.2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uain.press/news/world/indiya-pakystan-yadernoyi-vijny-pokynemaye-v-rozpali-gibrydna-1004885>
13. Інтерв'ю з Віктором Міщишином «Війна та згуртованість суспільства». Інститут Громадського Суспільства. 22.01.2022. – Режим доступу: <https://www.csi.org.ua/news/vijna-ta-zgurtovanist-suspilstva-viktor-mishhyshyn/>
14. Прес-реліз: Чинний голова та Генеральна секретарка висловили жаль щодо недосагнення консенсусу для продовження дії мандата СММ в Україні. Офіційна інтернет-сторінка ОБСЄ. 31 березня 2022. – Режим доступу: <https://www.osce.org/uk/chairmanship/515018>
15. Сприяння розбудові можливостей України гарантувати безпеку суспільства в умовах гібридних загроз. Результати експертного опитування. Режим доступу: <https://geostrategy.org.ua/images/%D0%94%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%20%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%20%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%8E.pdf>
16. Ткач В. Про роль розвідки в гібридній війні і «дзеркальну проекцію». Інформаційне агентство «ОПК». 01.04.2019. – Режим доступу: <http://opk.com.ua/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D1%80%D0%BE%D0%BB%D1%8C-%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BA%D0%B8-%D0%B2-%D0%B3%D1%96%D0%B1%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%BD%D1%96%D0%B9-%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96-%D1%96/>
17. Україна і Сінгапур домовилися про співпрацю між кіберкопами. Інформаційне агентство «Укрінформ». 29.10.2018. – Режим доступу:

<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2568057-ukraina-i-singapur-domovilisa-pro-spivpracu-miz-kiberkopami.html>

18. Фінляндія через побоювання гібридної війни внесла продаж землі росіянам до списку загроз безпеці. Інформаційне агентство «УНІАН». 03.03.2016. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/economics/realestate/1282030-finlyandiya-cherez-poboyuvannya-gibridnoji-viyni-vnesla-prodaj-zemli-rosiyanam-do-spisku-zagroz-bezpetsi.html>

19. Як ми втрачали Крим. Свідчення перших осіб України. [Електронний ресурс]//»Українська правда«. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/04/jak-my-vtrachaly-krym-svidchennja-pershyh-osib-ukrainy/>

Монографії

20. Національна безпека. Монографія. Д. Паламарчук. Борисфен Інтел. 24 травня 2020.

21. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища. Монографія. О. О. Резнікова. – Київ 2022. – Режим доступу: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-03/reznikova-ukraineresilience2022_02.pdf

22. Україна у системі міжнародної безпеки. Монографія. За ред. О.С. Власюка. – Київ. Фоліант; Стилос, 2009. – С. 94.

23. ALYSON J. K. BAILES and ANDREW COTTEY. Regional security cooperation in the early 21st century. SIPRI Yearbook 2006: Armaments, Disarmament and International Security. 2006. – Режим доступу: <https://www.sipri.org/sites/default/files/YB06ch04.pdf>

Довідкові матеріали

24. Гібридна війна і журналістика – проблеми інформаційної безпеки: навчальний посібник. Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ. 2018. 12 с. – Режим доступу: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/25597/Kulias%2012-27.pdf;jsessionid=0D21A2B67B6130AAA69627C2AAE64D3B?sequence=1>

25. Міжнародне право. Особлива частина: навчальний посібник для студентів юр. факультетів та ВНЗ // І. І. Лукашук. Академія правових вчень. Вид. №3. 2005.

26. Міжнародне публічне право: підручник // за ред. Д. К. Бекашева. 2002.

27. Політична наука: словник-довідник. Санжаревський І. І. Вид №6.. Тамбов. 2016. – 1290 с.

28. Прохоров А. М. Великий енциклопедичний словник. Вид № 3. 2004. – 1456 с.

29. Соціологія: енциклопедія. Грицанов О. О., Абушенко В. Л.. Мінськ. 2003. – 1312 с.

30. Shifting Paradigm of War: Hybrid warfare. Turkish National Defense University. Istanbul (2017). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.msu.edu.tr/eng/Documents/Hybrid%20Warfare.pdf>

Наукові статті

31. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». – К.: НІСД, 2016. – 258с.

32. Бахметьєв А. Є. Забезпечення національної безпеки України в умовах ведення гібридної війни. НУ «Одеська юридична академія». [Електронний ресурс].

– Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/21740/%d0%91%d0%b0%d1%85%d0%bc%d0%b5%d1%82%d1%8c%d1%94%d0%b2%20%d0%90.%20%d0%84.%20%d0%97%d0%b0%d0%b1%d0%b5%d1%81%d0%bf%d0%b5%d1%87%d0%b5%d0%bd%d0%bd%d1%8f%20%d0%bd%d0%b0%d1%86%d1%96%d0%be%d0%bd%d0%b0%d0%bb%d1%8c%d0%bd%d0%be%d1%97%20%d0%b1%d0%b5%d0%b7%d0%bf%d0%b5%d0%ba%d0%b8%20%d0%a3%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%97%d0%bd%d0%b8%20%d0%b2%20%d1%83%d0%bc%d0%be%d0%b2%d0%b0%d1%85%20%d0%b2%d0%b5%d0%b4%d0%b5%d0%bd%d0%bd%d1%8f%20%d0%b3%d1%96%d0%b1%d1%80%d0%b8%d0%b4%d0%bd%d0%be%d1%97%20%d0%b2%d1%96%d0%b9%d0%bd%d0%b8.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

33. Брежнєва Т.В. Стійкість як ключовий елемент колективної оборони НАТО // Стратегічні пріоритети. – 2017. – № 3 (44). – С. 13

34. Гібридна війна Росії – виклик і загрози для Європи. Центр Разумкова. Київ, грудень 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2016_12_14/GIBRID-WAR-FINAL-1-1.pdf

35. Горбулін В. П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://niss.gov.ua/public/File/2015_book/012315_Gorbulyn.pdf

36. Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці // переклад з англ.. Т. Завалій. – Львів. 2004. – 280 с.

37. Загорулько А. П. Удосконалення державного управління правоохоронними органами як фактор підвищення їх ефективності в умовах гібридної війни. УДК 355/359.07. Київ. – Режим доступу: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/7741/1/ilovepdf_com-14-23.pdf

38. Замікула М. О. Безпекова та оборонна політика нейтральних країн Європи в умовах дестабілізації системи міжнародних відносин. Національний інститут стратегічних досліджень. Відділ проблем зовнішньої політики та

міжнародної безпеки. 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-07/bezpeka-93fb8.pdf>

39. Іванчик М. Роль міжнародних організацій у системі безпеки країн регіону. ДВНЗ «Ужгородський національний університет». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/22764/1/%D0%A0%D0%9E%D0%9B%D0%AC%20%D0%9C%D0%86%D0%96%D0%9D%D0%90%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%9D%D0%98%D0%A5%20%D0%9E%D0%A0%D0%93%D0%90%D0%9D%D0%86%D0%97%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%99.pdf>

40. Козьмініх А. В. Кібербезпека та кібератаки в умовах гібридної війни. НУ «Одеська юридична академія». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/19153/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D1%8C%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%90%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D0%BD%D0%B0%20%D0%92%D1%96%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%97%D0%B2%D0%BD%D0%B0.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

41. Коломієць О. В. Особливості системи міжнародної безпеки в умовах глобалізації. Автореферат. НУ «Одеська юридична академія». Одеса, – 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/2187/%d0%9a%d0%be%d0%bb%d0%be%d0%bc%d1%96%d1%94%d1%86%d1%8c%20%d0%9e.%d0%92..pdf?sequence=1&isAllowed=y>

42. Кучик О. С. Механізми та форми реалізації колективної безпеки у діяльності міжнародних організацій. Наукова стаття. Журнал «Актуальні проблеми міжнародних відносин». Випуск 99 (Частина II). 2011. – Режим доступу: https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/apmv_2011_992__7.pdf

43. Стівен Пінк. Просвітництво сьогодні. Аргументи на користь розуму, науки та прогресу. «Наш формат». – 560 с.

44. Andrew Mumford. Proxy Warfare. John Wiley & Sons, 2013. №. 13.

45. Mikael WIGELL, Harri MIKKOLA, Tapio JUNTUNEN «Best practices in the whole-of-society approach in countering hybrid threats». Policy Department for External Relations Directorate General for External Policies of the Union PE 653.632 – May 2021. – Режим доступу: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/-653632/EXPO_STU\(2021\)653632_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/-653632/EXPO_STU(2021)653632_EN.pdf)

46. Paleri, Prabhakaran (2008). National Security: Imperatives And Challenges. New Delhi: Tata McGraw-Hill. p. 521. ISBN 978-0-07-065686-4. Retrieved 23 September 2010.

47. V. Vlasjuk. HYBRID WAR, INTERNATIONAL LAW AND EASTERN UKRAINE. European political and law discourse. 2015. ISSN 2336-5439. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-4/04.pdf>

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

48. Гібридна війна // Вікіпедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%96%D0%B1%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0>

49. Глобальні проблеми людства // Вікіпедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%B%D1%8C%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0>

50. Ліга Націй // Вікіпедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%96%D0%B3%D0%B0%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9>

51. Національна безпека // Вікіпедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0>

52. Національна безпека України: Складові елементи та виклики сьогодення. Інтернет-блог «Militalnyu». 23 березня 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mil.in.ua/uk/blogs/natsionalna-bezpeka-ukrayiny-skladovi-elementy-ta-vyklyky-sogodennya/>

53. Організація безпеки та співробітництва в Європі. Україна і ОБСЄ // Вікіпедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B8%D1%96%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%96%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%B0%D0%B2%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D1%96%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0%D1%96%D0%9E%D0%91%D0%A1%D0%84>

54. Офіційна інтернет-сторінка Міністерства розвитку громад та територій України. Навчальний посібник «Національна безпека». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2017/11/Navchalniy-posibnik-GPNB.pdf>

55. Офіційна інтернет-сторінка ОБСЄ. Розділ: Де ми знаходимося. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.osce.org/ru/where-we-are>

56. Проблеми безпеки Південно-Східної Європи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kimo.univ.kiev.ua/CCE/39.htm>

57. MCDC Countering Hybrid Warfare Project. A Multinational Capability Development Campaigning project. March 2019. – Режим доступа: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/784299/concepts_mcdc_countering_hybrid_warfare.pdf

Shkolnik R.

THE SYSTEM OF INTERNATIONAL AND NATIONAL SECURITY IN THE ERA OF HYBRID WARS AND PROXY CONFLICTS

The creation of weapons of mass destruction, namely nuclear weapons, has completely changed the issue of international security and the phenomenon of war.

At the end of the twentieth century, with the collapse of the bipolar system, the issue of national security became closely linked to international security. The creation of new concepts of comprehensive international security in the 1980s showed that the doctrine of this part of international relations was developing at a rapid pace. Based on today's realities, science and methods of analysis make it clear that national security cannot be maintained by military means alone, even if these means are extremely powerful.

Speaking of international security, scientists mean the maintenance and restoration of peace, prevention of wars and military conflicts.

The creation of global security policy is impossible without the involvement of most actors in international relations. The very concept of 'global security' as an element of international security is relatively new. For the first time, the problem of global security in the context of scientific knowledge arose in the mid-twentieth century. At the present stage, it is an independent structure in international relations that touches upon common problems rather than just the concept of 'international security'. Global security policy can be aimed at different spheres of life and can be manifested at different temporal and spatial levels.

There is no single concept of international security either in history or in the theory of international relations. There are classifications and types of security (regional, environmental, global, national, etc.). They are united by the fact that each of them has historical and regulatory origins.

The paper notes that 'global security' includes 'national security' and is considered in the context of international security, which is the security of the whole world, which has a system and methodology for protecting against global threats.

Key words: *international relations, international and national security, hybrid wars, proxy conflicts.*

Навчальне видання

СУЧАСНІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИКЛИКИ:
ІСТОРІЯ. КУЛЬТУРА.
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Колективна монографія

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка та макетування – О. В. Борщ

Підписано до друку 17.04.2025 р.	Формат 60x84/16	Папір офсетний
Гарнітура Arial	Обл.-вид. арк. 20,1	Ел. вид-ння
Замовлення № 173	Ум. друк. арк. 21,02	

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3^А
(04631)7–19–72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.